СРБИЈА 1918:
ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОМОВИНЕ,
ПОВРАТАК РАТНИКА,
ЖИВОТ У НОВОЈ ДРЖАВИ

SERBIA 1918:
LIBERATION OF THE HOMELAND
RETURN OF THE WARRIOR,
LIFE IN THE NEW STATE

Међуопштински историјски архив Чачак
Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana
Центар за историју Југославије и савремену националну историју
Филозофског факултета у Београду

Intermunicipal Historical Archives of Čačak
Institute of Cultural and Memory Studies, Ljubljana
Centre for the History of Yugoslavia and Contemporary National History
of the Faculty of Philosophy in Belgrade

Intermunicipal Historical Archives of Čačak
Institute of Cultural and Memory Studies, Ljubljana
Centre for the History of Yugoslavia and Contemporary National History
of the Faculty of Philosophy in Belgrade

SERBIA 1918:
LIBERATION OF THE HOMELAND
RETURN OF THE WARRIOR,
LIFE IN THE NEW STATE

Editor
Ljubodrag P. Ristić

Editors in Chief
Lela Pavlović, Intermunicipal Historical Archives of Čačak
Oto Luthar, Director of Institute of Cultural and Memory Studies, Ljubljana

Čačak 2021

Међуопштински историјски архив Чачак
Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana
Центар за историју Југославије и савремену националну историју
Филозофског факултета у Београду

СРБИЈА 1918: ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОМОВИНЕ, ПОВРАТАК РАТНИКА, ЖИВОТ У НОВОЈ ДРЖАВИ

Уредник издања
Љубодраг П. Ристић

Одговорни уредници
Лела Павловић, Међуопштински историјски архив Чачак
Oto Luthar, Inštitut za kulturne i spominske študije, Ljubljana

Чачак 2021.

Рецензенти:
академик Љубодраг Димић,
др Радмила Радић
Проф. др Вацлав Штепанек

Reviewers:
Academician Ljubodrag Dimić
Radmila Radić, PhD
Prof. dr Václav Štěpánek

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР
академик Љубодраг Димић
проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ
проф. др Ото Лутхар
потпуковник др Миљан Милкић
проф. др Румјана Прешленова
др Радмила Радић
др Љубодраг П. Ристић, председник
проф. др Вацлав Штепанек
Милун Тодоровић, Градоначелник града Чачка
Лела Павловић, директор Међуопштинског историјског архива Чачка

EDITORIAL BOARD
Academician Ljubodrag Dimić
Prof. Mira Radojević, corresponding member of the SASA
Professor Oto Luthar
Lt Col Miljan Milkić, PhD
Professor Rumiana Preshlenova
Radmila Radić, PhD
Ljubodrag P. Ristić, PhD, president
Professor Václav Štěpánek
Milun Todorović, Mayor of the City of Čačak
Lela Pavlović, Director of the Intermunicipal Historical Archives of Čačak

Издавање ове књиīе финансијски је īомоīао Īрад Чачак

The book has been published with the financial support of Municipality of Čačak

САДРЖАЈ/*CONTENTS*

ПРЕДГОВОР/*Preface* .....

Љубодраг ДИМИЋ
КРАЈ ВЕЛИКОГ РАТА И ЈУГОСЛОВЕНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ .....
The End of the Great War and Yugoslav Unification

Мира РАДОЈЕВИЋ
ДЕМОКРАТИЈА НА ИСКУШЕЊУ (1919–1921) .....
Challenges to Democracy (1919–1921)

Александра КОЛАКОВИЋ
ОСТВАРЕЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ: ПОГЛЕД ИЗ ФРАНЦУСКЕ 1918. ГОДИНЕ .....
The Realization of the Yugoslav Idea: A View from France in 1918

Далибор ДЕНДА
СРПСКИ ОФИЦИРСКИ КОР ИЗ 1918. ГОДИНЕ И ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ .....
The Serbian Officer Corps of 1918 and the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia

Миљан МИЛКИЋ
ФОРМИРАЊЕ ВЕРСКЕ СЛУЖБЕ У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ...
The Establishment of the Chaplaincy Service in the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes

Владан ВИРИЈЕВИЋ
„ОТОМАНСКИ ДУГ": ЗАШТО КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА НИЈЕ ПОТПИСАЛА УГОВРЕ У СЕВРУ И ЛОЗАНИ? .....
„Ottoman Debt": Why Did the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes Not Sign Peace Treaties in Sèvres and Lausanne?

Јована ШАЉИЋ
ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ МУСЛИМАНА У ПОСЛЕРАТНОМ ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДРУШТВУ ....
The Political Organization of Muslims in Bosnia and Herzegovina in Post-war Yugoslav Society .....

Вацлав ШТЕПАНЕК
Т. Г. МАСАРИК И НАСТАНАК КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА .....
T. G. Masaryk and the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Sloven es.....

Драган БАКИЋ
МАТЕЈА МАТА БОШКОВИЋ: Прилог за биографију српског дипломате.....
Mateja Mata Bošković: A Contribution to the Biography of a Serbian Diplomat.....

Момчило ИСИЋ
МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ – ПОВЕРЕНИК ВЛАДЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РУСИЈИ 1917-1918. ГОДИНЕ .....
Miloš Moskovljević: An Agent of the Government of the Kingdom of Serbia in Russia in 1917–1918.....

Ото ЛУТХАР
UMIRUĆE SEĆANJE NA SLOVENAČKE DOBROVOLJCE
U SRBIJI ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA .....
Dissipating memory of Slovenian 'prostovoljci' and 'dobrovoljci' in Serbia during the First World War.....

Љубодраг П. РИСТИЋ
СТРАНЦИ – СВЕДОЦИ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ .....
Foreign Witnesses of the Sufferings of the Serbian People in the First World War.....

Дуња ДУШАНИЋ
КАКО ЧОВЕК ПЕВА ПОСЛЕ РАТА?
(Лик ратног ветерана у међуратној српској прози) .....
How Does Man Sing after War? – The Image of the War Veteran in Interwar Serbian Prose Fiction .....

Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ
ДРУШТВО ПОСЛЕ РАТА. СЕНКЕ ВЕЛИКОГ УСПЕХА .....
Postwar Society. Shadows of the Great Triumph .....

Ана СТОЛИЋ
„ЛАКШЕ ЈЕ НАЋИ 'ЗАШТИТНИКА' НЕГО ЗАШТИТУ". ПОСЛЕДИЦЕ ВЕЛИКОГ РАТА И *ДРУШТВО ЗА ЗАШТИТУ ДЕВОЈАКА* .....
"A 'Protector' Is Easier to Find than Protection": The Consequences of the Great War and the Society for the Protection of Girls.....

Биљана ВУЧЕТИЋ
ОСВРТ НА РАД *БОЛНИЦА АМЕРИЧКИХ ЖЕНА* У СРБИЈИ КРАЈЕМ И НАКОН

ВЕЛИКОГ РАТА .....
A Review of the American Women's Hospitals' Work in Serbia Towards the End and After the Great War.....

Јелица НОВАКОВИЋ ЛОПУШИНА
ХОЛАНДСКА ПОРАТНА МЕДИЦИНСКА ПОМОЋ У СРБИЈИ
Извештаји др Ј. Е. Линемана (1919-1921) .....
Dutch Post-war Medical Aid in Serbia: Reports by Dr J. E. Lieneman (1919–1921).....

Мирослав ПУРИЋ
ЖИВОТ У ЧАЧКУ ПОСЛЕ ВЕЛИКОГ РАТА .....
Life in Čačak in the Aftermath of the Great War .....

Драган ДРАШКОВИЋ
КРАЉЕВАЧКИ КРАЈ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1918. ГОДИНЕ .....
The Area of Kraljevo after the Liberation of 1918 .....

Радивоје БОЈОВИЋ
НЕЗАВРШЕНА „ИСТОРИЈА 10. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА" ЈОВАНА СТ. РИСТИЋА
Jovan St. Ristić's Unfinished "History of the 10th Regiment" .....

Никола БАКОВИЋ
„БРОНЗА РАЗДОРА". ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ У ЧАЧАНСКОЈ КУЛТУРИ СЕЋАЊА .....
'*A Bronze of Discord*': *Field Marshal Stepa Stepanović in Čačak's Memory Culture*..

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
ВОЈНИЦИ, СМРТ И НАДГРОБНА ОБЕЛЕЖЈА: ПРИВАТНО СЕЋАЊЕ НА ВЕЛИКИ РАТ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ .....
Soldiers, Death and Tombstones: Private Memories of the Great War in Western Serbia ....

СПИСАК АУТОРА .....
List of Authors .....

ПРЕДГОВОР

Упркос низу међудржавних напетости и мањим ратним сукобима после Велике источне кризе и Берлинског конгреса, европски савременици краја „дугог“ деветнаестог и почетка „кратког“ двадесетог века имали су разлога да се, од Белинског конгреса до јуна 1914. године, надају да се неће десити велики европски, а још мање светски ратни сукоб. Међутим, када је рат вртоглавом брзином почео да се приближава, они који су га започели били су уверени да улазе у операције ограниченог карактера, а они који су се бранили понадали су се бржој савезничкој победи. Малобројне који су припремали „еклатантно понижење Србије“ није „било брига ако дође до светског рата“. Уосталом, тежње и планови да се војном интервенцијом угуше све национално-ослободилачке тежње Србије више пута су и у дужем периоду извирале из Беча код оних који су тамо рат пропагирали „као најкорисније решење“! Годинама разматран у бечком политичком и војном врху, а уз здушну немачку подршку и потпору, „превентивни рат“ се веома брзо претворио у светски. Испоставило се да је дошло до „велике европске катастрофе“ у којој се Европа гушила четири године. Судар империјалних интереса великих сила остављао је мало места за национално-ослободилачке тежње малих народа. У новим послератним околностима преживели сведоци „велике кланице народа“, настајања нових држава на пепелу пропалих царстава, величања победа и умањивања пораза у којима су страдали милиони, учвршћивања новог међународног поретка и тражења пречица ка ревизијама мировних уговора, неосновано су се надали да се човечанству нешто слично више неће десити.

Од краја Великог рата протекло је стотину година. У том дугом периоду предузимана су многа истраживања непрегледне архивске грађе најразличитијих провенијенција, а на бројним научним састанцима и у многим студијама тражени су и објашњавани далеки и непосредни корени, дубоки трагови и незацељиви ожиљци рата. Већ прве послератне године биле су испуњене оценама историјских узрока, повода, трајања и, наравно, утврђивања кривице како за почетак тако и за ток и последице до тада најкрвавијег рата на свету. Знатно касније испоставиће се да је погрешан био утисак да су, током периода између два велика светска сукоба, биле потрошене све намере да се „жртвовањем историјских истина“ преиначи утемељена слика међународних токова до 1914. и дешавања за време Великог рата. Касније су разматрања

међународних и друштвених процеса који су свет увели и одређивали ток Другог светског рата, у дугом периоду, засењивала истраживања о Првом. Чинило се да су темељне историјске оцене узрока, трајања, краја и последица првог сукоба светских размера непроменљиве. Међутим, што су се више мењале међународне околности од 1990-их година то се више тежило ревизијама, „професионално посртање" је узимало маха, а утемељене научне истине замагљиване су тежњама ка брисању разлика између победника и побеђених и прекриване „новим тумачењима". Приближавање јубиларној стогодишњици показало је да за савремену историографску науку нису проблем само бесконачни метри још неистражене архивске грађе, већ и оживљавање империјалних апетита и реваншистичких циљева. Нова виђења и, посебно, тумачења прошлости никада нису била предмет критике када су заснивана на новооткривеној и релеватној архивској грађи (уколико је такве било). Међутим, „нова" писања историје у којима се „трага" за равномерном кривицом свих учесника или за пребацивањем кривице преко плота, а кроз визуру савремених политичких и међународних интереса, свакако не воде таквим путем.

У низу пригодних манифестација и научних конференција, које су током 2018. године одржаване поводом обележавања стогодишњице краја Првог светског рата и Мировне конференције у Паризу, показано је да, упркос бројним тврдњама и сумњама, нису истражени сви аспекти узрока, трајања и последица Великог рата, као и да су сви покушаји ревизије утемељених историјских истина били неосновани. Настојећи да дају свој прилог напретку истраживања и реалног приказивања овог периода српске, европске и светске историје, многе установе из Србије организовале су научне сусрете и објављивале одговарајуће тематске публикације. Међу бројним националним или међународним, мањим и већим научним разматрањима првог светског четворогодишњег сукоба, на крају године у којој је обележавана стогодишњица краја Великог рата, Историјски архив Чачка је сазвао научнике из неколико земаља са намером да допринесе обележавању стогодишњице завршетка Првог светског рата, ослобођења домовине, стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и обнављања културе сећања на Велики рат. Овим симпозијумом, Чачак је настојао да се научном истином симболично одужи онима који су имали снаге и хуманости да, после свега, подигну *Споменик ратницима* изгинулим на територији чачанског краја 1912-1918. без обзира на нацију и веру.

Широк је дијапазон тема радова који су уврштени у овај *Зборник*: од свеобухватних оцена краја рата и уједињења, послератног развоја демократије и друштва, војних питања, преко неких аспеката међународних околности, учешћа и улоге појединих значајних личности, медицинске помоћи из иностранства, до одраза рата у послератној књижевности и појединих питања културе сећања.

Тако су, у мултидисциплинарним сагледавањима, сабрана виђења и тумачења преко двадесет научника и истраживача. Нажалост, у *Зборник* нису уврштени сви најављени радови јер неки инострани и домаћи учесници, због различитих разлога и околности, нису дали своје прилоге. Ипак, кашњење у објављивању не умањује домете приложених радова.

Симпозијум је одржан и *Зборник* приређен уз подршку и у сарадњи са Центром за историју Југославије и савремену националну историју Филозофског факултета у Београду и Институтом за студије културе и сећања (Inštitut za kulturne i spominske študije) из Љубљане.

Љубодраг П. Ристић

УДК: 000000000000

Љубодраг ДИМИЋ

КРАЈ ВЕЛИКОГ РАТА И ЈУГОСЛОВЕНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ

Сажетак: Реализација политичког програма Краљевине Србије у последњим данима Првог светског рата и првим месецима мира основна је тема овог рада. У њему је скренута пажња на различита поимања смисла југословенског уједињења, делатност присталица унитаристичке и дуалне концепције уређења државе, активности српске Владе и Народног вијећа, чиниоце југословенског уједињења, као и на спољнополитички и унутрашњеполитички карактер новонастале државе.

Кључне речи: Велики рат, Краљевина Србија, Аустроугарска, силе Антанте, српска Влада, Народно вијеће, Никола Пашић, Александар Карађорђевић, уједињење, Краљевина СХС.

Учвршћивање немачко-аустроугарског савезништва, до кога је дошло средином марта 1918. године, после чега је уследила велика заједничка „пролећна офанзива“ армија двеју земаља, утицало је на силе Антанте да дефинитивно одбаце идеју о склапању сепаратног мира и политичком решењу рата који је започео 1914. године. Одлука да противник буде војно поражен, а два стара царства (Немачко и Хабзбуршко) уништена, посредно је отварала могућност реализације програма југословенског уједињења који је српска Влада заступала почев од децембра 1914. године.[1] Тај програм, у чијој је основи била идеја о једном „троплеменом“, „троименом“ народу и јединству територија на коме он живи, српска политичка елита је током ратних година уградила у темеље своје

1 Нишка декларација, донета 7. децембра 1914. године, изједначила је по важности „ослобођење огњишта и „уједињење са неослобођеном браћом Србима, Хрватима и Словенцима“ који су живели на простору Двојне монархије. Тим чином рат који је Србији био наметнут коначно је престао да буде само борба за очување Србије и постао обрачун од кога су зависили опстанак и независност читавог простора на коме је живео српски народ измешан са другим југословенским народима. (*Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. januar – 20. decembar 1918*), tom 1 (priredili B. Krizman i D. Janković), Beograd 1964, 196-198; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, 37-38; А. Џ. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973).

политичке филозофије, државне ратне политике и будуће државности с циљем да путем њега буду превладане бројне политичке, војне, економске, културне, историјске, националне, верске, државноправне и менталитетске разлике које су делиле Србе, Хрвате и Словенце како између себе, тако и унутар сваког од југословенских народа понаособ. За Југословене који су живели у саставу Аустроугарске уједињење је делом било и могућност „измицања" туђинској власти.[2]

Ратни програм Србије сажимао је у себи више настојања: да Србија од мале прерасте у велику државу која има будућност; да Срби, као полицентричан народ, дефинитивно буду окупљени унутар граница јединствене и независне државе; да буде извршено уједињење југословенских народа; да формирањем велике и јаке државе буду оправдане огромне жртве положене већ у првој ратној години, а жртвовање за отаџбину добије шири значај и смисао. Југословенски програм српске Владе имао је своју балканску, медитеранску и средњоевропску димензију, па је његова реализација најдиректније утицала на структуру послератне Европе, будуће односе снага на Старом континенту и коначно решење Источног питања. Решавање српског и југословенског питања у лето 1918. године никако није било маргинално питање европске политике.[3]

Истовремено, док је трајала велика „пролећна офанзива" Немачке и Аустроугарске, председник српске Владе Никола Пашић настојао је да о смислу југословенског уједињења упозна владу Сједињених Америчких Држава.[4] У том

2 О југословенском уједињењу више у: *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. januar – 20. decembar 1918)*, tom 1 (priredili B. Krizman i D. Janković), Beograd 1964; F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, Zagreb, 1920; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*. Tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988, 27-132; Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе СХС*, I-III, Београд 1928-1930; Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914-1918*, Београд б. г; В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933; Сл. Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности", *Српски књижевни гласник*, књ. LIX, бр. 1, 1. 1. 1940, 29-38; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, II, Београд 1989; В. Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, Н. Сад 2013; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1-2, Београд 1985; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и југословенско питање*, Београд 1984; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*, Београд 1986; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, *I* (*Од југословенске идеје до југословенске државе*), Београд 2019.

3 *Исто*.

4 Почетком 1918. године, 8. јануара, председник САД Вудро Вилсон упутио је Конгресу документ под насловом „Програм светског мира у 14 тачака" у коме није било индиција да се рачуна са рушењем Аустроугарске монархије, док су Србији гарантовани ослобођење од окупације, послератна обнова и признање „слободног" и „сигурног" прилаза мору. Односи које је после окончања Великог рата ваљало успоставити требало је да буду пријатељски, уз поштовање историјских граница „припадности и народности", као и уз међународну гаранцију политичке и економске независности и територијалног интегритета држава на Балкану. Готово истоветне ставове изнео је неколико дана пре америчког председника (5. јануара 1918) и британски премијер Лојд Џорџ (David Lloyd George). По његовом мишљењу, по завршетку рата требало је извршити „рестаурацију" Србије, али распарчавање Аустроугарске монархије није био политички и ратни циљ Велике Британије. За народе који су обесправљени живели у границама државе Хабзбурга било је предвиђено давање „стварне

смислу он је обавештавао представнике америчке државе, али и европске администрације, о заслугама „нашег елемента“ у спречавању немачког продора на југоисток, демократским потенцијалима Србије и праву на самоопредељење које треба дозволити народима Аустроугарске монархије. Суштински, Пашић је од савезника у Европи и САД тражио да право на самоопредељење буде признато српском и југословенским народима, као и сагласност да државни програм уједињења, који је осмислила Србија још 1914. године, на крају Великог рата буде реализован.[5]

Декларација владе САД, донета 29. маја 1918. године, истакла је да Вашингтон „гаји искрене симпатије“ према националним тежњама Југословена и била је знак да савезници из редова Антанте исказују спремност да преузму део обавеза према решавању националног питања на простору Аустроугарске монархије. Ипак, у том тренутку, Велика Британија није била сагласна са Пашићевом концепцијом уједињења, док је званична Француска исказивала „непријатну уздржаност“.[6] Преломни тренутак у понашању савезника према Србији и њеним ратним циљевима представљала је одлука Вудро Вилсона (Thomas Woodrow Wilson) од 28. јуна 1918. године којом је назначено „комплексно решавање“ питања будућности простора који је обухватала Аустроугарска монархија, што је суштински значило наговештај „потпуне дезинтеграције“ старе царевине.[7] Насталу ситуацију разрешио је развој догађаја на фронтовима. Пробој Солунског фронта и ратне победе српске војске учиниле су да велике силе савезнице постану сагласне у вези са потребом уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у оквирима заједничке југословенске државе.[8] Тој одлуци је допринело и повлачење Русије из рата, што је био знак да престаје потреба за одржањем Аустроугарске и сплашњава страх да ће новонастала југословенска држава, са Србијом као кључном земљом, бити експонент руског утицаја на Балкану и Медитерану. У таквим околностима вакуум настао распадом Хабзбуршке монархије могао је бити „попуњен“ формирањем више новонасталих држава, међу њима и југословенске краљевине. Српске војне победе најдиректније су омогућиле реализацију државног програма уједињења.

аутономије“ засноване на демократским принципима.“ *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. 1. 1918. – 20. 12. 1918), I, 7-14.

5 Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995, 250-269; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1-2, Београд 1985.

6 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. januar – 20. decembar 1918)*, I, 203.

7 Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 251; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, 199.

8 *Велики рат Србије*, књ. 27, Београд 1936; *Велики рат Србије*, књ. 28, Београд 1937; *Велики рат Србије*, књ. 29, Београд 1937; *Велики рат Србије*, књ. 30, Београд 1937; *Велики рат Србије*, књ. 31, Београд 1939; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*, Beograd 1988, 17-46; М. Радојевић – Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд 2014, 266-272.

*

На крају Великог рата унитаристичка, централистичка и пијемонтска концепција државног уједињења, коју је заговарала Србија, суочила се са ставовима које су заступали представници Југословенског одбора, Народног вијећа и дела српске опозиције.

Представници Југословенског одбора су у последњим месецима рата настојали да ојачају своје дипломатске позиције и задобију међународно признање као легитимни представници Словенаца, Хрвата и Срба под аустроугарском влашћу. Упоредо са тим, они су Хрватску европским дипломатским круговима представљали као баштиника свих територија Двојне монархије, под чим су подразумевали простор Хрватске, Славоније, Срема, Далмације, Ријеке, Међумурја, Босне и Херцеговине, Истре са острвима и словеначких земаља. Бојазан од евентуалних српских претензија и могуће анексије југословенског простора утицала је на представнике Југословенског одбора (посебно Анте Трумбић) да негирају Србији право да Југословене представља у међународним односима и скрећу пажњу светској јавности да Србија, и по територијама и по броју становника, представља само трећину целокупне „југословенске нације". Од савезника је тражено да и Србима и Хрватима и Словенцима дају статус „савезничких народа", допусте им право на прекид свих државноправних веза са Аустроугарском монархијом, потврде независност у складу са прокламованим принципима народности и, после свега, дозволе могућност сједињења са Србијом и Црном Гором у једну независну државу.[9]

Марта 1918. започео је, а 8. октобра 1918. године окончан је процес формирања Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, централног представничког тела југословенских земаља Аустроугарске монархије. У том временском оквиру уобличене су идеје југословенских политичара у Бечу о формирању засебне државе унутар или изван оквира Хабзбуршког царства. Циљ политичког програма Народног вијећа било је „уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у народну, слободну и неовисну државу Словенаца Хрвата и Срба, уређену на демократским начелима". Основано на територијалном принципу Народно вијеће је себе представљало као легитимног представника свих Југословена који живе у „Хрватској – Словенији са Ријеком, у Далмацији, Босни – Херцеговини, Истри, Трсту, Крањској, Горичкој, Штајерској, Корушкој, Бачкој, Банату, Барањи, Међумурју и по осталим крајевима југозападне Угарске". У почетку свога постојања Народно вијеће, суштински, није било никаква власт, већ само политичко тело које је покушавало да синхронизује заједничке политичке акције у времену када је судбина југословенског простора решавана на „пољу светске политике".[10] Де-

9 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T. 1, 96-124.

10 *Исто*, T. II, 338-343; B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Beograd 1998, 245-298.

сетак дана касније, 19. октобра, Народно вијеће је обнародовало да је у своје руке узело вођење народне политике, посебно истичући „да од сада неће уопће у народним питањима ни која странка, ни група, ни парламентарна скупина више водити никакве посебне политике ни засебно ступати у преговоре с факторима изван народа“.[11]

Током октобра и новембра 1918. године историјски процеси „отворени“ почетком рата добили су на убрзању. Војни слом коалиције Централних сила и распад Хабзбуршке монархије утицали су на представнике Хрватског сабора да 29. октобра 1918. године, у договору са представницима Народног вијећа, раскину све дотадашње „државноправне одношаје и везе између Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације с једне стране, те Краљевине Угарске и Царевине Аустрије с друге“. Истовремено је „ништавном“ означена Хрватско-угарска нагодба и извршено проглашење, на основама начела народности (народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба), државе Словенаца, Хрвата и Срба „на целом етнографском подручју тога народа, без обзира на ма које територијалне и државне границе“.[12]

Новопрокламована Држава Словенаца, Хрвата и Срба имала је формално, али не и стварно, своју оружану силу. На њеној територији формирана су покрајинска Народна вијећа (одбори) за Хрватску, Славонију, Босну и Херцеговину, Далмацију и Војводину, што је говорило о почетном организовању власти на федералном принципу. Околности у којима је настала, али и територијалне аспирације Италије да реализује одредбе тајног Лондонског уговора из априла 1915. године, налагале су да до уједињења са Србијом и Црном Гором дође што пре. На томе су посебно инсистирали Влада Далмације и Главни одбор Народног вијећа Босне и Херцеговине. Под притиском тих чинилаца Председништво Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба обавестило је владе сила Антанте, представнике Југословенског одбора и српску Владу „да држава Словенаца, Хрвата и Срба (Југославија) ступа у једну државу са Србијом и Црном Гором, која се држава према начелу народности има протезати на читав етнографски териториј народа Словенаца, Хрвата и Срба“. Тим чином од 3. новембра 1918. године Народно вијеће је коначно потиснуло Југословенски одбор и све послове на народном уједињењу концентрисало у својим рукама.[13] Његову позицију отежавала је чињеница што та држава није имала међународно признање, а тиме ни подршку великих сила победница.

Српска опозиција, а посебно Самостална радикална странка, инсистирала је на неодвојивости идеала и циљева којима се они могу досегнути. У њиховим виђењима будућности стапали су се политичко ослобођење, социјална правда

11 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T. II, 373-378.

12 *Исто*, T. II, 387-417; F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, Zagreb 1920, 171-176, 189-217.

13 B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 97-114.

и национално ослобођење. Уједињење су сматрали нужношћу и истицали да је све „боље од животарења и изумирања у оној апсани што би се сутра звало (делимично) рестаурирана Србија, за увек одвојена од осталих делова који би се неминовно од сада морали обрнути новом центру". Југословенство за које су се залагали означавали су „спасоносном идејом" у име које су били спремни на утапање Српства у Југословенство. Србију су сматрали „земљом мисије", али под тим нису подразумевали посезање за територијама и моћи, већ су је тумачили као „бесвесно јаку мисао и вољу целог једног народа". Били су противници концепције уједињења коју је означавала радикалска парола „Са Србијом, од Србије и око Србије". Насупрот томе истицали су начела демократије, равноправности и самоопредељења. Самосталци су се залагали за равноправност приликом уједињења, а неки од њих за федеративно, па и републиканско уређење будуће државе. По њиховом мишљењу „само уз сарадњу свих из свих крајева земље може доћи до солидне државе".[14]

Наведена политика Југословенског одбора, а касније Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба и српске опозиције, није одговарала српској Влади која је сматрала да једино Србији припада право „званично представљати наш национални проблем" пред савезничким силама. Средином октобра 1918. Пашић је посебно наглашавао „да Србија сматра својом националном дужношћу, да ослободи Србе, Хрвате и Словенце", не спутавајући им право на самоопредељење. Будући противником постојања два или више центара југословенског уједињења, Пашић је у свакој прилици наглашавао да таква политика даје прилику свим противницима Србије и незадовољницима политике коју води да агитују против српске државе, њене династије, спољне политике, војске, концепта уједињења... Истовремено је, на основу стеченог искуства, изражавао бојазан да ће се на крају рата питање југословенског уједињења решавати у европским престоницама и мимо ратног учинка и воље Србије. Пробој Солунског фронта и војни „расплет" догађаја обесмислили су дилему да ли је Србија „ослободилац" или „партнер" у ослобођењу територија на којима су живели југословенски народи.[15]

Конференција у Женеви, одржана од 6. до 9. новембра 1918. године у веома сложеним политичким и војним околностима, била је прилика да представници српске Владе, Југословенског одбора, Народног вијећа СХС и српске опозиције сучеле ставове. На садржај, изгласавање и, касније, одбацивање Женевског споразума, утицало је више чинилаца – слом Централних сила, распад Аустроугарске монархије, територијални захтеви Италије и спремност да их „изборе" војним путем, капитулације Бугарске и Турске, успешне војне операције српских армија и ослобођење Србије, политички и дипломатски притисци са-

14 M. Radojević, „O jugoslovenstvu samostalnih radikala", *Istorija 20. veka*, 2, 1998, 17-30.

15 Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 251-269.

везника... У Декларацији донетој последњег дана заседања констатовано је „уједињење у државу Срба, Хрвата и Словенаца", коју су чинили Краљевина Србија и Држава Словенаца, Хрвата и Срба, док је Краљевини Црној Гори „отворен братски загрљај" и пружена могућност да сама одлучи о евентуалном придруживању. Нову државу требало је да представља заједничко министарство Срба, Хрвата и Словенаца, али делокруг његовог рада, методи и циљеви нису били дефинисани. Састављена од шест чланова та Влада је требало да брине о пословима спољне политике и да припреми рад Уставотворне скупштине. Влада Краљевине Србије и Народно вијеће СХС наставили су „отправљати послове сваки у свом унутрашњем правном и територијалном делокругу", до тренутка када Конституанта (Уставотворна скупштина), изабрана општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих грађана, „уставом не пропише дефинитивно устројство државе". На тај начин Декларација је доводила у питање и монархистички облик владавине и положај династије Карађорђевић.[16]

На конференцији у Женеви преовладала су гледишта која су заступали представници Југословенског одбора, Народног вијећа СХС и српске опозиције. У државно-правном смислу нова држава је „пројектована" као сложена заједница конфедералног типа и дуалистичког облика који представља уговором успостављени правни однос у коме оба чиниоца (државе) задржавају својства државности и нису спремни на одрицање од права да и убудуће задрже сопствени правни статус и положај. Потписници Декларације су будућу заједницу видели као плод сагласности политичких воља њених чланица.[17]

Дефинишући га као конфедералистички акт, идеолошки остатак хабзбуршких времена, претњу монархији и династији Карађорђевић, Женевски договор су одбацили кључни министри у влади Николе Пашића. Оставке и криза Владе поништили су склопљени договор. Вето на документ из Женеве ставио је и регент Александар Карађорђевић. Против декларације се 23. новембра изјаснило и Председништво Народног вијећа СХС.[18]

Готово две недеље након неуспеха конференције у Женеви односи Владе Краљевине Србије и Народног вијећа СХС били су крајње неодређени и испуњени неповерењем. Ипак, притисак који је вршила Италија и стање анархије које је захватило Аустроугарску монархију пресудно су утицали да 16. новембра 1918. године Влада Далмације упути својеврсни ултиматум Народном вијећу у Загребу у коме је захтевано да у року од пет дана прогласи уједињење са Србијом и формира заједничку владу са регентом Александром Карађорђевићем.

16 F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, 236-241; D. Janković, „Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine", *Istorija XX veka*, *V*, 1963, 225-260; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 274-277.

17 *Исто*.

18 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T. II, 640-642.

Појачани ангажман Народног вијећа, који је под притиском околности уследио, изнедрио је недељу дана касније предлог тзв. *Одбора седморице* који је, у виду посебног „Напутка", требало доставити Београду. Суштину тог документа чинио је став о проглашењу уједињења државе Словенаца, Хрвата и Срба с Краљевином Србијом и Црном Гором у јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца. Искорак у односу на документ из Женеве огледао се у чињеници да „Напутак" није предвиђао упоредно опстајање две самосталне и одвојене државе (Краљевине Србије и Државе СХС), али је и та одлука у себи садржала „правну нарав" заједнице која настаје „уговором" и има елементе „делегиране надлежности". Одлуком од 24. новембра 1918. године Народно вијеће је одредило одбор од 28 чланова „с пуном влашћу, да споразумно са владом Краљевине Србије и представницима свију странака у Србији и Црној Гори безодвлачно проведе организацију јединствене државе према предложеним напутцима".[19]

Према „Напутку" Народног вијећа од 24. новембра 1918. године Држава СХС и Краљевина Србија „стапале" су се у јединствену државу у којој је Уставотворна скупштина тек требало да решава питање унутрашњег уређења. До заседања Уставотворне скупштине државну власт требало је провизорно да врши Државно вијеће састављено од представника Народног вијећа и Југословенског одбора, као и сразмерног броја представника Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Дужност Државног вијећа била је да утврди изборна правила, спроведе изборе за Уставотворну скупштину и да у што краћем року сазове изабрану Конституанту. У његовој надлежности биле су и делатности из домена спољних послова, војске, поморства, државних финансија, поште и телеграфа. Свим осталим пословима из домена државне управе требало је да се баве покрајинске владе за које је било предвиђено да буду под контролом покрајинских сабора. Државне послове у времену провизоријума требало је да обавља Влада састављена од председника, министара за све гране државне управе и седам државних секретара чији је задатак био да у Влади заступају интересе историјских области које представљају (Србија, Хрватска и Славонија, Босна и Херцеговина, Словенија, Далмација, Црна Гора и Бачка, Банат и Барања). Било је, такође, предвиђено да владарску власт, све до доношења Устава који је требало да одлучи о облику владавине, врши регент Александар Карађорђевић (за свој рад одговоран Државном вијећу). Регент је био задужен и да на предлог покрајинских вјећа (влада) именује њихове председнике.[20]

Непомирљиви ставови о начину уједињења, исказани у Женеви, подстакли су српску Владу да интензивира свој рад на изјашњавању о уједињењу са Србијом у Војводини, Срему, Босни и Херцеговини, Далмацији, Црној Гори, пре коначне одлуке Народног вијећа које је формално представљало већину

19 *Исто*, Т. II, 644-646.

20 *Исто*.

наведених области. Резултат тог рада било је сазивање Велике народне скупштине српског народа Војводине, одржане 25. новембра 1918. у Новом Саду и Велике народне скупштине у Подгорици, одржане 26. новембра 1918. године. На скупштини у Новом Саду разрешена је дилема да ли следити концепт југословенске националне политике који је заговарало Народно вијеће у Загребу (и делити његову неизвесну судбину) или се директно припојити Србији. Кључна одлука Велике народне скупштине српског народа у Новом Саду гласила је: „Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу не само нама, него и свима словенским, па и несловенским народима, који са нама заједно живе." За разлику од Баната, Бачке и Барање, Срем је у југословенску државу, на „челу са династијом Карађорђевић", ушао преко Народног вијећа у Загребу, које је условио да што пре формира „јединствену заједничку владу нове југословенске државе". У противном, запрећено је „непосредним присаједињењем" Краљевини Србији. Збор изасланика народних вијећа Срема ту је одлуку донео 24. новембра 1918. године на збору у Руми.[21]

Питање уједињења Србије и Црне Горе разрешено је једногласном одлуком 26. новембра 1918. године на Великој народној скупштини у Подгорици. Полазећи од начела „самоодређења народа" делегати су посебно истакли да је „српски народ у Црној Гори једне крви, једног језика и једних тежњи, једне вере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима; заједничка им је славна прошлост којом се одушевљавају, заједнички идеали, заједнички народни јунаци, заједничка патња, заједничко све што један народ чини народом". Уз националне истакнуто је да су и економски интереси Црне Горе „нераздвојно везани за Србију и остале српске крајеве. Одвојени од њих, а при томе по самој природи земљишта најсиромашнији крај, можда и у цијелом свету, она не би имала никаквих услова за самостални живот, она би била унапред осуђена на смрт." На основу свега изнетог Скупштина је донела одлуку да се „Краљ Никола I Петровић и његова династија збаци са црногорског престоља; да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну јединy државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињена ступи у заједничку Отаџбину нашег троплеменог народа Срба, Хрвата и Словенаца". Тај одговорни посао на уједињењу Србије и Црне Горе поверен је Извршном народном одбору (од пет чланова). Уверење да су Црногорци Срби „није отварало никакве проблеме Црногораца и Црне Горе изван државноправног и друштвеног контекста Срба и Србије".[22]

21 Ч. Попов – Ј. Попов, *Аутономија Војводине. Српско питање*, Сремски Карловци 1993, 19; M. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918-1941", *Istorija 20. veka*, 1996, 2, 40-41.

22 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T II, 655-658; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; Н. Ракочевић, *Црна Гора и уједињење, Политички живот Југославије 1914-1945*, Београд 1973.

Ојачана одлукама великих народних скупштина у Новом Саду и Подгорици Влада Краљевине Србије је последњих дана новембра 1918. године отпочела преговоре са представницима Народног вијећа СХС. Споразум није могао бити постигнут на поштовању основа које је нудио „Напутак". У датим околностима делегација Народног вијећа СХС морала је да одступи од више својих захтева, али не и од става да до сазивања Уставотворне скупштине под контролом централне владе остану „досадашњи аутономни административни органи".

*

Чин југословенског уједињења спроведен је 1. децембра 1918. године путем саопштавања Адресе Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба и Прокламације регента Александра Карађорђевића.

У Адреси Народног вијећа наведени су основни елементи на основу којих се приступило конституисању југословенске државе: победа у рату као предуслов за „извршење великог дела уједињења"; преврат и привремено конституисање независне Државе Словенаца, Хрвата и Срба; идеја народног јединства; начело демократије изједначено са правом народа да одлучује о својој судбини; жеља за сједињењем у јединствену народну државу која би обухватила „непрекинути етнографски териториј" на коме живе Срби, Хрвати и Словенци.[23]

У „Адреси" је назначено да владарску власт на читавој територији будуће југословенске државе врши владарска кућа Карађорђевић. Документ је предвидео образовање јединствене парламентарне владе. Такође је инсистирано на споразумном образовању Привременог народног представништва. „Адреса" је заступала принцип уставности и парламентарне одговорности, изражавала протест против одредаба тајног Лондонског уговора и од монарха и регента захтевала заштиту етнографских граница унутар којих живе Срби, Хрвати и Словенци. Захтев за аутономијом, који је сачуван у „Адреси", био је једини траг који је борба за федерализам, на коме је почев од 1915. године инсистирао Југословенски одбор, а касније и Народно вијеће СХС, оставила у државноправним актима.[24]

У „Прокламацији" регента, која је представљала одговор на „Адресу" Народног вијећа, Александар Карађорђевић је прогласио уједињење Србије са „земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба" (не са државом СХС). Регент је потпуности прихватио све наведено у „Адреси". Обавезао се да ће се „увек и свуда руководити само дубоком непомућеном љубављу према сваком интересу, према свим светињама, свих држављана Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца". У „Прокламацији" је посебно истакао да планира бити краљ „само слободним грађанима" државе Срба, Хрвата и Словенаца. Нагласио је да ће

23 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T. II, 673-676.

24 *Исто*.

остати веран „великим уставним, парламентарним и широко демократским идеалима, заснованим на општем праву гласања“. Од свих политичких чинилаца тражио је сарадњу око образовања Владе која ће представљати „целу уједињену Отаџбину“ и обећао да ће се борити за етнографске границе „целокупног нашег народа“. Наведене изјаве („Адреса“ и „Прокламација“), као важан „конститутивни акт“, представљале су основу државноправног провизоријума у новоствореној југословенској држави.[25]

Акти од 1. децембра 1918. године нису поднети Народном вијећу на ратификацију. Његово Председништво је два дана касније (3. децембра) „упознало народ“ са садржајем догађаја од 1. децембра и истовремено објавило да је престала функција Народног вијећа као врховне суверене власти Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Народна скупштина Краљевине Србије „једногласно је примила на знање и изгласала уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу 29. децембра 1918. године“.[26]

Пре него што је Скупштина потврдила уједињење, 20. децембра 1918. године, формирана је прва Влада заједничке државе (Министарски савет). На челу Владе, по вољи регента Александра Карађорђевића, био је Стојан Протић, а у коалиционом кабинету министарске функције имали су челници и утицајни представници кључних политичких партија и тела: Антон Корошец (потпредседник), Светозар Прибићевић (ресор унутрашњих послова), Анте Трумбић (ресор спољних послова), Љуба Давидовић (ресор просвете), Мехмед Спахо (ресор шума и рудника), Стојан Рибарац (ресор трговине и индустрије), Момчило Нинчић (ресор финансија) и генерал Михаило Рашић (ресор војске и морнарице). Два дана касније (22. децембра) утврђени су званично име државе (Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца), заједничка застава и грб. У имену државе, застави, грбу, а касније и химни, огледали су се симболи компромисног југословенства као званичне државне идеологије.

Цена победе, чији је резултат био настанак југословенске државе, била је изузетно висока: 370.000 војника, 630.000 страдалих цивила, 114.000 тешких инвалида неспособних за рад, око 500.000 сирочади, материјална штета која је процењивана на 7-10 милијарди златних франака, ратни дугови који су досезали готово једну милијарду златних франака, Србија која је личила на „разорени ратни логор“, на „костур“ са уништене две петине укупног националног богатства...[27] Југословенско уједињење није представљало „случајност историје“. У темеље нове државе била је „узидана“ читава историја Србије, испуњена саможртвовањем и свесним залагањем за националне и грађанске слободе.

25 *Исто*.

26 *Исто*, 683.

27 Око наведених бројева постоје спорења у историографији. Ми их наводимо убеђени да се на основу њих и боље виде и прецизније мисли о последицама Великог рата.

У процесу уједињења, који је окончан 1. децембра 1918. године формирањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевина Србија је имала одлучујућу улогу. Србија рат са Двојном монархијом није желела и у њега је закорачила из самоодбране. Упоредо са распламсавањем војних операција било је схваћено да брига о заштити целине српске државе представља нераздвојни део настојања да у будућности буде обједињен и заштићен целокупни етнички простор на коме живе Срби, али и остали југословенски народи. Југословенско окупљање и формирање велике и снажне заједничке југословенске државе сматрано је условом опстанка и одржања у будућности. Србија је сама осмислила ратни програм чију је суштину чинило „ослобођење огњишта" и „уједињење са неослобођеном браћом" Србима, Хрватима и Словенцима, чиме је дефинисала „југословенски простор" и учинила да „југословенско питање" постане део сложене политичке стварности Великог рата и, касније, Мировне конференције у Паризу.[28]

Србија је у нову југословенску државу уложила сопствену државност и традиције. У рату је жртвовала четвртину укупног становништва, а војском сачувала југословенски простор од комадања и тако обесмислила могућност реализације тајних уговора које су силе савезнице склапале са околним државама покушавајући да их приволе да у рат уђу на њиховој страни (Лондонски уговор из 1915. године који је Италији уступао готово целокупну Далмацију; Букурештански уговор из 1916. који је Румунији давао готово цео Банат). На крају рата Србија се нашла у табору победника, а са њом и остали Југословени који су све до позне јесени 1918. и одлука Народног вијећа о раздруживању, били у саставу Аустроугарске монархије. Најзад, Србија је, према сопственом политичком искуству, стицаном унутар граница мале, једнонационалне, верски унисоне балканске државе и државним традицијама изграђиваним деценијама, обликовала нову југословенску државу.[29]

Југословенског уједињења не би било да у позну јесен 1918. године није постојала и воља југословенског чиниоца (унутар кога партиципирају и Срби са простора Монархије), спремног на издвајање јужних делова Хабзбуршког царства и њихово уједињење са Србијом. Потреба за брзим уједињењем била је појачана страхом од претензија Италије намерне да војно запоседне области Далмације и тако реализује договорено са савезничким силама тајним Лондонским уговором из априла 1915. године. Брзо уједињење подстицали су и општа

28 О томе више у: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, *II*, 667-839; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*; В. Дедијер (и други), *Историја Југославије*, Београд 1972; B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, I.

29 *Исто*.

несигурност и хаос који је одликовао време распада Аустроугарске и појаве тзв. „превратне анархије", страх од могућих „социјалних ломова" које је наговештавао крај рата и ширење револуционарних идеја, а најзад и пре свега жеља Срба и осталих Југословена да живе у једној заједничкој југословенској држави.[30]

Трећи чинилац који је допринео формирању југословенске државе била је и воља сила победница да таква држава настане. Та је воља истицана у последњим месецима рата и била је нераздвојно повезана са одлуком савезничких сила да Аустроугарска нестане са политичке карте Европе и да „вакуум" који тиме наступа буде испуњен формирањем нових држава. Тако је, и пре него што је истински оформљена, југословенска држава добила и место и улогу у новом европском поретку. Она је требало да буде „зид" који спречава обнову германске опасности према Медитерану, „санитарни кордон" који спутава ширење идеја Октобарске револуције према Западу (ту ће функцију у међуратном периоду Југославија вршити заједно са Румунијом и Чехословачком унутар Мале антанте) и експонент сила победница на Балкану чији је задатак да спутава реваншизме и ревизионизме суседних држава губитница у Великом рату. Наведено је, у годинама које су следиле, видно одређивало стварност живота у југословенској краљевини.[31]

Схватање о „јединственом", „троименом", „троплеменом" народу давало је подлогу заједничком животу југословенских народа. У питању је био национализам који се уклапао у трендове европске историје и који је најдиректније допринео рушењу великих царстава и формирању националних држава. Тако се догодило да државу коју су Срби извојевали оружјем обликује не српска, већ југословенска идеја. У питању је била, по своме садржају и природи, интегративна либерална идеја. У њеном темељу била је свест о „заједничком пореклу", „братству" и „истоветности" југословенских народа – национализам који је партиципирао са својим временом и био сасвим легитиман. Југословенска идеја је баштинила темељне вредности европских друштвених револуција 18. и 19. века, бринула о правима човека, била утемељена у рационализму и просвећености и заговарала друштвену и привредну модернизацију. Грађанина је стављала испред одредница његовог порекла, етничких и расних посебности, религије, језика, историје... Садржала је вредности које руше феудалне баријере, интегришу и унификују, еманципују, демократизују и модернизују друштво. Југословенску идеју су пригрлили и пропагирали пре свега представници бројно

30 B. Krizman, *Hrvatski sabor i ujedinjenje 1918. godine, Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 51-72; B. Krizman, *Raspad Austrougarske i stvaranje jugoslovenske države*; Б. Кризман, *Хрватске странке према уједињењу и стварању југословенске државе. Политички живот Југославије 1914-1918*, Београд 1973, 93-128.

31 Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, 23-25; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 543-564; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 215-251.

мале интелектуалне елите која у судару са националним, клерикалним, конзервативним, аутархичним идејама својих политичких опонената, старомодним тлом и подједнако таквим друштвом које је живело на југословенском простору, брзо „губи дах“ и постаје склона одустајању. Тако је југословенска идеја, поред све своје модерности брзо изобличена до те мере да ју је било тешко препознати, постала историја заосталих области Балкана, неуспелих политичких интеграција, ауторитарног начина владања, предрасуда, стереотипа, успорене модернизације, ирационалног страха од „оног другог“ унутар исте државе. Уместо интелектуалне елите реализацију „југословенске идеје“ на себе су преузели људи политике који су је у страначким свађама сасвим компромитовали.

Акт уједињења (1. децембар 1918. године) није у виђењима српских интелектуалаца и политичара сматран одрицањем од државности Србије, већ је доживљаван као важан тренутак у процесу прерастања Србије у нову и велику државу о којој су генерације сањале. Тек у тој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, отпочеће трагање за историјским решењима заједничког живота свих уједињених националних и државних субјеката. На крају Великог рата изгледало је да је Србија успела да превазиђе своју историјску посебност и путем југословенског програма „укључи је“ у већу државну целину. За њу је тада, уз велика оптерећења прошлости из које су „пробијали“ регионални интереси, различита историјска и државна искуства, верски анимозитети, економске различитости, културне и цивилизацијске разлике, почела нека нова историја коју је чинио живот испуњен мноштвом разлика. У њу су српски народ увели већ стари, уморни, истрошени политичари чији су мисаони склоп и политички концепт припадали 19. веку.[32]

Састављена из разнородних области и покрајина, уређена различитим административним уређењима, оптерећена тешким последицама рата, притиснута нерегулисаним и „отвореним“ граничним питањима, растрзана унутрашњим политичким сукобима и социјалним врењима, саобраћајно и економски неповезана, верски и национано подељена и економски заостала, Краљевина СХС је, објективно, захтевала виши степен централизације већине државних послова. Истовремено, централизација на којој је инсистирала Влада, производила је отпор национално конституисаних народа и њихових елита које су познавале различите традиције државне управе, љубоморно чувале изграђене институције аутономне власти и биле спремне да свим средствима бране стечене позиције и права у локалној самоуправи. И део српске интелектуалне елите, политички супротстављене власти, означавао је централизам штетним и истицао да он кочи свеукупни развој друштва, спутава бројне видове покрајинских иницијатива и додатно подстиче неспоразуме. За наведена „упозорења“ власт није имала слуха.[33]

32 Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, 33-34.

33 Д. Јанковић – М. Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд 1997, 365.

Функционисање државе отпочело је у околностима када је, до сазивања Уставотворне скупштине, целокупна власт почивала на институцији владара (регент Александар Карађорђевић који је 1. децембра 1918. прихватио став о уједињењу у једну „краљевину", а не једну „државу"), Министарском савету (Влади формираној 22. децембра 1918) и постојећој оружаној сили која је запосела границе, одржавала ред у земљи и реално представљала ослонац монархије. Остале „полуге власти", на којима је требало да почива државноправни систем у периоду државног провизоријума, тек је требало изградити.[34]

Српски политички фронт је, већ на почетку живота у југословенској држави, и персонално и страначки био „поцепан".[35] Парламентарни систем владања је у датим околностима превасходно обликован под утицајем регента и Владе, што га је чинило крњим и дефектним од почетка. Народно представништво, засновано на политичким одлукама, а не на одредбама Устава, није постало извор и контрола извршне власти која је суштински била изнад њега. Привремено народно представништво је по својој природи било „октроисано тело" чији су конституисање, састав и целокупни рад били подређени извршној власти. Влада је била та која је, као утицајнији политички фактор, у свим сегментима најдиректније утицала на формирање и касније функционисање Привременог народног представништва. Овлашћења која је у законодавној и извршној сфери имао Министарски савет (Влада) најдиректније су сужавала и спутавала иона-ко скромна овлашћења привременог Парламента. Централна влада Краљевине СХС, ослањајући се на постојећи апарат власти, овлашћења која су јој дата и присвојену улогу „законодавца", донела је око 800 различитих уредби, прописа и подзаконских аката. У новонасталој држави владало се уредбама што је, како су примећивали правни писци, „постепено бледило идеју закона" и најдиректније утицало да „правни поредак губи своју сталност и целокупни живот задобија привременост". Живело се, како је уочавао Слободан Јовановић, од данас до сутра „у вечитом провизоријуму".[36]

У оквирима нове југословенске државе стари државни ентитети почели су да губе своја посебна државноправна својства. Различита историјска искуства оставила су снажан отисак у свести држављана и значајно утицала на однос држављана према држави, њеној територији, војсци и органима власти. Све је то „обележавало" и начин рада у државним установама. Својим свеукупним присуством и утицајем прошлост је утицала да дође до „сусрета" различитих државноправних традиција и искустава и да тај „сусрет" у већој мери обележи неразумевање, а не складан рад у корист будућности.

34 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T. II, 673-676; Сл. Јовановић, *Политичке и правне расправе. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, том 2, Београд 1990, 388-390.

35 B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979, 21-23.

36 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, T. II, 683-684; B. Gligorijević, *nav. delo*, 21-23.

Формирањем Краљевине СХС дошло је до несагласности између међународноправног и државноправног стања у новој држави. С међународноправног гледишта, Краљевина СХС је била наследница читавог система међународних уговора које је до тог тренутка Краљевина Србија имала са „главним силама савезним и удруженим", непријатељским, али и неутралним државама. С правне стране, Краљевина СХС није била нов субјект у међународном праву. Она није настала уговором о миру склопљеном на крају рата, већ уједињавањем међународно непризнатих и отцепљених делова Аустроугарске монархије са Краљевином Србијом која је постојала и пре мировних уговора. Настанак нове југословенске државе велике силе победнице су узеле на знање, али тај чин нису обележиле као стварање нове државе. Све је то говорило да међународноправно стање које је уживала Краљевина Србија није промењено после 1. децембра 1918. године.[37]

Уставно-правно гледано, проглашењем Краљевине СХС изазван је потпуни прекид с постојећим уставним стањем какво је владало у Краљевини Србији. Природа аката уједињења од 1. децембра 1918. године определила је да суверенитет, као основно обележје државне власти, припадне новој држави, Краљевини СХС. И та је држава, од првог тренутка свога постојања, себе почела да представља као „самосталну власт", независну и различиту од делова који су је до уједињења сачињавали. Српски политички чиниоци су одбацили залагања представника Народног вијећа да нова држава представља уговором успостављени правни однос између удружених држава (тзв. „дуални правни однос"), што је могло да очува својство државности како Краљевине Србије, тако и Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Полазећи од става да су Срби, Хрвати и Словенци један троплемени народ, творци нове државе су настојали да превазиђу све разлике које је међу њима учинила историја. То је, суштински, значило и укидање свих политичких установа које су постојале код „троплеменог народа", а које су у претходном периоду служиле њиховом „племенском сепаратизму" и тако отежавале „политичко" уједињење. У питању је био покушај радикалног раскида са „државноправним историцизмом" што је, уз брисање граница које су Србе, Хрвате и Словенце „раскомадале" у више држава, требало да значи и укидање свих постојећих устава који су у тим државама били на снази. Том процесу српски политичари се нису супротстављали, већ су га у највећем броју случајева подржавали.[38]

Чином уједињења од 1. децембра 1918. године устави земаља које су ушле у састав Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, суштински су престали да важе. Према тумачењу Владе сви посебни државни индивидуалитети који су тад ушли у састав југословенске државе тим чином су изгубили свој посебни

37 Сл. Јовановић, *нав. дело*, 390-393.

38 *Исто*, 393-399.

државноправни карактер и поништили своје дотадашње уставно-правне акте. Тако је председник југословенске владе Стојан Протић у писму упућеном Анте Трумбићу експлицитно истицао: „Краљевина Србија, као засебна државноправна јединица не постоји. Она се стопила у Краљевину СХС.“ На сличан начин Протић се обраћао и јавности: „Када се Србија у погледу јавног права претопила у Краљевство СХС природно је да то исто буде и са Хрватском, тако да у новом Краљевству, у правном погледу, не буде више ни Србије, ни Хрватске, као ни Босне, ни Далмације, ни Словеначке, ни Црне Горе.“[39]

Требало би рећи да је чин уједињења противуречио уставу Србије. Да је Устав поштован уједињење не би било могуће спровести на начин како је то учињено нити би било могуће формирати заједничку Владу и Привремено народно представништво. Србија, суштински, није „напустила свој Устав“ када је постала саставни део нове државе. Она Устав у том тренутку није поштовала. Нова југословенска држава није настала „уставним путем“, већ је била „израз историјског фактичког стања“ у коме се власт, с времена на време, позивала на поједина решења српског Устава, радила „у духу српског Устава“, наведени „изрешетани“ Устав „протезала“ на поједине делове државе и „на парче“ га примењивала у појединим ситуацијама, што је све провоцирало бројне противуречности, неспоразуме и сукобе.[40]

Државноправни провизоријум, у коме се живело наредне две и по године без утврђеног правног поретка, био је последица схватања да не треба протезати Устав Краљевине Србије на целокупну територију нове југословенске државе нити вршити „прилагођавања“ постојећих државних аката „новом стању“. Српски политичари су већином сматрали да нова држава треба да добије нов устав. Све је то говорило да је Краљевина СХС с гледишта уставног права била сасвим нова држава у односу на Краљевину Србију.[41]

Прелазно доба од уједињења 1. децембра 1918. до доношења Видовданског устава 28. јуна 1921. године било је време у коме је, на темељима српске државности, изграђивана југословенска држава. Министарски савет (Влада) образован је 20. децембра 1918. године са задатком да што пре сазове Привремено народно представништво, управља земљом, решава питања унутрашње и спољне политике, предложи Изборни закон за Уставотворну скупштину, укине све сталешке повластице, зајамчи права и слободе вероисповести и води бригу о процесу склапања мира и утврђивања државних граница.[42] Покрајинске

39 Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке*, 23; Б. Глигоријевић, „Стапање Србије с Југославијом“, *Срби на крају Првог светског рата*, Београд 1990, стр. 127-128.

40 Љ. Димић, *Историја српске државности*, 63-65.

41 Сл. Јовановић, *нав. дело*, 393-399; B. Gligorijević, *nav.delo*, 21-23.

42 F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, 292-300; Љ. Стојановић, *Огледи о неколико савремених питања*, Београд 1920, 4; V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, *I*, Kragujevac – Beograd 1995, 210-

владе нису престале са радом 1. децембра 1918. године, већ су и даље постојале (за Хрватску, Славонију и Срем, Босну и Херцеговину, Словенију, Далмацију), задржавајући самосталност у пословима локалне управе уз извесно сужавање њихове надлежности.[43] О делимичном урастању државних институција Краљевине Србије у правну структуру нове југословенске државе говориле су чињенице попут оних да је све до доношења Устава од 28. јуна 1921. године Државни савет Краљевине СХС (орган Врховне државне управе и Врховни државни суд) радио по Закону о Државном савету Краљевине Србије од 21. децембра 1901. године, Главна државна контрола по Закону о Главној контроли Краљевине Србије од 30. маја 1892. године, Министарски савет (Влада) по Закону о устројству централне државне управе Краљевине Србије из 1862. године...[44]

Одлуке Владе на чијем је челу био Стојан Протић речито су говориле о политичком курсу који је заузет. Влада је била намерна да води државну политику, али су методи рада министара у њеном саставу понекад били сасвим супротни. То је додатно отежавало живот у новонасталој југословенској држави. У Србији 1918. и наредних неколико година нико од значајних политичких чинилаца није доводио у питање смисао настанка југословенске државе, супституисања српске државности нити заједнички живот у мноштву разлика. У том тренутка била је доминантна свест политичара и интелектуалне елите да је то у интересу како јединства „троплеменог народа", тако и опстанка његове државе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Архив Југославије, Фонд Народне скупштине Краљевине Југославије (72), ф–1.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. 27, Београд 1936; књ. 28, Београд 1937; књ. 29, Београд 1937; књ. 30, Београд 1937; књ. 31, Београд 1939.

Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. januar – 20. decembar 1918), Tom 1 i 2, priredili Bogdan Krizman i Dragoslav Janković, Beograd 1964.

Petranović, Branko – Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.

Водич кроз фондове Краљевине Југославије, Београд 2000.

ЛИТЕРАТУРА:

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*, Beograd 1988.

211; N. Žutić, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije", *Istorija 20. veka*, *1*, 1998, 27-28.

43 Архив Југославије, фонд Народне скупштине Краљевине Југославије, (72), ф – 1; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, I, Beograd 1987, 83-92.

44 *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Београд 2000.

Вујовић, Димитрије – Димо, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962.

Gligorijević, Branko, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979.

Глигоријевић, Бранко, „Стапање Србије с Југославијом", *Срби на крају Првог светског рата*, Београд 1990.

Димић, Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001.

Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, II, Београд 1989.

Žutić, Nikola, „Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije", *Istorija 20. veka*, 1, 1998.

Janković, Dragoslav, „Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine", *Istorija XX veka*, V, 1963.

Јанковић, Драгослав – Мирковић, Мирко, *Државноправна историја Југославије*, Београд 1997.

Јовановић, Јован М., *Борба за народно уједињење 1914-1918*, Београд б.г.

Јовановић, Јован М., *Стварање заједничке државе СХС*, I-III, Београд 1928-1930.

Јовановић, Слободан, „Југословенска мисао у прошлости и будућности", *Српски књижевни гласник*, књ. LIX, бр. 1, 1. 1. 1940, 29-38.

Јовановић, Слободан, *Политичке и правне расправе. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, том 2, Београд 1990.

Kazimirović, Vasa, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, I, Kragujevac – Beograd 1995.

Крестић, Василије, *Срби у Угарској 1790-1918*, Нови Сад 2013.

Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Beograd 1998.

Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977.

Кризман, Богдан, „Хрватске странке према уједињењу и стварању југословенске државе", *Политички живот Југославије 1914-1918*, Београд 1973.

Krizman, Bogdan, „Hrvatski sabor i ujedinjenje 1918. godine", *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989.

Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.

Митровић, Андреј, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988.

Петрановић, Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

Petranović, Branko – Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, I, Beograd 1987.

Попов, Чедомир – Попов, Јелена, *Аутономија Војводине. Српско питање*, Сремски Карловци 1993.

Radojević, Mira, „O jugoslovenstvu samostalnih radikala", *Istorija 20. veka*, 2, 1998.

Радојевић, Мира, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, I (*Од југословенске идеје до југословенске државе*), Београд 2019.

Radojević, Mira, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918-1941", *Istorija 20. veka,* 1996, 2.

Радојевић, Мира – Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд 2014.

Ракочевић, Новица, *Црна Гора и уједињење, Политички живот Југославије 1914-1945*, Београд 1973.

Станковић, Ђорђе, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1-2, Београд 1985.

Станковић, Ђорђе, *Никола Пашић, савезници и југословенско питање*, Београд 1984.

Стојановић, Љ., *Огледи о неколико савремених питања*, Београд 1920.

Тејлор, А. Ј. П., *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968.

Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*, Београд 1986.

Ћоровић, Владимир, *Историја Југославије*, Београд 1933.

Šišić, Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, Zagreb 1920.

Ljubodrag DIMIĆ

THE END OF THE GREAT WAR AND YUGOSLAV UNIFICATION

Summary

Composed of different regions and provinces governed by different administrative systems, burdened by the heavy consequences of war and unresolved and "open" border issues, torn by internal political strife and social turmoil, unintegrated in terms of transport and economic systems, divided along ethnic and religious lines and economically underdeveloped, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes began its life fraught with problems and challenges. Before the convening of the Constitutional Assembly, all power rested on the institution of the monarch (Regent Alexander Karadjordjević, who, on 1 December 1918, accepted the expressed will for unification into one "kingdom", not one "state"), the Ministerial Council (the government created on 22 December 1918) and the existing armed force which controlled the border, policed the country and de facto acted as the prop of the monarchy. The other "levers of power", on which the legal order was to rest in the period of the provisional state (provisorium), were yet to be built. The Serbian political front was divided along personal and party lines from the very beginning of the Yugoslav state. In the existing circumstances, the parliamentary system of government was shaped largely under the influence of the regent and the government, which rendered it defective from day one. The legislative body (Provisional Representation of the People), based on political decisions, not on constitutional provisions, did not become the source and control of the executive power, which essentially was above it. The provisional legislature was an "octroyed body" whose constitution, composition and overall work were subordinated to the executive branch of power. It was the government, as a more influential political factor, that most directly and in all aspects influenced the creation and, later, the work of the provisional legislative body. The powers that the Ministerial Council (government) had in the legislative and executive spheres trimmed down and stifled most directly the modest powers of the legislature. The new country was ruled by decree, which, as legal writers observed, "gradually dissolved the idea of the law" and directly led to the "legal system losing its permanence and overall life assuming a temporary character". It was a life lived from one day to the next, in an "eternal provisorium".

УДК: 000000000000

Мира РАДОЈЕВИЋ

ДЕМОКРАТИЈА НА ИСКУШЕЊУ (1918–1921)

Сажетак: Како показују историографска истраживања, демократски успеси Краљевине Србије, нарочито у годинама пред Први светски рат, умногоме су утицали на сазревање свести да она може бити предводник уједињења Јужних Словена. Док је избијање рата зауставило даљи развој парламентаризма и демократије, већ у првим годинама заједничког живота појавили су се знаци упозоравајуће кризе изазване низом различитих чинилаца: ратног замора, социјалних и економских проблема, револуционарних расположења, потребе да се одлуке од државног значаја доносе у „скраћеној процедури", амбиција регента Александра да контролише политички живот, непостојања правих демократских традиција у већем делу земље, непросвећености становништва, готово искључиве окренутости хрватских и словеначких странака националним питањима, реалног присуства антидржавних тенденција... У таквој ситуацији заједница која је замишљена као узорно демократска суочавала се с бројним изазовима, бранећи свој опстанак и применом репресивних мера.

Кључне речи: Краљевина Србија, Први светски рат, југословенско уједињење, демократија, парламентаризам, репресија.

Демократска права и установе, изборене после вишедеценијске борбе за слободу политичког мишљења, биле су међу најважнијим разлозима који су након Мајског преврата 1903. године доприносили угледу Србије на Балкану и сазревању уверења да је мала српска краљевина способна да постане Пијемонт југословенског уједињења. Признајући да је приликом свргавања династије Обреновић било „дивљине, као у свакој револуцији", Љубомир (Љуба) Давидовић истицао је да у Европи није било народа „који није пролазио кроз слична искушења", додајући да су она у Србији, ма колико тешка, добила неспорно оправдање. Јер, током наредне деценије извршена је „велика припрема" за будуће догађаје, а највећа тековина постало је стицање националног самопоуздања. Српска држава престала је да буде „земља изненађења", какве је својим ћудима пречесто приређивао последњи Обреновић. Унутрашњи политички живот је уређен и стабилизован, а „укидање устава, гажење закона, преки судови, непоштовање права и слобода народних, постали су само ружне

историске успомене. Ни појединац, ни цео народ никад се није више осећао својим но под краљем Петром." За само десет година становници Србије су од поданика постали грађани.[1]

Годинама потом, историчари и политиколози давали су за право сличним сведочењима савременика. Тумачећи повратак делимично дорађеног Устава из 1888, који је Александар Обреновић укинуо 1894, упустивши се наредних година у низ уставних скандала, злоупотреба и унижавање демократско-парламентарних начела, Слободан Антонић истакао је значај редоследа у поступцима извршеним после Мајског преврата. По његовом мишљењу, које деле и бројни други истраживачи овог раздобља, коначним успостављањем Устава из 1903. године демократски поредак у Србији „добио [је] чврсте институционалне оквире". Усвајањем белгијског обрасца „првенства народног суверенитета над краљевим суверенством", најпре је 2. јуна 1903. године у Народној скупштини проглашен Устав. Истог дана посланици су поименичним гласањем за краља изабрали кнеза Петра Карађорђевића, који се у то време налазио у иностранству. Потом је он, положивши 12. јуна заклетву на Устав, ступио на престо, након чега је 8. септембра 1904. крунисан и, напокон, миропомазан 26. септембра исте године, чиме је обележена стогодишњица Првог српског устанка. Народно представништво је применом такве процедуре преузело сву уставотворну власт и донело Устав без потписа владара, а избор Петра Карађорђевића за краља условило његовим пристанком на Устав, на основу чега би се могло закључити да је Краљевина Србија овим чином постала *изборна монархија* или *крипторепублика*.[2]

Независно од једновековног инсистирања на доследном демократизму краља Петра I Карађорђевића, у чију добру вољу да поштује парламентарне норме не треба олако сумњати, не сме се заборавити ни то да су и он и његови наследници морали бити свесни политичке поруке која им је наведеним поступцима упућена. Власт краљевске куће ограничавало је и присуство војске на политичкој сцени, коју она очигледно није намеравала да напусти. Уз то, монархија је само условно прихваћена и од стране једне малобројне, али врло одлучне групе интелектуалаца из управо тих година формиране Самосталне радикалне странке, настале одвајањем од своје „старије радикалске браће", не због неслагања с партијским програмом него из незадовољства изазваног његовим непоштовањем. Штавише, самостални радикали су спремност на сукоб с монархијом јавно показали неколико година раније, када су, с јасном алузијом на пословичне речи краља Милана да му је Србија „преча од свега", истакли: „Ми желимо да свима Србима буде отаџбина преча не само од свачега, већ и

1 *Правда*, 23. фебруар 1940; *Сйоменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940, 11.

2 Слободан Антонић, „Демократија", *Срби 1903-1914. Исйорија идеја*, пр. Милош Ковић, Београд 2015, 59; Мира Радојевић, *Срйски народ и јуїословенска краљевина 1918-1941, I, Од јуїословенске идеје до јуїословенске државе*, Београд 2019, 81-82.

од свакога, да је живот људски у њој скупљи од свачега, да у њој законитост потпуно обезбеђује свакоме слободу, част и имовину и да су у њој сва права осигурана од личнога ћефа.“[3]

Колико су доиста били искрени показивали су убрзо потом, а нарочито приликом спровођења скупштинских избора 1905. године. Захваљујући моралној чврстини свог страначког шефа Љубомира (Љубе) Стојановића, тадашњег председника Владе, одбили су да из управе уклоне бројне радикалске чиновнике, који су отворено агитовали за своју странку, и замене их поузданијим самосталским апаратом. С обзиром на то да је Љуба Стојановић тврдио како би таквим поступком била обезвређена начела демократије, ризикујући да претрпи пораз, одбацио је и савете страначких пријатеља да казни оне који су деловали против Владе.[4] Уверен да демократију треба не само чувати, него је и унапређивати, првенствено истрајним радом на остварењу социјалне правде, развојем културе и јачањем просвете, у једном јавном предавању истакао је важност ових питања и у националној политици.

„Србија живи више мање самосталним животом скоро сто година“, казао је. „За тај доста дуг период времена она није учинила онолики напредак, колики је могла, нити су у њој политичке прилике тако сређене, како би се могло очекивати. Културним напретцима, које су срећнији народи учинили, и које смо ми имали готове да примимо и применимо, ми се нисмо довољно користили [...] Тај наш заостанак у култури западни народи хоће да употребе као претекст за нова завојевања, и на западу се већ чују узвици, да ’Балкан треба задобити за јевропску културу’. Они нас сматрају као ’обојене’ народе Азије и Африке које треба цивилизовати [...] Ако желимо да Србија оправда свој постанак као самостална држава, ако хоћемо да она изврши свој национални задатак, ми се морамо свим силама старати, да пропуштено надокнадимо, и да упоредо корачамо у културном напредовању са западном Јевропом, те тако да и делом станемо као равноправни члан јевропске заједнице. *Треба да им одузмемо изговор, да нас они цивилизују* (истакнуто у оригиналу – М. Р.). Опасност која нам прети велика је; у томе се не смемо варати.“[5]

Потоњих десетак година доиста су употребљене за убрзани напредак, остваривaн с толико много полета – као да је једна генерација хитала да премости више изгубљених векова, реализујући програм чије је испуњење захтевало далеко дужи период. Унапређивана је и демократија, иако је развој демократских установа био бржи од планског просвећивања становништва, тог неопходног

3 „Наша прва реч“, *Одјек*, бр. 1, 1. октобар 1902; Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 243; М. Радојевић, *нав. дело,* 82-83.

4 Љубомир М. Давидовић, „Сећања на Љубу Стојановића“, *СКГ*, књ. XXX, бр. 5, 1. јули 1930, 345–349; Јаша М. Продановић, „Самостална радикална влада“, *Република*, 23. април 1946.

5 Љубомир Стојановић, Државна управа у демократији, Београд 1911, 3-4. Види и: Љ. Стојановић, О државним чиновницима, Београд 1911; М. Радојевић, нав. дело, 83-84.

услова за стабилност парламентарног поретка. У том смислу не могу се у потпуности одбацити критике појединих савременика, као ни критички тонови у једном делу историографије.[6] Не може се, пак, превидети ни значај искуства које је српски народ стицао још од Првог српског устанка и почетка обнове српске државности, будући да су се од тада упоредо одвијала два историјска процеса: борба за стварање независне националне државе и борба за освајање демократије. Народ који је добровољно учествовао у бунама и устанцима, одазивајући се мобилизацијским позивима и узимајући пушку у руке, желео је да „буде питан" о стварима која су се тицала државног и друштвеног интереса. Упркос бројним ограничењима, жестокиим страначким борбама и повременим падовима, Краљевина Србија је у деценији уочи Првог светског рата успостављала парламентарни систем, који је уз друге чиниоце, попут постојања слободног сељаштва и „народне династије", привлачио околне државе и народе, толико да је Београд постајао својеврсни политички центар Балкана.

Велики рат отворио је изгледе за завршетак мисије националног уједињења и окупљање већине Срба унутар тачно одређених и јединствених државних граница, али је зауставио даљи напредак демократије. Услед немогућности одржавања редовних седница, нарочито после војног слома у јесен 1915. године, Народна скупштина је – на пример – само четири пута расправљала о спољној политици, што је до тада било једно од њених најважнијих права. Све дипломатске активности и спољнополитичке одлуке прешле су у надлежност Министарства иностраних дела, превасходно Николе Пашића, који је приликом формирања коалиционе Владе почетком децембра 1914. године, уз место председника Министарског савета, преузео и дужност министра спољних послова.[7] Готово истоветне промене десиле су се и у унутрашњој политици. Уместо редовног законодавног рада, који је подразумевао скупштинске расправе и усаглашавање мишљења, установљена је пракса доношења тзв. уредби са законском снагом. Назвавши их „сурогатима", Слободан Јовановић је писао како су у рату који је вођен нестале „многе добре ствари", принудно замењиване „стварима мање добре каквоће". Најнегативнија последица таквог стања било је суспендовање законских овлашћења Народне скупштине и њихово пребацивање на министарства, без обзира на обавезу по којој су све такве уредбе морале добити накнадну скупштинску потврду.[8]

У оваквом, у парламентарном смислу, нередовном стању, у јуну 1917.

6 Види: Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998; Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије"*, Београд 2003.

7 Види: Đorđe Stanković, „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji. Teorijske osnove i istorijska praksa 1914–1926", *Istorija 20. veka*, br. 2/1996, 7-27.

8 Слободан Јовановић, „Нестајање закона", *Српски књижевни гласник (СКГ)*, књ. II, бр. 7, 1. април 1921, 510-515.

године завршен је и Солунски процес, окончан погубљењем пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и двојице његових пријатеља. Иако су војни чиниоци, првенствено извршиоци Мајског преврата и припадници организације „Уједињење или смрт“ својим присуством на политичкој сцени ометали развој демократије, чињеница да оптужба о наводном покушају атентата на регента Александра Карађорђевића није доказана изазвала је бурна негодовања и распад коалиционе владе. Сматрајући да је процес био „монтиран“, а смртне казне пример „судског убиства“, Владу су најпре напустили Љуба Давидовић и Милорад Драшковић, представници Самосталне радикалне странке, са којима се потом солидарисао Војислав Маринковић из напредњачко-либералне партије.[9] Влада је након ових збивања постала искључиво радикалска, што је такође допринело урушавању демократских начела, повећавајући нелагоду многобројних савременика, који су већ тада уочавали жељу младог регента да се наметне другим политичким факторима, како партијским вођама тако Влади и установама. Због унутрашњих српских размирица били су забринути и представници Југословена из Аустроугарске, управо тада окупљени на Крфу, да би у сарадњи с одговорним чиниоцима из Србије донели заједнички акт о конкретизовању уједињења Јужних Словена.[10] Напокон, иако је Крфском декларацијом предвиђено да ће будућа југословенска држава бити уставна, демократска и парламентарна монархија са династијом Карађорђевић на челу, а Устав изгласан квалификованом већином, садржина овог документа суштински је прејудицирала најважнија питања из надлежности Уставотворне скупштине.[11]

У наставку догађаја, особито при крају рата, преузевши с војском и њему оданим људима одлучујућу реч у завршници уједињења, Александар Карађорђевић успео је да се 1. децембра наметне као доминантна личност, с обзиром на то да у том свечаном тренутку уз њега нису били Анте Трумбић, председник Југословенског одбора, Антон Корошец, председник Народног вијећа СХС, и Никола Пашић, председник српске Владе, коме су и у земљи и у иностранству признавали немерљиву улогу у стварању југословенске државе. У говору којим је свечано прогласио уједињење Јужних Словена, истичући најважније

9 Види: Милан Ж. Живановић, *Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог проучавању историје Србије од 1903. до 1918. год*, Београд 1955; М. Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост*, зборник радова, бр. 11, Краљево 2010, 21-22; Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 216-218.

10 Коста Ст. Павловић, *Војислав Маринковић и његово доба /1876-1935 /*, 1, Лондон 1955, 49; Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i dogadjaje*, Buenos Aires 1961, 70; D. Janković, *nav. delo*, 214; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, Београд 1985, 180.

11 Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, Zagreb 1920, 96-99; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1, Beograd 1987, 36-38; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, Beograd 1988, 66-68; D. Janković, *nav. delo*, 189-314; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату,* Београд 1984, 510-512; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 151-183; Исти, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије,* Зајечар 1995, 219-229.

проблеме и дајући најзначајнија обећања, регент је посебну пажњу посветио питањима демократије. Како је казао, имао је намеру да буде краљ „само слободним грађанима државе Срба, Хрвата и Словенаца", веран „великим уставним, парламентарним и широким демократским начелима, заснованим на општем праву гласања".[12]

Одсуство кључних политичких личности током процеса уједињења, поготово Пашићево, а још више наредна збивања, показала су да се регент Александар неће задовољити овлашћењима врховног командата војске и представника круне. Његове амбиције несумњиво су биле политичке природе, а упорност исказана при њиховом остварењу толика да је у други план потиснуо и искусног Николу Пашића. Такво непоштовање према старом државнику било је, како се види из сведочења савременика, у великом нескладу с изливима одушевљења и срдачности с којима је Пашић поздрављан на путу од Крфа преко Дубровника, Мостара, Сарајева и Добоја до Београда, у који је стигао тек 10. децембра.[13]

У престоници су у то време већ започели неформални разговори о формирању прве југословенске Владе, али је прави почетак уследио тек по доласку Николе Пашића, без чијег присуства нису желели да се споразумевају ни југословенски делегати ни представници српске Владе. Иако се уочавало да радикали и самостални радикали нису превазишли старе спорове и међусобну омразу, због чега су дискусије вођене у атмосфери хладне уздржаности и повремених неслагања преговарачких страна, после тродневних расправа (12-15. децембра) именовано је 16 министара: осам из Србије и осам из бивше Аустроугарске. Уз општу сагласност, за председника је предложен Никола Пашић, а уз извесне резерве за потпредседника Антон Корошец.[14] Примивши, међутим, листу министара прве југословенске Владе, регент Александар је 15. децембра занемарио део свог прводецембарског говора у коме је затражио сарадњу свих релевантних политичких снага око образовања Владе, која је требало да представља „целу уједињену отаџбину". На опште запрепашћење, уз навођење неколико махом формалних разлога, одбио је да се сложи с предлогом да шеф Радикалне странке постане председник владе. Не покушавајући да се оправдава, Никола Пашић је изјавио да су замерке неосноване и понудио оставку, коју је Александар Карађорђевић одмах прихватио.[15]

12 F. Šišić, *nav. delo*, 282-283; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, pr. D. Janković i Bogdan Krizman, Beograd 1964, dok. 589, 674-676; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 136-138.

13 Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 223-224.

14 F. Šišić, *nav. delo*, 227, 284-285, 288-289; *Zapisi dr Josipa Smodlake*, Zagreb 1972, 82-83; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, dok. 590, s. 676; dok. 630, s. 719; dok. 633, s. 723-724; Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд 1953, 96-97; Srdjan Budisavljević, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1958, 181-182; B. Krizman, „Formiranje prve jugoslovenske vlade i likvidacija Jugoslavenskog odbora", *Zbornik HIS*, br. 5, 1967, 272-276; Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972, 27-29.

15 Архив Југославије (AJ), з. Јован М. Јовановић, 80–44–633, 661, 665; B. Krizman, *nav. delo*, 277;

Регентов отпор изазвао је разочарање Хрвата и Словенаца, који су се тада налазили у Београду. Његову самовољу тумачили су као „кршење основних политичких права и својеврстан државни удар", запретивши да ће се вратити у Загреб. Узалудан је био и протест Светозара Прибићевића, првака велике Хрватско-српске коалиције, будући да Александар Карађорђевић није уважио поднете му аргументе. У таквој ситуацији, сматрајући да међународни разлози захтевају што хитније стварање јединствене владе, сви су попустили пред овим неумољивим ставом, те је релативно брзо састављена нова министарска листа, на чијем је челу као председник био Стојан Протић, радикалски првак с којим се регент све чешће саветовао у другој половини 1918. године. Како су се Срби, по мишљењу француских дипломата, „показали врло широки у подели портфеља", у Влади је било 11 представника Југословена из бивше Аустроугарске и девет представника из Србије. Према националном саставу, једанаесторица министара били су Срби, шесторица Хрвати, двојица Словенци и један муслиман. На место потпредседника предложен је Антон Корошец, за министра унутрашњих послова Светозар Прибићевић, а за министра иностраних послова Анте Трумбић. У историји међуратних влада то је био једини Министарски савет у коме су спољни послови поверени министру који није био Србин. С обзиром на то да се регент сложио с новопредложеним саставом, прва југословенска Влада, без Николе Пашића, образована је 20. децембра 1918. године.[16] Мада је решеност Александра Карађорђевића да контролише формирање Министарског савета већ тада изазивала зебњу принципијелних демократа, прави значај таквог чина схваћен је тек доцније када је, с увидом на период целокупне његове владавине, одбијање да прихвати једну у суштини демократичну одлуку названо „првим државним ударом".

Zapisi dr Josipa Smodlake, 85-86; С. Прибићевић, *нав. дело*, 115-116; S. Budisavljević, *nav. delo*, 181-182; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 227-228. Мимо изречених примедби, савременици и историчари тражили су стварне разлоге таквог регентовог поступка. По мишљењу Ђорђа Станковића, иако је између наследника престола и Николе Пашића постојало обострано неповерење, а са стране Александра Карађорђевића и нетрпељивост, узроци сукоба били су далеко дубљи и политички убедљивији. „Пашић је у току рата стекао изузетно поверење код савезника и учврстио своје позиције власти, које су реално угрожавале моћ двора и, пре свега, амбиције регента Александра. Без обзира на начин како је водио спољну политику, посебно политику уједињења Срба, Хрвата и Словенаца", у земљу се вратио тријумфално, „као творац нове државе", државник и политичар, који је посебно код српског народа уживао огромну популарност. Све то давало му је политичку моћ, те је у том тренутку био једини политичар који је могао да ограничава монархову власт, што није одговарало регенту и дворској камарили *(Исто*, 228).

16 F. Šišić, *nav. delo*, 289-291; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, dok. 636, 725-727; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 147-148; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914-1918*, Београд 1938, 147; С. Прибићевић, *нав. дело*, 116; B. Krizman, nav. delo, 277-279; *Zapisi dr Josipa Smodlake*, 85-87; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, пр. Душан Мрђеновић, Београд 1988, 199-200; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 228-229.

Обнародовањем прводецембарског акта и почетком рада прве југословенске Владе престале су функције Југословенског одбора, чији се рад ионако није више осећао, и Народног вијећа СХС, о чијем је распуштању одлука донета 28. децембра.[17] Дан касније, 29. децембра, одржана је 98 редовна седница српске Народне скупштине, која је свечано потврдила остварење ратних циљева Краљевине Србије, проглашених Нишком декларацијом четири године раније. Осим тога, том приликом прочитана је тзв. „Адреса", с којом су, као са својим предлогом државноправне подлоге уједињења у Београд дошли представници Народног вијећа СХС, а уз њу и регентов одговор којим је оно проглашено.[18] Имајући у виду да је српска Народна скупштина тиме успешно „завршила дело [...] народнога уједињења на најсвечанији и највеличанственији начин", њен ју је записничар назвао историјском, што је суштински и била.[19] Јер, не само што је доживела остварење ратних циљева прокламованих 1914. године и прихватила проглашење Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца него је и саму себе укинула после једновековне борбе за неприкосновеност суверенитета народне воље.

Одмах потом, почетком формирања централних власти и доношењем других важних одлука, започела је централизација државне управе и постепено укидање аутономности покрајина. Покрајинске владе, постављане регентовим указима а потврђиване административним одлукама централне Владе, и даље су постојале у Хрватској, Славонији и Срему, Босни и Херцеговини, Словенији и Далмацији. Службене надлежности биле су им мање, с обзиром на то да им је самосталност ограничена на послове локалног значаја, те су имале и мањи број повереништава. Сва озбиљнија питања решавана су по налозима и упутствима централне Владе, која је с њима „непосредно општила само када се радило о крупнијим пословима". Оно што је имало мањи значај решавано је преко покрајинских одељења при министарствима. Уз то, хрватски бан имао је ранг министра и право да са саветодавним гласом присуствује седницама Владе. Исти ранг, ако би били постављени, требало је да имају и шефови појединих покрајина (Срема, Бачке, Баната, Босне и Херцеговине, Далмације и Црне Горе). У Бачкој, Банату и Барањи и у Црној Гори при централној Влади основана су посебна одељења (управе) преко којих се управљало овим областима.[20]

Најважнија политичка фигура неспорно је био регент Александар, чије је јавно деловање, као и разговори које је водио с министрима и партијским вођама, потврђивало већ показану намеру да учествје у свему што се тицало државних интереса и управљања државом. Манифестом којим се 6. јануара

17 F. Šišić, *nav. delo*, 292; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 149.

18 F. Šišić, *nav. delo*, 293-298.

19 *Isto*, 298.

20 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 1, Beograd 1988, 92; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 230; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941,* 264.

1919. године, уочи православног Божића, обратио „свом“ народу Србима, Хрватима и Словенцима, поново је присвајао права која му још увек нису припадала и којима је прејудицирао кључне уставне одлуке, попут става о монархијском уређењу. Изјавивши да је, вршећи краљевску власт у очево име, а „у споразуму с вођама и пуномоћницима свих народних странака, српских и хрватских и словеначких“, образовао прву државну Владу, обећао је да ће она „радити у потпуној сагласности са Народним Представништвом и бити њему одговорна“, те да ће јој прва дужност бити да „што пре сазове у Београд Народно Представништво, састављено од изасланика Српске Скупштине и Старе Србије и Маћедоније, од сразмернога броја чланова Народних Већа, и од представника Војводства и Црне Горе“. Народно представништво је у уједињеном краљевству требало да представља „привремени, али пун израз једног законодавног чиниоца“. Као „краљ слободнога и демократскога народа“ Александар Карађорђевић дао је и обећање да ће се „у свему непоколебљиво држати начела уставно-парламентарне владавине“ која је требало да буде „камен темељац“ државе створене „слободном вољом народа“. Влада је из тог разлога имала и дужност да „одмах“, у целом краљевству, примени „сва права и слободе“ које су до тада према уставу Краљевине Србије уживали њени грађани. Проширењем ових демократских начела била би „призната и утврђена потпуна једнакост свих грађана краљевства пред законом, укинуте све сталешке повластице и зајемчена слобода и равноправност вероисповести“.[21]

Иако је говорио о поштовању демократских начела, парламентарној владавини и проширењу свих права и слобода из Краљевине Србије на целу земљу, регент Александар тих дана није размишљао о сазивању Уставотворне скупштине и доношењу првог устава, што је представљало једну од најважнијих тачака Крфске декларације. Уместо пожуривања Конституанте, крајем јануара и почетком фебруара 1919. године, када је једна трочлана владина комисија завршила рад, покушао је да устав Краљевине Србије октроише као Привремени устав Краљевства СХС. Штавише, текст овог Устава, сачињен 30. јануара, објављен је у *Службеним новинама* од 3. фебруара. Мада је већ био публикован и у једном делу дневне штампе, убрзо је повучен. Према образложењу датом у *Службеним новинама*, „погрешно [је] одштампан пројекат Привременог устава као привремени Устав заједно са потписима г.г. министара“, а Привремени устав требало је да буде „доцније објављен ћирилицом, словеначким дијалектом и латиницом“.[22]

Неуспео покушај октроисања Привременог устава изазвао је незадовољство на више страна. Према истраживању Драгослава Јанковића, у Србији су радничка гласила сматрала да је Влада потпуно неовлашћено покушала да

21 F. Šišić, *nav. delo*, 298-301; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 150-151; М. Радојевић, *нав. дело,* 265-267.

22 D. Janković, „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)“, *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959, 73.

промени српски устав и тиме, у ствари, извршила државни удар, док се у другим покрајинама негодовало због појачаног централизма. Упркос томе, Влада је путем уредби о организацији појединих министарстава и других органа државне управе постепено прејудицирала и државну организацију. Суштински, проблем није могао да настане због тога што су из српског устава преузимане одредбе о грађанским правима, с обзиром на њихову слободоумност, те је било бесмислено протестовати против демократичности. Незадовољство је избијало због преузимања више других законских прописа, попут делова Кривичног закона, који су постали важећи у свим покрајинама, намећући решења пре сазива Конституанте. Из тог су разлога многи хрватски политичари, као и присталице републиканских идеја уопште, изражавали негодовање зато што је Влада, заступајући регента, 25. фебруара донела решење да се у свим судовима пресуде изричу у краљево име. Одлажући сазивање Народног представништва, решавала је и друга питања из скупштинске надлежности: аграрне реформе, увођења слободне трговине и друга.[23]

Привремено народно представништво (ПНП), сазвано владиним указом од 24. фебруара, састало се 1. марта 1919. године у згради старог Краљевског двора.[24] Делегате су изабрали српска Народна скупштина и остала покрајинска представничка тела, а списак делегата сачинио је Алберт Крамер, министар за припрему Уставотворне скупштине и изједначење закона, коме су поднете представничке листе са именима: из Србије 84, Хрватске са Ријеком и Међумурјем 60, Босне и Херцеговине 42, Словеније 32, Војводине 24, Црне Горе 12, Истре 4. Из Јужне Србије, где су избори обављени 30. марта, било је 24 делегата. По завршетку дискусије и читања извештаја о верификацији 258 мандата, на наредној седници извршено је полагање заклетве и изабрано председништво на челу са др Драгољубом Павловићем. Захваливши на поверењу, председник ПНП изразио је велику наду у демократију, као идеју и као начин решавања постојећих проблема. По његовим речима, национално уједињење „постало је демократским путем", представљајући протест против угњетавања и потчињености народа, а за право његовог самоопредељења. Следствено томе, веровао је да ће демократија „изгладити разлике" које су постојале као наслеђе историје и „хетерогене културе", успевши да „цементира сва три племена у један народ", кога је у наредним годинама, „у добру и злу", очекивала иста судбина. „Народно претставништво", нагласио је, „отпочиње сада свој рад, отпочиње парламентарни живот у уједињеном нашем народу. Народно претставништво ће успети да савлада заоставштине прошлости, као што ће успети да постави здраве и једре основе народног јединства."[25]

23 *Isto*, 74; М. Радојевић, *нав. дело,* 268-270.

24 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 153; Чедомир Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937, 342.

25 *Исто*, 342-343.

Како се доцније видело, Драгољуб Павловић није био једини који се првенствено уздавао у демократију као „универзални лек“ многих недаћа. Са искуством политичких борби и дуготрајног залагања за суверена права Народне скупштине, потпуно исто размишљали су и многи други политичари из Краљевине Србије, уверени да је осигурање демократских начела пре од заштите партикуларистичких интереса, било да је реч о националним, покрајинским или верским. Најзад, осим заштите начела и „цементирања државе“, од Народне скупштине очекивало се да решава и бројне горуће проблеме.[26]

Углавном исте вредности и задаци истакнути су и у престоној беседи Александра Карађорђевића, одржаној у ПНП 16. марта 1919. године. Обраћајући се присутнима, регент је изразио радост због уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и сазивања „само једног Народног претставништва“, надајући се „племенитој сарадњи Круне и Народа“, за добро отаџбине „и свих њених синова и кћери“. Одао је признање војсци, захвалио савезницима, проговорио о правима која је требало осигурати на Конференцији мира и нагласио неопходност хитне аграрне реформе. Вративши се на питање парламентаризма, казао је: „Ја се надам да ћете у парламентарној сагласности са мојом владом сложно и одлучно савладати големе тешкоће, које су нам се испречиле на самом уласку у наш нови државни и народни живот... А у истом смислу потребно је да се и досадашњи плодови унутрашњег државног развоја, који су Србији стекли заслужени глас у целом нашем народу, што пре пресаде и на сву осталу државну област привременим Уставом, по коме ћемо владати и управљати, док Велика народна скупштина, као уставотворно тело не изради коначно темељни закон нашег Краљевства.“[27]

Из регентове беседе, других његових јавних говора и манифестационих аката, могло би се закључити да је био одан начелима демократије и парламентарној пракси Краљевине Србије, те да се залагао за брзо доношење устава. Разговори које је водио с поверљивим политичким личностима, покушај пуне контроле над политичким дешавањима, а потом и чињеница да је устав изгласан чак две и по године након стварања државе, показивали су, међутим, да су овлашћења Народног представништва пречесто била оспоравана деловањем извршне власти и премоћи круне.[28]

Неспорно, пред ПНП долазила су питања од суштинске државне и друштвене важности. „Опустошена земља без довољно хране, санитетског и техничког материјала, људства и стоке“, речено је у кратком опису рада овог тела, „без неопходних саобраћајних веза, потпуно уништених за време ратних операција, била је претежно у веома неповољном положају“. Едо Лукинић, министар пошта и телеграфа, истакао је на једној од првих седница ПНП како у

26 М. Радојевић, *нав. дело,* 271-272.

27 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 343; F. Šišić, *nav. delo*, 303-306.

28 М. Радојевић, *нав. дело,* 272-273.

Србији „нема ни толико коња, кола и кочијаша да се успостави минималан поштански саобраћај". Према проценама стручњака, у том тренутку било је потребно „најмање 200 коња, 90 кола и 100 кочијаша", али их је било немогуће наћи. Министар народног здравља Урош Круљ јављао му је да је „прошлих дана у Србији умирало дневно на стотине људи од пегавца, шпанске грознице и дифтерије", јер због недостатка радне снаге и коња није могао ни да лекове из Земуна превезе у Београд. „Немојте мислити", упозоравао је Едо Лукинић, „да се оно, што је један страшан рат уништио за неколико година, може кроз три месеца поправити." Генерал Стеван Хаџић, министар војске и морнарице, истовремено је обавештавао ПНП како је наредио да се „из иностранства, преко Дубровника за Београд, имају упућивати само они инвалиди који могу ићи пешке јер превозних сретстава нема". Напокон, и сам је народ очекивао да ПНП решава како опште тако и личне недаће. Готово свакодневно пристизало је „безбројно молби у којима се тражила новчана помоћ, храна, лекови и безброј других најразличитијих ствари".[29]

Усред општег хаоса у земљи у којој су се на сваком кораку осећале последице рата и тешкоће при успостављању редовних мирнодопских власти, становништво је испољавало поверење у државу, очекујући да она брине не само о интересима друштва него и сваког појединца. Не могавши да одговори свим захтевима и испуни очекивања полагана у њега, ПНП је све време било „затрпано" пословима. На 137 својих редовних састанака, одржаваних до 22. октобра 1920. године, представљало је политичку трибину „за расправљање о мировним уговорима и међународном положају државе, општем економском стању и социјалним приликама, изворима финансирања, али није имало утицаја на држање и рад делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији нити на делатност владе".[30]

Ауторитет ПНП на првом месту угрожавала је чињеница да његови посланици нису били изабрани редовним парламентарним путем, на слободним скупштинским изборима, због чега су га радикалнији критичари називали „скупом самозванаца". С друге стране, разноликост састава и политичка нејединственост одражавале су се на брзину доношења одлука, што је посебне тешкоће изазивало у ситуацијама у којима је требало хитно реаговати, а таквих је у доба државноправног провизоријума било заиста много. Имајући значајна овлашћења и у законодавној и у извршној области, Влада је могла да делује неупоредиво хитрије и ефикасније, те је управо у периоду постојања ПНП донела око 800 прописа из домена финансија, социјалне политике и унутрашње управе. Самим тим, располажући правом да доноси уредбе са законском снагом и подзаконске акте, ограничавала је законодавна овлашћења ПНП. Штавише,

29 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 341-342.

30 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 1, 95.

одлуке које је донела већ на првим својим седницама, о равноправности писама и језика, као и о државним симболима, имале су уставни значај. У фебруару 1919. утврдила је претходне одредбе о аграрној реформи, а у децембру исте године за два месеца одложила рад ПНП. Законодавни рад Народног представништва сведен је тиме на само неколико питања: усвајање закона о држављанству, уједначавање календара, оснивање Универзитета у Љубљани, доношење закона о народним школама, пороти и избору посланика за Уставотворну скупштину. Осим тога, оно је имало улогу у потписивању мировних уговора с Немачком и Бугарском и право изгласавања буџетских дванаестина.[31]

Неефикасно решавање проблема, поготово социјалних и економских, независно од тога у чијој су надлежности били, појачавало је незадовољство најширих слојева становништва, што се битно одразило на успех Комунистичке партије Југославије (КПЈ) на општинским изборима, одржаваним током неколико месеци 1920. године. Постигавши успешне резултате најпре у Хрватској, Славонији и Далмацији, где је освојила 490 одборничких места, нарочито у Загребу, Славонском Броду, Сплиту, Вуковару, Карловцу и Нашицама, КПЈ је сличан успех поновила и у Црној Гори, посебно у Подгорици, а затим у Србији и Македонији, где су њени кандидати победили у 37 општина, укључујући Београд, Ниш и Скопље. Узнемирење режима било је толико велико да су избори у неким местима морали да буду поновљени.[32] С обзиром на то да су се приближавали и избори за Уставотворну скупштину, сазревало је уверење да против делатности КПЈ и пораста њеног политичког утицаја морају бити предузете ванредне мере.

Доношење ванредног законодавства, којим би била сузбијена револуционарна делатност и спречено ширење радничких штрајкова, међу којима је посебну забринутост изазвао генерални штрајк железничара у априлу 1920, организован под руководством КПЈ, започело је већ у првој половини те године.[33] У тим првим покушајима његови су иницијатори доживели неуспех, суочивши се са снажним отпором симпатизера и чланова КПЈ, али и групе грађанских политичара који су ограничавање политичких слобода сматрали опасним угрожавањем демократских начела. За Симу Марковића, једног од вођа левичарског покрета, то је пре свега била потврда снаге радничког покрета и „нова велика победа Комунистичке партије Југославије".[34] Принуђен у том тренутку на повлачење, владајући режим ипак није одустајао. Сматрајући да декларативно

31 *Isto*, 92-94; М. Радојевић, *нав. дело,* 274-275. О раду ПНП више: Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979, 17-65.

32 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 108-109.

33 B. Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi", *Istorija XX veka*, X, Beograd 1969, 247-255.

34 Др Сима Марковић, *Комунизам у Југославији*, шапирографисано, б.г., 12.

изјашњавање комуниста за насилно обарање поретка, ојачано терористичким акцијама и подстрекивањем радника, сељака и војника на побуну, представља претњу државној безбедности и опстанку Краљевине, централне власти су најављивале радикалније потезе.[35] Одлучне у својој намери, већ су у августу поништиле одлуку општинског одбора о преузимању управе у Београду од стране комуниста.[36]

У таквој, вишеструкој напетој атмосфери, припремани су избори за Уставотворну скупштину, чак две године након проглашења уједињења.

Сматрајући да су међународни односи добијањем званичног признања и потписивањем мировних уговора барем релативно стабилизовани, влада Миленка Веснића израдила је Нацрт закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину и поднела га Привременом народном представништву, које га је усвојило 2. септембра 1920. године и тиме завршило свој рад. Иако је за основу Закона узето изборно искуство Краљевине Србије, садржавао је више ограничавајућих чинилаца, због чега је изазвао мноштво критика. Потпуним укидањем изборног цензуса право гласа имао је сваки мушкарац с навршеном 21 годином живота, под условом да је био држављанин Краљевине СХС и најмање шест месеци настањен у општини пребивалишта. Бирачко право ускраћено је женама, официрима, подофицирима и војницима, као и несловенским мањинама. Право да буду бирани имали су сви писмени мушкарци с навршених 25 година, али чиновници нису могли постати народни посланици. Свака кандидатска листа морала је имати најмање једног кандидата са завршеним факултетом или неком другом одговарајућом школом. Један посланик биран је на сваких 30.000 становника, а рад Уставотворне скупштине ограничен је на две и по године. Најзад, имајући у виду да је процент неписменог становништва био натполовичан, одлучено је да се гласа куглицама.[37]

Мада је бројна и разнолика опозиција налазила Закону о избору народних посланика за Уставотворну скупштину много мана, најмање помињући ускраћивање женског права гласа, доцније искуство показало је да је у поређењу с другима био демократичнији. Милан Грол, на пример, подсетио је да је Хрватска са Славонијом према последњем предратном попису имала 2.600.000

35 Види: Миодраг Б. Јанковић, „У данима 'Обзнане'", *Београд у сећањима 1919-1929*, Београд 1980, 11-18; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, 297-303; Исти, „Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији 1919-1921", *Историјски гласник*, бр. 2/1969, 95-106; Kosta Nikolić, „Centralni organi državne uprave Kraljevine SHS o Komunističkoj partiji Jugoslavije", *Istorija 20. veka*, br. 1/1994, 65-69; *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985, 76-79.

36 Б. Глигоријевић, „Општина града Београда 1918-1941", *у: Историја Београда*, III, Београд 1974, 141; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941,* 338-340.

37 В. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 154-156; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 118; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, 67-73; М. Радојевић, *нав. дело,* 343-344.

становника, а до избора из 1910. године само 45.000 гласача. Потом је тај број повећан на око 200.000, да би тек у југословенској краљевини достигао око 600.000 гласача.[38] Ова значајна демократска промена имала је и своју негативну страну, јер је подразумевала да они који су први пут гласали нису имали никаква бирачка и демократска сазнања.

На биралишта је изашло 64,95% бирача, а највећи број гласова и мандата добиле су Југословенска демократска странка (319.448 гласова и 92 мандата) и Народна радикална странка (284.375 гласова и 91 мандат). Хрватска пучка сељачка странка Стјепана Радића, која је само неколико дана касније одлучила да се назове Хрватском републиканском сељачком странком (ХРСС), дајући тиме до знања какав однос има према држави, добила је 230.590 гласова и 50 мандата, а КПЈ чак 198.730 гласова и 59 мандата. Савез земљорадника добио је 151.603 гласа и 39 мандата. Као представник муслимана Босне и Херцеговине, Југословенска муслиманска организација Мехмеда Спахе освојила је 110.895 гласова и 24 мандата, а најјача странка из Словеније, Словенска људска странка Антона Корошеца, у сарадњи с Буњевачком странком, 111.274 гласа и 27 мандата. Југословенска републиканска странка добила је свега 18.136 гласова и три мандата, мада је било и више странка чији је успех био мањи од њеног.[39]

Једна од најуочљивијих карактеристика избора био је веома велики број гласова датих странкама које су се залагале за федералистичко и републиканско уређење, од којих су три најјаче – КПЈ, ХРСС и Југословенска републиканска странка – заједно добиле 447.456 гласова и 112 мандата. Такав изборни резултат, заједно с претходно отвореним расправама о државном уређењу, најављивао је врло бурну дебату у Уставотворној скупштини.

Конституанта је пре званичног почетка рада имала пет претходних састанака, одржаних од 12. до 22. децембра, на којима су решавана питања углавном техничког, али и политичког карактера.[40] Посебно важна тицала су се скупштинског Пословника којим је доведен у питање њен суверенитет, будући да је, према пракси из Краљевине Србије, подразумевао обавезно полагање заклетве краљу. Осим тога, Пословник је, противно одредби Крфске декларације, предвиђао изгласавање Устава „простом", а не квалификованом већином. Из тих разлога, против њега су се изјаснили посланици КПЈ, Социјалистичког клуба, Републиканске странке и Земљорадничког клуба, док је ХРСС донела одлуку да под тим условима не учествује у скупштинском раду. У Краљевини Србији такав метод политичке борбе није примењиван. Посланички мандати су се увек

38 М. Грол, *Искушења демократије*, библиотека „Политика и друштво", св. 54, Београд 1991, 54-55.

39 B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, 191-192; Isti, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 73-89; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 118-119; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 242-243.

40 *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I књига (*од I претходног до XXXVII редовног састанка*), Београд 1921.

користили, барем за опструкцију скупштинског кворума, ако се опозициона мањина није могла другачије супротстављати доношењу одлука с којима се није слагала. У овом случају, показало се да је апстиненција од скупштинског рада прерастала у опструкцију државе.

У критици Пословника посебно оштри били су посланици КПЈ, према којој је политички притисак појачан. Као представник Комунистичког посланичког клуба, Сима Марковић говорио је нарочито против одредбе по којој су посланици били обавезни да положе заклетву краљу, истичући да је Пословник тиме „претпоставља(о) правну егзистенцију краљевске власти и пре одлуке Уставотворне скупштине". Супротно томе, комунисти над Уставотворном скупштином нису признавали „никаквог суверена", тим више што је и по теорији „буржоаског јавног права" свака власт, укључујући краљевску, морала да буде заснована на суверености Конституанте. Према њиховом захтеву и предлогу, нови Пословник требало је да буде израђен у том духу, да не зна „ни за Краља, ни за владу, који нису поникли из ове средине", те да „омогући најпунију контролу скупштине над сваком владом", обезбеђујући „неограничено право и слободу дискусије о свима питањима, која се покрећу у Уставотворној скупштини".[41]

Сими Марковићу је у дискусији која се потом развила одговорио Миленко Веснић, тадашњи председник Владе, која је и донела Нацрт устава.[42] Нагласивши како расправу отварају „представници групе" који „убијају" углед Парламента и за насиље проглашавају све владине напоре да се омогуће услови за несметан рад посланика „на делу новога Устава за нашу, ако Бог да, срећну Отаџбину", закључио је: „Ја се [...] њиховој политици не чудим. Они раде по своме програму, јер они негирају државу [...] и они су то своје становиште хтели да обележе од првог тренутка, чак и противно закону."[43] Упркос протеста који

41 II претходни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 13. децембар 1920, *исто*, 4; IV претходни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 22. децембар 1920, *исто*, 8.

42 Види: Милета Новаковић, „Д-р Миленко Веснић", *Архив за правне и друштвене науке*, књ. V, бр. 3, Београд 1922.

43 II претходни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 13. децембар 1920, *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, 6. Када су десетак дана касније, на петом претходном састанку Уставотворне скупштине, одржаном 22. децембра 1920. године, на дневном реду били полагање заклетве и избор председништва, Сима Марковић је још једном затражио измену привременог Пословника, јер је негирао суверености Уставотворне скупштине и „са својом поентом у оваковој наказној заклетви онемогућава(о) присуство у Конституанти једном огромном броју народних посланика", међу којима је било „више од две трећине представника словеначког дела нашег народа" и „више од две трећине хрватског дела нашег народа". Сматрајући да му је дужност да то констатује, додао је како они који инсистирају на таквом начину скупштинског рада „руше народно јединство". „Ви сте ти", истакао је, „на које ће пасти сав терет одговорности за ове недогледне последице, које ће неминовно настати због нашег рада." Није, међутим, могао да доврши давање изјаве, пошто му је Никола Пашић, привремени председник Конституанте, после једне већ дате опомене, одузео реч у тренутку када је рекао како Пословник и заклетва представљају „насиље" (V претходни састанак

су ове примедбе изазвале међу комунистичким посланицима, могао се јасно видети однос владине већине према њима, уверене да је реч о антидржавној политичкој снази чије је опозиционо деловање прекорачило границе допуштеног политичког неслагања и тиме постало незаконито.

Редован рад Уставотворне скупштине почео је 12. јануара 1921. године, после Божићних и других празника, када је, осим административних тачака с дневног реда, прочитан указ о формирању Владе под председништвом Николе Пашића, формално образоване 1. јануара. Шефу Радикалне странке припао је и портфељ министра иностраних дела, док је за министра унутрашњих дела именован Милорад Драшковић.[44] Свечано отварање Уставотворне скупштине одржано је 13. јануара престоном беседом регента Александра који је обраћањем посланицима покушао да утиче на смиривање вишеструких незадовољстава, посебно социјалног, на коме је инсистирала КПЈ. На првом месту заложио се за правду као неопходан услов трајности, стабилности и напретка државе, изјављујући да њоме треба да буду обухваћени сви делови народа: све вероисповести, „велики и мали", „јаки и слаби", сви „који и нису нашег имена и нашег племена, али су наши сугрђани". „Развој друштва и држава", казао је, „нарочито истиче нашој пажњи економску правду. Опште је уверење у свету и општа тежња да ње буде све више и више. Једино тако ће се људска цивилизација обезбедити од досадашњих периодичних потреса. Верске борбе међу људима и народима, нестају или одлазе у позадину. И националне ће се борбе ублажавати, али ће се заоштрити привредне, ако у све своје мисли и радње у економском и социјалном животу и односима, не уносимо тежњу за правду. Тако ће наша држава, заснована на пуној равноправности и најширем демократизму, омогућити хармонично развијање свију народних сила, и отворити пут и најсиромашнијем, да својим радом и умом дође до највећег угледа у друштву и највишег положаја у држави."[45]

Инсистирање на социјалној правди требало је да примири незадовољство због чињенице да је у међувремену, последњег дана децембра 1920. године, донета Обзнана, специјална уредба којом је режим дефинитивно заузео став према деловању КПЈ, одлучивши да јој забрани рад, али не и да поништи мандате њених посланика. Штавише, Никола Пашић је пристанак да формира нов министарски кабинет, наслеђујући Миленка Веснића на његовом челу, условио претходним одлучним мерама против КПЈ.[46] Влада Миленка Веснића је отуд

Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 22. децембар 1920, *Стеногрaфске белешке Уставотворне скупштине*, 17-18).

44 *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, 203-204.

45 III редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 14. јануар 1921, *Стеногрaфске белешке Уставотворне скупштине*, 8.

46 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 157; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 111.

током децембра најпре прогласила две уредбе о поступању власти у случају штрајкова на железницама и у рудницима, предвиђајући њихову милитаризацију. И једна и друга штампане су у виду плаката и лепљене на јавним местима.[47] Ова пракса поновљена је затим на самом крају децембра, када је на исти начин обнародована Обзнана.

Мада је претходним политичким догађајима и већ предузетим мерама њено доношење било најављивано и очекивано, имала је огромно политичко дејство, изазивајући политичке расправе и многобројна неслагања, како због недемократског начина њеног наметања тако и због оштрине садржине. Оптужујући комунисте да су по угледу на бољшевике, а уз сарадњу са разнородним непријатељима југословенске државе и њихову помоћ, припремали обарање постојећег поретка и завођење бољшевичког режима, Влада је кроз седам тачака забранила сваку комунистичку и антидржавну делатност и најавила казнени поступак против свих који би се на било који начин оглушили о ову наредбу. Предвиђене су оштре мере против вођа и „моралних подбадача", обавеза пријаве оружја, забрана „сваке манифестације растројног и узбудљивог карактера" током рада Уставотворне скупштине, предаја војним судовима свих лица која би државним органима пружала отпор, протеривање странаца који уносе политичке немире, отпуштање свих чиновника који учествују у бољшевичкој пропаганди и одузимање стипендија студентима-комунистима.[48]

Против наведених мера протестовали су како чланови и присталице КПЈ, тако и Републиканске странке,[49] Савеза земљорадника, Социјалдемократске странке, Словенске људске странке, више јавних и политичких радника, појединих интелектуалаца, па чак и неколицина чланова Радикалне и Демократске странке, која је преузела највећу одговорност, будући да је Милорад Драшковић „својом руком написао и потписао" спорни документ.[50] Револуционарни противници Обзнане сматрали су да је њоме брањен поредак реакционарне буржоазије и његов репресивни режим, док су они који су долазили из редова грађанских опонената истицали да је тим чином угрожена демократија, задат тежак, могуће непоправљив ударац парламентарном поретку, и отворена могућност даљег неуставног деловања Владе, чија би самовоља и незаконити поступци у

47 Више у: B. Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi", 255.

48 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 156-157; Душан Петковић, „Милорад Драшковић на бранику отаџбине", *Гласник СИКД „Његош"*, св. 20, децембар 1967, 90-92.

49 Републиканска странка била је међу првим и најупорнијим критичарима Обзнане. Само неколико дана по њеном доношењу, најавила је протестни скуп, а потом ју је осудила посебним прогласом (*Рейублика*, 2. јануар 1921; 13. новембар 1945).

50 Оригинални текст похрањен је у: АЈ, Министарство правде, Законодавно одељење, 44. Види и: Бранко Лазаревић, „Значај пок. Драшковића за јавну сигурност земље", *Живоӣ и рад*, 1931, VIII, 743; *Сйоменица Милорада Драшковића*, Београд 1921, 57; B. Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi", 255.

будућности могли бити уперени против свих неистомишљеника.

У мноштву тим поводом јавно изнетих мишљења посебну пажњу привукла је реакција проф. Слободана Јовановића, највећег ауторитета у правничкој струци, који се придружио критичарима владиних ванредних мера. Према његовом тумачењу, Обзнаном је била продужена пракса, зачета у време рата, по којој је Влада преузимала законодавну власт од Народне скупштине. У тој узурпацији надлежности, међутим, отишло се још даље отуд што донети документ није чак – као друге уредбе са законском снагом – добио потпис монарха и био објављен у *Службеним новинама*, него излепљен по улицама „као позоришни оглас". То је било тим значајније ако се прихвати да је њиме уведено ванредно стање.[51]

Према супротним мишљењима, овим су актом његови доносиоци стали у одбрану државе. Несагласје у тумачењу правог разлога отежано је питањима о дозвољеним и недозвољеним средствима у одбрани државе. Јер, међу онима који су прихватили уверење Милорада Драшковића било је и одлучних, начелних противника употребе незаконитих метода, без обзира на то о каквим се вредностима радило. Управо из тих разлога, савременици и потоњи проучаваоци Краљевине СХС/Југославије слажу се да је Обзнана један од најважнијих докумената у њеној историји.

Примењивање репресивних мера против КПЈ већ од првих дана јануара 1921. године утицало је на комунистичке посланике да се врате у Уставотворну скупштину и што боље искористе одлуку власти да им се добијени мандати „до даљњег" не одузимају. Иступајући још једном против Пословника, Сима Марковић је 28. јануара изјавио да ће се, уз протест, како би био у могућности „да се и унутра, у Конституанти" бори против поступака који се „специјално" предузимају против комунистичког покрета, клуб КПЈ „подврћи и томе насиљу" и положити заклетву.[52] Сматрајући да је реч о наметнутом процедуралном захтеву, који не може угрозити њихов начелан став према монархији, заклетву су положили и посланици Републиканске странке. Истоветну одлуку донели су посланици из других политичких странака и група које су такође биле против Пословника: Социјалистички клуб, Републиканска странка и Земљораднички клуб, али је дискусија о Уставу и даље вођена у сенци раправа о Обзнани.

Месец дана после њеног доношења, Сима Марковић је поднео интерпелацију упућену председнику Владе Николи Пашићу са захтевом да наводи из Обзнане буду образложени, а она – као незаконити документ који даје основу за прогон КПЈ – повучена. Осим тога, поставио је три питања: због чега Влада није објавила документа на основу којих је Обзнаном извршила државни удар; да ли је могла да путем такве једне наредбе суспендује *„сва уставна и законска права*

51 С. Јовановић, *нав. дело*, 510-515.

52 VII редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 28. јануар 1921, *исто*, 41.

радничке класе у доба кад је Скупштина на окупу", те да ли је „вољна" да учини „крај режиму Обзнане" и радничкој класи врати „*сва уставом и законима ове земље загарантована права*" (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р).[53]

Неколико дана касније, на V седници Уставног одбора Уставотворне скупштине Краљевине СХС, одржаној 8. фебруара 1921. године, Сима Марковић је још једном искористио прилику да изнесе мишљење о незаконитости доношења Обзнане и последицама које би могло да има њено неопозивање. Говорећи о карактеру уједињења и правној основи створене државе, те о комплетној политичкој, привредној и финансијској ситуацији у земљи, закључивао је да у њој није било „ни слободе штампе, ни слободе збора и договора, ни удруживања". Уместо тога, вођена је „реакционарна, антинародна и антидржавна политика", која је изазвала многострука разочарања, угрожавајући идеју народног јединства, могућу „само у слободи, а не у режиму 'Обзнана' и под кнутом." Наглашавајући како је „српски режим пре светског рата" био „ретко слободоуман" због чега за њим сви жале, за Обзнану је рекао да је крунисала „сву ту реакционарну насилничку политику, која се водила према радном народу ове земље" и ударила „жиг вечитог срама на чело њених аутора".[54]

Мада је о питању законитости Обзнане и доцније било речи, будући да су протести стизали од више левичарских и републиканских група, као и од појединих принципијелних бранилаца демократије, министар Драшковић је на интерпелацију Симе Марковића одговорио тек 8. априла.[55] Тврдећи у свом доста дугом говору да су комунисти политичким програмом, циљевима и методама борбе постали претња стабилности, па и опстанку државе, настојао је да аргументима докаже револуционарне намере КПЈ, покушај блокирања државе системом генералних штрајкова на железницама и у рудницима, примање

53 XI редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 14. март 1921, *исто*, 9–10. Иако је у интерпелацији било пуно тешких, па и непарламентарних израза, чинило се да је целокупном садржином била мање убедљив протест од оног који се очекивао од њеног аутора, с обзиром на његово образовање, речитост и политичко искуство. По речима Часлава Никитовића, „писана у срџби, с употребом грубих и неукусних израза", оставила је, „чак и на странке са грађанске левице, веома мучан утисак" (Часлав М. Никитовић, „'Обзнана' пред Уставотворном скупштином", *Гласник СИКД „Његош"*, св. 31, децембар 1973, 19).

54 *Стенографске белешке Уставног одбора Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I, *Дебата у начелу о нацрту Устава*, Београд s.a, 37-39.

55 Осим оштрог сукоба између присталица централизма и федерализма, политичкој напетости тих је месеци доприносила и појава тзв. „црвеног терора", у ствари намере дела комунистичке омладине да на Обзнану и, по њеном мишљењу, опортунистичко понашање најужег руководства КПЈ, узврате атентатима и другим терористичким акцијама. Више: Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, I, Sarajevo 1964, 129-188; Toma Milenković, „O sukobima između umerene i radikalne struje u oblasnom odboru KPJ u Novom Sadu i ulozi poslednje u Vidovdanskom atentatu", *II kongres KPJ, Materijali sa simpozijuma povodom 50-godišnjice II kongresa KPJ*, Slavonski Brod 1972, 303-304; Коста Николић, „Терористичка делатност Комунистичке партије Југославије у Краљевини СХС (1921-1930)", *Историјски гласник*, 1–2/1993, 91-101; Исти, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919-1929*, 132-142.

услова Треће интернационале, одрицање од политичке самосталности, стављање у службу страног центра, добијање новчане помоћи из иностранства, претварање радничких синдиката у револуционарне установе, „убијање морала у војсци", наговарање војника на дезертирање и побуну, шпијунажу, удруживање с „међународним злочинцима и разбојницима" и свим непријатељима југословенске државе, неприлагођеност комунистичке идеје југословенском друштву. По његовим речима, одлика савременог бољшевизма била је „пустошност неслућена и у свему невиђена", исто као што је насиље било „први и основни инструмент" Комунистичке партије. Управо из тог разлога, не задржавајући се само на прокламовању идеје него прелазећи на њену примену, она није могла имати „права на обзире, који се дугују једној напредној, модерној и културној партији". Сукоб комуниста и државе, сматрао је, био је неизбежан, јер једни су хтели да граде државу, а други да је руше. С обзиром на ту чињеницу, политику према њиховом покрету није окарактерисао као репресивну, како је тумачено међу противницима донетих мера, већ као „превентивну", предузету да се не би поновиле грешке које је демократска власт направила у Русији, пропуштајући прилику да на време заустави ширење бољшевизма.[56]

Након вишесатне жучне дискусије која је потом уследила и у којој су се, поред комуниста, против Обзнане изјашњавали и истакнути грађански политичари, Уставотворна скупштина је убедљивом већином изгласала предлог да Влада у што скорије време предложи „допуне и пооштрења законских мера, којима ће се отклонити свако угрожавање државе, њених установа и јавних и приватних права грађана". Обзнана је тиме добила скупштински пристанак,[57] а Милорад Драшковић је, користећи добијена скупштинска овлашћења, само неколико дана касније именовао комисију за израду предлога уредбе „која ће допунити и пооштрити мере противу угрожавања државе."[58] Дебата је тиме продубљена, тим више што се у јавности расправљало и о његовој скупштинској изјави у којој је признао да је доношењем Обзнане поступао мимо закона, али под притиском државних интереса.[59] Како је, заједно са регентом Александром

56 XIII редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 8. април 1921, *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, 7-15. Излагање Милорада Драшковића је због свог значаја објављено и као посебна брошура: *У одбрану отаџбине. Говор министра Милорада Драшковића*, Београд 1921. Види: Милан Ђ. Милојевић, *Милорад Драшковић као државотворни посленик*, Београд 1922.

57 XIII редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 8. април 1921, *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, 37. Детаљније: М. Радојевић, „Сима Марковић против 'Обзнане' (1920-1921)", *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, Београд 2013, 91-115; Иста, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941,* 346-369.

58 B. Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi", 258.

59 Укључујући се у расправу, уредник *Нове Европе* Милан Ћурчин написао је: „ми у *начелу* не можемо да примимо изјаву Министра Унутрашњих Дела, а још мање можемо да разумемо и одобримо што каже, да ће и сутра, кад се нађе у истом положају, 'на исти начин бранити своју земљу, и њезине

и Николом Пашићем, био у најужем кругу представника режима које су присталице „црвеног терора“ обележиле као „главне мете“, у таквој је атмосфери 4. маја извршен први покушај атентата на њега.[60] Мада неуспео, убрзао је припрему чвршћег законодавства против КПЈ и других превратничких политичконационалних група.[61] Рад на њему текао је упоредо са завршним расправама о првом уставу југословенске краљевине.

Будући да је због отпора централистичком моделу, коме су првенствено били склони радикали и демократе, требало осигурати владин нацрт Устава, постепено су нормализовани односи између Александра Карађорђевића и Николе Пашића, поготово што су обојица уређење државе сматрала најпречом обавезом. Прелазећи преко ранијих неспоразума, регент није налазио друго решење него да се ослони на овог искусног преговарача и парламентарца. Истовремено, одане Пашићеве присталице слагале су се с њим да дух устава „мора бити из Устава Краљевине Србије, мора бити Србијански!“[62] У таквим околностима, суочена са снажном опозицијом, коју су чинили ХРСС, иако је апстинирала од учешћа у раду Уставотворне скупштине, Народни клуб, Југословенски клуб, Југословенска републиканска странка, КПЈ и у начелу Савез земљорадника, радикалско-демократска влада под председништвом Николе Пашића направила је „парламентарни пазар“ са ЈМО, који су и савременици и историчари

законе и њезину слободу'. Верујемо, потпуно, не само да г. Драшковић, и читава влада која је 'Обзнану' обзнанила, воле ову земљу, него и у њихову најбољу вољу да је бране, у њихово уверење да су 'државну власт у том тренутку вршили како су је најбоље разумели'. Но нека нам они – верујући у нашу добру вољу да следимо току њихових мисли и њихова рада – растумаче, ако могу, како ћемо, логично, довести у склад и измирити противречност у изјавама г. Драшковића: Да је влада узела одиста више власти него што је законом била овлаштена – дакле, да је владала мимо закона и преко закона земље, а да ће ипак сутра *на исти начин* бранити земаљске законе. Не могу се закони и бранити и кршити у исти мах“ (Milan Ćurčin, „Obznana u skupštini“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 5, 1. maj 1921, 181-183). С друге стране, и Обзнану и целокупан однос Владе према комунистима другачије су тумачили најистакнутији грађански политичари. Одговарајући на примедбе Филипа Филиповића, Никола Пашић није ни мало сумњао у исправност донетих одлука. „Господо, ви знате како је постала Обзнана“, рекао је. „Обзнана је претресена; Обзнана је одобрена зато што је народу претила опасност. Господа су поднела захтеве да се та Обзнана тргне. Ми смо казали да све оно што је противно закону ми смо вољни да то уклонимо. Али оно што се хоће да употреби противу закона ми смо дужни да то сузбијемо“ (XLIX редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 11. јун 1921, *Стеноīрафске белешке Уставоīворне скуūшūине*, II књига, 5).

60 *Трибуна*, Београд, 5. мај 1921; К. Николић, *Бољшевизација Комунисūичкеūарūије Јуīославије 1919-1929*, 133.

61 Непоколебив у намери да се обрачуна с револуционарним противницима државе, Милорад Драшковић је Михаилу Гавриловићу, посланику у Енглеској, писао како се нада да ће применом новог законодавства „спласнути сасвим ова болест бољшевичка“, те да је потребно „доследно и разумно примењивати превентивне мере“ (Писмо од 22. маја 1921, Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића, 10.399/4). Види: B. Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, 258.

62 Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и јуīословенскоūиūање*, 2, 246-258.

наводили као пример непарламентарног и недемократског понашања.[63] Из разлога сличних онима којима је у преговорима са Владом била руковођена ЈМО, првенствено везаних за аграрно питање и друге материјалне интересе, дан уочи гласања за Устав, 27. јуна, на споразум с члановима Радикалног и Демократског клуба пристали су и делегати Џемијета, странке која је окупљала муслимане из Македоније, Косова, Метохије и Санџака.[64]

Док су се овакви договори постизали барем једним делом изван очију јавности, у Уставотворној скупштини је последњег дана пред проглашење Устава на дневном реду био претрес још неколико чланова уставног нацрта, а међу њима и члана 130, којим је потврђивана важност свих до тада донетих привремених закона, уредби и других решења Министарског савета, укључујући и оне којима је нарушаван ауторитет Народне скупштине. Упркос протеста појединаца због лакоће којом је примљен овај члан, већина посланика гласала је за његово прихватање.[65]

Наредног дана, 28. јуна 1921, две и по године након проглашења уједињења, у Конституанти је у гласању за први Устав прве југословенске државе учествовало 258 народних посланика, а апстинирало 158. За Устав су гласала 223 посланика: 89 Демократске странке, 87 Радикалне странке, 23 Југословенске муслиманске организације, 11 Џемијета, 10 Кметијске странке, три из Савеза земљорадника и Спасоје Пилетић. Против Устава гласало је 35 посланика.[66]

Сагласношћу ових посланика, без убедљиве скупштинске већине, прва југословенска држава постала је уставна, парламентарна и наследна монархија, под именом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а демократске традиције Краљевине Србије сачуване су само у траговима. Власт и парламентарна владавина почивале су на тродеоби између Народне скупштине, Владе и краља. Главни чинилац Видовданског устава, међутим, био је краљ, те би се могло рећи да су уставне одредбе писане „по мери“ Александра Карађорђевића. Законодавну власт вршили су заједнички Народна скупштина и краљ, који ју је сазивао на

63 Божидар Влајић, „Коначно гласање о Уставу“, *СКГ*, књ. III, бр. 5, 1. јул 1921, 394-395; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, 42, 101-103; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 254-262.

64 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 1, 128. Више: Богумил Храбак, *Џемијет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, Београд 2003, 129-134.

65 Текст члана 130: „Привремени закони, уредбе, правилници и решења Министарског Савета и друга акта и одлуке са одређеним роком трајања, законског значаја, издани у времену од 1. децембра 1918. год. до дана проглашења овога Устава, важе и даље као закон, док се не измене или укину. У року од месец дана од проглашења Устава, влада је дужна спровести све привремене законе, уредбе, правилнике и решења Министарског савета и друга акта и одлуке са одређеним роком трајања законског значаја Законодавном одбору на преглед...“ (LXI редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине СХС, 27. јун 1921, *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, II књига, 8, 17, 28; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије /1835-1941/*, 227-228).

66 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 1, 128-129.

редовно и ванредно заседање, а имао је и право да је распусти. Осим тога, потврђивао је и проглашавао законе; судске пресуде и решења изрицани су и извршавани у његово име; заступао је земљу у односима са другим државама; био је врховни заповедник војске; оглашавао је рат и закључивао мир. Краљева личност била је неприкосновена, никоме није одговарао и није могао бити тужен. Именовао је председника и чланове Министарског савета који су одговарали њему и Народној скупштини. Уставна решења нису притом обавезивала краља да министре именује из састава Народне скупштине нити да поштује ставове скупштинске већине, чиме је угрожавана парламентарна пракса.

Становницима Краљевине гарантована су широка политичка и грађанска права. Осим жена, официра, подофицира и војника, имали су право да бирају и да буду бирани, да се удружују и јавно износе политичко мишљење, а штампа је, као у Краљевини Србији, била слободна. Озакоњени су приватно власништво и начела либералног капитализма, под условом да не штете општим интересима. Феудални односи дефинитивно су укинути. Велики број социјално-економских одредби (23) требало је да покаже бригу за решавање социјалних проблема, смирујући напетости због економске кризе и тешко решивих последица исцрпљујућег рата.[67]

У сваком, па и у демократском погледу „далеко од савршенства", онима који су постојано били одани идеји демократије чинило се да Видовдански устав својим одредбама одржава њено изневеравање већ у процедури која је пратила његово доношење. Штавише, страховали су од могућности да ће се непарламентарна атмосфера из Конституанте пренети у Народну скупштину чим она започне редован законодавни рад.[68]

Дотадашњи политички живот показивао је да овај страх није био неоснован и да је демократија, упркос томе што је током пропаганде југословенског уједињења представљала једну од најважнијих њених полуга, улазила у осетну кризу. Док су претежно српске странке, с искуством Краљевине Србије, веровале да доследна примена демократских начела може допринети ублажавању наслеђених разлика, бројни други разлози претварали су ову веру у илузију. Ратни замор, социјални и економски проблеми, револуционарна расположења, дуго одржање државноправног провизоријума, намера регента Александра да контролише политички живот, непостојање демократских искустава у већем делу земље, непросвећеност становништва, готово искључива окренутост хрватских и словеначких странака заштити националних интереса, непостојање свести о државној целини, као и неприлагођеност српских странака и њихово несналажење у новонасталој држави водили су најпре ка угрожавању демократије, а потом до њеног изневеравања и примене репресивних мера.

67 *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, 209-231. Више: Александар Фира, *Видовдански устав*, Београд 2011.

68 Б. Влајић, *нав. дело*, 396.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКИ ИЗВОРИ:

Архив Југославије (АЈ), з. Јован М. Јовановић, 80-44-633, 661, 665.

Архив Југославије, Министарство правде, Законодавно одељење, 44.

Архив САНУ, Заоставштина Михаила Гавриловића, 10.399/4

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918), II, pr. Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Beograd 1964.

Крестић, Василије, Љушић, Радош, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918-1988*, Beograd 1988.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1, Beograd 1987.

Стенографске белешке Уставотворне скупштине, Београд 1920–1921.

У одбрану отаџбине. Говор министра Милорада Драшковића, Београд 1921.

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941), пр. Душан Мрђеновић, Београд 1988.

Šišić, Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb 1920.

МЕМОАРСКИ ИЗВОРИ:

Давидовић, Љубомир М., „Сећања на Љубу Стојановића", *СКГ*, књ. XXX, бр. 5, 1. јули 1930.

Zapisi dr Josipa Smodlake, Zagreb 1972.

Јанковић, Миодраг Б., „У данима 'Обзнане'", *Београд у сећањима 1919–1929*, Београд 1980.

Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961.

Прибићевић, Светозар, *Диктатура краља Александра*, Београд 1953.

Čolaković, Rodoljub, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, I, Sarajevo 1964.

ПЕРИОДИКА:

Одјек, бр. 1, 1. октобар 1902.

Правда, 23. фебруар 1940.

Република, 2. јануар 1921; 13. новембар 1945; 23. април 1946.

ЛИТЕРАТУРА:

Антонић, Слободан, „Демократија", *Срби 1903–1914. Историја идеја*, пр. Милош Ковић, Београд 2015.

Budisavljević, Srdjan, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1958.

Влајић, Божидар, „Коначно гласање о Уставу", *СКГ*, књ. III, бр. 5, 1. јул 1921.

Глигоријевић, Бранислав, „Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији 1919–1921", *Историјски гласник*, бр. 2/1969.

Gligorijević, Branislav, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi", *Istorija XX veka*, X, Beograd 1969.

Gligorijević, Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970.

Глигоријевић, Бранислав, „Општина града Београда 1918–1941", *у: Историја Београда*, III, Београд 1974.

Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.

Грол, Милан, *Искушења демократије*, Библиотека „Политика и друштво", св. 54, Београд 1991.

Живановић, Милан Ж., *Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог проучавању историје Србије од 1903. до 1918. год*, Београд 1955.

Историја Савеза комуниста Југославије, Београд 1985.

Јовановић, Јован М., *Борба за народно уједињење 1914–1918*, Београд 1938.

Janković, Dragoslav, „Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)", *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959.

Janković, Dragoslav, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967.

Јовановић, Слободан, „Нестајање закона", *Српски књижевни гласник (СКГ)*, књ. II, бр. 7, 1. април 1921.

Krizman, Bogdan, „Formiranje prve jugoslovenske vlade i likvidacija Jugoslavenskog odbora", *Zbornik HIS*, br. 5, 1967.

Лазаревић, Бранко, „Значај пок. Драшковића за јавну сигурност земље", *Живот и рад*, 1931, VIII, 743. *Споменица Милорада Драшковића*, Београд 1921.

Марковић, Сима, *Комунизам у Југославији*, шапирографисано, б.г.

Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.

Milenković, Toma, „O sukobima između umerene i radikalne struje u oblasnom odboru KPJ u Novom Sadu i ulozi poslednje u Vidovdanskom atentatu", *II kongres KPJ, Materijali sa simpozijuma povodom 50-godišnjice II kongresa KPJ*, Slavonski Brod 1972.

Милојевић, Милан Ђ., *Милорад Драшковић као државотворни посленик*, Београд 1922.

Митриновић, Чедомир, Брашић, Милош Н., *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937.

Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату,* Београд 1984.

Никитовић, Часлав М., „'Обзнана' пред Уставотворном скупштином", *Гласник СИКД „Његош"*, св. 31, децембар 1973.

Николић, Коста, „Терористичка делатност Комунистичке партије Југославије у Краљевини СХС (1921-1930)", *Историјски гласник*, 1–2/1993.

Nikolić, Kosta, „Centralni organi državne uprave Kraljevine SHS o Komunističkoj partiji Jugoslavije", *Istorija 20. veka*, br. 1/1994.

Николић, Коста, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929*, Београд 1994.

Новаковић, Милета, „Д-р Миленко Веснић“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. V, бр. 3, Београд 1922.

Павловић, Коста Ст., *Војислав Маринковић и његово доба /1876–1935 /*, 1, Лондон 1955.

Петковић, Душан, „Милорад Драшковић на бранику отаџбине“, *Гласник СИКД „Његош“*, св. 20, децембар 1967.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 1, Beograd 1988.

Поповић-Обрадовић, Олга, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998.

Радојевић, Мира, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост*, бр. 11, Краљево 2010.

Радојевић, Мира, „Сима Марковић против 'Обзнане' (1920-1921)“, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, Београд 2013.

Радојевић, Мира, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941, I, Од југословенске идеје до југословенске државе*, Београд 2019.

Споменица Љубомира Давидовића, Београд 1940.

Споменица Милорада Драшковића, Београд 1921.

Станковић, Ђорђе Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, 1-2, Београд 1985.

Stanković, Đorđe, „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji. Teorijske osnove i istorijska praksa 1914–1926“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1996.

Стојановић, Дубравка, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003.

Стојановић, Љубомир, *Државна управа у демократији*, Београд 1911.

Стојановић, Љубомир, *О државним чиновницима*, Београд 1911.

Ćurčin, Milan, „Obznana u skupštini“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 5, 1. maj 1921.

Храбак, Богумил, *Џемијет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919-1928*, Београд 2003.

Фира, Александар, *Видовдански устав*, Београд 2011.

Mira RADOJEVIĆ

CHALLENGES TO DEMOCRACY 1918–1921

Summary

Democratic freedoms and institutions, hard-won after decades of struggling for the right of free political thought, were among the most important factors that boosted Serbia's prestige in the Balkans after the coup of May 1903 and the belief that the small Serbian kingdom was capable of becoming the locus of Yugoslav unification. Although many other factors came into play during the First World War, not only did the tradition of parliamentary democracy not lose its appeal, but was even seen as a guarantee that these principles would have the opportunity to become consolidated and furthered in a common state. Reality, however, brought unexpected challenges and obstacles to the furtherance of democracy. The number and persistence of the internal and external opponents of the newly-created Yugoslav state required quick and radical steps, including the use of force. The number and complexity of all manner of problems also required urgent action, and thus the government claimed some powers of the provisional legislative body, thereby transcending its powers as an executive body. Moreover, Regent Alexander Karadjordjević, unlike his father, King Peter, showed an early tendency to act in an unparliamentary manner and, already in December 1918, he disregarded the party agreement on the appointment of Nikola Pašić as the first prime minister. Soon afterwards, he frustrated the creation of a Serbian political front, fearing the prospect of a strong political party capable of limiting his political power, just as, not so long before, the People's Radical Party had undermined the rule of the Obrenović dynasty. Finally, social discontent, mass strikes, the strengthening of leftist organizations and the fear of a potential revolution led to the infamous "Proclamation" which in late December 1920 banned the Communist Party of Yugoslavia. This ban was so serious a blow to democracy that it met with opposition from many politicians and eminent legal experts whose ideological beliefs were completely different from those of supporters of communism. While they stood up for democracy as the best of all known political systems, others believed that in a situation where the very survival of the state was at stake, the state should be defended even at the cost of democratic principles. The dilemma was finally resolved in July 1921, when the Law on the Protection of Public Security and Order was put into effect. This pushed the Yugoslav kingdom into a political paradox given that its existence and unimpeded development were defended by the most explicit negation of democratic principles and promises.

УДК: 000000000000

Александра КОЛАКОВИЋ

ОСТВАРЕЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ
Поглед из Француске 1918. године[1]

Сажетак: Током Великог рата у Француској се налазила српска интелектуална елита, као и избегли студенати и ђаци, који су ишчекивали повратак у отаџбину. Миленко Веснић, Ргур Јакшић, Јован Жујовић, Милета Новаковић, Драгомир Иконић и други су у сарадњи са француским интелектуалцима (Виктор Берар, Емил Оман, Ернест Дени, Огист Говен и др) развили пропаганду која је поред хуманитарне помоћи Србима настојала да обезбеди и подршку српским ратним циљевима. Рад настоји да кроз документа, сећања савременика, текстове интелектуалца и штампу сагледа реализацију идеје југословенства, пре свега из перспективе интелектуалаца, који су током 1918. године водили научно-културну пропаганду у Француској.

Кључне речи: Француска, Срби, интелектуалци, уједињење, југословенска идеја, Велики рат, 1918.

Французи и идеја југословенства пре и на почетку Великог рата

Корени интересовања Француза за Словене на Југу сежу од периода револуционарне Француске, стварања Наполеонових провинција, а потом се интересовање за Србе увећава од периода устаничке Србије и школовања прве генерације Срба на Сорбони 40-тих година 19. века. Тада је започела сарадња између учених људи, професора и новинара две средине у оквиру које су истицане сличности између Словена у оквирима Хабзбуршке монархије, Срба и оних под Османским царством.[2] Милован Миловановић, Андра Николић, Јован Жујовић, Миленко Веснић, Јован М. Јовановић, Ргур Јакшић успоставили су крајем

1 Овај рад је настао у склопу ангажовања аутора на пројекту: *Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција* (бр.179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Александра Колаковић, „Интереосвање француских интелектуалаца за културу словенских народа крајем 19. и почетком 20. века", у: Б. Димитријевић *Филологија и универзитет* 1, Ниш 2012, 829–846.

19. и почетком 20. века сарадњу са француским интелектуалцима Албером Малеом (Albert Malet), професором српског краља Александра Обреновића, Шарлом Лоазоом (Charles Loiseu), дипломатом и публицистом и зетом породице Војиновић, Огистом Говеном (Auguste Gauvain), уредником часописа *Le Journal des debats* и универзитетским професорима Виктором Бераром (Victor Bérard), Ернестом Денијем (Ernest Denis) и Емилом Оманом (Emile Haumant).[3] Темеље развоју идеје југословенства поставили су француски интелектуалци Шарл Лоазо преко расправе *Угарска и Хрватска опозиција* из 1895 и књиге *Балкански Словени и аустријска криза* из 1898, а Андре Шерадам путем књиге *Европа и аустријско питање на почетку 20. века* из 1901. године.[4] У својим делима доказали су постојање политичке зрелости словенских народа на Балкану, а уз афирмацију сличности Срба и Хрвата у начелу подржали идеју њиховог уједињења. Они су аргументовано појаснили интересе Француске и природу њеног односа према питању Словена у Хабзбуршкој монархији. Ово је била линија по којој се кретала и српска научна пропаганда у Паризу од анексије Босне и Херцеговине, током балканских ратова (1912/1913) и Великог рата (1914-1918), а посебно 1918. године.

Када је у време анексије Босне и Херцеговине 1908. године у речник француских дипломата ушао термин „југословенство" у француској јавности, а посебно међу професорима, публицистима и новинарима, већ су постојале идеје о уједињењу Јужних Словена.[5] Пре Великог рата у Паризу је деловало *Друштво словенских и француских студената* које је омогућавало „узајамни додир словенских народа међу собом с једне стране, са француском омладином, а и старијим људима с друге стране, доприносило врло много и извесном национално-политичком развитку чланова организације", а „упоредо са том ужом националном свешћу развија се и осећање словенске заједнице, а за Јужне Словене ово друштво постаје права школа зближавања и солидарности".[6] Један од

3 Александра Колаковић, *У служби отаџбине: Сарадња француских и српских интелектуалаца (1894-1914)*, Београд: Институт за политичке студије, 2016.

4 Архив САНУ (АСАНУ), Заоставштина Лоазо-Војиновић, бр. 14427, III-1, Memoirés I Partie (1880-1914), 2; *Зора*, бр. 7-8, 31. јули 1897, 281; „Белешке", *Српски књижевни гласник*, књ. III, св. 1 (1901), 61-67; André Cheradame, *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XIXe siècle*, 384-395; Стјепан Радић, „А. Шерадам, Европа и аустријско питање на освиту 20. века", *Српски књижевни гласник*, књ. II, бр. 2, 16. април 1901, 154.

5 Documents diplomatiques français (= DDF, II, 12, doc. 18, Descos à Pichon, Belgrade, 16 février 1909; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918-1929,* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009, 43–44; Aleksandra Kolaković, "Intellectuals in the Great War: French-Serbian Cooperation", in: Antonello Biagini, Giovanna Motta (ed.), *The First World War Analysis and Interpretation*, Volume 2, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015, 133-144; Aleksandra Kolaković, "French Intellectuals on the Autro-Hungarian Interest in the Balkans 1894–1914", in: Matei Gheboianu, Cosmin Ionita (ed.), *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, Universitatii din Bucuresti, Bucharest 2016, 13-29.

6 М. Н., „Омладина на страни", *Словенски југ,* бр. 27, 2. јули 1911, 385–386.

највећих ауторитета у питањима спољне политике и сарадник *La Revue des deux mondes*, Рене Пинон (René Pinon) је априла 1914. године посетио Београд. Овом приликом сусрео се и са Јованом Жујовићем, који је још за време студија антропологије у Паризу, вршећи краниолошка истраживања неких лобања „Србохрвата" из Славоније, заговарао уједињење Јужних Словена, а потом 1901. године у једном говору у Српској краљевској академији подржао идеју да су Срби и Хрвати један народ са два имена. Пинона је интересовало да ли ће Србија, након што је остварила територијално проширење на југу, ући у сукоб са Аустроугарском. Српски интелектуалац, који је био мишљења да би сукоб требало одлагати како би се српска војска одморила, а нација економски опоравила и развио културни рад међу Србима у Аустроугарској, упоредо је затражио француску подршку за „организовање Југославије".[7]

Како су на почетку Великог рата, поред интереса великих сила, важан фактор били и интереси других држава на Балкану, пре свега Бугарске и Италије, било је потребно изнова упознавати Французе са идејом југословенства. Под теретом нежељеног рата, српски интелектуалци очекују да Србију заштити православна и словенска Русија, али упоредо у склопу остваривања српских ратних циљева показују све већа очекивања и од Француске. Слање интелектуалаца из Србије у престонице европских држава имало је за циљ да то буде важна дипломатска потпора остваривању ратних циљева прокламованих Нишком декларацијом.[8] Поред Миленка Веснића, српског посланика у Паризу, у акције српске културно-научне пропаганде, која је поведена у Француској одмах након прокламовања ратних циљева Србије, укључили су се Ђорђе Јакшић и Милета Новаковић.[9] Они су се ослањали на групу „српских пријатеља" из ранијег периода, али су стварали и нове контакте и везе, од којих су посебно биле важне оне у сфери публицистике. Јован Жујовић долази у Париз 1915. године као специјални изасланик српске владе у Паризу односно „посланик за интелектуалне одношаје".[10] Југословенски одбор, а посебно Хинко Хинковић, такође су настојали да остваре утицај на француске политичаре. Они су деловали самостално, а понекад и у сагласности са српским интелектуалцима.

7 Архив Србије (= АС), Лични фонд Јована Жујовића, бр. 97; Јован Жујовић, *Дневник*, 2, ур. Драгоје Тодоровић, Београд: Архив Србије, 1986, 51–52; Ђорђе Ђурић, *Српски интелектуалац у политици: политичка биографија Јована Жујовића* , Београд: Српско друштво за историју науке, 2003, 114.

8 ЉубинкаТрговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга, 1987.

9 Александра Колаковић, „Сарадња француских и српских интелектуалаца 1916. године", *Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, Нови Сад: Архив Војводине, 2017, https://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/3mk/A%20Kolakovic.pdf (17.07.2019.)

10 Јован Жујовић, *нав. дело*, 157-159; Јован Жујовић, „Ернест Дени", *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206-209; Михаило Војводић, „Француски научници и југословенско питање", *Изазови српске спољне политике (1791-1918) огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 2007, 409.

Сарадња француских и српских интелектуалца је у току 1915. и 1916. године наилазила на препреке пре свега због проблема са цензуром. Жујовић је заједно са Веснићем и Јакшићем настојао да реши проблем, који је био последица настојања Антанте да укључи Италију и Бугарску у рат на својој страни.[11] Поред прикупљања хуманитарне помоћи, француски и српски интелектуалци сарађивали су на промовисању српских интереса, а највећи успех било је организовање *Српског дана* у француским школама 1915. и 1916. године.[12] Пјер Лани (Pierre de Lanux), ратни дописник из времена балканских ратова публиковањем књиге *Југославија*, са предговором угледног писца Пола Адама (Paul Adam), подржао је стварање заједничке државе.[13] У овом периоду сарадња је била делом подржана и од француске државе, посебно у сегменту истицања српске храбрости која је требала да подигне ратни морал у Француској и ојача идеју политике *светог јединства* коју је спроводио Рејмон Поенкаре (Raymond Poincaré).[14] Од 1916. године започело је и штампање књига о југословенском питању на француском језику, а угледни издавач Éditions du Foyer Plon, Nourrit & C покренуо је библиотеку *Les Questions Yougoslave*.[15] Ипак, Француску је било потребно анимирати у правцу потпуне подршке реализовању идеје уједињења о чему сведочи Јован М. Јовановић: „државници Француске, Енглеске, Америке, па и многи други политичари, нису ништа знали о целоме овом питању (мисли се на Југословенско питање, прим. А. К), требало их је учити, обавештавати и упућивати".[16]

Сарадња француских и српских интелектуалаца 1918. године

Након револуције у Русији 1917. године, српски интелектуалци су у

11 Aleksandra Kolaković, "War and Propaganda in 1915: French Intellectuals and Actualization of Serbian Issues", in: Dalibor Denda, M. Christian Ortner (ed.), *The Great War in 1915*, Belgrade, Wien: Institut for Strategic Research and Austrian Military Museum, 2017, 330-352.

12 R, "La Nation serbe en France", *La Patrie Serbe*, № 6, 1/14 avril 1917, 271-275; Гргур Јакшић, *Француска и Југославија у прошлости*, Београд: Друштво пријатеља Француске, 1938; Миодраг Ибровац, „Српски ђаци у Француској", *Књига о Француској*, Београд: Друштво пријатеља Француске, 1940, 207-214; Љубинка Трговчевић, „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата", *Зборник матице српске за историју* 41 (1990), 83-97; Михаило Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994; Михаило Павловић, *У двоструком огледалу француско-српске културне и књижевне везе*, Београд, 1996.

13 Pierre de Lanux, *La Yougoslavie: la France et les Serbes*, avec une préface de Paul Adam, Paris: Librairie Payot et Cie, 1916, 35.

14 J. F. V. Keiger, *Raymond Poincare*, New York: Cambridge University Press, 2002, 189.

15 Hinko Hinković, *Les Yougoslaves: leur passé, leur avenir*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1916; Grgur Yakchitch, *La Bulgarie et les alliés*, Paris: La Revue hebdomadaire, 1916.

16 Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 3, Београд: Српска књижевна заједница, 1930, 82-83.

Француској видели главну тачку ослонца за реализовање идеје југословенства. За српске интересе посебно је значајно да су чланови ове неформалне „просрпске" групе француски интелектуалци (Ернест Дени, Емил Оман, Шарл Дил) постали чланови државних институција, које су имале за циљ да научним аргументима објасне узроке и циљеве рата, као и да припреме конференцију мира.[17] У току 1917. и 1918. године, у време када је за државнике било битно да рат буде добијен на фронту, међу француским интелектуалцима појавили су се и пројекти нове државе. Емил Оман, Ернест Дени и Шарл Лоазо показали су највише интересовања за развој идеје југословенства. Дени је веровао да је у интересу Француске да успостави баријеру коју би формирале словенске државе као штит од даље немачке тежње за експанзијом.[18] Шарл Лоазо је наставио сарадњу са српским интелектуалцима у афирмисању југословенског питања у Паризу и Риму, где је био помоћник Камија Берара (Camille Bérard), који је уз браћу Пола и Жила Камбона (Paul Cambon, Jules Cambon) био један од стубова француске дипломатије у Европи. За Лоазоа се везује пројекат да се од Југословена створе три државе (Хрватска, Црна Гора и Србија), на основу кога би Србија добила излаз на море са делом Далмације, док би Хрватска с католичким делом Југославије чинила одговарајућу противтежу.[19] Сва интересовања француских интелектуалаца за стварање заједничке државе Јужних Словена потицала су, пре свега, из потребе да Француска побољша и осигура своју позицију у међународним односима.

Током последње године Великог рата у Француској су се и даље налазили српска интелектуална елита и избегла лица, већином студенати и ђаци, који су нестрпљиво ишчекивали повратак у отаџбину. Француски листови су писали о Србима и истицали храброст и страдање српског народа. Солунски фронт је за француску штампу, као и за савезничке владе, имао споредни значај и у складу са тим се о њему извештавало, као и о интересима Србије који су се односили на уједињење и реализацију југословенске идеје. Стога је посебан значај у борби за уједињење Срба Хрвата и Словенаца имао часопис *La Patrie Serbe* (*Српска отаџбина*), који је покренут 1916. године на иницијативу Драгомира Иконића.[20]

17 Реч је о *Études et documents sur la guerre.* Comité du publication 1914, а Ернест Дени, Емил Оман и Шарл Дил су 1917. године ушли у састав нове групе за научно студирање рата Comité d'ětudes (Одбор за студије), која је крајем 1918. припремала и документа за конференцију мира у Версају. (Милорад Екмечић, „Француска наука и Срби 1914", *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665-674).

18 Ernest Denis, *Du Vardar à Sotcha*, Paris: Bossard, 1923, 111-112; Luis Eisenmann, "Ernest Denis (nécrologe)", 365-370; Михаило Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919", 409.

19 Charles Loiseau, "Pour un Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, jullet 1933, 1-23; Исти, "Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, t. III, août 1937, 164; Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Zagreb: Školska knjiga, 1970, 22-23; Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Филип Вишњић, 2014, 233-234).

20 Народна библиотека Србије (НБС), Р 612/III/5, Е. Оман–Д. Иконићу, 5. новембар 1916; НБС, Р 612/III/10, Е. Оман – Д. Иконићу, 27. новембар 1916; НБС, Р 612/III/35, Е. Оман – Д. Иконићу, 20.

Намењен избеглој омладини, *La Patrie Serbe* публиковао је текстове на француском и тако мењао своју читалачку публику која није била само у оквирима избеглих Срба већ и Француза и свих оних који су познавали француски језик. Такође, информације о садржају часописа преносила је током 1918. године већина угледних француских листова.[21] На основу Иконићевих сећања и анализе садржаја уочава се да од јануара 1918. године, иако је и раније подржавао идеју југословенства, усмерава на пропагирање ове идеје не само међу Јужним Словенима, већ и међу Французима. Сви сарадници (историчари, лингвисти, правници, књижевници) писали су у интересу нове заједничке државе Јужних Словена а Иконић износи неку врсту *creda*: „Од данас ће се залазити више у прошлост и тражити докази да би се ово или оно тврђење поткрепило и образложило. Позиваћемо се на историју, с једне стране, и право наше расе да заузме достојанствено место под сунцем […] Преводићемо најлепше одломке и странице наше литературе и уметничке делатности и упознати Запад са културним дометима нашег човека.“[22] У првим бројевима 1918. године Жан Брин (Jean Brune), шеф катедре за друштвену географију на Сорбони пише о слободи и једнакости, Божидар Пурић пише о словенском проблему као једном од главних узрока рата, један од бројева посвећен је Ивану Мештровићу, Миодраг Ибровац пише о језику и култури, Александар Белић о праву на Македонију, Ернест Дени полемише о српско-аустријским односима, а Јован Јовановић, под псеудонимом Иностранi (који је у духу традиције *Срйскоī књижевноī īласника*) пише анализе међународних односа из перспективе могућности реализовања идеје југословенства. „Српско питање добија нове облике. У рат смо ушли као Србија […] Али, пред крај рата, ево нас са све изразитијом тежњом за оснивање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца – Југославије! Име Југословен ново, а оснивање Југославије на место Велике Србије – разумљиво! Треба времена и напора да се оно оправда и образложи. Противници нису ни славни ни безначајни. Заједно са Ватиканом, они наилазе на подршку и код појединаца и код

август 1917; НБС, Р 612/III/46, Е. Оман – Д. Иконићу, 27. септембар 1917; НБС, Р 612/III/100, Е. Оман – Д. Иконићу, без датума; НБС, Р 612/III/101, Е. Оман – Д. Иконићу, 20. новембар (без године); *La Patrie Serbe*, t. I, du 20 octobre 1916 à fin décembre 1917, p. 6; Dragomir Iconitch, ”Aux Jeunes Gens Serbes“, *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, p. 48; *Полиūика*, 20. 9. 1919,. 1; Марко Дрманац, „Др Драгомир Иконић – мисионар српских изгнаника у Великом рату“, *Глас библиоūеке*, бр. 20 (2014), 143–146. http://www.cacak-dis.rs/elektronska_izdanja/gb20/141-162-gb20-mirko-drmanac.pdf (23.07. 2019).

21 Часопис је имао читаоце не само у Паризу, већ и у унутрашњости Француске, као и у Женеви, Риму, Солуну и на Крфу. „Овај часопис ће овог месеца завршити другу годину свог излажења. Најпре орган српске омладине на француском школама, он је, већ годину дана, француско гласило свих Срба у изгнанству. Као таква, *La Patrie Serbe* је учинила врло лепих услуга не само српској већ и опште југословенској ствари, нарочито код Француза, који је у последње време прилично читају“ сведочи *Гласник јūословенске омладине*. (Драгомир Иконић, *У изīнансūву*, Београд: Народна библиотека Србије, 1993, 58).

22 *Исūо*, 54.

странака. У самој Француској имало је крупних имена која су до последњег часа бранили одржање Аустрије" сведочи Иконић о стању духова 1918. године.[23]

Ипак, домети утицаја интелектуалаца били су ограничени. Британски премијер Лојд Џорџ (David Lloyd George) и амерички председник Вудро Вилсон (Thomas Woodrow Wilson), као и Жорж Клемансо (Georges Benjamin Clemenceau) у Француској, на почетку 1918. године нису ни говорили о разбијању Аустроугарске, већ о аутономији народа у њеним оквирима.[24] Држање великих сила по питању опстанка Аустроугарске било је неизвесно до самог краја године. Француски и српски интелектуалци имали су у току последње ратне године, када је реч о афирмисању идеје југословенства и уједињења Јужних Словена, тежак задатак. Ипак, након Великог рата, Емил Оман, који је своје радове о југословенском питању и јединству Срба и Хрвата, настале од 1889. до 1918. године, објединио у *La Yougoslavie, études et souvenirs,* сматра да утицај Француске и других сила на формирање заједничке државе Јужних Словена није био пресудан: „Иако стално пријатељски наклоњена, Француска је могла тек 1918-те да значајно учествује у одлучној акцији […] Што балкански народи нису заменили један јарам другим, имају да захвале више ривалству Сила, него њиховој наклоности, а пре свега сами својој сопственој снази."[25]

1918. година: поглед иза кулиса дипломатије

Док је српска влада радила на организовању југословенске омладине у Паризу, која би се бавила пропагандом, мобилисању интелектуалаца за југословенско питање и ослушкивала дипломатске игре иза кулиса ратних фронтова, крајем јануара 1918. године у Паризу су се организовали и митинзи против Аустроугарске, а на њима су поред угледних Француза, учествовали Румуни, Чеси, Италијани и Југословени. Јован М. Јовановић, архитекта српске научне пропаганде у Паризу, настојао је да прикупи све потребне информације и усмери деловање дипломата и интелектуалаца, при чему је био у сталном контакту са Полом Камбоном, који поред информација износи и сугестије за развој југословенске идеје.

У српским редовима је, нажалост, било нових проблема, који нису зависили од спољног фактора. Из Париза су стизале вести да је српско посланство у

23 *Исто*, 53.

24 Иако је Крфска декларација (1917), коју су потписали Никола Пашић у име српске владе и Анте Трумбић, у име Југословенског одбора, предвиђала оснивање заједничке југословенске државе, Пашић ју је више сматрао програмом. Упоредо је дошло и до заоштравања сукоба између Пашића и Југословенског одбора, што је додатно отежавало дефинисање и реализовање задатака пропаганде у смислу реализације идеје југословенства. (Види: Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb: Školska knjiga, 1977).

25 Емил Оман, „Ослобођење балканских народа (1791-1918) ", *Unus Mundus* , бр. 12 (2003), 95.

расулу, да је налик на неко јужноамеричко посланство и да Миленко Веснић и његова супруга Бланш „живе и сад као да нема рата и не осећају шта се догађа око њих". Почетком пролећа 1918. године помињу се афере о трговини лековима и изузетно негативна оцена Веснићевих способности: „Веснић је већ попустио умно – сад је уобразио да је велики човек – спаситељ. Међутим, сви се у *Institut de France* кају што су га у наступу симпатије за Србију изабрали за члана *Института*. Србија има мање вајде него икад од њега."[26] Реализацији идеје југословенства до краја 1918. године сметали су проблеми у српској дипломатији. Од краја лета 1918. године учестале су информације како Веснић „не обавештава боље свога суверена о правоме расположењу и мишљењу у Паризу".[27] За то време Анте Трумбић је успео да се сусретне и са Стефаном Пишоном (Stéphen Pichon) крајем септембра 1918. године и стекне подршку „да се створи једна држава од Срба, Хрвата и Словенаца" и да су Трумбић и остали представници Срба, Хрвата и Словенаца из Хабзбуршке монархије. Камбону и Пишону су ставови Трумбића били јасни, али захтеви Пашића нису. Поставља се питање да ли се у Паризу и поред снажне пропаганде и веза, у дипломатским круговима конфузно износила идеја југословенства у предвечерје проглашења нове државе. У поменутим околностима било је изузетно тешко придобити кључног човека Француске (Жоржа Клемансоа) да подржи стварање нове државе. Постоје индиције да је крајем априла 1918. године дошло до његове начелне подршке, али је и даље било проблема, посебно због италијанских претензија. Тек крајем октобра 1918. године из Париза су стизале информације да у Француској нико више није за Аустрију осим Италије.[28]

Током 1918. године снажна подршка реализовању идеје југословенства била је пружена од стране чланова масонских ложа. Још у периоду пре Великог рата постојала је сарадња српских и хрватских масона под подршком француске масонерије. На плану ширења идеје југословенства ложа *Уједињење* показала је значајну активност. Остварила је везе са слободним зидарима у Хрватској окупљеним око ложе *Љубав ближњеī*, која је покушавала да се повеже и са француским масонима.[29] Међу слободним зидарима на пропагирању југословенске идеје у иностранству, према истраживањима Димитрија Вујовића прво су радили југословенски масони из Аустроугарске, а посебно Хинко Хинковић, који је објављивао текстове о југословенству у штампи и брошурама. Предавања и текстови у штампи били су средство борбе и српских масона. Они су 8. новембра 1916. године упутили меморандум француским масонима, који су након тога подржали спајање Југословена из Аустроугарске и Србије и Црне Горе у оквире

26 Јован М. Јовановић, *Дневник 1896–1920*, приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић, Београд, Нови Сад: Прометеј, РТС, Архив Југославије, 2015, 448, 510.

27 *Исто*, 515.

28 *Исто*, 455.

29 Александра Колаковић, *У служби отаџбине*, 222.

заједничке државе, а потом су 29. марта 1917. године тражили формирање југословенске државе и разбијање Аустроугарске.[30] Како је Француска Трећа Република називана још и „Републиком масона", због њиховог значајног присуства у скупштини, влади и министарствима, као и услед везаности српских масона за заштиту Великог Оријента Француске, посебан значај за реализацију југословенске идеје имали су и слободни зидари. Колика је њихов утицај на доносиоце политичких и државних одлука када је реч о реализацији идеје југословенства, потребно је додатно истраживати.

Закључак

Реализацији југословенске идеје претходила је дуга интелектуална размена француске и српске средине која је, показало се, била значајна, посебно онда када је француске политичаре било потребно убедити да подрже српске ратне циљеве и интересе, односно настанак нове државе. У овом смислу, 1918. година била је битна за српску (југословенску) пропаганду у Француској. Српски интелектуалци у Француској настојали су да предавањима, чланцима у часописима и новинама, контактима и везама у дипломатским, политичким и културним круговима француског друштва стекну подршку за решавање националног питања. Помоћ коју су им пружали Е. Дени, Е. Оман, О. Говен и други, иако је постојала у разним облицима још од анексије Босне и Херцеговине и балканских ратова, била је кључна 1918. године. Реализацију југословенске идеје и подршку интелектуалца, односно осмишљавање јасних оквира шта она тачно подразумева, како и у ком облику да се оствари, ометали су и делом нејасни ставови једне од кључних политичких личности епохе (Николе Пашића), као и његов сукоб са Југословенским одбором.[31] Наравно, као један од кључних фактора за реализацију идеје југословенства требало би имати у виду и интересе великих сила, односе између савезника, односе савезника и појединих држава, посебно Италије као и постојање Лондонског уговора.

Последње ратне године српска страна је добијала и савете од перјаница француске дипломатије које су утицале на реализацију идеје југословенства.

30 Димитрије Вујовић, *Француски масони и југословенско питање 1914-1918*, Београд: Књижевне новине, 1994, 252.

31 Половином септембра 1918. године Јован М. Јовановић Пижон записао је речи Николе Пашића о Југословенском одбору у време док су се његови чланови већ сусретали са бројним државницима и износили своје виђење уједињења: „Крфска декларација је пречишћавање ситуације и ништа више […] Наспело се некоме да игра улогу у међународној политици па хоће да води југослов. политику. Е, не може. Не дам ја то никако да буде. Србија хоће да ослободи и уједини Југослов. а неће да се утопи у море једне Југославије". Неколико дана касније, Јовановић је сазнао од Пола Камбона, од француског амбасадора у Лонодону, да су се у Паризу сусрели Трумбић и Пишон, при чему је Југословенски одбор за своју идеју уједињења добио начелну подршку Француске. (Јован М. Јовановић, Дневник 1896–1920, 529–532.)

Тако је Пол Камбон крајем новембра 1918. године саветовао: „Главно је да будете до састанка Конференције чврсти и уједињени – и као такви да изађете пред свет. Ми видимо да вас Словене на југу треба ујединити у једну државу, ми то хоћемо, али зато треба да се ствари ваше људски раде, немојте као до сада. Тај Пашић је упропастио и може упропастити још ваше уједињење... Зато отаразите се Пашића, то ће бити прави малер за вас ако дође на конгрес. А на конгресу ћете имати Италијане као најжешћу опозицију вашем уједињењу. Зато гледајте да будете једна стена – један блок."[32] Иако ове Камбонове речи делују као дефинитивна подршка уједињењу, требало би имати на уму да је у децембру 1918. године у Министарству спољних послова Француске деловала снажна реакционарна струја која је „жалила за Аустријом". Гледајући из Париза, реализација идеје југословенства у новембру и децембру 1918. године још је била неизвесна, што је потврдило и оклевање Француске да одмах призна нову државу.

Када се данас читају и анализирају дела и списи француских интелектуалца који су сарађивали са српским интелектуалцима током Великог рата на пољу научне пропаганде, могло би се тумачити и да је проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца дошло прерано. Француски интелектуалци јесу подржали уједињење и у развоју и у реализацији идеје југословенства и заједно са српским интелектуалцима имали значајну улогу, али нису веровали у дуготрајност заједничке државе Јужних Словена па су већ на почетку њеног постојања увиђали проблеме.[33] Утисак је, гледајући из француске перспективе, да је за њих идеја југословенства деловала као недовршена замисао која се и поред перманентног присуства у комуникацији интелектуалаца две средине током 1918. године, као и раније, није до краја развила. Ипак, они су настојали да преко оснивања *Института за словенске студије* у Паризу проучавају и сарађују са словенским народима, а међу њима и Југословенима, настојећи да тако нову државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (Југославију), и на овај начин, макар у културном аспекту, вежу за Француску. Срби који су ратне године провели у Француској са одушевљењем су по проглашењу нове државе почели да се враћају у своја места рођења и живота пре рата. Они су већ у току 1918. године у Француској били припремани да ће бити генерација која ће поново градити и стварати државу. Из њихових сведочанстава уочавају се ентузијазам и одушевљење повратком и реализацијом идеје уједињења, као и везаност за Француску и њену културу која је постала део идеје „вечитог пријатељства" и преношена је кроз сећање у послератним годинама.

32 Јован М. Јовановић, *Дневник 1896–1920*, 567.

33 Огист Говен је 1918. године писао да у „очима западних државника Југословени изгледају уљези (intrus) […] Њихово име „у себи садржи варварску атмосферу и празно значење", које није стварало утисак „да иза тога стоји једна реална заједница". Ернест Дени је већ 1919. године увидео проблеме и желео да поправи изграђено и предлагао идеју суштинског јединства југословенске нације. (Auguste Gauvain, *La Question Yougoslave,* Paris: Bossard, 1918, 5).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Заоставштина Лоазо–Војиновић, Архив Српске академије наука и уметности, Београд.

Лични фонд Јована Жујовића, Архив Србије, Београд.

Народна библиотека Србије, Р 612/III/5

Documents diplomatiques français (1871-1914) (DDF): 1ère Série (1871-1900), tomes I-XVI; 2ème Série (1901-1911), tomes I–XIV; 3ème Série (1911-1914), tomes I-XI, Paris 1929-1959; 1930-1955; 1929-1936.

ШТАМПА:

Зора, 1897.

La Patrie Serbe, 1916-1917.

Политика, 1919,

Словенски југ, 1911.

ЛИТЕРАТУРА:

Војводић, Михаило, *Изазови српске спољне политике (1791-1918) огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 2007.

Вујовић, Димитрије, *Француски масони и југословенско питање 1914-1918*, Београд: Књижевне новине, 1994.

Gauvain, Auguste, *La Question Yougoslave,* Paris: Bossard, 1918.

Denis, Ernest, *Du Vardar à Sotcha*, Paris: Bossard, 1923.

Дрманац, Марко, „Др Драгомир Иконић – мисионар српских изгнаника у Великом рату", *Глас библиотеке*, бр. 20 (2014), 143-146. http://www.cacak-dis.rs/elektronska_izdanja/gb20/141-162-gb20-mirko-drmanac.pdf (23.7. 2019).

Ђурић, Ђорђе, *Српски интелектуалац у политици: политичка биографија Јована Жујовића* , Београд: Српско друштво за историју науке, 2003.

Жујовић, Јован, *Дневник*, 2, ур. Драгоје Тодоровић, Београд: Архив Србије, 1986.

Eisenmann, Luis, "Ernest Denis (nécrologe)", 365–370.

Екмечић, Милорад, „Француска наука и Срби 1914", *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665-674.

Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Филип Вишњић, 2014.

Иконић, Драгомир, *У изгнанству*, Београд: Народна библиотека Србије, 1993.

Јакшић, Ђргур, *Француска и Југославија у прошлости*, Београд: Друштво пријатеља Француске, 1938.

Yakchitch, Grgur, *La Bulgarie et les alliés*, Paris: La Revue hebdomadaire, 1916.

Јовановић, Јован М., *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 3, Београд: Српска књижевна заједница, 1930.

Јовановић, Јован М., *Дневник 1896–1920*, приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић, Београд, Нови Сад: Прометеј, РТС, Архив Југославије, 2015.

Keiger, J.F.V., *Raymond Poincare*, New York: Cambridge University Press, 2002.

Колаковић, Александра, „Интересовање француских интелектуалаца за културу

словенских народа крајем 19. и почетком 20. века", у: Б. Димитријевић *Филологија и универзитет* 1, Ниш 2012, 829-846.

Колаковић, Александра, *У служби отаџбине: Сарадња француских и српских интелектуалаца (1894–1914)*, Београд: Институт за политичке студије, 2016.

Kolaković, Aleksandra, "Intellectuals in the Great War: French-Serbian Cooperation", in: Antonello Biagini, Giovanna Motta (ed.), *The First World War Analysis and Interpretation*, Volume 2, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015, 133-144.

Kolaković, Aleksandra, "French Intellectuals on the Autro-Hungarian Interest in the Balkans 1894–1914", in: Matei Gheboianu, Cosmin Ionita (ed.), *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, Universitatii din Bucuresti, Bucharest 2016, 13-29.

Kolaković, Aleksandra, "War and Propaganda in 1915: French Intellectuals and Actualization of Serbian Issues", in: Dalibor Denda, M. Christian Ortner (ed.), *The Great War in 1915*, Belgrade, Wien: Institut for Strategic Research and Austrian Military Museum, 2017, 330-352.

Колаковић. Александра, „Сарадња француских и српских интелектуалаца 1916. године", Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату, Нови Сад: Архив Војводине, 2017, https://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/3mk/A%20Kolakovic.pdf (17.07.2019.)

Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Књига о Француској, Београд: Друштво пријатеља Француске, 1940.

Lanux, Pierre de, *La Yougoslavie: la France et les Serbes*, avec une préface de Paul Adam, Paris: Librairie Payot et Cie, 1916.

Loiseau, Charles, "Pour un Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, jullet 1933, 1-23.

Оман, Емил, „Ослобођење балканских народа (1791–1918) ", *Unus Mundus*, бр. 12 (2003), 91-112

Павловић, Михаило, *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994.

Павловић, Михаило, *У двоструком огледалу француско-српске културне и књижевне везе*, Београд 1996.

Радић, Стјепан, „А. Шерадам, Европа и аустријско питање на освиту 20. века", *Српски књижевни гласник*, књ. II, бр. 2, 16. април 1901, 154.

Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918-1929,* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.

Cheradame, André, *L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle*, 384-395;

Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914-1920*, Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга, 1987.

Трговчевић, Љубинка, „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата", *Зборник матице српске за историју* 41 (1990), 83-97.

Hinković, Hinko, *Les Yougoslaves: leur passé, leur avenir*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1916.

Šepić, Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914-1918*, Zagreb: Školska knjiga, 1970.

Aleksandra KOLAKOVIĆ

THE REALIZATION OF THE YUGOSLAV IDEA: A VIEW FROM FRANCE IN 1918

Summary

The issue of the realization of the idea of Yugoslavism arose before French statesmen and politicians during the Great War, notably in 1918, on the foundations laid by the thought of French scholars, journalists and writers in the earlier period. During the Great War many members of the Serbian intellectual elite were in France. Particularly well known to the French public were Milenko Vesnić, Grgur Jakšić, Jovan Žujović, Mileta Novaković and Dragomir Ikonić. In collaboration with French intellectuals (Victor Bérard, Emile Haumant, Ernest Denis, Auguste Gauvin etc.), they launched a strong propaganda campaign in favour of the Yugoslav idea and its realization. The last phase in the development and realization of the Yugoslav idea was marked by problems and a lack of understanding from the French side, French politicians in particular, as well as by the struggle with censorship conducted by the French Maison de la Presse, founded in 1916. Despite the problems, this Franco-Serbian intellectual collaboration was not restricted to ensuring humanitarian aid to the Serbs but it also sought to ensure support for Serbia's war aims. The key problem was how to arouse the interest and win the support of French politicians, especially of Clemenceau as the main figure, for Serbia's war aims, which included Yugoslav unification. Documents, memories of contemporaries, memoirs and diaries, texts and activities of Serbian and French intellectuals, as well as the press, notably the magazine *La Patrie Serbe* published in French, shed light on the importance of culture and diplomacy, or of "cultural and political" propaganda in France in 1918. In the last year of war, the main task of the Serbian intellectuals in France was to help the realization of the Yugoslav idea. From an insight into the perspective of French and Serbian intellectuals in 1918, it becomes clear that their influence on statesmen and politicians was limited, but that they did succeed in imparting some ideas of Yugoslavism to state decision-creators and makers.

УДК: 000000000000

Далибор ДЕНДА

СРПСКИ ОФИЦИРСКИ КОР ИЗ 1918. ГОДИНЕ И ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Сажетак: Рад, на основу необјављене грађе из домаћих и немачких архива, објављене грађе и литературе, реконструише улогу официрског кора Краљевине Србије из 1918. године у изградњи војске Краљевине СХС/Југославије. Велики губици у ратовима и прилив недовољно војно оспособљених подофицира и резервних официра у официрски кор наведени су као један од кључних разлога за опадање квалитета овог кадра у односу на предратне године. Као један од разлога за одлазак старе елите наводи се некритичко усвајање доктринарних промена и мешање двора у војностручна питања. Аутор закључује да се неки од разлога пораза из 1941. могу тражити у последицама победе из 1918. године.

Кључне речи: Србија, официрски кор, 1918, Краљевина Југославија, војска, кадрови, доктрина.

Пред балканске и Први светски рат српска војска, која је послужила као језгро за формирање војске Краљевине СХС/Југославије, одликовала се релативно добром образовном структуром официрског кора. Од укупно 1.986 активних официра, њих 1.335 завршило је трогодишњу или четворогодишњу српску или страну војну академију или одговарајућу факултет у Србији или иностранству, док је 651 официр (33%) био унапређен из трупе, углавном од пробраних подофицира који су положили одговарајуће испите.[1] У склопу провере квалитета били су прописани и испити за унапређење у чинове потпоручника, капетана и мајора, као и пријемни испит за Вишу школу Војне академије коју је завршило 426 од укупног броја српских официра.[2] У војсци је било и 46 генералштабних официра који су досегли највиши ниво војничких компетенција.[3] Официри за

1 Велимир Иветић, *Начелници ђенералштаба 1876-2000*, Београд: Војноиздавачки и новински центар, 2000, 101-102.

2 *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд: Штампарија Министарства Војске и Морнарице, 1925, 353-363.

3 *Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914-1915* (стање 15. августа 1915),

генералштабну струку бирани су међу најбољим полазницима Више школе Војне академије, а затим упућивани на двогодишњу генералштабну припрему у Главном генералштабу, након чега су морали да положе изузетно захтеван испит, толико захтеван да га је полагала обично тек трећина кандидата, док су сви остали губили право превођења у генералштабну струку.[4] Сви тадашњи српски официри школовани су на доктрини покретног рата која је подразумевала систем децентрализованог командовања и захтевала велику самосталност и самоиницијативност потчињених команданата и висок ниво личних професионалних компетенција.[5] Због свега тога највише захваљујући свом официрском кадру и њиховим вештинама показаним на бојном пољу, српска војска добила је епитет тактички одличне и добро организоване и вођене војне силе.[6]

Ипак, након завршетка ратова које је Србија водила од 1912. до 1918. године, та и таква структура значајно се мењала у квалитативном смислу. Већ маја 1914. у војсци је било 2.787 активних официра или 794 више него 1912. године. Највећи број њих промовисани су од бивших подофицира који су били ослобођени полагања прописаног официрског испита и ванредно унапређени захваљујући ратним заслугама.[7] Половина њих завршила је подофицирске школе у српској војсци које су се донекле могле поредити са аустроугарским кадетским школама. Српска Пешадијска подофицирска школа основана је у Београду 1889, Артиљеријска у Крагујевцу 1890, Коњичка у Београду 1899. и Инжињеријска у Нишу 1896. године. Наставни период у њима трајао је две године, док је програм

Ниш, Српска краљевска државна штампарија, 1915, 9-11; *Ратна ранї-листа резервних официра 1917-1918* (стање 1. јуна 1918), Солун: Штампарска радионица Министарства војнога, 1918, 8.

4 Далибор Денда, „Официрски кор Краљевине Србије у Првом светском рату", *Војноисторијски їласник*, 2 (2016), 34-35.

5 О децентрализованом систему командовања видети: Martin van Kreveld, *Komandovanje u ratu*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

6 Видети у: Василий Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века", у: *Человек на Балканах їлазами русских*, ур. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин, Санкт Петербург: Алетейя, 2011, 203; Далибор Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913.", у *Балкански ратови 1912-1913: нова виђења и тумачења,* Зборник радова, књ. 26, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић, Београд: Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, 2013, 137-140 (у даљем тексту: Д. Денда, „Завршни извештаји..."); Василиј, Б. Каширин, „Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних стручњака", у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе,* Зборник радова, књ. 30, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић, Београд: Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, 2015, 237-253; Alberto Becherelli, „Serbia and The Balkan Wars in the Reports of the Italian Military Attaché in Belgrade, Carlo Papa di Costigliole", *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*, Collection of works, vol. 28, ed. by Srđan Rudić and Antonello Biagini, Belgrade: Institute of History and Sapienza University of Rome, 2015, 93.

7 *Стручна ранї листа официра и војних чиновника за 10/23. мај 1914. їодине*, Београд: Штампарска радионица Министарства војнога, 1914.

био сличан ономе на Војној академији, с тим што је садржао мање теоретске а више практичне и очигледне наставе. По окончању ових подофицирских школа новопроизведени српски поднаредници били су припремљени да у случају потребе обављају и ниже официрске дужности.[8] Према речима предратног аустроугарског војног изасланика у Србији, генералштабног мајора Ота Гелинека, према степену образовања, понашању и одевању, активни подофицири српске војске разликовали су се много мање од официра него од војника.[9] Због тога је у току ратова већина њих успешно обављала ниже официрске дужности командира водова и чета.[10] Према подацима из маја 1914. године од новопримљених њих око 60 долазили су из редова резервних официра, док је свега 27 завршило Војну академију (43. класа).[11] Образовна структура официрског кора додатно се погоршала у току августа, септембра и октобра 1914. године након унапређења 288 питомаца 44, 45. и 46. класе Војне академије који су од предвиђене четири у школи провели две или тек годину дана.[12] Србија је, укључујући и њих, у ратовима изгубила 38.1% свих официра школованих на Војној академији у чину од потпоручника до мајора. Проценат према појединим класама Војне академије износи од 16,6 до 62%.[13] Било је и оних, углавном најобразованијих, који су одлучили да се пензионишу и своје способности и знања искористе на најбољи начин на боље плаћеним дужностима у послератној привреди или политици, што је додатно слабило квалитет официрског кора.

Иако је југословенска војска формирана у духу предратне српске војске, она се од своје претходнице по професионалним особинама значајно разликовала и на почетку свог живота у кадровском смислу стајала доста лошије од српске војске пред епоху ратова 1912-1918. године. Након Првог светског рата, новоформирана Војска Краљевине СХС била је бројчано више него три пута већа од предратне српске, са укупно 8.864 мирнодопска формацијска места за официре.[14] На повећање потребног броја официра, поред проширења државне територије, утицале су и техничке иновације које су уведене у војску у току Великог рата, укључујући издвајање Ваздухопловства као посебног вида

8 *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске),* I, Београд: Војноисторијски институт, 1959, 232.

9 Д. Денда, „Завршни извештаји", 140.

10 Александар М. Стојићевић, „Права оцена вредности српског официрског кора у нашим ратовима од 1912-1918 године", *Ратник*, I (1934), 84.

11 *Стручна ранг листа официра и војних чиновника за 10/23. мај 1914. године.*

12 *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, 1850-1925*, 41.

13 Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999, 23 (даље: M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*).

14 Војни архив, Пописник 17, кутија 201, фасцикла 1, редни број 21 (у даљем тексту: ВА, П-17, К-201, Ф-1, р. б. 21).

оружаних снага. Такође, за разлику од предратне Србије, Југославија је морала да формира и Морнарицу. У току 1919-1920. године у војску је примљено око 3.500 српских, 2.590 аустроугарских, 469 црногорских, 12 руских и три албанска официра, што је било преко 2.000 мање од потребног стања предвиђеног формацијом.[15] У првим послератним годинама кадровски проблем био је и даље горући, тако до је 1924. године у војсци било 2.886 активних официра мање од прописаног броја.[16]

Иако се у војсци још увек задржао крем српских официра, образовна структура новоформираног официрског кора била је прилично лоша. Проширење формације и велики губици у ратовима допринели су томе да се у кадру појави, нарочито међу нижим официрима, висок проценат оних промовисаних из трупе, без завршене Војне академије. Проценат таквих кретао се међу официрима примљеним из српске војске од 11,8% (када су у питању пуковници), 29% (потпуковници), 54,3% (мајори), до чак 83,27% (међу капетанима I класе). Међу онима примљеним из аустроугарске војске проценат трупаша међу капетанима I класе износио је 31,25%. Када је реч о вишим официрима, тада су они из српске војске ипак стајали у образовном смислу много боље од бивших аустроугарских кадрова. Спрам 15% бивших аустроугарских виших официра (од чина мајора до пуковника) са завршеном Војном академијом стајало је 65% српских, док је највећи број њих (61,7%) изашао из Кадетске школе. Ратну академију која је била еквивалент српској Вишој школи Војне академије завршило је 11% виших бивших аустроугарских официра, док је проценат међу српским кадровима досезао до 26,7%. Факултет је имало 15,5% аустроугарских наспрам 6% српских виших официра, што опет сведочи о томе да су радије примани официри струка из бивше црно-жуте војске, који су били изузетно потребни за нову проширену формацију, а које бивши српски кадрови нису могли дати. И ратне заслуге утицале су на то да проценат виших официра потеклих из трупе из српске војске достигне цифру од 28% наспрам 5,6% оних из бивше аустроугарске војске.[17] Најтежа ситуација била је са официрима примљеним из бивше црногорске војске, од којих је већина завршила подофицирске и двогодишње официрске школе у Црној Гори или војне академије у иностранству, али су након окончања школовања постављани на положаје командира чета народне војске милицијског карактера, настављајући са дотадашњим животом у цивилству, чиме су губили стални контакт са трупом.[18] Томе би требало додати и

15 Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd: Narodna knjiga, 1988, 91-92; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994, 13.

16 ВА, П-17, К-201, Ф-1, р. б. 21.

17 M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, 23-24.

18 Љубомир Ј. Полексић, „Кратак преглед историјског развоја црногорске војске", *Ратник*, XI (1931), 79; Детаљније у: *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд: Војноисторијски

чињеницу да пре Првог светског рата чак 30% црногорских генерала није имало никакво војно образовање,[19] док су неки од њих, који су ступили у југословенску војску, као на пример генерал Лакић Војводић, од образовања имали тек основну школу.[20] У сагледавању кадровског питања требало би имати у виду и чињеницу да је због прераног унапређења питомаца 43, 44, 45. и 46. класе реалан број академаца примљених из бивше српске војске у квалитативном смислу био још неповољнији у односу на изнету статистику. Наиме, ако је несвршено школовање уз ратно искуство било довољно за командовање нижим јединицама ранга вода и чете, недовољан степен образовања правио је велике проблеме у мирнодопским условима овим људима приликом извођења обуке и даљег личног каријерног усавршавања. Да би се ти недостаци исправили било је наређено маја 1920. да питомци Ниже школе Војне академије из 1912. и 1913. године који су због ратова прекинули школовање, продуже школовање још годину дана. У вези са овим указом, министар војни и морнарице наредио је да на допунски курс Ниже школе Војне академије у трајању од годину дана 45. класа ступи у 1920, а 46. у 1921. години. Ова мера није се, међутим, могла остварити јер се показало немогућим да се ови официри одвоје из трупе, у којој су већ заузимали положаје командира основних јединица, а да не наступи штета по службу трупе, чему су се у јесен 1920. године придружиле још и операције једног дела југословенских трупа на граници са Албанијом.[21]

Премда ће се кадровска структура школованих официра у нижим чиновима значајно побољшати са доласком у трупу завршених питомаца Војне академије у Београду свих југословенских националности, сама чињеница да је висок проценат официра из трупе био на почетку живота заједничке војске у чину капетана I класе, сведочи да су многи од њих, без довољне спреме, иако у већини случајева нису заузимали значајна места у војсци пред Априлски рат, својим радом могли утицати на квалитет обуке и рада у трупи, као и на млађе старешине приспеле са послератне југословенске Војне академије. Један официр хрватског порекла југословенског опредељења сведочи 1940. године: „Ратни официри, такозвани „трупаши", били су они који су стицајем ратних околности избијали у официрске редове без школе, без икакве наобразбе и квалификације, једним дијелом због особне храбрости, а нажалост и због личних веза са својим старијим." Наводи се и да је било случајева да су до чина виших официра дошли они који су некад били сеизи, посилни неког од тадашњих

институт, 1954, 41-47.

19 Srđa Martinović, „Generali crnogorske vojske (1881-1921)", *Matica*, № 65 (2016), 326.

20 Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004, 302 (у даљем тексту: M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*...).

21 *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, 1850-1925*, 31-32.

војних моћника. У послератним приликама они су се пробијали с крајњом енергијом, а недостатак квалификација надокнађивали су „безобзирним гурањем, при којем су се служили свим методама – најчешће нелојалним". Због своје инфериорности, а амбиције да ипак изађу напред, они су били навикли да за своје напредовање траже закулисне путеве, тако да су, према истој оцени, у моралном погледу представљали бедну групу људи и рак-рану југословенског војног организма. Они су, према истом сведочењу, имали утицаја и на образовање млађих генерација, па су своје методе „лактања" преносили и на њих. По својој стручној спреми све су више заостајали за током догађаја, па су пред рат буквално били неупотребљиви за стручни посао. Највише их је до тада било у чину потпуковника и капетана I класе.[22] Да ове речи нису биле без основа, показује и судбина чувеног ратног хероја, мајора Михајла Маџаревића,[23] који је од подофицира невероватном личном храброшћу догурао до мајорског чина у току ратова 1912-1918 (четири пута ванредно унапређиван, носилац Карађорђеве звезде са мачевима IV степена), да би након рата, окарактерисан као склон алкохолу, дисциплински одговарао због утаје војничких плата и након тога био пензионисан 1928. године. Пошто се радило о ратном херојy стварни разлози пензионисања били су сакривени од јавности.[24] Маџаревић је као посланички кандидат на изборима 1938. године наступао на листи Југословенског националног покрета ЗБОР Димитрија Љотића.[25] У току предизборне кампање Љотић је користио Маџаревића као пример како се југословенска влада лоше односи према заслужним ратним ветеранима.[26] Већина бивших „трупаша" били су задојени и примитивним национализмом и за разлику од, на пример, генерала Душана Трифуновића, који је са места команданта коњичке дивизије у Загребу испраћен уз највеће почасти и са симпатијама,[27] нису показивали веће разумевање за мултикултуралност нове југословенске државе.[28] Слично су се понашали и њихове колеге, бивши аустроугарски официри, углавном пореклом Хрвати, од којих су неки у току тридесетих година имали и чак отворено

22 Bundesarchiv, Militärarchiv, RH 31 III/19 (у даљем тексту Barch, MA, RH 31 III/19), Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, siječanj 1940, 14-15.

23 О Маџаревићевим ратним подвизима: Томислав Влаховић, *Витезови Карађорђеве звезде*, Београд: издање аутора, 1989, 16-18.

24 ВА, Досијеи персоналних подаатака официра и војних чиновника (у даљем тексту: ДПП), Михајло И. Маџаревић.

25 О покрету ЗБОР у: Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд: Народна књига, 1984.

26 Архив Југославије, Фонд Милана Стојадиновића (37), Изборни летак ЗБОР-а.

27 О Трифуновићевој делатности у Загребу више у: Mile Bjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Kruševac: Narodni muzej, 1997, 128-141.

28 Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, siječanj 1940, 14-15.

изражавали симпатије према усташком покрету, због чега је често долазило до међуетничких конфликата који су негативно утицали на млађе официре свих југословенских националности.[29]

Негативан утицај недовољно образованих официра у југословенском официрском кору био је изразит у читавом међуратном периоду. Иако су били узрочници многих проблема, најчешће су их штитили њихови ратни команданти и другови из бивше српске војске који су се налазили на високим позицијама у војсци Краљевине Југославије. Ослањајући се на ратне заслуге, они су се користили протекцијом и везама за лично напредовање. На тај начин нудили су лош пример млађим генерацијама официра који су захваљујући њима у протекцији видели најлакши начин за личну промоцију.[30] Развоју протекционаштва немало је допринео и лични режим краља Александра Карађорђевића, заведен 9. јануара 1929. године, којем је војска била и главни ослонац. Краљ је, заводећи диктатуру, на чело владе довео генерала Петра Живковића, а за министра Војске и Морнарице генерала Стевана Хаџића. Свемоћ генерала Живковића и његових истомишљеника, који су били и најистакнутији носиоци диктатуре, имала је свог одраза у пензионисању доброг дела командног кадра српске војске који је био познат и популаран у народу.[31] Петар Живковић био је вођа официрске фракције *Бела рука* која је подржала престолонаследника у сукобу са другом официрском фракцијом под називом *Црна рука* који се окончао елиминацијом њених главних вођа на Солунском процесу 1917. године.[32] Та групација је уживала посебан статус код краља Александра. Припадници *Беле руке* су утицали на краља у појединим кадровским решењима у војсци и често се служили злоупотребом његовог имена или простом чињеницом да се подразумевало да они иступају по инструкцијама „са највишег места".[33] И према мишљењу Британаца као једна од карактеристичних делатности којој су генерал Живковић и његови следбеници прибегавали у недозвољеној мери била је протекција. Британски војни изасланик истицао је да би такав систем могао довести до великог незадовољства. Да је негативна селекција била изузетно присутна, сведочи и изјава генерала Лепетита, француског војног изасланика у Југославији, да су југословенски официри који похађају разне војне школе у Француској, по правилу у закључним оценама иза других страних полазника.

29 M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, 39, 45.

30 Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, sječanj 1940, 14-15.

31 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 284.

32 О Црној руци и Солунском процесу детаљније у: Васа Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од превратa 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад: Прометеј, 2013; Милан Ж. Живановић, *Пуковник Аџис – Солунски процес хиљаду девет стотина седамнаесте,* Нови Сад: Прометеј, 2015.

33 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935,* 243.

То је приписивао околности да протекционаштво игра значајну улогу приликом одабирања полазника.[34] Протекција и заобилажење професионалних узуса у напредовању официра довели су до тога да су према оцени савременика „сва она висока морална својства, која се сама по себи подразумијевају за опстанак и напредак у једном цивилизираном друштву" и која су била „филозофски" изложена у југословенском Правилу службе I део, била само предмет фразирања „од којих у практичном животу нашег официрског кора није остала ни сјенка".[35] До 1933. неких 1.775 српских ратних официра и око 950 аустроугарских били су још увек у служби.[36] Они су чинили 32,4% официрског кора Краљевине Југославије. Бар 30% њих (или 10% свих југословенских официра) били су они који су изашли из рата без завршених потребних војних школа и положених потребних испита. Махом у чину капетана I класе, они су и даље чинили већину међу командирима чета и батерија Југословенске војске. Највише захваљујући њима, у свом извештају за 1935. годину британски војни аташе окарактерисао је ниже југословенске официре као необразоване. Према његовом виђењу, они су били у стању да обуче војнике да рукују наоружањем и врше основне стројеве радње, али им је главна особина била недостатак било какве самоиницијативе на месту командира основних тактичких јединица.[37] Та слика стајала је у потпуној супротности са извештајима страних војних аташеа у Србији из балканских и Првог светског рата.

У овом периоду долази и до промена у југословенској војној доктрини, што ће умногоме утицати и на судбину елитних представника старог српског официрског кора. Новим доктринарним променама напушта се постепено стари српски образац заснован на самоиницијативи и идеји маневарског рата и усваја се „модернији" француски приступ. Разлози за то били су понајвише политичке природе. Као јадранска земља, Краљевина СХС/Југославија је противтежу италијанским аспирацијама дуго времена налазила у Француској. Као најјача континентална војна сила, Француска је преузела главну улогу у европским међународним односима, борећи се да сачува версајски поредак спречавањем хабзбуршке рестаурације у Подунављу, поновног немачког продора на исток и совјетске инфилтрације на запад. Краљевина Југославија била је стуб француске политике на Балкану. Из тих разлога, за разлику од некадашње српске војске чија се доктрина развијала под снажним утицајем немачке

34 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu, II (1921-1938), priredio Živko Avramovski, (1931-1938), Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986, 63-64 (у даљем тексту: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938)).

35 Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, Sječanj 1940, 16.

36 M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, 28; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 164.

37 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), 376.

војне мисли, стварање југословенске војне доктрине било је сада под снажним утицајем Француске.[38] На то је највише утицала политика са врха власти. Краљ Александар I Карађорђевић се, наиме, од самог почетка живота југословенске војске профилисао као неоспорни ауторитет, нарочито када је у питању кадрирање у војсци, пошто већих ауторитета, војвода, генерала или пуковника који су га памтили као неискусног краљевског сина, регента са којима су заподевали и свађе ако је у питању био интерес армије или операција, више није било.[39] За разлику од претходног периода, краљ се директно и отворено мешао и у војностручна питања не наилазећи на отворени отпор људи од струке. Томе су допринела и законска решења из 1923. године којима је поново ојачана позиција министра војног и морнарице као делимично политичке личности, према начелнику Главног генералштаба, у односу на решења из Уредбе о ђенералштабној струци од 31. децембра 1902. године. Чланом 14. те Уредбе начелник Главног генералштаба добио је право да непосредно, мимо министра војног, реферише краљу као врховном команданту војске о свим важнијим пројектима и пословима.[40] Под руководством генерала Радомира Путника Генералштаб је био неприкосновени стручни орган за војна питања, али и један од центара политичке моћи који је било тешко контролисати.[41] Новим Законом о устројству војске и морнарице (члан 18) Генералштаб је поново био подређен министру војном.[42]

Некритичко наметање француског образца са врха имаће фаталне последице на саму југословенски војску. Француска међуратна доктрина била је дефанзивна, срачуната на што мање сопствене губитке, те је давала предност ватреној моћи над покретом.[43] Према овим доктринарним поставкама, употреба трупа у рату отпочела би ангажовањем гломазних јединица пешадије уз подршку артиљерије, као главних носилаца борбених дејстава. Сви остали технички родови ставили би се у службу пешадије да јој омогуће јуриш и решавање јуриша.[44] Ратно ваздухопловство је на тај начин постало само помоћно средство артиљерије.

38 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza,* Beograd: Narodna knjiga, Ljubljana-Beograd: Partizanska knjiga, Titograd: Pobjeda, 1983, II, 126-129 (даље: V. Terzić*, Slom Kraljevine Jugoslavije,* II).

39 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 44.

40 Слободан Ђукић, „Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876-1912“, *Војно дело* (2), 2015, 331.

41 Детаљније: Александар Животић, *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб војске Краљевине Србије (1903-1914)*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019.

42 *Закон о устројству Војске и Морнарице*, Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1923, 6-7.

43 Edvard M. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“, u: *Tvorci moderne strategije*, priredio Edvard Mid Erl, Beograd: Vojno delo, 1952, 396 (даље: E. M. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“).

44 V. Terzić*, Slom Kraljevine Jugoslavije,* II, 126-129

Сматрало се такође да тенкови нису могли оперисати изван видљивог домета ватре, док су побољшана транспортна средства била добра само за доношење све веће количине муниције и материјала да би се хранио молох ватрене моћи. Такав приступ захтевао је већи ниво централизације у командовању и стриктно поштовање наређења претпостављених уз што мању аутономију у раду потчињених, чиме се су се обликовали тром менталитет, спори покрети и неспретан систем снабдевања и координације.[45] Ова доктрина наметана је са врха и усвајана у Краљевини Југославији без узимања у обзир основних карактеристика терена и југословенских војних потенцијала. Наиме, још у време настанка француске војне доктрине, 1921. године генералштабни пуковник и касније генерал Данило Калафатовић из старе српске предратне гарде генералштабних официра, иако франкофил и изузетно цењен међу представницима француског војног врха, упозоравао је да Краљевина СХС има дугачке сувоземне границе, а недовољну снагу за постављање непрекидног рововског фронта дуж њих, те да ће због тога у југословенском случају нормалан вид рата бити покретан рат. Калафатовић се стога залагао и за моторизацију ради већих маневарских способности трупа у покретном рату.[46] Те идеје су се, захваљујући њему, код Срба појавиле две године раније него што ће бити прихваћене у Немачкој, где ће се на њиховој основи развити победоносна доктрина муњевитог рата.[47]

Француски утицај нарочито је ојачао у периоду који је непосредно претходио диктатури, а након потписивања споразума о пријатељству између две земље 1927. године који је садржао и тајни војни протокол невелике војничке вредности. На тражење од 1928. године у југословенску војску почели су да стижу француски инструктори-стажери чији је задатак био да обуче југословенске кадрове у коришћењу прислушних гониометара, посредном артиљеријском гађању и контроли гађања у сарадњи са авијацијом. Југословенске потребе за продубљивањем војне сарадње биле су условљене италијанском опасношћу, а вест о тајном војном протоколу и присуство француских инструктора могла је представљати добар фактор одвраћања према Италији која није била упозната са његовим садржајем. Ови официри ће у периоду од 1928. до 1936. године обављати своје дужности баш у Артиљеријској школи гађања и Инспекцији артиљерије,[48] што је све било у складу са доктрином о ватреној моћи. Те године представљају и период великих пензионисања ратних кадрова који су били одгајани у духу доктрине покретног рата. Поред већег пензионисања старијих

45 E. M. Gibson, „Mažino i Lidel Hart", 396-397.

46 Данило Калафатовић, „Нова организација наше војске", (наставак чланка), *Српски књижевни гласник*, бр. 6 (1921), 456.

47 Детаљније: James S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, Lawrence: University press of Kansas, 1992.

48 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 222.

генерала у току 1928. године, право изненађење за домаћу и страну јавност биле су серије пензионисања великог броја генерала и високих официра, истакнутих ратних команданата, у пролеће 1929. године. Почетком априла пензионисана су три армијска генерала, 17 дивизијских генерала, четири бригадна генерала, један санитетски и четири санитетска бригадна генерала, један инжињеријско-технички, два судска бригадна генерала и један адмирал. Једним указом укупно њих тридесет тројица. Њима се током априла и маја „придружио" још један генералштабни бригадни генерал и око 80 виших официра (41 пуковник, 26 потпуковника и 10 мајора).[49] Са друге стране у војсци су остајали припадници *Беле руке* на које се краљ Александар нарочито радо ослањао приликом завођења диктатуре 1929. године, какви су били генерали Петар Живковић и Стеван Хаџић, као и они стари српски кадрови који су лакше прихватали доктринарне промене, какви су на пример били генерали Милан Недић, Љубомир Марић, Петар Косић и Душан Симовић.[50] Завођењем диктатуре и пензионисањем великог броја генерала и високих официра (ратних команданата), отворио се простор за брже напредовање припадника *Беле руке*, пријатеља и присталица Петра Живковића.[51] Основа за то постављена је још доношењем Закона о устројству војске и морнарице 1923. године, којим је било уведено степеновање генералских чинова. Тако је број генералских формацијских места повећан на 150, а генералитет се са 26 повећао на 108 чланова. Формирањем 5. армијске области крајем 1926. године, број генералских положаја у формацији повећан је на 163. Нова унапређења која су уследила одмах након доношења закона изазвала су оштре полемике у штампи, будући да су били заобиђени многи истакнути ратни команданти који су положајем који су заузимали испуњавали услове за унапређење, док су генералске еполете понели и неки који то својим држањем у рату нису заслужили. Највећи број унапређених чинили су ипак искусни ратни кадрови, до чијег ће пензионисања доћи тек у периоду од 1927. до 1929. године.[52]

Ново јачање француског утицаја у војсци започело је крајем 1930. године, када је и француски генерал Лепетит, бивши шеф француске војне мисије у Грчкој, именован за војног аташеа у Југославији.[53] Након тога нову иницијативу

49 M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, 38.

50 На пример, план генерала Милана Недића из 1932. године о реорганизацији југословенске војске, по питању делимичне моторизације у потпуности се ослањао на француски образац коњичке дивизије *division de cavalerie type 32*. Детаљније: Далибор Денда, „Моторизација коњице у Краљевини Југославији", *Војноисторијски гласник*, 1 (2008), 43; Далибор Денда, „Прилози за биографију генерала Милана Недића до априлског рата 1941. године", у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи*, ур. Вељко Ђурић-Мишина, Београд: Музеј жртава геноцида, 2017, 15-16;

51 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 54.

52 *Исто*, 52-53.

53 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, II* (1931-1938), 64.

за даљи долазак француских официра-инструктора покренуо је, према француским изворима, сам краљ Александар 12. новембра 1930. године, приликом посете француског генерала Доса, и то без знања југословенског министра војног, генерала Хаџића.[54] Краљ се приликом преговора критички осврнуо на стање у југословенској војсци, истичући да му се чини да ствари не иду како би требало и да је стање далеко од жељеног. Краљ је том приликом изјавио како има много генерала који нису најбоље упућени. Међу њима су, по његовој оцени, неки још увек способни да прихвате новине, али су неки потпуно неспособни за то. Имајући највеће поверење у Лепетита изразио је очекивање да ће организацију рада официра саветника водити сам генерал, односно да ће им он бити главни надређени. Француски саветници требало је да буду ангажовани у питањима о методама и поступцима у обуци, борби, тактици и техници француске војске.[55] Њихов ангажман задржавао се на тактичком нивоу пошто за више од тога, с обзиром на искуство и образовање (углавном капетани), нису ни били оспособљени. Иза појачаног рада генерала Лепетита на јачем везивању југословенске војске за француску стајала је и потреба француских војних кругова која је често била у раскораку са жељама политике, пошто је напуштањем Рајнске области 1929. године након Келог-Бријановог пакта доведен у питање тадашњи концепт „гипке одбране" на Рајни, те је Француској за евентуални рат са Немачком у војном смислу преостало да се утврђује и јача везе са земљама носиоцима версајског система, каква је била и Краљевина Југославија.

После неког времена и Британцима је постало јасно да генерал Лепетит настоји да ојача француски утицај у армији. У разговору са британским војним аташеом он је изјавио да је изненађен ниским степеном тактичке ефикасности југословенске армије, као и да је већина виших официра сасвим изван токова и савременог развоја и потреба ратне вештине.[56] Лепетитови напори имали су подршку са највишег места, па је од 1930. године донето ново *Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије* по коме се за пријемни испит за Нижу школу полагао искључиво француски као страни језик.[57] Те 1930. године међу пензионисаним официрима, наводно по сопственој молби, нашао се и генерал Данило Калафатовић, оцењен као најперспективнији високи официр југословенске војске, а који је, како смо видели, био заговорник идеје покретног рата.[58]

54 Том приликом тражени су један официр за генералштаб и планинске трупе, један официр специјалиста за пешадију, један за артиљерију и један за инжењерију.

55 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 223-224.

56 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), 64.

57 „Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије", Ђ. Бр. 3336 од 12. фебруара 1930, *Службени војни лист* (1930), 235.

58 M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, 179.

У априлу 1932, свакако као последица француских сугестија, извршена је и допуна Уредбе о Главном генералштабу и генералштабној струци. С тим у вези пада у очи да су будући слушаоци на генералштабној припреми морали положити врло строг пријемни испит из знања француског језика: потпуно слободно превођење, диктат, способност за успешно вођење конверзације.[59] Том допуном Уредбе о Главном генералштабу завршена Виша школа Војне академије није више била потребан услов за генералштабно усавршавање, док су свршени слушаоци Више ратне школе у Паризу примани директно за приправнике друге године за генералштабну струку,[60] што је значило фаворизовање француске војне доктрине и франкофилских елемената, као и потцењивање сопствене Више школе Војне академије, чији је програм иначе био обимнији од француске. Овај метод међу будућим елитним официрима југословенске војске убрзо је дао и прве резултате. О томе сведочи запажање британског војног аташеа из 1933. године према коме млађи генералштабни официри прихватају савремене идеје.[61] Већ 1935. године британски војни изасланик је југословенске генералштабне официре оценио као високо школовани сој људи, од којих је већина завршила школе у Француској, и који једва чекају да нестане „стара гарда".[62]

Ипак, доктринарне промене и напуштање осведочено доказаних метода српске војне доктрине из времена балканских и Првог светског рата и поред свега нису ишле глатко. Оне су наилазиле на тврдоглави отпор старих српских кадрова, о чему сведочи и запажање британског војног изасланика из 1933. године, према коме су се југословенски Генералштаб и високи командни положаји у армији одликовали изразитим конзервативизмом,[63] док је већина југословенских официра имала застарела схватања и задовољавала се методама коришћеним у „стара добра времена" ратова од 1912. до 1918. године.[64] Према истом извору, теоријске методе модерног ратовања проучаване су на југословенској Војној академији, али су у пракси официри полагали испите на основу тактичке доктрине која није водила рачуна о модерној ватреној моћи и огромним достигнућима савремених механизованих снага.[65] Под „модерном" доктрином, као што се може закључити из наведеног, подразумевала се француска верзија ватрене моћи.

59 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 225.

60 *Исто*, 155.

61 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), 204.

62 *Исто*, 383.

63 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), 204.

64 *Исто*, 383.

65 *Исто*, 376.

Доктринарне промене потпуно су изведене и имплементиране до 1935. године, па су маневри одржани те и 1937. године представљали тријумф централизованог командовања и показали прави дисконтинуитет са традицијом српске војске.[66] Након ових маневара виши југословенски официри у извештајима страних војних посматрача оцењени су веома лоше. У вези са Купским маневром (1937) британски војни аташе истиче да су три основна разлога заосталости југословенских оружаних снага општи низак ниво стручности у Генералштабу и заповедничком кадру, недовољна техничка обученост пуковског кадра и недостатак модерне опреме.[67] Француски мајор Ламот, који је у току маневара био пратилац рада југословенских планинских јединица, приметио је да у овом маневру није дошла до изражаја она лепа особина којом се српска војска увек одликовала, а то је иницијатива. Он је лично видео многе моменте код којих су и старешине и појединци требали да реагују спонтаном акцијом, али до тога није дошло.[68] Сличне утиске, према британским изворима, понели су са ових маневара и југословенски савезници из Мале антанте и Балканског пакта. Чехословачки војни изасланик пренео је свом британском колеги да су министар народне одбране др Махник и начелник чехословачког Генералштаба стекли неповољне утиске о југословенској војној моћи и били веома депримирани што су то њихови савезници из Мале антанте, пошто је Румунија већ одавно имала репутацију војнички слабе силе, јер њихови партнери могу да дају само један допринос у случају да дође до ма какве форме заједничке акције. Британци су претпостављали да су и Грци и Турци, чије су војне делегације присуствовале маневрима, као и бугарски војни изасланик у Београду, добили сличан утисак, док су Румуни у најмању руку видели да југословенски војни врх није ништа бољи, а можда је чак и лошији од њиховог.[69] Један од најоштријих критичара француске доктрине био је генерал Панта Драшкић, који ће бити пензионисан у току 1936. године. Он је у једном тајном рапорту о југословенским војним маневрема из 1935. и 1937. године упућеном министру председнику др Милану Стојадиновићу и кнезу регенту Павлу Карађорђевићу изнео изузетно оштру оцену онога што је на маневрима рађено, као и лош суд о спутавању самоиницијативе код нижих старешина чији је сведок лично био.[70]

Док су заговорници покретног рата одстрањивани из војске, дотле су заговорници француског концепта „позиционог рата“ и доктрине „ватрене

66 AJ, 37 – 26 – 359, Аноним (Панта Драшкић), *Наличје наших великих маневара*, без датума. Исто и: AJ, Фонд Кнеза Павла Карађорђевића (797), 797 – 12 – 49 (на елаборату упућеном кнезу Павлу читак је и Драшкићев потпис).

67 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), 582.

68 AJ, 37 – 26 – 366, Аноним (П. Драшкић), *Наличје наших великих маневара*.

69 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931-1938), 596.

70 AJ, 37 – 26 – 359; AJ, 797 – 12 – 49.

моћи", долазили до највиших положаја и утицали на начин њене модернизације и припрема за рат. Тако је један од заговорника француског концепта, генерал Душан Симовић, који се налазио на месту начелника Главног генералштаба крајем 1938. године, био један од главних криваца што Југославија није на време набавила потребну оклопну технику, пошто је набавку тенкова одложио за последњу фазу модернизације војске 1941/1942. године.[71] Ови ставови почеће да се мењају тек након пада Француске и под утицајем брзих немачких победа остварених употребом механизације и доктрином „муњевитог рата" (*Blitzkrieg*) у другој половини 1940. године, након чега се и у југословенској војсци доносе упути и правила у складу са том доктрином, а обука трупа, додуше касно, прилагођава њеним поставкама.[72]

Судбина ће се касније поиграти и са пензионисаним старим српским кадровима, довевши их из резерве на чело борбених јединица Југословенске војске у Априлском рату, да стоје иза доктринарног концепта за који се нису залагали. Најгора улога запала је баш генералу Данилу Калафатовићу, који се од заговорника модерних идеја које су се доказале у новом рату претворио у руину која ће као командант позадине Врховне команде бити одређен да 14. априла потпише споразум о примирју који је претходио капитулацији.

Рат као феномен често има разарајући ефекат не само на једно друштво и његове вредности, већ и на војну организацију као његов саставни део. Наше истраживање указује на чињеницу да неки од узрока брзог пораза Југословенске војске у краткотрајном Априлском рату 1941. године имају своје корене у последицама победе из 1918. године.

71 Детаљније: Далибор Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930-1941)", *Војноисторијски гласник*, 1 (2009), 151-152; Далибор Денда, „Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама (1918-1941)", *Војноисторијски гласник*, 1 (2010), 162-167.

72 Детаљније: Д. Денда, *Моторизација југословенске војске 1918-1941*, (магистарска теза, Универзитет у Београду, Филозофски факултет 2008), 195-202.

ЛИТЕРАТУРА

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Bjelajac, Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999.

Bjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Corum, James S., *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, Lawrence: University press of Kansas, 1992.

Денда, Далибор, *Моторизација југословенске војске 1918-1941.* (магистарска теза, Универзитет у Београду, Филозофски факултет 2008).

Денда, Далибор, „Официрски кор Краљевине Србије у Првом светском рату", *Војноисторијски гласник*, 2 (2016), 31-48.

Денда, Далибор, „Прилози за биографију генерала Милана Недића до априлског рата 1941. године", у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи,* ур. Вељко Ђурић-Мишина, Београд: Музеј жртава геноцида, 2017, 11-30.

Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza,* Beograd: Narodna knjiga, Ljubljana - Beograd: Partizanska knjiga, Titograd: Pobjeda, 1983, II.

Van Kreveld, Martin, *Komandovanje u ratu*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Dalibor DENDA

SERBIAN OFICERS CORPS FROM 1918 AND THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBES, CROATS AND SLOVENES/YUGOSLAVIA

Summary

Prior to the 1912–1918 wars, the education-level structure of the active officer corps of the Serbian Army was enviable – 67% were military academy or a faculty graduates, 25% completed a higher military training, and 2.5% made up the elite general staff corps. This picture changed significantly after the wars, which had taken a heavy toll in lives of active officers. The officer corps was refilled from the ranks of non-commissioned and reserve officers based on war merit and by promoting four pre-war classes of undergraduate cadets of Serbia's Military Academy. The main problem of the newly-created armed forces of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was the personnel problem. Most of the newly-admitted officers had not been trained at military academies and lacked the necessary knowledge for peacetime duties and further career advancement. They held a large proportion of lower command positions throughout the interwar period, negatively impacting the level of training, professionalism and interethnic relations in the multi-ethnic Yugoslav armed forces. One of the factors influencing the position of the highly educated war-proven Serbian officers from the pre-war cadre of officers was the king's meddling with military appointments and doctrine contrary to professional standards. Since the training of the pre-war Serbian officers was based on the doctrine of movement warfare, which required delegation of decision-making to middle and lower levels of command and encouraged initiative, the uncritical adoption of the French doctrine of "positional war" and "firepower" made them seem outdated. Most of them were retired between 1927 and 1936, when the French doctrine of passive warfare and strictly centralized system of command was fully adopted. When the war of movement concept in the form of blitzkrieg turned out to be triumphant, the role assigned to the retired Serbian officers in the 1941 April War was to support a military doctrine they did not agree with. Thus, one of the reasons for the quick defeat of the Yugoslav armed forces in 1941 had its roots in the consequences of the 1918 victory.

УДК: 000000000000

Миљан МИЛКИЋ[1*]

ФОРМИРАЊЕ ВЕРСКЕ СЛУЖБЕ У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Сажетак: У чланку се анализира процес формирања верске службе војске Краљевине СХС и указује на то да су основу за формирање верске службе у војсци Краљевине СХС представљала нормативна решења и искуство из војске Краљевине Србије створени још на Солунском фронту. Поред тога што су војници православне, муслиманске и јеврејске вероисповести имали своје војне свештенике, долазак добровољаца римокатоличке и протестантске вероисповести током 1917. и 1918. године утицао је на то да српска Врховна команда донесе одговарајуће прописе којима су регулисана и њихова верска права. Поред ових вероисповести, у војсци Краљевине СХС право на исповедање своје вере имали су и војници свих признатих верских заједница у држави. Међунационални односи и омогућавање верских слобода били су од великог значаја за функционисање војске, као и за развијање борбеног морала. Аутор у својој анализи полази од чињенице да је Краљевина СХС била вишенационална и вишерелигијска држава коју су оптерећивали многобројни политички, национални и верски проблеми. У таквој држави било је тешко пронаћи решења која би одговарала свим верским заједницама у војсци. Велики број националних и верских проблема довео је до тога да су војни свештеници свих вероисповести били незадовољни.

Кључне речи: српска војска, верска служба, војска Краљевине СХС, национална питања, верска питања.

У складу са ратни циљевима Краљевине Србије, 1. децембра 1918. године формирана је мултиетничка и мултиконфесионална јужнословенска држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Влада Краљевине Србије саопштила је 7. децембра 1914. године Народној скупштини у Нишу изјаву у којој је наведено да ће у времену које долази ставити све своје снаге у службу стварања српско-хрватске и словеначке државе и изједначила одбрану Србије са стварањем југословенске државе.[2] На конференцији српске владе са члановима Ју-

1 * miljanmilkic@gmail.com

2 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд - Гацко: Филип Вишњић, СПКД Просвјета, 2014, 254-256.

гословенског одбора која је почела на Крфу 12. јуна и трајала до 20. јула 1917. године, дискутовало се о називу будуће државе, о облику њеног уређења, као и о верским питањима. Договорено је да у закључцима буду наведена само она питања о којима су две стране постигле сагласност. На крају је у Крфској декларацији, која је потписана 20. јула 1917. године, наведено да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Као три најважнија политичка програма српске владе, председник српске владе Никола Пашић истакао је очување Србије и свих српских земаља и да се сачувају све југословенске земље. Политичка, национална и верска питања у српској војсци током Првог светског рата представљају важна питања која објашњавају услове под којима се југословенска идеја остварила током Првог светског рата. Једно од значајних било је национално питање међу добровољцима у српској војсци.[3] Национална и верска питања утицала су не само на кохезију и борбени морал српске војске, већ су имала и значајних последица на стварање заједничке јужнословенске државе. Полазећи од међусобних односа војника у српској војсци и имајући у виду да је она на Солунском фронту постајала све више мултиконфесионална и мултиетничка, Врховна команда усвојила је 12. децембра 1917. године наредбу о томе какав треба да буде однос Србијанаца према Југословенима.[4] У наредби су изнети ставови српских официра и старешина према Југословенима и наведене смернице са циљем стварања националног јединства за будуће уједињење. Врховна команда је сматрала да би „у тренутку када се у војску уводи велики број Југословена и осталих Словена" требало указати да њихов долазак, поред помоћи у војном погледу, треба још да „учврсти и развије и идеју о братству, једнакости и заједници Срба, Хрвата и Словенаца, као и осталих Словена". Напоре свих старешина требало је усмерити у правцу стварања уверења о потпуној једнакости и равноправности код свију војника, као и у правцу сузбијања покушаја „сепаратизма или доминирања Србијанаца над осталима или обратно". Истакнуто је право на национално опредељење, као и на слободно исповедање своје вере. Указано је и на снажну непријатељску пропаганду која је спроведена са циљем да се покаже тежња Срба из Краљевине Србије за доминацијом над Хрватима, Словенцима и Црногорцима. Сви војници би међусобно требало да

3 Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914-1918)*, Ново Милошево - Београд: Банатски културни центар, РТС, 2014. Я. В. Вишняков, „Армия без государства. Сербский добровольческий корпус в России 1916-1917 гг", *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: очерки истории* (редактор: Е. П. Серапионова), Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки, Институт славяноведения РАН, 2015, 136-156. Миљан Милкић, „Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у српској војсци на Солунском фронту", *Добровољци у Великом рату 1914-1918*, уредници: Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић, Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Матица српска, 2018, 193-209.

4 Mile S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991. godine*, Beograd: Удружење за друштвену историју, 1999, 7-10.

живе као права браћа и најискренији другови. Указано је на Крфску декларацију „коју су израдили највиђенији представници свију делова Југословена“ и коју је требало „сматрати као свршен и обавезан акт и све раније размирице оставити забораву“. Војницима је препоручено да се интересују и коментаришу само догађаје на фронту и да сву пажњу усмере на извојевање победе над непријатељем и „привођење у дело Југословенског уједињења“. Патриотизам и чврста дисциплина наведени су као веома важни и указано је на неопходност поштовања постојећих нормативних прописа. Ослобођење и уједињење у заједничку Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца наведено је као заветни идеал. Наредба је саопштена свим јединицама, а команданту Допунске команде наређено је да је саопштава свим осталим добровољачким јединицама приликом њиховог доласка у Солун. Наредбом је постављена политичка основа за будуће уједињење, док је практично дефинисање граница нове државе извршила српска војска која је уз помоћ савезника ослободила територију Србије, Црне Горе, као и југословенске територије које су припадале некадашњој Аустро-Угарској.

Једно од значајних питања нове државе било је стварање војне организације примерене новој држави. Процес формирања заједничке војске практично је почео на Солунском фронту када су добровољци различитих нација и вера укључени у српску војску. Због тога је једно од питања које је требало регулисати било и питање уређења односа између различитих вероисповести, као и положаја њихових свештеника и верских поглавара у војсци. Када је 20. децембра 1918. формирана прва заједничка влада, формирано је и заједничко Министарство војно и морнарице. Дотадашња Врховна команда српске војске практично је постала Врховна команда Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Поред тога, владе Народног вијећа и даље су имале одређену самосталност у војним питањима (сарајевска до 11. марта, словеначка до маја 1919). Указом регента Александра Карађорђевића од 19. августа 1919. године војни закони Краљевине Србије и даље су привремено били на снази на целом простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У свим законима, уредбама и прописима назив државе, уместо Краљевина Србија, замењен је називом Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, придев „српска војска“, замењен је са „војска Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, а речи „српски поданик“, „српски грађанин“ и „српски држављанин“ замењене су термином „држављанин Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“. Српска војска је, као копнена сила и победник у рату, била основа на којој је стварана заједничка војска, а њен командни кадар је скоро у потпуности преузео све кључне положаје. У нову војску је, такође, укључен и знатни део кадра поражене аустроугарске војске. Нова војска је тиме постала верна слика државе којој је служила.[5]

Једно од питања које је Влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца требало да решава у циљу стварања формирањем војне организације примерене

5 Mile S. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd: Narodna knjiga 1988, 54-57.

новој држави било је питање уређења положаја свештеника у војсци. Искуства регулисања верске службе у војсци Кнежевине и Краљевине Србије представљала су основу за прихватање нове регулативе, уз уважавање националних и верских специфичности нове државе.[6] Решењима које су српске државне и војне власти доносиле по питању регулисања права припадника свих верских група у Кнежевини и Краљевини Србији омогућавани су несметан живот и задовољење потреба припадницима државне православне вере, али и припадницима мањинских вероисповести, муслиманске и јеврејске. У Краљевини Србији владар је био заштитник свих признатих вероисповести, а уставом је гарантовано право слободног вршења верских обреда и организовања по верским канонима. Верске потребе војника православне, исламске и јеврејске вероисповести регулисане су нормативним документима (војним законима, *Правилима службе*, уредбама и наређењима), чије је усвајање пратило развој и модернизацију војске у Србији. Током балканских и Првог светског рата у Министарству војном постојао је референт за вероисповедне послове (у чину протојереја) који је био одговоран за рад свих војних свештеника у српској војсци. Његово место било је у Ађутантском одсеку Опште-војног одељења Министарства војног. Свака дивизија је у свом штабу имала по звању старијег свештеника (протојереја) који је био одговоран за рад војних свештеника у оквиру дивизије. Сваки пук у оквиру дивизије имао је свог пуковског војног свештеника. Муслимани и мојсијевци имали су сва права и погодности које су произлазиле из особености њихових религија. Још Указом кнеза Михаила Обреновића од 30. маја 1868. године исламска заједница је озваничена, а исламска вероисповест призната као постојећа у Кнежевини Србији.[7] *Правилом службе*, у делу који говори о богослужењу (тачка 389), било је регулисано да се војницима исламске вероисповести, ако служба дозволи, одобрава одлазак у њихове богомоље, као и да ће тих дана бити ослобођени службе.[8] Да би се верска осећања припадника исламске вере што боље испоштовала и да би им се омогућио одлазак у џамију, они су приликом регрутовања упућивани у оне гарнизоне у којима је било више муслимана, односно у оне градове где је било џамија. Током Првог светског рата у српској војсци су се налазила двојица војних имама, Мехмед Хашимић и Абдул Баки. Војници исламске вероисповести редовно су прослављали своје верске празнике током Првог светског рата.[9] Припадници јеврејске вероисповести такође

6 Миљан Милкић, „Специфичности верског живота у војсци Кнежевине-Краљевине Србије", *Војно дело* 1, 2003, 168-184.

7 Јована Д. Шаљић, *Од конфесије ка идентитету. Муслиманско питање у Србији 1878-1912*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, 2015, 48.

8 *Правила службе*, I део, Београд, 1913, члан 389.

9 Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд: Медија центар „Одбрана", 2016, 169-177.

су имали све услове да приликом боравка у војсци задовољавају своје верске потребе. Војницима јеврејске вероисповести који служе у сталном кадру од 12. маја 1880. године било је дозвољено да за време својих верских празника одлазе кућама. Они су имали право на посебну исхрану која је била у складу са њиховим верским прописима. Током Првог светског рата у српској војсци службу је вршио војни рабин Шалом Русо који је на то место постављен наређењем начелника штаба Врховне команде 27. децембра 1916. године. За време великих јеврејских празника у току Првог светског рата Јеврејима је било омогућено да присуствују верској служби у синагоги у Солуну.[10] Потреба за регулисањем положаја војника римокатоличке вере у српској војсци појавила се током 1917. године када се поставило питање полагања заклетве. Са пристизањем већег броја добровољаца током 1918. године, питање задовољења верских потреба римокатолика постало је актуелно. Као пример наводимо да је из Аустралије 23. октобра 1917. стигло 78 добровољаца Југословена, од којих су готово сви били римокатоличке вере.[11] На захтев српске Врховне команде, савезничка команда је 21. септембра својим потчињеним јединицама упутила наређење да римокатолички свештеници на служби у француским јединицама и болницама у непосредној близини српских трупа треба да пружају духовну помоћ и врше сахрану римокатоличких ратника српске војске.[12]

У *Закључку Министарског Савета о пријему особља у морнарицу и произведбе*, објављеном 26. маја 1919. године, извршена је подела на свештенике I, II, III, IV и V класе и одређена годишња плата према одговарајућим официрским чиновима. Прва класа је била једнака чину мајора, а пета чину потпоручника.[13] Постојање војних свештеника у јединицама било је предвиђено и *Привременим правилима службе* из 1919. године. Ту је дат детаљан опис дужности које су се састојале у њиховом чинодејствовању за време полагања заклетве, освећења заставе, прославе државних и верских светковина, недељних и празничних служби, освећења водице и просторија и у исповедању и причешћивању војника и старешина. Министарски Савет је на својој седници од 30. јануара 1920. године донео одлуку о постојању војних свештеника оних вероисповести које су признате у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.[14] Свештеници су подељени на сталне и хонорарне. Сталне војне свештенике постављао је краљ својим указом, а предлагао их је министар војни и морнарице уз договор са министром вера. Служба сталних војних свештеника подељена је на три класе. За војног

10 М. Милкић, *нав. дело*, 178-183.

11 М. Милкић, „Стварање мултиконфесионалне војске", 193-209.

12 Војни архив Београд (= ВАБ), Пописник (= П) 3, кутија (= К) 321, фасцикла (= Ф) 4, документ (= Д) 5/104.

13 Архив Југославије (= АЈ), 69, 159, 244.

14 *Службени војни лист* (= СВЛ), 1920, 219-222.

свештеника прве класе могао је бити постављен кандидат који је у свештеничком чину провео најмање петнаест година, за свештеника друге класе постављани су кандидати који су као свештеници провели најмање десет година, а за свештеника треће класе кандидати са најмање пет година свештеничког рада. За све три класе узимани су у обзир успех у вршењу дотадашње службе, квалификације, стручна спрема и понашање. Хонорарне војне свештенике постављао је по потреби службе министар војни и морнарице уз договор са министром вера. Кандидати за хонорарне војне свештенике морали су да буду држављани Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца и да имају примерно владање. Међу свештеницима православне, римокатоличке и исламске вероисповести биран је по један војни свештеник прве класе који је био начелник свештеничке струке своје вероисповести. Формацијски ови свештеници су били референти министра војске и морнарице. По потреби министар војни је могао да одреди и референта за друге признате вероисповести. Сталним војним свештеницима били су одређени годишња плата и принадлежности, у складу са њиховим положајем. Свештеник прве класе био је у рангу мајора, свештеник друге класе у рангу капетана прве класе, а свештеник треће класе у рангу капетана друге класе. Према истом рангирању, свештеници су од државе имали стан и храну, као и лечење у болницама. По питању пензионог стажа, рачунато им је и време пре ступања у војску, као и двоструки стаж за учешће у рату. У случају мобилизације и рата, свештеници из грађанства имали су све принадлежности као и резервни официри одговарајућег ранга. Принадлежности хонорарним војним свештеницима одређивао је министар војни, у споразуму са министром вера, а у границама одобреног буџета. Оцењивање војних свештеника вршено је једанпут годишње од стране њихових претпостављених старешина у војсци. За сваку годину Министарство војно и морнарице достављало је оцене Министарству вера које их је даље прослеђивало представницима одговарајућих вероисповести. За учињене преступе по питању војне дисциплине, свештеници су потпадали под надлежност војних, а за кривице свештеничке природе под надлежност духовних судова. Одлуком Министарског Савета, свештеници који су се налазили у српској војсци и као такви остали и даље у њој задржали су своја раније стечена права. Указом престолонаследника Александра од 20. октобра 1920. године постављена је прва група војних свештеника који су дужност обављали према новим прописима.[15]

Услови за нормативно регулисање положаја римокатолика у војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца створени су 20. новембра 1918. одлуком владе Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу о именовању Ферда Рожића за врховног војног викара.[16] Министар војни је 6. фебруара 1919. доставио

15 Миљан Милкић, „Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије“, *Војноисторијски гласник 1-2*, 2005, 136-146.

16 AJ, 69, 159, 244.

Врховној команди решење којим је именовао Ферда Рожића за референта за римокатоличку вероисповест при Опште-војном одељењу Министарства војног.[17] Папа Бенедикт XV потврдио је ово наименовање 9. фебруара 1920, чиме је Рожић постао апостолски војни викар за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.[18] У споразуму са Министарством вера и надлежним верским представницима, Министарство војске и морнарице објавило је 12. новембра 1920. године објашњење о регулисању верских односа разних вероисповести у војсци и морнарици.[19] Објашњењем је прецизиран делокруг рада војних свештеника, с обзиром на то да важеће *Правило службе* није било у складу са одлуком Министарског Савета од 30. јануара 1920. године. Прописано је да верске обреде код војника православне и римокатоличке вероисповести може вршити само њихов војни свештеник, док је сахрану војника евангелистичке вероисповести могао извршити и војни свештеник било које хришћанске вероисповести. Причешће евангелиста, уколико немају свог свештеника, вршио је православни свештеник. За време читања молитве војници исламске вероисповести били су постројени посебно, а сахрану умрлог могао је извршити и обичан војник који је упознат са исламским верским обредима. Мојсијевци су на молитви стајали са осталим војницима, а сахрану је могао извршити само њихов војни или цивилни свештеник. Ова објашњења укључена су у *Привремена Правила службе* из 1925. године.

Краљ Александар је 26. јануара 1922. године потписао *Закон о регулисању положаја војних свештеника*.[20] Убрзо након тог Закона, министар војни и морнарице генерал Милош Васић је, на основу *Закона о устројству војске*, прописао *Правило о дужностима војних свештеника* 4. маја 1922. године.[21] Дужности војних свештеника подељене су на опште и посебне. Под општим је подразумевано вршење свих вероисповедних послова у војсци и морнарици, као и вршење административних послова који су у вези с вероисповедним пословима. Све ове дужности свештеник је вршио у складу са црквено-верским прописима одређене вероисповести и у складу са војним и државним законима.

Посебне дужности биле су сложеније и детаљно описане у шеснаест тачака. Војни свештеник је био дужан да негује религиозну и моралну свест у војсци свим средствима које вера пружа, речју и делом, поуком и опоменом, а нарочито личним примером. Својим деловањем свештеник је код војника требало да јача храброст и издржљивост, частољубље, осећај дужности и дисциплине, поштовање претпостављених, дружељубље без обзира на конфесионалне разлике

17 ВАБ, П. 3, К. 348, Ф. 1, Д. 1/13.

18 АЈ, 69, 159, 244.

19 *СВЛ*, 1920, 2331-2334.

20 *СВЛ*, 1922, 281-284.

21 *СВЛ*, 1922, 805-808.

и националност, као и дубоку верност и оданост према краљу и отаџбини.

Празничним данима и недељом војни свештеник је вршио службу у цркви или одређеним просторијама и морао је да води рачуна да у току једног месеца служби присуствују сви војници из гарнизона. Том приликом је држао проповед о верским и моралним истинама, с обзиром на прилике и потребе војника. Извршавање свих верских тајни, нарочито свете тајне исповести и причешћа у време постова, била је редовна дужност свештеника. Према прописаном програму верске наставе у војсци, свештеник је држао часове веронауке и моралног васпитања у трупи и војним школама. Разговори и изрицање одговарајућих поука војницима у гарнизону, болеснима у војним болницама и кажњенима у војним затворима, били су свакодневна дужност војног свештеника који је старањем да војници читају корисне књиге, приређивањем предавања и лепе забаве и другим просветним средствима подизао културни ниво војника. Повремено је путовао у оближње гарнизоне у којима није било свештеника одговарајуће вероисповести и тамо вршио потребну службу, а био је надлежан и за верске потребе старешина и њихових породица. Полагање заклетве војника и учешће на народним и државним светковинама, вођење црквених и државних књига (матичне књиге, књиге умрлих), такође је била дужност војног свештеника. Новац за све потребне издатке добијали су од војних власти.

Све набројане дужности војни свештеници били су дужни да извршавају и у ратним приликама, према могућностима. У току борбе дужност војног свештеника била је да се налази у болници, односно превијалишту, како би тешио рањене и исповедао и причешћивао оне који су на самрти. Поред набројаних дужности, војни свештеници који су били на служби при штабовима армијских и дивизијских области имали су и дужност референта. Својим командантима су подносили све потребне предлоге и давали стручна мишљења за све вероисповедне послове своје вероисповести. При крају године подносили су извештај министру војске и морнарице о свим пословима подручног војног свештенства. *Правило службе* је и даље остало нормативно-правни документ којим су детаљно објашњене делатности војних свештеника у конкретним ситуацијама.

Према *Закону о уст̄ројст̄ву војске и морнарице* од 6. септембра 1929. године, стални војни свештеници и војни свештеници у резерви преведени су у чиновнике грађанског реда, а њихов положај није предвиђен ни по мирнодопској ни по ратној формацији.[22] Доношењем овог закона укинута је струка сталних војних свештеника и одузета класа која је одређивала њихов положај, па су званично вођени као гарнизонски свештеници. Они су одређени на службу при гарнизонским управама, односно при командама места. Због нејасноћа око њиховог положаја, министар војни Стеван Хаџић је чак интервенисао „да им се за вршење богослужења и обреда предају све утвари, одело, књиге и остало,

22 *Службене новине*, 1929, 1619.

што су и до сада имали при чинодејству".[23] Вршили су верске обреде, изводили верску наставу и начелно имали сва права и дужности које су имали као војни свештеници. Међутим, у пракси је било много другачије. Положај чиновника грађанског реда у многоме је одређивао њихов статус у јединицама. По свом рангу практично су били испод нижих официра чиме су изгубили на свом ауторитету. Такође, били су запостављени и у односу на своје колеге свештенике који су радили као државни чиновници у другим министарствима. Свештеници у Министарству војске и морнарице нису имали могућности за напредовање у служби као свештеници у Министарству вера или Министарству правде, а били су и у много горем материјалном положају.[24]

Ново *Правило о дужностима војних свештеника* донето је 22. септембра 1934. године.[25] Правило је садржавало измене у погледу надлежности православних војних свештеника у односу на парохијске, као што је већ раније регулисано наређењима и објашњењима, док су све остале дужности остале исте. Новина је била да су на крају године сами свештеници подносили извештај о свом раду референту за вероисповест, док су према претходном *Правилу о дужностима војних свештеника* свештеници при штабу армијских области подносили извештај о раду подручног свештенства. Резервни војни свештеници повремено су позивани на војне вежбе. Имали су исти положај као и официри одговарајућег чина, али њихов статус није решен на одговарајући начин. Наређењем министра војске и морнарице од 21. маја 1940. године отпуштени су из јединица сви резервни војни свештеници, јер за њих није било регулисано питање одела, плате, ранга, чина и њиховог односа према старешинама и особљу у војсци.[26]

Положајем војних свештеника били су незадовољни представници свих вероисповести у Краљевини Југославији. Верски референти покушавали су да својим положајем у Министарству војске и морнарице утичу на побољшање статуса војних свештеника и њихова настојања била су изражена у различитим рефератима и документима. Заступник референта за католичку вероисповест 11. октобра 1935. године у обраћању начелнику Ђенералштабног одељења по питању уписа свештеника у регистар војних обвезника и о статусу ђакона у католичкој цркви, користи прилику да подсети да су референти за вероисповести у току 1933. и 1934. године молили да се активни свештеници који су чиновници грађанског реда преведу у војне чиновнике.[27] Навео је да би тај издатак за државу био безначајан, али би „од свештеничке струке у војсци био

23 *СВЛ*, 1930, 495.

24 ВАБ, П. 17, К. 157, Ф 4, Д 29.

25 *СВЛ*, 1934, 1523-1526.

26 ВАБ, П 17, К 345, Ф 9, Д 11.

27 ВАБ, П. 17, К. 157, Ф. 3, Д. 16.

радосно и са дубоким признањем дочекан". Сматрао је да је поред тога потребно решити питање резервних војних свештеника и униформисање свештеника за време рата и мира. Напоменуо је да су све црквене власти дале сагласност да војни свештеници за време рата носе униформу сиве боје и чизме, као и да су сва потребна документа о томе достављена начелнику Главног ђенералштаба. У реферату који су референти за вероисповести саставили начелнику Ђенералштабног одељења 14. септембра 1936. године истиче се проблем статуса војних свештеника као чиновника грађанског реда.[28] Позивајући се на углед и интерес војске, референти су тражили да се свештеници врате у ред војних чиновника.

Референти за вероисповест Министарства војске и морнарице (референт за православну вероисповест виши стални војни свештеник треће класе Петар Т. Трбојевић, референт за римокатоличку вероисповест виши стални војни свештеник треће класе Љубомир А. Николић и референт за исламску вероисповест виши стални војни свештеник друге класе Салих А. Сарић), упутили су 8. јуна 1937. године Реферат начелнику Ђенералштабног одељења и предложили пројекат Уредбе о војносвештеничкој струци у мирно и ратно доба.[29] Према пројекту Уредбе, војним свештеницима био би враћен положај војних чиновника и тиме би добили ранија права. Референти за вероисповести су нагласили да је доношење Уредбе безусловно потребно како би свако знао своја права и дужности. На тај начин рад свештенства био би интензивнији и ефикаснији и војска би од таквог свештенства имала веће користи. Став Министарства војске и морнарице био је да према одредбама Закона о устројству војске и морнарице, а и на основу других закона, не постоје основе за прописивање Уредбе о војносвештеничкој струци. Судско одељење Министарства војске и морнарице дало је тумачење да је најпре потребно променити *Закон о устројству војске и морнарице* како би се добио основ за доношење једне овакве Уредбе.[30]

Униформисање војних свештеника било је једно од питања у чијем су решавању референти за вероисповести настојали да пронађу компромисно решење између потреба војске и правила верских заједница.[31] Министарство војске и морнарице имало је потребу да одећу учини практичном и војним свештеницима омогући лакше обављање свих послова. То је свакако био и интерес самих војних свештеника. Поред Министарства војске и морнарице, за решавање питања униформисања војних свештеника било је заинтересовано и Министарство вера. Решењем од 21. маја 1923. године Министарство вера дало

28 *Исто*.

29 ВАБ, П. 17, К. 142, Ф 2, Д 36.

30 *Исто.*

31 Миљан Милкић, „Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци (1839-1941)", *Војноисторијски гласник*, 2/2009, 9-29.

је свој пристанак да се свештеници свих вероисповести униформишу. Проблем је настао када је потребе војске требало ускладити са захтевима верских заједница које су традиционално неговале посебна правила облачења својих свештеника. Референти за вероисповести су у том случају заступали интересе Министарства војске и морнарице и због својих ставова долазили у сукоб са својим верским властима.

Једно од последњих обраћања референата за вероисповести начелнику Генералштабног одељења догодило се 5. децембра 1940. године.[32] Референти су констатовали да у *Уредби о изменама и допунама у Закону о устројству војске и морнарице* нису унети њихови предлози за побољшање положаја војносвештеничке струке.[33] Због тога моле да се донесе нова уредба која би садржала њихове предлоге на основу које би свештеници на служби у војсци били преведени у ред војних чиновника. Упркос томе што су све верске заједнице биле јединствене у ставу да је потребно поправити положај војних свештеника, до краја постојања Краљевине Југославије није донета таква уредба.

*

У новим условима мултиетничке и мултиконфесионалне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца било је тешко пронаћи решења која би одговарала свим вероисповестима у војсци. Однос нових власти према признатим конфесијама од почетка се заснивао на принципу верског индиферентизма и начелу верске трпељивости. Вероисповести признате Видовданским уставом из 1921. и Уставом од 6. септембра 1931. године биле су следеће: православна, римокатоличка, гркокатоличка (унијати), муслиманска, евангелистичка аугсбуршког и хелветског исповедања, јеврејска сефардска, јеврејска ашкенаска, јеврејска ортодоксна, баптистичка и старокатоличка. У прокламацији регента Александра поводом образовања прве владе истакнути су слобода и равноправност вероисповести. Исто начело наглашено је и у *Уредби о устројству Министарства вера* од 31. јула 1919. године: „Министарство вера је онај спојни и контролни орган који зајамчује проведбу основног начела равноправности свију законом признатих вероисповести у Краљевству, једноличном управом и једнаким примењивањем постојећих прописа у свим одељеним гранама овог ресора." Полазећи од самог карактера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца као вишерелигијске државе, потребно је указати да однос верских заједница према војсци није био исти и свакако је био заснован на односу верских поглавара и националних првака према самој Краљевини. Једина црква која је недвосмислено имала позитиван став према држави и војсци била је Српска православна црква. Муслимански прваци углавном су били лојални и ценили су прокламирану равноправност

32 ВАБ, П. 17, К. 157, Ф. 4, Д. 37.

33 Додатак *Службеног војног листа* број 33 за 1940. годину.

признатих вера. Римокатоличко свештенство није било јединствено у свом ставу према војсци. Католичко свештенство на територији Словеније подржавало је нову државу и династију Карађорђевић, док су представници католичке цркве у Хрватској пружали декларативну подршку Народном вијећу и стварању нове државе. Међутим, први озбиљнији тест нису успешно положили. Приликом регрутације која је почела на пролеће 1919. године, жупски уреди су правили проблема око сређивања спискова за регрутацију, негирали постојање ћириличног писма, а што је било посебно проблематично, вршили су и антидржавну пропагандну и подстицали становништво на побуну.

Поред националних и верских проблема који су оптерећивали војску, проблема је било и у вези са статусним положајем војних свештеника којим су били незадовољни представници свих вероисповести, али до краја постојања Краљевине Југославије није донета уредба која би поправила положај војних свештеника. Они су у српској и југословенској војсци имали значајну улогу у очувању националних и верских традиција српског народа, али и других народа који су живели у истој држави. Посебно велики значај војних свештеника дошао је до изражаја током Првог светског рата. Војни свештеници су тада утицали на добар ратнички морал припадника српске војске. Муслимани и Јевреји имали су посебно разлога да буду задовољни својим положајем у српској војсци због тога што су сва њихова верска права била задовољена и јер су имали своје војне свештенике. У мултинационалној и мултиконфесионалној војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије положај и права војних свештеника није био добар. Велики број националних и верских проблема у војсци довео је до тога да су војни свештеници свих вероисповести били незадовољни.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Југославије, фонд 69 – Министарство вера Краљевине СХС, 1919-1929.

Војни архив Београд, Пописник број 3 – ратна архива српске Врховне команде 1914-1920.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Правила службе, I део, Београд 1913.

Службени војни лист

Службене новине Краљевине Југославије

МОНОГРАФИЈЕ:

Bjelajac, Mile S., *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991. godine*, Beograd: Удружење за друштвену историју, 1999.

Bjelajac, Mile S., *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд - Гацко: Филип Вишњић, СПКД Просвјета, 2014.

Милкић, Миљан, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд: Медија центар „Одбрана", 2016.

Мицић, Милан, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914-1918)*, Ново Милошево - Београд: Банатски културни центар, РТС, 2014.

ЧЛАНЦИ:

Вишняков, Я. В., „Армия без государства. Сербский добровольческий корпус в России 1916-1917 гг", *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: очерки истории*, (редактор: Е. П. Серапионова), Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки, Институт славяноведения РАН, 2015, 136-156.

Милкић, Миљан, „Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије", *Војноисторијски гласник 1-2*, 2005, 136-146.

Милкић, Миљан, „Специфичности верског живота у војсци Кнежевине-Краљевине Србије", *Војно дело 1*, 2003, 168-184.

Милкић, Миљан, „Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у српској војсци на Солунском фронту", *Добровољци у Великом рату 1914-1918*, уредници: Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић, Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Матица српска, 2018, 193-209.

Милкић, Миљан, „Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци (1839-1941)", *Војноисторијски гласник 2*/2009, 9-29.

ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Шаљић, Јована Д., *Од конфесије ка идентитету. Муслиманско питање у Србији 1878-1912*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, 2015.

Miljan Milkić

FORMATION OF RELIGIOUS SERVICES IN THE ARMY OF KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Summary

Experiences from the Army of the Kingdom of Serbia are the basis for the formation of religious service in the Army of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Legal regulation of religious service in the army of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes began on the Thessaloniki Front. In addition to the fact that soldiers of Orthodox, Muslim and Jewish denominations had their military priests, the arrival of volunteers of Roman Catholic and Protestant denominations during 1917 and 1918 influenced the Serbian Supreme Command to enact appropriate regulations governing their religious rights. In addition to these denominations, soldiers of all recognized religious communities in the country had the right to their religion in the Army Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Interethnic relations and the facilitation of religious freedom were of great importance for the functioning of the military, as well as for the development of combat morale. In his analysis, the author starts from the fact that the Kingdom was a multinational and multi-religious state, burdened by numerous political, national and religious problems. In such a state, it was difficult to find solutions that would suit all religious communities in the Army. The large number of national and religious problems in the Army have led to the dissatisfaction of military priests of all faiths.

УДК: 000000000000

Владан ВИРИЈЕВИЋ

„ОТОМАНСКИ ДУГ“: ЗАШТО КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА НИЈЕ ПОТПИСАЛА МИРОВНЕ УГОВОРЕ У СЕВРУ (10. 8. 1920) И ЛОЗАНИ (24. 7. 1923)?

Сажетак: Крај Првог светског рата за последицу је имао и значајне промене геополитичке мапе европског простора. Оне су посебно биле видљиве на Балканском полуострву, на чијем централном делу је настала прва заједничка држава Јужних Словена – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС). Доживевши као чланица Централних сила пораз, Османска империја била је принуђена да прихвати мировне услове који су били су складу са интересима водећих сила Антанте, Француске и Велике Британије пре свега. Једна клаузула Мировног уговора у Севру од 10. августа 1920. године тицала се тзв. Отоманског дуга, односно регулисала је начин отплате кредита које је она крајем 19. и почетком 20. века узимала од европских поверилаца. С обзиром на то да је Краљевина СХС представљала правну наследницу Краљевине Србије и она је требало да узме учешће у отплати кредита које је Висока Порта користила пре 1912. године за реализацију неких инвестиционих пројеката на простору Македоније и Косова и Метохије. Међутим, влада Краљевине СХС се није слагала с висином опредељеног јој дуга. Мада је на тај начин улазила у ризик конфронтације са интересима Француске, свог најважнијег спољнополитичког ослонца, али уједно и најкрупнијег кредитног повериоца Високе Порте, она је, штитећи своје финансијске интересе, показала изразиту тврдокорност.

У раду ће бити изложени најзначајнији детаљи у вези са регулисањем учешћа Краљевине СХС у отплати „Отоманског дуга“, као и њихове импликације на њене дипломатске односе са државама укљученим у решавање овог питања.

Кључне речи*:* Отомански дуг, Мировни уговор у Севру, Мировни уговор у Лозани, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, створена 1. децембра 1918. године, још од самог настанка суочавала се са бројним изазовима и потешкоћама на унутрашњем и спољнополитичком плану. Како каже професор Бранко Петрановић, „почињала је живот у међународним односима као непризната,

са немирима на свим границама дугим преко 3.000 км".[1] Добар део њих представљао је „својеврсно наслеђе" ранијих политичких процеса и релација неког од субјеката југословенског уједињења, а које је било пало на нејака плећа младе државе која се с тешком муком упињала да сигурнијим корацима загази у сложени колоплет међународних односа у послератној Европи и свету.
Један од проблема који је већ у првим годинама након Великог рата избио у први план била је отплата тзв. Отоманског дуга који је Краљевина СХС, као једна од, у извесном правном смислу, наследница Османске империје, требало да преузме на себе.[2]

Зачеци „Отоманског дуга", као правно-финансијске категорије, настали су током друге половине 19. века, односно након Кримског рата (1853-1856), када је Османска империја запала у озбиљну финансијску кризу, због чега је била принуђена да посеже за зајмовима из Француске, Велике Британије и Италије. Током 60-их и 70-их година 19. века Висока Порта се, тежећи да „закрпи" огромну рупу у државном буџету, а немајући значајније реалне изворе прихода, често обраћала иностраним кредиторима, задужујући се, малтене, неконтролисано, тако да је већ уочи избијања Руско-турског рата 1877. године укупна вредност државног дуга за двоструку суму надилазила годишње државне приходе.[3] Након честих репрограма који су, уместо да му олакшају позицију, посрнуло царство додатно увлачили у финансијску кризу, питање могућности отплате ових дугова наметнуло се као једна од горућих међународних економских тема након свршетка Првог балканског рата, тачније приликом потписивања Лондонског мировног уговора између Османске империје с једне и чланица Балканског савеза (Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске) с друге стране, 30. маја 1913. године. У 6. члану овог уговора који се односио на расправу финансијских питања проистеклих из рата, било је дефинисано да ће се њиховим решавањем бавити посебна, у ту сврху формирана „Комисија за расправу финансијских питања", која ће заседати у Паризу и у којој ће све стране уговорнице имати свог представника. Осим њих, у Комисији су се нашли и представници Француске, Русије, Аустро-Угарске, Италије, Велике Британије и Немачке. Она се, под председништвом француског министра иностраних послова Стефана Жан-Мари Пишона (Stephen Jean-Marie Pichon), састала у јуну месецу 1913.

1 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, Knjiga 1, Kraljevina Jugoslavija: 1914-1941, Beograd: Nolit, 1988, 35.

2 Након Првог светског рата „Отомански дуг", укључујући и зајмове које је Висока Порта током рата узимала од своје савезнице Немачке, достигао је износ од 303,7 милиона турских лира. (Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren: „BAL-TAM", 2011, 78).

3 Обавеза отплате дела „Отоманског дуга" била је унета и у одредбе Берлинског мировног уговора из 1878. године које су се односиле на државе победнице – Кнежевину Србију и Књажевину Црну Гору. Висину износа који је требало да плати Кнежевина Србија ваљало је одредити „на правичној основи" непосредним договором Високе Порте и владе у Београду. („Берлински уговор", *Бранич*, 16. III 1886, 191-192; „Србија на Берлинском конгресу", *Отаџбина*, 1. V 1890, 446).

године,[4] с циљем да определи решење за поделу дуга између Османске империје и држава наследница њених предратних територија, испита њихове захтеве и призна им право на ратну одштету.[5] Делегација Високе Порте је, пак, тражила да на основу међународног права чланице Балканског савеза приме на себе део одговарајућег „Отоманског дуга“, правдајући то чињеницом да су оне заузеле њене поједине територије. Упркос инсистирању водећих европских кредитора Османске империје, до избијања Првог светског рата поменута Комисија није успела да дефинише одговарајуће решење.[6]

У међувремену, Краљевина Србија и Османска империја 14. марта 1914. године потписале су у Цариграду билатерални споразум, ратификујући њиме Лондонски мировни уговор, тј. регулишући питања поданства, економских односа и трговине.[7] Том приликом уговорне стране истакле су да ће се у вези „Отоманског дуга“ и даље признавати надлежност „Комисије за расправу финансијских питања“.[8]

Питање расподеле „Отоманског дуга“ поново је актуелизовно након Првог светског рата, тј. на Париској мировној конференцији. С обзиром на то да јој није било омогућено да определи свог представника у комисији која се бавила финансијском проблематиком, делегација Краљевине СХС консултовала је др Војислава Маринковића, који је као експерт Краљевине Србије 1913. године учествовао у раду „Комисије за расправу финансијских питања“.[9] Сагледавајући

4 У оквиру припрема конференције представници Немачке, Француске и Велике Британије су на неколико међусобних састанака одржаних током маја 1913. године дефинисали износ „Отоманског дуга“ на 2.800.000.000 франака. Како је на крају Првог балканског рата Османско царство изгубило територију која је попуњавала 19,5% њеног буџета, груба рачуница показивала је да би четири чланице Балканског савеза требало да отплате 546.000.000 франака овог дуга. (Биљана Стојић, *Француска и Балкански ратови (1912-1913)*, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2015, 299. (рукопис докторске дисертације).

5 У раду Комисије учествовали су делегати Француске, Велике Британије, Италије, Аустроугарске, Немачке, Русије, Црне Горе, Србије, Османске империје, Бугарске и Грчке. Делегати земаља наследница захтевали су да се питање ратне одштете третира повезано с поделом „Отоманског дуга“, чему су се представници водећих европских сила противили. (Douchan Michitch, *La Réparatition de la Dette Publique ottomane et le Royaume des Serbies, Croates et Slovènes*, Belgrade: Narodna misao, 1925, 11).

6 Захтев делегације Османске империје био је постављен већ на првој седници и њиме је тражено да, на основу међународног права, чланице Балканског савеза приме на себе део одговарајућег „Отоманског дуга“, јер су заузеле поједине њене територије. (Desanka Todorović, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine“, *Istorija XX veka*, XI, (1970), 259).

7 О Цариградском уговору из 1914. године детаљније: Томислав Марковић, „Српско-турски уговор о миру 1914. године“, *Српске студије*, 6, Београд, 2015, 66-94.

8 Архив Југославије (= АЈ)-70-263-473, Реферат Министарства финансија Краљевине Југославије, 7. XII 1930.

9 АЈ-70-263-473, Допис Генералне дирекције државних дугова Краљевине СХС Министарству финансија Краљевине СХС, 6. XI 1920.

различите аспекте новонасталих међународно-политичких околности, он је сугерисао Николи Пашићу да упути предлог да расподелу „Отоманског дуга" поново разматра међународна комисија, али без представника Немачке, Аустрије и Мађарске, изражавајући бојазан да би у супротном Османска империја могла доћи у повољнији положај од Краљевине СХС, поготово ако би савезници из блока Антанте, тежећи да заштите интересе својих кредитних установа, настојали да олакшају финансијски положај посрнулог царства.[10] Економско-финансијска секција при делегацији Краљевине СХС прихватила је ове савете, заузевши притом становиште да се сва државна добра Османске империје затечена у областима припојеним Краљевини Србији 1912. године имају третирати као њена стечена државна имовина.[11] Оно није одступало од настојања да веже питање регулисања „Отоманског дуга" и удела држава наследница за питање ратне одштете коју је Османска империја морала дати победницима у Првом балканском рату.[12] Иначе, обавези плаћања „Отоманског дуга" страним повериоцима, понајвише француским, белгијским и енглеским, осим Османске империје и Краљевине СХС, подлегале су следеће државе и мандатне територије: Бугарска, Грчка, Италија, Јемен, Ирак, Јордан, Сирија са Либаном, Палестина, Хеџаз и Асир.[13]

Нацрт мировног уговора са Османском империјом делегација Краљевине СХС добила је средином маја 1920. године. Војислав Маринковић је поново извршио анализу предлога и његов закључак достављен економско-финансијској комисији садржао је оцену да се радило о условима који су по Краљевину СХС неповољнији од оних предратних, односно да јој се на тај начин намећу знатно већа финансијска оптерећења и задужења.[14] Његова процена била је да је великим силама најважнији материјални интерес, али је био убеђен да „неће смети због свог јавног мнења да се изложе томе да им ми не потпишемо уговор, на који не тражимо ништа да добијемо, већ само да се трудимо да не изгубимо".[15] У ноти упућеној Председништву Мировне конференције 24. јуна 1920. године

10 Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1979, 87.

11 Што се тиче откупа „Оријенталних железница", прихваћено је становиште које је заступала Грчка, да се све пруге узму у државну својину, а да се вредност откупа наплати од Немачке и Аустрије на име ратне штете, тим пре што се већина акција налазила у рукама њихових банака „Deutsche Bank" и „Wiener Bank – Verein". (D. Todorović, „Stav Kraljevine SHS prema mirovnom ugovoru sa Turskom", 259).

12 „Отомански дуг", *Време*, 17. IV 1931, 5.

13 Nedim Dikmen, Osmanlı Dış Borçlarının ve Siyasi Sonuçları, „Iktisadi ve Idari Bilimleri Dergisi", 21, 2005, 152.

14 Сем поделе „Отоманског дуга", Маринковић је стављао примедбе и на одредбе које су се тицале суброгације, валидитета концесија, националности друштава и дефиниције држављана. (D. Todorović, „Stav Kraljevine SHS prema mirovnom ugovoru sa Turskom", 262).

15 *Исто*, 263.

делегација Краљевине СХС одбацила је њен предлог да се обавеже на плаћање ануитета за територије које су некада припадале Османској империји и за оне године када су не само те територије, него и цела Србија, били окупирани од стране њених савезника из блока Централних сила и када српска влада, осим савезничких аванса, није имала других прихода, наговештавајући да она, у супротном, неће бити у могућности да стави потпис на мировни уговор. Становишта владе Краљевине СХС на којима је она инсистирала да их треба узети у обзир приликом разматрања „Отоманског дуга" била су следећа:

... „при давању зајмова страним државама, нарочито источним, западни континенти морају бити свесни свог пословног ризика. Они су тога и били свесни. Зато су наплаћивали велике камате од својих дужника. Ако је један део њиховог новца осуђен на пропаст, накнадом за то имају сматрати велики интерес који су вукли у доба када је у већини земаља била ниска каматна стопа. То је слично случају са акционарским друштвима. Акционари и други повериоци сносе ризик друштва. Западни портери који, штавише, нису ни првобитни повериоци, желели би пошто-пото да поврате сав свој новац и то од оних којима нису чак ни позајмљивали;

- при расподели дуга на земље наследнице треба водити рачуна о економској снази отцепљених покрајина у поређењу са самом бившом целокупном државом;

- у исто време, мора се водити рачуна о начину трошења сума добивених од зајмова. Ако су суме утрошене на јавне радове у другим покрајинама, а не у онима које је држава наследница добила, онда она уопште није дужна да учествује у исплати тих зајмова."[16]

Оспоравајући предлоге великих сила које су на конференцији водиле главну реч, делегација Краљевине СХС наводила је да су простори који су Краљевини Србији припали након 1912. године били економски исцрпљени до те мере да је она морала да подиже зајам од 250 милона златних франака не би ли, макар мало, поправила такво негативно стање, те да је сав износ „Отоманског дуга" Висока Порта употребљавала за радове и потребе територија које су остале у њеном државном склопу.[17]

Но, предлози делегације Краљевине СХС нису били прихваћени, о чему је била обавештена у писму које јој је упутио председавајући Мировне конференције, француски премијер Александар Милеран. У њему је наглашено да је за питање „Отоманског дуга" заинтересована и Француска, јер је већина његових купона била у власништву француских поданика, да мировни уговор са Османским царством има задатак да прецизно дефинише територијална проширења Краљевине Србије 1912-1913. која се могу потврдити само новим

16 „Отомански дуг", *Време*, 17. IV 1931, 5.

17 D. Michitch, *La Réparatition de la Dette Publique ottomane*, 13.

уговором, да се мора прихватити она база за поделу тог дуга која би била идентична за све заинтересоване државе итд.[18]

Према одредбама Севрског мировног уговора од 10. августа 1920. године, расподела „Отоманског дуга" предвиђала је да годишње исплате за кредите преузете до 17. октобра 1912. године буду подељене између Османске империје и балканских држава, тј. територија које су од ње одузете након Првог балканског рата, а обавезе које би Османској империји преостале након тога, заједно са обавезама из других кредита које је подизала у периоду од 17. октобра 1912. до 1. новембра 1914. године, биле би подељене између ње и држава формираних одредбама мировног уговора у Севру.[19]

Међутим, незадовољна оваквим решењем, делегација Краљевине СХС није пристала да потпише мировни уговор. Она је, наиме, требало да пристане на плаћање најмање седам милиона златних турских лира, а уколико би, пак, захтеви турске делегације били прихваћени, та сума би се удвостручила.[20] Вршећи додатни притисак на званични Београд, креатори Севрског мировног уговора везали су питање „Отоманског дуга" за Конвенцију о границама у централној Европи, тако да је регулисања границе Краљевине СХС са Румунијом зависило од њене спремности да га потпише. Анализирајући епилог сусрета у Севру, београдска *Политика* писала је да су егоистични савезници из Првог светског рата показали своје „право лице": „Да би вратили у своје џепове оно што не могу наплатити од Турске, савезници се бацају на толико већ опљачкану и осакаћену Србију."[21]

Заплет политичке ситуације у Османској империји након њеног распарчавања, тј. окупације дела територије од стране британских, француских и италијанских трупа и потписивања Севрског мировног уговора, Националноослободилачки покрет Турака, на чије чело се ставио Мустафа Кемал-паша и ривалитети између водећих сила Антанте у вези са опредељивањем интересних сфера на Блиском истоку и у Анадолији, онемогућили су његову имплементацију. Међутим, након повлачења италијанских и француских трупа из Мале Азије и пораза грчких снага у југозападној Анадолији, ситуација на терену се из основа изменила. Султанска влада у Цариграду је свргнута, а нова, коју су формирали кемалисти, одбацила је одредбе мировног споразума из Севра.[22] Суочене са новом реалношћу на терену, Британија и Француска су биле

18 D. Todorović, „Stav Kraljevine SHS prema mirovnom ugovoru sa Turskom", 265.

19 Natalia Chernichenkina, „Turkey, the Balkan States and the Ottoman debt: dealing with the challenges of imperial legacy", *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi,* 17-22 Kasım 2011", I, Üsküp-Manastır, 166.

20 D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, 228.

21 „Нова неправда", *Политика*, 12. VIII 1920, 1.

22 О покрету Мустафе Кемал-паше и грчко-турском рату у: Maksim Svara, *Gazi Mustafa Kemal-paša - njegov život i djela*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1931; Јован М. Јовановић, *Дипломатска*

принуђене на напуштање својих дотадашњих тврдокорних ставова и покретање нових мировних преговора, али овога пута са тзв. Анкарском владом. Они су започети 20. новембра 1922. године у Лозани, а једно од питања на дневном реду било је и оно о „Отоманском дугу“. Политичка платформа Делегације Краљевине СХС на Лозанској конференцији, коју је предводио министар иностраних послова др Момчило Нинчић,[23] базирала се на неопходности очувања постојећег стања равнотеже између држава Балканског полуострва. Стога је настојала да спречи могућност да неком конференцијском одлуком буде отворен простор за евентуалну ревизију Неијског мировног уговора. Водећи рачуна о сопственим, али и интересима водећих европских сила, као и становиштима владе у Анкари, са којом је желела да нормализује и унапреди односе, југословенска делегација је на конференцијским заседањима иступала умерено и са пуно такта.[24] Поред неколико политичких питања, њена пажња највише је била усмерена на „Отомански дуг“.

Преговори у Лозани и питање расподеле „Отоманског дуга“ наилазили су на велико интересовање југословенске јавности. У већини новинских написа истицало се да се и овом приликом показала интересна политика кључних европских сила, па је, примера ради, Јован Ђоновић, уредник независног политичког листа „Гласник“, писао да „европски повериоци желе да велики део својих потраживања пренесу на сигурне дужнике. Њима изгледа да Нова Турска неће моћи кулантно одговарати обавезама. Поред тога, чини им се, да су њихова потраживања, у сразмери са економским снагама Турске, велика. Зато теже да их поделе на друге наследнице Турске и повлађују турском држању. Једна од оних земаља чија су нарочита природна богатства запела за око, јесте Југославија. На њу желе да превале што више дугова и Турских, као што ће навалити и других.“[25] Слично становиште испољавао је и Душан Мишић, доктор економских наука и

историја Нове Европе 1918-1938, књ. 1, Београд: Издавачка књижарница Косте Ј. Михаиловића“, 1938; Х. Ц. Армстронг, *Кемал паша – сиви вук*, Београд: Народна култура, 1938; Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, Планета, Београд, 1939.; Tuncer Baykara, *Milli mücadele (1918-1923)*, „Kültür ve Turizm Bakanlığı”, Ankara, 1985; Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren: BAL-TAM, 2011; David Pizzo, „Greco-Turkish war (1919-1922)“, *Twentieth-Century War and Conflict – a Concise Encyclopedia*, West Sussex: Willey Blackwell, 2015, 81-84.; Heinz A. Richter, *The Greek-Turkish war 1919-1922*, Wiesbaden: Verlag Franz Phillip Rutzen, 2016.

23 Осим М. Нинчића, у делегацији су се налазили још и др Мирослав Спалајковић, посланик Краљевине СХС у Паризу, Милан Ракић, посланик Краљевине СХС у Софији и неколико чиновника Министарства иностраних послова, а накнадно јој се прикључио и Војислав Антонијевић, посланик Краљевине СХС у Риму. (Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. I, Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije – Globus, 1986, 94.

24 Vladan Viriyeviç, „The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes during the Conference of Lausanne 1922-1923“, *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslarasarı Sempozyumu (13-15 Kasım 2013)*, I, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, 25.

25 „Пред Лозанским Миром“, *Гласник*, 20. V 1923, 1.

финансијски експерт, који је сматрао да Краљевина СХС не може да усвоји тезе у вези „Отоманског дуга" због „потпуне економске исцрпљености" територија које су ушле у састав Краљевине Србије након Првог балканског рата, а које је султанска влада „бездушно експлоатисала", услед чега је српска влада била принуђена да узме кредит од 250 милиона златних франака „ради економског подизања истих".[26] Делегацији Краљевине СХС у Лозани саветовао је да наступи с аргументацијом да би превелики износ који би приликом расподеле „Отоманског дуга" био назначен југословенској држави ограничио њене могућности да „одговара обавезама према непосредним повериоцима, иако је сав отомански дуг употребљен на радове и потребе територија које су и данас турске, док у припалим нам територијама није инвестирано ништа".[27] Мишић је истицао да се читав „Отомански дуг" састојао из зајмова које је Висока Порта закључивала под изузетно неповољним околностима „јер су је повериоци познавали као расипника и неуредног платишу".[28]

Конференција у Лозани закључила је рад свечаним потписивањем уговора 24. јула 1923. године, а који је ступио на снагу 6. августа 1924. године.[29] Шест дана раније влада Краљевине СХС обзнанила је декларацију у којој је наглашавано да се саглашава с понуђеним нацртом мировног уговора, сматрајући да су сва територијална питања између Србије и Турске била уређена на основу Лондонског уговора који је ступио на снагу 28. септембра 1914. године, осим у домену „Отоманског дуга" и питања концесија.[30] Као и пре три године, незадовољна дефинисаним решењем у вези са „Отоманским дугом", југословенска делегација је одбила да стави потпис на текст овог новог мировног уговора.[31] Укупна сума дуга износила је 129.605.090 лира, а његова

26 AJ-70-263-473, Извод из брошуре г. Др. Душана Мишића *La Réparatition de la Dette Publique ottomane et le Royaume des Serbies, Croates et Slovènes*.

27 Исто.

28 „Основни појмови правичности противили би се томе да се овакво задужење плати данас у пуном златном износу, кад су сами повериоци, узимајући претеране провизије и вршећи емисију зајмова по најнижим курсевима, признавали импицитно постојање ризика коме се излажу, ризика који се је после рата остварио", писао је Мишић. (*Исто*)

29 AJ-70-263-473, Допис Министарства иностраних дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Министарству финансија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 24. XI 1924; „Зашто га нисмо потписали?", *Гласник*, 25. VII 1923, 1. „Мир је свечано потписан", *Гласник*, 26. VII 1923, 1.

30 „Мир у Лозани потписан", *Политика*, 24. VII 1923.

31 Разлоге оваквог поступка др Милутин Јовановић, посланик Краљевине СХС у Берну, који је био на челу југословенске делегације у другој фази преговора, започетој 23. априла 1923. године, објаснио је на конференцији за штампу, позивајући се на декларацију своје владе од 18. јула 1923. године. У њој се, између осталог, наводило: „Пошто су сва територијална питања између Србије и Турске била уређена на основу Лондонског уговора који је ступио на снагу 28. септембра 1914. године, пошто територијални статут утврђен тим уговором није ни утврђен, ни измењен овим уговором и с обзиром на то што услови под којима је био закључен Лондонски уговор нису измењени услед светског рата

расподела била је поверена Управном савету „Управе турских јавних уговора“, који је имао обавезу да у року од три месеца донесе коначно решење. Како из принципијелних разлога није хтела да потпише мировни уговор, Делегација Краљевине СХС изгубила је могућност да партиципира у његовом раду.[32]

Лозански уговор је у вези са „Отоманским дугом“ предвиђао, као и Севрски из 1920. године, да се сви дугови, скупа са припадајућим каматама, које је Османска империја направила пре почетка Првог балканског рата, морају разделити између ње, балканских држава које су након рата добиле територијано проширење и држава којима су након 1912. године припала острва која су до тада била у саставу Османска империје – Италије и Грчке. Део преосталих дугова, као и сви дугови конституисани од почетка Првог балканског рата до дана уласка Османске империје у Први светски рат, биће подељени између ње и Грчке (због територије која јој је припала у Тракији) и новостворених држава Сирије, Либана, Ирака, Палестине и Трансјорданије. Величину удела сваке од држава наследница требало је одредити на основу „економске и финансијске снаге територија које су предмет деобе“. Појединачни удео сваке од њих морао би да буде „у ономе односу у коме се налази просечни приход припалих јој територија у 1910-1911. и 1911-1912. години, упоређена са укупним просечним приходима свих турских територија у истим годишњим периодима“.[33]

Питање расподеле „Отоманског дуга“ било је решено 18. априла 1924. године. Највећи проценат дуга имала је да прими на себе Република Турска – 62,25%, а потом Грчка (10,57%), Сирија и Либан (8,17%), Ирак (5,09%), Палестина (2,46%), Бугарска (1,62%), Албанија (1,57%), Италија (0,23%)... Краљевини СХС је припало његових 5,25%, односно 5.435.597 фунти стерлинга, што је, изражено у југословенској валути, износило око милијарду и по динара, не рачунајући Османске и заостале камате.[34] Према усвојеном плану отплате Краљевина СХС била је у обавези да годишње плаћа 303.000 лира.[35] Као основа за обрачун износа дуга опредељеног Краљевини СХС послужили су буџети Османске империје

за горе поменуте државе, влада Краљевине СХС изјављује да ће потписати уговор о миру заједно са прилозима закљученим између савезничких сила и Турске 24. јула у Лозани, изузев секције 1 партије 2 и секције 2, као додатак протоколу, односно дугова и друштава које имају концесије. Питања финансијског и економског реда која се односе на територије отцепљене од Отоманског царства услед балканског рата, а у корист Србије, морају бити уређена сообразно одредбама Лондонског уговора од 17. маја 1913. године.“ („Мир у Лозани потписан“, *Политика*, 24. VII 1923)

32 АЈ-370-6-317, Извештај отправника послова при Посланству Краљевине СХС у Цариграду, Трајана Живковића, Министарству иностраних послова Краљевине СХС, 10. VIII 1924.

33 АЈ-70-263-473, Реферат „Отомански дугови“, 5. III 1929.

34 Nedim Dikmen, Osmanlı Dış Borçlarının ve Siyasi..., 152.; Hatıce Bahar Aşçı, „Lozan Barış Antlaşmasın'da Osmanlı Borçları Meselesi“, *İnsan ve Toplum Bilimleri*, 6, 2016, 1652.

35 Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara, 2009.

из 1910-1911. и 1911-1912, као и царинске таксе које је она успоставила 1907. године.[36]

Оваква расподела наишла је на противљење Турске, Грчке и Бугарске, али и Велике Британије и Француске, као мандатора новонасталих држава у Азији. Због тога су се оне обратиле Савету Друштва народа инсистирајући на ревизији оваквог решења, позивајући се на 47. члан Лозанског мировног уговора који је предвиђао институт ревизије.[37] Савет Друштва народа је тај посао поверио Евгену Борелу, професору универзитета у Женеви, који је, констатујући „у првој подели извесне неправилности", наредио поновну „под надзором одређеног експерта".[38] Арбитражна одлука професора Борела није унела никакве промене у вези са износом „Отоманског дуга" претходно опредељеног као удео Краљевине СХС у истом. Влади Краљевине СХС, незадовољној оваквим исходом, преостало је једино да покуша да у предстојећим непосредним преговорима са портерима „Отоманског дуга" у вези са модалитетом плаћања испослује извесне олакшице, на чему је она, са променљивим успесима, предано радила у наредном периоду.[39]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Министарство финансија Краљевине Југославије, Архив Југославије.

Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1890-1947, Архив Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. I, Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije – Globus, 1986.

Stojković, Momir, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, tom II (1919-1945), Beograd: Službeni list SRJ, 1998.

Штампа:

Бранич, Београд 1886.

Време, Београд 1931.

Гласник, Београд 1923.

Отаџбина, Београд 1890.

36 Како су у ове таксе у обзир долазиле и оне наплаћиване у солунској луци, то је повећавало приход са територије Македоније, а самим тим износ дела дуга који је падао на терет Краљевини СХС. (Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, 228)

37 Наиме, за разлику од Севрског мировног уговора, у Лозани су приликом утврђивања текста уговора о миру биле предвиђене и санкције одређеној држави која би покушала са одуговлачењем исплате дуга. Све евентуалне спорове с тим у вези имало је да решава Друштво народа. (Исто, 229)

38 АЈ-70-263-473, Реферат „Отомански дугови", 5. III 1929.

39 *Исто*.

Политика, Београд 1920, 1923, 1925.

Правда, Београд 1925.

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.

ЛИТЕРАТУРА:

Армстронг, Х. Ц., *Кемал паша – сиви вук*, Београд: Народна култура, 1938.

Aşçı, Bahar Hatıce, „Lozan Barış Antlaşmasın'da Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri*, 6, 2016, 1649-1666.

Baykara, Tuncer, *Milli mücadele (1918-1923)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.

Barlas, Dilek, „Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası - Makaleler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

Viriyeviç, Vladan, „The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes during the Conference of Lausanne 1922-1923", *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslarasarı Sempozyumu (13-15 Kasım 2013)*, I, „Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları", Ankara 2015, 25-39.

Dikmen, Nedim, „Osmanlı Dış Borçlarının ve Siyasi Sonuçları", *Iktisadi ve Idari Bilimleri Dergisi*, 21, 2005, 137-159.

Јовановић, Јован М., *Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938*, књ. 1, Београд: Издавачка књижарница Косте Ј. Михаиловића, 1938.

Марковић, Томислав, „Српско-турски уговор о миру 1914. године", *Српске студије*, 6, Београд, 2015, 66-94.

Michitch, Douchan, *La Réparatition de la Dette Publique ottomane et le Royaume des Serbies, Croates et Slovènes*, Belgrade: Narodna misao, 1925.

Özdemir, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara, 2009.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, Knjiga 1, Kraljevina Jugoslavija: 1914-1941, Beograd: Nolit, 1988.

Pizzo, David, Greco-Turkish war (1919-1922), *Twentieth-Century War and Conflict – a Concise Encyclopedia*, West Sussex: Willey Blackwell, 2015, 81-84.

Svara, Maksim, *Gazi Mustafa Kemal-paša - njegov život i djela*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1931.

Richter, A. Heinz, *The Greek-Turkish war 1919-1922*, Wiesbaden: Verlag Franz Phillip Rutzen, 2016.

Стојић, Биљана, *Француска и Балкански ратови (1912-1913)*, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2015. (рукопис докторске дисертације)

Todorović, Desanka, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine", *Istorija XX veka*, XI, Beograd, 1970, 231-268.

Todorović, Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd: Narodna knjiga –Institut za savremenu istoriju, 1979.

Томић, Св. Зоран, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, Београд: Планета, 1939.

Hakov, Džengiz, *Istorija savremene Turske*, Prizren: BAL-TAM, 2011.

Chernichenkina, Natalia, „Turkey, the Balkan States and the Ottoman debt: dealing with the challenges of imperial legacy", *Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi,* 17-22 Kasım 2011", I, Üsküp-Manastır, 163-184.

Vladan Virijević

”THE OTTOMAN DEBT“: WHY THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES DID NOT SIGN PEACE TREATIES IN SÈVRES AND LAUSANNE?

Summary

Among the many foreign policy challenges facing the young Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the Great war 1918, one of those who even read for five years burdens her position on the intricate international scene was the „Ottoman Debt“ issue. It is in this example that the egoistical nature of its allies from the block of the Entente, who were guided by their particularistic interests. Despite the risk of confrontation with official Paris and London, the Government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was not prepared to accept the amount of the „Ottoman Debt“ determined when concluding peace treaties in Sevre in 1920 and Laussane in 1923, refusing to sing him. This fact, with a few other unresolved issues, made it difficult to normalize bilateral relations between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Ottoman Empire, that is, since 1923 of the Republic of Turkey.

УДК: 000000000000

Јована ШАЉИЋ

ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ МУСЛИМАНА У ПОСЛЕРАТНОМ ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДРУШТВУ[1]

Сажетак: У раду је приказана општа слика политичког организовања и удруживања босанскохерцеговачких муслимана у послератном југословенском друштву које је сачињавало нову државу Срба, Хрвата и Словенаца створену 1918. године и то кроз стварање муслиманских политичких партија међу којима је доминирала Југословенска муслиманска организација – ЈМО. Приказани су разлози и процеси који су доводили до стварања верски и национално обојених муслиманских партија, што је представљало огледало верско-националних односа на читавом југословенском простору, као и парадокси до којих је политичка трговина са овим партијама често доводила, стварајући све већи јаз у верски и национално дубоко подељеном друштву.

Кључне речи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, југословенско друштво, муслиманске политичке партије, Југословенска муслиманска организација (ЈМО), аграрна реформа, верско-национално питање.

Крај Великог рата довео је до краја два велика царства, аустријског и турског, и окончања њихове доминације на Балканском полуострву. На већем делу полуострва формирана је нова држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, заснована на националним идеалима које је још француска буржоаска револуција пробудила широм Европе. Штавише, била је то држава која је идеју нације и националног идентитета подигла на виши ниво, изјашњавајући се као земља једног народа с три имена. Овај троимени народ у теорији је подразумевао и муслимане словенског порекла и језика настањене превасходно у Босни и Херцеговини, али је у пракси, по принципу „свака птица своме јату“ од кога је југословенска држава боловала и пре самог свог настанка,

1 Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

дошло до стварања тзв. муслиманских политичких партија по угледу на српске и хрватске.

У састав нове државе ушао је 1.345,271 муслиман.[2] Њихово расположење према новој домовини није било на завидном нивоу. Муслимани Србије, пре свега они настањени на подручју Македоније и Косова и Метохије, још су током Првог светског рата анимозитет према новој држави показивали разним диверзијама и пребезима на турску и аустријску страну, остајући фанатично одани османском султану и фетви о светом рату која је на почетку Великог рата прокламована. Фетва је давала прецизна и јасна световна упутства о понашању муслимана у рату која су локални муслимани здушно прихватали, надајући се да ће се по његовом окончању ствари вратити „на старо".[3]

Босанскохерцеговачки муслимани су већим делом рата били лојални поданици Аустро-Угарске, духовно такође окренути Турској, и гинули су за земљу која је била највећи противник стварања самосталне јужнословенске државе на југоистоку Европе.[4] Аустро-Угарска је у објави светог рата угледала пре свега прилику за сопствене интересе у вези са босанским муслиманима. С једне стране, ишло се на сам одзив и њихову мотивисаност у рату како би у што већем броју стали на страну монархије, због чега су *Сарајевске новине* писале о позиву на свети рат тумачећи обавезе свих муслимана: „Дужни су сви муслимани у овом рату судјеловати. Ратовати не морају дјеца, жене, робови, слијепци и сакати. Ако се непријатељ побиједи, тиме је рат довршен, али ако друкчије буде па непријатељ побиједи, онда може жена, а да не пита свога мужа, и роб, а да не пита свога господара поћи у рат... Сви су муслимани обавезни у овоме случају да судјелују у рату против оних који су означени као непријатељи Ислама."[5] Осим тога, тузлански муфтија је, заједно са неким босанским великашима, послао у Цариград поруку да је вест о позиву на свети рат, као и заједничка султанова борба са великим пријатељем и заштитником муслимана Фрањом Јосифом против непријатеља ислама, обрадовала срца свих верника у Босни.[6] С друге стране, како би се избегле етничке поделе међу самим муслиманима, као и српске тежње према националном уједињењу које су укључивале и босанскохерцеговачке муслимане, аустријска пропаганда је инсистирала и на

2 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932, 2.

3 Више о утицају фетве о светом рату на локално муслиманско становништво погледати у: Ј. Шаљић, *Турска објава „светог рата" 1914. године: последице и одјеци код муслиманског становништва Србије*, Међународни тематски зборник посвећен академику Драгољубу. Р. Живојиновићу (1934-2016) „Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења", Књига I, Ниш: Филозофски факултет (2016), 153-168.

4 A. Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb, 2010, 63.

5 М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973, 139.

6 *Исто*, 139, 140.

солидарности и заједништву босанских и албанских муслимана, без обзира на различите језике којима говоре, чиме је стварала атмосферу заједничких интереса окупљених под круном Беча и зеленом заставом калифата, остављајући по страни све раније несугласице између савезника.[7]

Ипак, како се рат ближио крају, а његов исход локалним муслиманима све више указивао на то да повратка „на старо" неће бити, верски идеали су почињали да уступају место практичним решењима. Прве поборнике међу муслиманским првацима у Босни и Херцеговини југословенство је добило већ у јесен 1917. године.[8] У исто време се и босански реисул-улема Џемалудин еф. Чаушевић, током састанка с председником Југословенског клуба др Антоном Корошецом, практично изјаснио у прилог југословенској идеји, док је у фебруару 1918. године др Мехмед Спахо, у то време секретар Трговинске коморе у Сарајеву и један од млађих босанских политичара, изјавио како муслиманска интелигенција, а већим делом и широке народне масе, увиђају да им је спас у слози и јединству свих Срба, Хрвата и Словенаца.[9] Чак су и двојица најоштријих противника српства и југословенства, муслимански политички и народни прваци Шериф Арнаутовић и Савфет-бег Башагић, који су августа 1917. године аустријском цару уручили меморандум у коме се истиче да је већина муслимана противна идеји стварања јужнословенске државе, годину дана касније прихватили програм Народног већа СХС. Арнаутовић је отишао и корак даље изражавајући, као уосталом и реисул-улема Чаушевић, захвалност српској војсци и њеном команданту Милану Недићу, истичући своју претходну мађарофилску политику, услед лоше обавештености о војној снази централних сила, погрешном.[10]

У сваком случају, муслимани јужнословенског простора су, у предвечерје стварања нове државе, били подељени око нове југословенске идеје, услед чега је и код муслиманских народних првака, као и код самог народа, избила у пуном светлу Башагићева тврдња да по овом питању „неко удара у плочу, а неко у чавао".[11]

---

7 Ј. Шаљић, *Турска објава „свето̄ї ра̄та"*,157.

8 Умерену југословенску опцију, уједињење свих земаља Аустро-Угарске у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у једно самостално државно тело „под жезлом хабзбуршко-лотаринске династије", подржали су муслимански прваци Дервиш-бег Миралем и Сејфудин Хусеинагић. (A. Jahić, *нав. дело*, 64-65)

9 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Sarajevo, 1970, 135.

10 Босански реисул-улема Џемалудин еф. Чаушевић је приликом свечаног банкета уприличеног у част српске војске у Сарајеву новембра 1918. године назвао српске војнике и официре „пионирима и заштитницима наше младе слободе... јуначком војском неумрлих заслуга за слободу народа", нарочито за слободу „своје браће по крви и језику на Славенском југу". (A. Jahić, *нав. дело*, 74-76)

11 *Исто̄*, 65.

У оваквим околностима привидне слоге и братства на којима се темељила млада држава, на површину је избио и нови-стари проблем решавања аграрног питања, тј. феудалних односа наслеђених још из турског времена[12], који је почела декларативно да решава још аустроугарска управа у Босни и Херцеговини. Међутим, различити политички интереси увек су узимали превагу над практичним решењима, нашта нису остале имуне ни нове југословенске власти, продубљујући на тај начин верско-национални јаз у земљи.

Према статистичким подацима из 1910. године, пољопривредом се у Босни и Херцеговини бавило 88% становништва[13], због чега је брзо и ефикасно решавање аграрног питања у овој покрајини било од виталног значаја за здраве основе на којима ће се темељити међуконфесионални односи у новој држави. Међу земљопоседницима са кметовима највише је било муслимана (чак 91,15%), док је зависних сељака највише било међу православним, српским становништвом (73,92%).[14] С обзиром на овакву статистику, јасно је да је аграрни проблему у стопу пратило и верско-национално питање оптерећено дугом и тешком историјом Срба под турском влашћу. Додатни компликацију представљало је и то што је чак и муслимански сељак, водећи се верским а не класним осећајима, стао на страну муслиманског феудалца, због чега су се класне супротности додатно обојиле верско-националном нотом. Стварање слободног сељачког поседа у суседној, постустаничкој Србији кроз читав 19. и почетак 20. века, будило је у српском становништву преко Дрине јак национално-револуционарни подстицај, поготову што је и Аустро-Угарска одуговлачила са решавањем овог питања, подилазећи у својим политичким маневрима муслиманској елити оличеној у муслиманским феудалцима. Због тога је српски сељак, самим одласком аустроугарске управе из Босне, аграрно питање сматрао решеним. У победничком заносу, одлучио је да га решава на своју руку отказивањем обавеза феудалцу, заузимањем земље а неретко и нападима на имовину и личност велепоседника. Долазило је и до међусобних свађа, па чак и убистава међу самим сељацима око поделе беглучких земаља, а све је претило да се претвори или у грађански рат или у нову буржоаску револуцију на европском тлу. Убрзо су овакви случајеви привукли и обичне разбојнике и пљачкашке банде које су временом почеле да нападају не само муслиманске феудалце, већ и слободне сељаке без разлике у вери. Овакви напади најчешће су се одигравали на граници Хецеговине и источне Босне са Црном Гором и у западној Босни према Лици, и мада нису имали никакве везе

12 Како наводи Пуриватра, аграрно питање је доминирало читаво једно столеће у социјално-економским, конфесионално-националним и политичким односима, нарочито у Босни и Херцеговини. (A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, 217).

13 A. Purivatra, *нав. дело*, 142.

14 *Исто*.

са револуционарним аграрним покретом, често су приказивани као поступци кметова и револуционарног сељаштва.[15]

Ни обећање регента Александра о брзом и правичном решењу аграрног питања није значајније умирило ситуацију, поготову што решење није долазило ни брзо, а камоли правично. У свом говору од 6. јануара 1919. године регент Александар је између осталог изјавио: „Ја желим да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања, и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном надокнадом досадашњим њеним власницима... Зато сам позвао моју владу, да одмах образује комисију, која ће спремити решење аграрног питања, а сељаке-кметове, позивам, да с поверењем у моју краљевску реч мирно сачекају да им наша држава законским путем преда земљу, која ће унапред бити само божија и њихова, као што је то већ одавно у Србији."[16] Ипак, упозорења о међуверској мржњи у Босни и Херцеговини коју је Аустро-Угарска додатно продубила и због које су чврст правни поредак и општа сигурност у овој покрајини били од самог почетка упитни, појавило се још на Крфској конференцији 1917. године.[17] Држава се, истина, трудила да стане на пут физичким обрачунима, с обзиром да ни њеном међународном угледу, а на крају крајева ни самом опстанку, овакви догађаји нису ишли у прилог. Међутим, насиље у вези са аграрним питањем неминовно је коришћено за политичке сврхе. Тако су муслимански феудалци, иако су чинили свега 10% укупног муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, почели да изједначавају своје интересе са интересима свих муслимана у покрајини, а укидање кметства да представљају као напад на целокупно муслиманско становништво. Прогони муслимана су заправо ишли на руку беговима који су, представљајући своје циљеве и интересе као општемуслиманске, били на тај начин и идејни зачетници политичког организовања муслимана у покрајини.

Током послератних година у Краљевини СХС формирано је неколико политичких партија муслимана. Ту је била „Југославенска муслиманска демократија", партија која је махом окупљала оне муслимане који су се национално опредељивали као Срби. Како је аграрно питање било горуће у земљи, они су се залагали за његово решавање тако да буде праведно за обе

15 *Исто*, 223.

16 *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914-1919*, приредио Ф. Шишић, Zagreb, 1920, 299.

17 О томе је говорио члан Југословенског одбора из Лондона Душан Васиљевић, рекавши да ће сам народ хтети да се свети онима који су му нажао учинили и да се то неће моћи спречити: „Православни народ у Босни је много страдао од државе. Он је великим делом растеран од кућа. А Аустрија је толико искористила разлику у вери, да је посејала огромну мржњу. Услед онога што су Католици и Муслимани учинили Православнима, њих ће, кад уђе српска војска, ухватити страх. А и Православни ће гледати да се наплате колико могу. То се све неће моћи спречити." (V. Đ. Degan, *Međunarodno pravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo, 1972, 85)

стране, чиме су заправо заступали и интересе земљопоседника, а не само кметства. Странка која је, с друге стране, заступала права муслиманских сељака основана је у марту 1920. године под називом „Муслиманска тежачка странка". Она се залагала за равноправан положај муслиманских са православним и католичким сељацима и сматрала је да беглучари који су у последњих десет година обрађивали земљу треба да постану и њени власници, уколико тренутни власници не желе сами да је обрађују. Насупрот њој, „Муслиманска народна странка" основана у истом периоду кад и „Муслиманска тежачка странка" без резерве је заступала само интересе феудалаца сматрајући да кмету треба дати онолико земље колико му је неопходно за пристојну егзистенцију и то по могућству из државних латифундија. Ту су још били и „Муслимански радикали" под вођством Шерифа Арнаутовића, као и „Народна муслиманска организација" која је основана на иницијативу бивших феудалаца из Босне и Херцеговине само за скупштинске изборе 1925. године, након чега је престала да постоји.[18] Из последњег примера се нарочито може видети да је већина ових странака заправо настајала махом као противтежа највећој и најјачој странци на овим просторима која је у сваком погледу доминирала међу муслиманским гласачима у покрајини – „Југословенској муслиманској организацији" (ЈМО).

„Југословенска муслиманска организација" је заправо настала спајањем „Муслиманске организације", око које су се крајем 1918. окупили сарајевски муслимани, и „Тузланског акционог одбора" на челу са тузланским муфтијом Ибрахимом ефендијом Маглајлићем, који је на оснивачкој скупштини „Југословенске муслиманске организације" фебруара 1919. године једногласно проглашен за првог председника странке. У стварању јединствене политичке организације свих муслимана, у почетку се инсистирало и на сједињавању с „Југословенском муслиманском демократијом", странком коју су чинили српски оријентисани муслимани. Ипак, с обзиром на то да је ова странка чврсто стајала на становишту централистичког уређења државе без покрајинских граница, за ЈМО у чијем је основном програму била широка аутономија Босне и Херцеговине у њеним постојећим границама, странка Срба муслимана је била неприхватљива. Важно је напоменути да се „Југословенској муслиманској организацији" накнадно придружио и др Мехмед Спахо, једини муслимански министар у Влади Краљевине СХС (Министарство руда и шума), који ће обележити рад странке и постати њена прва личност у годинама које су следиле.

Поред аутономије Босне и Херцеговине, идеје свакако драге муслиманским масама, важан део програма ЈМО на оснивачкој скупштини било је и економско обештећење муслиманског становништва за штете настале током рата, а нарочито током послератног уједињења. Иза оваквог захтева је, у основи, прикривено стајала заштита интереса беговата. Мада никада нису чинили

18 Више о муслиманским странкама у послератној Југославији видети у: A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, 240-250.

већину руководства странке, босански земљопоседници су, нарочито у првим годинама рада странке, успевали да наметну своју класну политику. Атиф Пуриватра, највећи познавалац и проучавалац ЈМО, тврди да су прогони муслимана у послератној Босни и Херцеговини, који су се одигравали у позадини нерешеног аграрног питања, неминовно обојеног верско-националном нотом и оптерећеног дугом и тешком историјом Срба под турском влашћу, заправо ишли на руку муслиманским феудалцима. Они су, по његовом мишљењу, представљајући своје интересе као интересе свих муслимана у покрајини, а напад на себе као напад на исламску веру, обичаје и традицију, што је за обичан муслимански свет увек било посебно осетљиво питање, заправо били идејни зачетници политичког организовања муслимана у послератном периоду.[19]

Колико је „Југословенска муслиманска организација" узлетела на крилу аграрног покрета и национално-верских нетрпељивости у Босни и Херцеговини, толико је друго крило било резервисано за критику саме Исламске заједнице, нарочито њених вакуфско-меарифских тела у којима су седели углавном некомпетентни политичари, трговци и хоџе прилично старомодних схватања. Нарочито је на мети критика био Шериф Арнаутовић, припадник предратне гарде муслиманских политичара кога је ЈМО нападала за превише комотно трошење вакуфских средстава и трансакције сумњиве нарави. Иако је одбацио све оптужбе, Арнаутовић се убрзо повукао са места вакуфско-меарифског директора.[20] Текстови у „Времену" и „Правди", гласилима странке, о стању у Исламској заједници, били су изразито критички интонирани. ЈМО је тражила нове изборе у Вакуфско-меарифском одбору коме је већ увелико био истекао мандат. Критике су биле упућене и поглавару Исламске верске заједнице у Босни и Херцеговини, Џемалудину ефендији Чаушевићу, због рушевног стања муслиманских школа и верских објеката и стања међу имамима и муалимима који живе на ивици егзистенције, а морају да школују и васпитавају муслиманску децу, што је код гласачког тела увек доносило јефтине али делотворне политичке поене. Такође, проузрокујући муалимску кризу и оснивајући фонд од добровољних прилога за незадовољне муалиме, ЈМО је приволела себи готово читаву илмију, додатно на тај начин оснаживши своју позицију пред изборе.[21] Ипак, то што је уплитање у послове верске заједнице представљало подручје интереса једне политичке партије није било ништа необично, нарочито међу муслиманима код којих се идентитет формирао на дубоко укорењеној исламској концепцији јединства верског и националног и код којих је вера била интегрални део свих аспеката свакодневног живота друштва. На крилима оваквих послератних околности које су јој ишле на

19 A. Purivatra, *нав. дело*, 238.

20 A. Jahić, *нав. дело*, 108.

21 *Исто*, 109.

руку, „Југословенска муслиманска организација“ је на следећим вакуфско-меарифским изборима декласирала своје политичке противнике и постала странка са којом се озбиљно рачунало у будућем политичком животу нове Краљевине. Један од првих доказа за то је било и изгласавање Видовданског устава две године касније.

У писму посланичког клуба ЈМО председнику Владе Николи Пашићу почетком марта 1921. као услов за прихватање владине верзије Устава и учешће у Влади наведено је, осим територијалне целовитости покрајине, и уношење у Устав одредби које се, поред осталог, тичу обавезне наставе веронауке у основним и средњим школама, деловања шеријатских судова и сузбијања алкохолизма. На седницама Уставног одбора и Уставотворне скупштине нарочита пажња била је посвећена питању шеријатских судова у смислу разраде члана 10. Сенжерменског уговора о мањинама, склопљеног с Краљевином СХС две године раније, а у коме се каже да ће се муслимански наследни и породични односи решавати у складу с муслиманским обичајима. Пошто муслимански обичаји и шеријатско право ипак нису исто, и улема и политичари су инсистирали на увођењу и организацији шеријатског судства на простору читаве земље. На крају, ЈМО се на сва уста хвалила како су у Устав ушле одредбе „којима се гарантује не само да нам остану наши шеријатски судови у БиХ него да се оснују и у осталим крајевима Краљевине, гдје има муслимана и да им се и дјелокруг унеколико прошири“.[22] Наравно, и међу муслиманским интелектуалцима је било гласова разума попут Шукрије Куртовића и Мухамеда Хаџића који су устали против оваквих решења, сматрајући да муслимани нису и не треба да буду никаква мањина, да вера не треба да односи превагу над нацијом, као и да муслиманима нису потребни муслимански обичаји и шеријатско право већ грађански судови и потпуна интеграција у нове националне и друштвене системе.[23] Ипак, по том питању, с „Југословенском муслиманском организацијом“ није могло бити погађања. Посланици ЈМО су поручивали да без признавања шеријатског судства нема ни признавања ислама као равноправне религије. Њима су се у том захтеву придружили и муслимани из јужних крајева тражећи уставне гаранције у погледу шеријатских судова, па је у Видовдански устав ушла и одредба: „У породичним и наследним пословима муслимана суде државне шеријатске судије.“[24] Све то не би било толико необично да током наредних година оснивање и организација шеријатских судова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца није текла напоредо са укидањем шеријатских судова и закона у самој Турској.

22 *Исто*, 148.

23 *Исто*, 124.

24 *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак IX, Судска власт, члан 109, 28. јуна 1921. у Београду, 18.

Осим шеријатских судова који су се у Ататурковој Турској већ увелико избацивали из употребе, ЈМО је инсистирала и на уставној одреби по којој ће им бити дозвољено одржавање веза са хилафетом у Цариграду, као врховном верском организацијом муслимана, и халифом, као врховним верским поглаварем муслимана, тим пре што ова обавеза није била утврђена Сенжерменским мировним уговором. На крају је, чланом 12. Видовданског устава било предвиђено „да све усвојене и признате вероисповести могу одржавати везе са својим врховним верским поглаварима и ван граница земље, уколико то траже њихови духовни прописи".[25] Таква одредба је, међутим, две године касније довела не само до сличне парадоксалне ситуације као са шеријатским судовима, већ и до озбиљних размирица на релацији држава – Исламска заједница и политички представници Босне и Херцеговине. Наиме, све до 1922. године титулу халифе као духовног поглавара свих муслимана света носио је турски султан, обједињавајући на тај начин световну и духовну власт. У новембру 1922. године је у Турској укинут султанат, али не и институција хилафета, због чега су турске световне власти на челу са Ататурком титулу халифе доделиле Абдулмеџиду II, с тим да су његова овлашћења била искључиво духовна. У читавом исламском свету је новонастала ситуација и избор халифе без световне власти изазвала озбиљне дилеме, због чега бројне муслиманске земље нису журиле да пошаљу своје делегације ради исказивања лојалности новом муслиманском поглавару. Ипак, делегација муслимана Краљевине СХС била је прва делегација која је отишла на поклоњење новом халифи. Међутим, већи проблем је настао унутар саме државе око састава делегације у којој није било представника Босне и Херцеговине. Пре свега, изостанак за државу и њене интересе увек проблематичног поглавара Исламске заједнице БиХ Џемалудина ефендије Чаушевића, чији су чести испади против власти изазивали за исту непотребан ризик, био је и разлог највећих несугласица. Тако је трочлана депутација коју су сачињавали врховни муфтија Мехмед Зеки ефендија Ћинара, приштински муфтија Мехмед еф. Сеза и представник Муслиманског одељења Министарства вера у Београду Хасан Ребац отишла на поклоњење новом халифи, док су српске власти Џемалудину еф. Чаушевићу одузеле пасош како не би могао да изађе из земље. На то су, осим представника Исламске заједнице, оштро реаговали и представници Југословенске муслиманске организације. Двадесет посланика на челу са Мехмедом Спахом потписало је захтев Народној скупштини у којој су тражили образложење оваквог поступка према босанском верском поглавару муслимана сматрајући да се тиме грубо крши члан 12. Видовданског устава.[26] Оно што је занимљиво у читавој причи

25 *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак II, Основна грађанска права и дужности, члан 12, 28. јуна 1921. у Београду, 3.

26 Архив Југославије (=АЈ), Министарство вера (=МВ), Муслиманско одељење (=МО), фонд (=фн.) 69, фасцикла (=ф) 53, бр. 86, народни посланици – министру вера, 31. маја/12. јуна1923, у Београду.

јесте то да су, слично као и са шеријатским судовима у Турској, непуних годину дана касније хилафет и институција халифе укинути тако да више никада нису били обновљени у муслиманском свету.

Како било, у међувремену је дошло до раскола у самој ЈМО на две струје, од којих је политички преживела она Мехмеда Спахе који је са југословенском владом наставио причу успона и падова практично све до своје смрти 1939. године. Међусобне оптужбе свакако нису изостајале. Владајућа коалиција је често умела да напада ЈМО за субверзивно и антидржавно деловање и спречавање консолидације државе, оптужујући их да представљају разоран елемент који не води рачуна о државним интересима. Осим тога, једна од најчешћих оптужби била је усмерена ка верској позадини странке због чега је више пута предлагана и забрана њене политичке делатности. Ни Спахо није остајао дужан, па је приликом једног говора, управо по том питању изјавио: „Радикална и Радићева странка су исто толико вјерске колико и наша. Радић је своје зборове отварао поздравом „Хваљен Исус" а Радикална странка слави сваке године своју крсну славу Три јерарха, па и државне зграде освештавају се по православном обреду. Наша организација има само име вјерско, а по свом раду је чисто политичка. Док они не носе тог имена, али су и по форми и по садржини вјерске организације."[27]

У сваком случају, како су се странке поделиле по верско-националном принципу, тако су се поделили и гласачи. Срби су гласали за српске, Хрвати за хрватске, а готово сви муслимани за „Југословенску муслиманску организацију" која је, политички промишљено, поклањала пуно пажње пре свега њиховим верским осећањима.

На крају, уместо закључка, преносимо део текста из већ поменутог сарајевског листа „Вријеме" у коме непознати аутор као битну препреку југословенској слози види у несложности муслиманске заједнице подељене на шест карактеристичних представника муслимана. Први муслиман је, како се наводи у тексту, прешао право из куће у чаршију, дао се на занат и трговину и поставио правило да пази само на свој посао који не треба да прелази дућански праг. Услед овакве своје просторне и духовне ограничености, у време кад се „о Југословенима и Југославији на пуна уста говорило и у свим новинама писало", овај муслиман уопште није знао „ко су ти Југословени и гдје они живе". Други је отишао у медресу где му је утувљено да се читавог живота треба бавити само „науком о вјери" пошто је све друго пролазно и испразно, а уз то и сумњиво. Трећи је завршио основну и средњу „реалну" школу и потом отишао у велики европски град на универзитет, одакле се вратио „пун нових идеја, снујући како ће препородити своје најближе суплеменике". Четврти је, пак, отишао у Турску, завршио мектеб и медресу и „живећи у атмосфери турског народа,

27 *Pravda*; 2. mart 1926, god. VIII br. 9, u Sarajevu.

учећи на турском језику, турску повјест, турску књижевност, постао је душом и срцем муслиман и осјећајима прави Турчин". Пети није отишао ни у школу ни у медресу, остао је у свом месту, у својој кући, где удобно живи и ништа не ради пошто је син каквог богатог бега. Ту је на крају и шести муслиман (сељак) који је због свог ограниченог живота „сличан младој биљци, на коју се може накалемити и племенита и отровна воћка". На питање како сложити ове људе, пре свега у оном најважнијем, питању народности, аутор текста наставља своју полемику кроз имагинарни разговор с једним од типичних муслиманских представника:

- Мехага, које си народности?

- Какве народности, ја сам муслиман, и то ми је све.

- Али мораш бити Србин или Хрват, јер иначе, како људи кажу, мораш пртљати у Азију.

- Па ето, ако се не коси с Исламом, назовите ме како хоћете."[28]

Тако је, заправо, нова држава једне нације са три вере од самих својих почетака била подељена по националном кључу у свим својим аспектима, укључујући и политички, као један од најзначајнијих за успешно (не) функционисање читавог система. Проблем ипак није лежао толико у верско-националном неслагању самог становништва, иако је одређени анимозитет несумњиво постојао, колико у политичкој трговини национално обојених партија како би се у што већој мери остварили лични и страначки интереси на све три стране „једне нације". Аграрно питање и питање јединства Исламске заједнице су на тај начин остајали годинама да служе као средства уцена, уступака и трговине у борби за што веће учешће у власти разједињене земље, што се неминовно преносило и на обичан свет код кога се на тај начин стварао све дубљи јаз у међусобним верско-националним односима.

28 Текст преузет из: D. Tanasković, „Srbi turskoga zakona" ili „Turci srpskoga jezika", *Islam i mi*, Beograd, 2006, 49-50.

Jovana ŠALJIĆ

THE POLITICAL ORGANIZATION OF MUSLIMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN POST-WAR YUGOSLAV SOCIETY

Summary

The end of the Great War also brought an end to two great empires, the Austro-Hungarian and the Ottoman, which also ended their dominance in the Balkan Peninsula. In a good part of the peninsula a new state was formed – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes – a state based on national ideals awakened by the French Revolution throughout Europe. Moreover, it was a state that elevated the idea of a nation and national identity to a higher level, declaring itself as the country of one three-named nation. In theory, this three-named nation also included Muslims of Slavic descent and language, who lived mostly in Bosnia and Herzegovina. In practice, however, based on the "birds-of-a-feather" principle, which had troubled the Yugoslav state even before its very creation, Muslim political parties were founded, similarly to Serbian and Croatian. This paper presents a general picture of the political organization and association of Bosnian Muslims in post-war Yugoslav society, with the Yugoslav Muslim Organization (JMO) as the dominant among the Muslim political parties founded after 1918. The reasons and processes that led to the creation of religiously and nationally coloured Muslim parties reflected the pattern of religious and national relations predominating in all of Yugoslavia, as well as the paradoxes that political trade with these parties often led to, creating a growing gap in a society deeply divided along religious and national lines.

УДК: 000000000000

Вацлав ШТЕПАНЕК

Т. Г. МАСАРИК И НАСТАНАК КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Сажетак: Томаш Гарик Масарик, професор филозофије, посланик аустријског парламента и први председник Чехословачке, био је политичар изразито словенске оријентације. Као такав, имао је деведесетих година 19. века блиске односе с многим српским и хрватским културним и политичким личностима из Хабзбуршке монархије. Своје хрватске и српске студенте који су студирали на прашком универзитету учио је националној толеранцији и подстицао у њима идеје јужнословенске сарадње. Углед у највишим политичким круговима у Краљевини Србији стекао је пре свега својим учешћем у одбрани српских посланика у тзв. *заґребачком велеиздајничком ґроцесу* 1909. године и својим ангажовањем у *бечком ґроцесу* који је водила српско-хрватска коалиција против др Хајнриха Фридјунга децембра исте године.

Због свега тога Масарик је током своје ратне емиграције, испуњене радом на стицању подршке за разбијање аустроугарске монархије и стварању самосталне државе Чеха и Словака, блиско сарађивао са јужнословенском емиграцијом и српском владом, као и представницима српске културе и науке у иностранству, и залагао се за стварање заједничке јужнословенске државе Срба, Хрвата и Словенаца. Тиме се бави овај рад заснован на објављеним мемоарима учесника датих догађаја, али и на штампи из тог периода и објављеним изворима.

Кључне речи*:* Т. Г. Масарик, Велики рат, чешко-српска сарадња, Јужни Словени, Краљевина СХС, Чехословачка

Томаш Гарик Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 7. март 1850 – 14. септембар 1937) био је и до дан-данас остао човек кога су сматрали једном од веома значајних и утицајних политичких личности током Првог светског рата, али и у периоду између два рата. Међутим, Масарик је био и политичар изразито словенске оријентације. Његов биограф и пријатељ, чешки писац и новинар др Јан Хербен (Jan Herben), окарактерисао га је чак као „најсловенскијег политичара Великог рата".[1] Као такав, имао је још крајем 19. века блиске односе

1 Jan Herben, *T. G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele*, Praha: Sfinx, Bohumil Janda, 1946, 304.

са многим српским, хрватским и словеначким личностима из света политике, културе и науке. Притом је, у духу свог филозофског реализма, увек настојао да међу својим пријатељима пропагира јужнословенску сарадњу и јединство. Због тога је његово ангажовање у корист стварања заједничке јужнословенске државе у које је уложио много труда током Великог рата, и поред свог неуморног револуционарног рада на разбијању Хабзбуршке монархије и стварању самосталне чехословачке државе, било само логичан наставак његових предратних активности. Ако се жели говорити о Масариковом уделу у настанку Југославије, мора се бар укратко обратити пажња на његово предратно деловање у корист Срба и Хрвата.

Први стварни физички контакт са јужнословенским светом Масарик је остварио као посланик Царског већа у време својих студијских путовања кроз Босну и Херцеговину у лето 1892. године, припремајући се за свој критички реферат о промашајима у управи тих окупираних земаља у парламентарним делегацијама Аустроугарске.[2] Његов боравак у Сарајеву се прочуо и грађани су му, како се касније сећао, износили жалбе на управу Босне, не марећи за последице које би из тога могле да проистекну. Наводно су код њега долазили у хотел и ноћу, кроз прозор.[3] Масарик је 18. и 19. октобра 1892. критиковао у делегацијама рад аустријске администрације у окупираним земљама, а посебно корупцију и социјалну и националну неправду,[4] на шта тадашњи министар за Босну Бењамин Калај (Benjamin von Kállay), иначе добар познавалац тамошњих прилика и аутор запажене монографије о Босни, није био у стању да одговори. Масарик је посебно истицао да се „Турака [у духу времена је тако означавао босанске муслимане – прим. аут.] се бојимо [мисли на аустроугарску управу Босне – прим. аут.], Србима не вјерујемо, католицима вјерујемо, јер су они и онако влади одани. С тога се Турцима ласка, Срби се, ако је иоле могуће, притискују, а католици већ и по томе долазе до свога права, што је чиновнички апарат већим дијелом католички“.[5] О односима у Босни проговорио је још оштрије 1893. године и осудио цео систем. Изразитој критици изложио је покушај владе да створи посебну босанску нацију. „Учитељ није могао да буде ни Србин ни Хрват, морао је бити Босанац, да би га влада прихватила“,

2 Аустроугарске делегације представљале су законодавно тело које је одлучивало о заједничким питањима Аустороугарске, а било је сачињено (по принципу паритета) од представника цислајтанског Царског већа и транслајтанског Угарског сабора.

3 J. Herben, *T. G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele*, 59.

4 Видети *Говор у аустријским делегацијама 6. (18.) и 7. (19.) октобра 1892. професора Дра. Т. Г. Масарика*. (Веран превод из званичног стенографског протокола), Загреб: Издание Српске штампарије, 1893. Масарик посебно истиче како Срби тешко добијају трговачке дозволе, те да се и онима који их имају оне одузимају, а лако их добијају они други, „поуздани“. *Нав. дело*, 50.

5 *Исто*, 58.

говорио је у парламенту.[6] Многим сведочанствима доказао је да влада гаји посебну нетрпељивост према свему што је српско. Тако су Масарикова излагања о Босни била у неку руку и увод у борбу босанских Срба за црквену и школску аутономију.[7] Његови говори били су читани међу Јужним Словенима и учинили су га веома популарним. У писму српског трговца из Бањалуке чешком писцу Јозефу Холечеку (Josef Holeček), познатом ватреном пропагатору чешко-јужнословенског пријатељства, дословце стоји: „Професор Масарик, разголитивши управу босанску у појединим флагрантним случајевима, веома је задужио наше земљаке, али ништа мање није узбуркао Калајево царство. Цела босанска управа је на ногама. Ми овде добро знамо шта је професор Масарик кроз разне примедбе и питања министру [Б. Калају – прим. аут.] поручио."[8]

Међу младом јужнословенском интелигенцијом Масарик је био популаран пре свега као професор филозофије, посебно код оних који су због демонстрација и спаљивања мађарске заставе приликом посете Франца Јозефа Загребу 1895. године избачени са Загребачког универзитета и отишли да наставе студије у Прагу. Ову групу Масарик је формирао у духу својих социјално-политичких идеја, у духу свог „реализма".[9] Станоје Станојевић је у завршетку своје *Историје српскоī народа* у вези с тим написао: „Реализам и демократизам […] почели су да пуштају корене у Тројединици код српске и хрватске омладине под утицајем реалистичких начела професора Масарика. Данас [1910. године – прим. аут.] под утицајем ових идеја стоји цела српска и хрватска млада универзитетска генерација и утицај ових идеја се опажа нарочито јасно у раду и политици српско-хрватске коалиције."[10] Циљ Масариковог реализма био је да мали народи достигну светски стандард кроз непрестани рад, образовање, увођење демократских принципа,

6 Већ у говору из 1892. године он каже како се стиче „чудновати утисак, када се дјеци у школама предаје граматика босанскога језика" и иронично препоручује владама да се убудуће издају „граматике ердељскога, тиролскога и егарскога језика", па наставља да је политика вештачког гајења босанске народности схватљива са мухамеданског гледишта, али никако није прихватљива за Србина или Хрвата. *Исто*, 62-65.

7 Фрањо Малин, „Масарик и Југословени", *Летопис Матице српске* CXII (1938), књ. 349, мај 1938, 365. Малин даје приказ рада Миладе Паулове, *Tomáš G. Masaryk a Jihoslované* (видети напомену бр. 22), прилажући своје бројне напомене.

8 Josef Holeček, *Pero. Román-paměti.,* св. IV, Praha: PAT – Pražská akciová tiskárna, 1925, 95. Више о Масариковом путу у Босну и Херцеговину видети у: Ladislav Hladký, „T. G. Masaryk a Bosna a Hecegovina. Příspěvek k historii česko-jihoslovanských vztahů", *Slovanské historické studie XX* (1994), 33-55; Ladislav Hladký, „Masarykova cesta do Bosny a Hercegoviny v roce 1892", у: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca* IV, ур. Ivan Dorovský, Brno: Masarykova univerzita, 1994, 191-197.

9 Бранко Лазаревић, „Масарик и југословенско питање", у: *Т. Г. Масарик. Зборник*, ур. Драгутин Прохаска, приредила Југословенско-чехословачка лига у Београду. Београд-Praha: С. Б. Цвијановић – Orbis, 1927, 9.

10 Станоје Станојевић, *Историја српскоīа народа*. Београд: Нова штампарија Давидовић, 1910, поглавље *Културно јединство српскоīа народа*.

отклањање социјалне неправде и националних раздора.[11] Зато је увек својим студентима напомињао да је потребно да се ради на превазилажењу предрасуда између Срба и Хрвата и већ тада је говорио о националном јединству двају јужнословенских народа.[12] Масарикови студенти су након повратка у Хрватску и након своје политичке афирмације стали у прве редове оснивача хрватско-српске политичке коалиције и тиме је било „извршено ово највеће што су проф. Масарик и реализам учинили за југословенску државу: реалисти су постали политички господари Хрватске“[13], а то све до краја Великог рата.

Од младе српске и хрватске интелигенције о Масарику су учили и старији политичари. Далматински адвокат и посланик царског већа др Јосип Смодлака пише о томе 1910. године: „Постојала је у нас мала група људи која се ближе упознавала са овим човјеком, са његовим назорима – млади Хрвати и Срби који су били на студијама у Прагу. Од њих сам за Масарика чуо први пут. Претјерано, како ми се чинило, скоро религиозно одушевљење мојих мало млађих пријатеља према њиховом прашком учитељу није ме тада баш посебно обузимало. Дао сам им за право тек тада, када сам се са њим 1907. године сусрео у парламенту […] и данас могу да кажем да у нас немамо човјека који би био тако вољен, поштован и цијењен међу напредним Србима и Хрватима као управо Масарик.“[14] Бечки писац Херман Бар (Hermann Bahr) још додаје: „Кад год бих у Далмацији, Загребу и другде срео младог Србина или Хрвата европског начина размишљања, увек би се открило да за све најбоље у свом образовању захваљује Масарику.“[15]

Видели смо, дакле, да су Масарикови политички пријатељи и ученици већим делом потицали из јужнословенских области Аустроугарске. Свој престиж у српској краљевини Масарик је стекао посебно својим учешћем у одбрани српских посланика и чланова Српске самосталне странке у тзв. *заґребачком велеиздајничком ūроцесу* 1909. године, повезаним са анексијом Босне и Херцеговине, а нарочито својим ангажовањем у *бечком ūроцесу* који је водила српско-хрватска коалиција децембра 1909. године против бечког историчара др Хајнриха Фридјунга (Heinrich Friedjung). Он је у чланку у листу *Neue Freie Pres-*

11 Miroslav Šesták, „T. G. M. a malé národy“, у: *Sto let Masarykovy České otázky*, Praha: Ústav Tomáše G. Masaryka, 1997, 176.

12 Miroslav Šesták, Ladislav Hladký, „Masarykův vztah k jihoslovanským národům“, у: *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století / Од Мораве до Мораве. Из исūторије чешко-срūских односа у 19. и 20. веку*, ур. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Brno: Matice moravská и Matica srpska, 2004, 164.

13 Ф. Малин, „Масарик и Југословени“, 366-367.

14 Josip Smodlaka, „Náš Masaryk“, у: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, ур. Edvard Beneš, František Drtina, František Krejčí, Jan Herben, Praha: Grosman a Svoboda, 1910, 25.

15 Hermann Bahr, *Austriaca*, Wien, 1912. Цитирано према: J. Herben, *T. G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele*, 129; Видети и: Јан Хербен, „Наш Масарик“, *Срūски књижевни īласник XXIX* (1930), св. 6, 429.

se марта 1909. године на основу приложеног документа, наводно аутентичног, оптужио шефа конзуларног одељења српског министарства иностраних дела др Мирослава Спалајковића (касније српског посланика у Петрограду током Великог рата) да је финансирао, а тиме и сама српска влада, посланике Угарског сабора Фрања Супила, Едија Лукинића, Светозара Прибићевића, Франка Поточњака и још неколико представника српско-хрватске коалиције, с циљем подршке њихових велеиздајничких активности у корист Краљевине Србије.[16]

Масарикова улога у оба процеса била је од суштинске важности, те је он захваљујући томе у Србији стекао поштовање и низ пријатеља, а тиме задобио и поверење највиших српских политичких кругова.[17] Фридјунгов процес уједно је био почетак Масарикове борбе против аустроугарског министра спољних послова барона Алојза Лексе Ерентала (Alois Lexa von Aehrenthal) и његове дипломатске политике према Србији, јер је већ у образложењу своје интерпелације рекао да је Фридјунг своје инструкције добио од министра Ерентала, на ког се позивао у погледу тачности документа. Сакупљени материјал Масарик је употребио у свом говору у делегацијама 8. новембра 1910. у коме је отворено извргао руглу Ерентала због фалсификовања документа. У том говору први пут се отворено заузео за Србију када је, говорећи о анексионој кризи између Србије и Монархије, истакао да „у Бечу и Будимпешти многи људи још не могу да схвате, да Србија иде својим путем […], да на српске земље на Балкану има историјско и природно право, да иста црква, исти културни развитак упућују српски народ на Балкану к јединству".[18] То Масариково излагање је, заједно са

16 Више у раду самог Масарика објављеном у Београду: Томаш. Г. Масарик, *Васић – Форīач – Ерентал. Прилози за карактеристику аустроугарске дипломатије*, Београд: Словенски југ, 1911, 98 и пет факсимила. Такође: *Masarykova práce. Sborník ze spisů, řečí a projevů prvního prezidenta československé republiky*, ур. J. B. Kozák и др., Praha: Státní nakladatelství, 1930, 105-108, 168-176.

17 О томе више у: Ladislav Hladký, „T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu/T. G. Masaryk and the South Slavs: Constants and Variables within the Framework of an Old Story", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, ур. Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 237-252; Václav Štěpánek, „Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou/ Tomáš G. Masaryk and Serbs from the Kingdom before the first World War", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, 283-296. На српском језику видети: Марина Јанковић, „Томаш Масарик и Јужни Словени: Масарикова улога у Фридјунговој афери", у: *Од Мораве до Мораве. Из историје чешко-српских односа II / Od Moravy do Moravy. Z historie česko-srbských vztahů II*, ур. Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штепанек, Нови Сад: Матица српска и Матица моравска, 2011, 113-140.

18 Цитирано према: Божидар Марковић. „Масарик и Југословени (С политичког гледишта)", у: *Т. Г. Масарик.* Зборник, ур. Драгутин Прохаска, приредила Југословенско-чехословачка лига у Београду. Београд – Praha: С. Б. Цвијановић: Orbis, 1927, 29. Марковићев рад, заједно са његовим успоменама објављеним поводом Масарикове смрти („Из мојих успомена о Масарику", *Политика*, 19. 9. 1937, Београд, 5–6), као и рад Виктора Новака, „Масарик и Југословени", *Српски књижевни гласник XXIX* (1930), св. 6, 451-454, пружају потпуне информације на српском језику о Фридјунговом процесу, процесу са Васићем и о целокупном исходу ове срамне мрље аустроугарске дипломатије. Занимљиве детаље о настанку Васићевих „докумената" наводи Љубомир М. Давидовић, „Томаш Масарик и

још неколико његових каснијих говора, допринело Ерентаповој абдикацији.[19] Др Божидар Марковић, Масариков сарадник у Фридјунговом процесу, о томе касније пише: „Без претеривања се може рећи, да је Масарик постао политичар и државник светског гласа преко југословенског питања. Да овога питања није било, ко зна би ли се за Масарика створила оваква прилика да покаже своје велике способности. Да Масарика опет није било, југословенско питање никада онако јасно не би било представљено."[20]

Јасно је већ из овог цитата да су Јужни Словени одиграли одлучујућу улогу у Масариковом политичком животу.[21] Он се, захваљујући јужнословенском

Фридјунгов процес", *Правда*, 15. 9. 1937, Београд, 3.

19 Више о томе: Jaromír Doležal, „Masarykovy boje s Aehrenthalem", у: *Masarykův sborník 6. Vůdce generací II*, Praha: Čin 1932, 133-163.

20 Б. Марковић, „Из мојих успомена о Масарику", 6.

21 Масариков рад у корист Јужних Словена био је, непосредно после завршетка Првог светског рата, предмет обухватног истраживања. У тадашњој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно од 1929. године у Југославији, објављено је стотине чланака и студија о овој теми, а најпотпунији и најкомплекснији радови свакако се везују за имена Виктора Новака, Милана Марјановића, Драгутина Прохаске, Пера Слијепчевића, Јована Кршића, Мија Мирковића, Божа Ловрића, Бранка Лазаревића или Божидара Марковића (да набројимо само најутицајније личности тог доба). Библиографија ових радова може се видети у: Oton Berkopec, *T. G. Masaryk a Jihoslované. Bibliografie do konce roku 1937. Knihy a časopisy*, Praha: Slovanský ústav и Orbis, 1938. У тадашњој Чехословачкој проучавањем Масарикових веза са Јужним Словенима посебно су се истакли Милада Паулова (1891-1970) и Адолф Черни (1863-1952). Milada. Paulová, „Masaryk a Jihoslované", у: *Sborník přednášek o T. G. Masarykovi*, Praha: Slovanský ústav, 1931, 177-200; *Jihoslovanský odboj a česká Mafie. Díl I*., Praha: A. Bečková, 1928; *Dějiny Mafie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za Světové války 1914-1918*, Praha: Československá grafická unie, 1937; *Jugoslavenski odbor. Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1917-1918*, Zagreb: Prosvijetna nakladna zadruga, 1925; „Masaryk a Jihoslované", у: *Československo-jihoslovanská revue VII* (1937), 241-287. Adolf Černý, *Masaryk a Slovanstvo*, Praha: Čas, 1921; „Masaryk a Jižní Slované do války světové", *Slovanský přehled XXII* (1930), 127-140. После Другог светског рата дело Т. Г. Масарика није било проучавано из добро познатих разлога, као ни његове везе са Југославијом, а његова делатност и заслуге биле су одстрањене из школског градива. Након повратка демократије Масариковим контактима са Јужним Словенима пре Првог светског рата и у рату бавили су се многи истраживачи. Поред већ наведених аутора, то су радили и: M. Šesták, „T. G. M. a malé národy"; M. Šesták, L. Hladký, „Masarykův vztah k jihoslovanským národům"; L. Hladký, „T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu/T. G. Masaryk and the South Slavs: Constants and Variables within the Framework of an Old Story" и Václav Štěpánek, „Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou/ Tomáš G. Masaryk and Serbs from the Kingdom before the first World War". Видети и: Ladislav Hladký, „T. G. Masaryk a jihoslovanské národy za první světové války a v době meziválečné", у: *Sto let Masarykovy České otázky*, Praha: Ústav Tomáše G. Masaryka, 1997, 265-274; František Šístek, „Povinnost čestného muže': T. G. Masaryk a Černá Hora", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, 325-350; Jana Hrabcová, „ České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, 253-262. Од радова хрватских и словеначких историчара скрећемо пажњу на следеће: Damir Agičić, „Masaryk a Chorvati v minulosti a dnes: mezi nekritickou podporou a veřejným zpochybňováním" у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, 283-296; Irena Gantar Godina, "Let us learn from Czech-Slavs. Reception of Masaryk's Views among Slovenian Intelligentsia from 1895 to 1914", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, 263-282. На српском језику видети већ цитирани рад Марине Јанковић „Томаш Масарик и Јужни Словени: Масарикова улога у Фридјунговој афери", потом текст који је написао Ладислав Хлатки, „Српски пасоши Т. Г. Масарика из времена Првог светског рата", у: *Од*

питању, ближе упознао са енглеским новинарима и историчарима Робертом Вилијамом Ситоном-Вотсоном (Robert William Seton-Watson) и Хенријем Викамом Стидом (Henry Wikham Steed) који су га, током његове емиграције, уводили у највише британске политичке кругове. Масарик је, такође, био познат у Француској и Италији, а симпатије је задобио и у Русији, мада су се његови контакти са Русијом одвијали и преко других, а не само преко јужнословенске линије.[22]

Ако је Масарик својим првим иступањем против аустријске спољне политике на загребачком процесу постао миљеник Јужних Словена, Фридјунговим процесом је ту своју улогу до краја потврдио. Аустроугарски посланик у Београду гроф Јанош Форгач (János Forgách de Ghymes et Gács) пише у строго поверљивом писму министру Еренталу 11. априла 1911. како су код

Moravy do Moravy. Z historie česko-srbských vztahů III / Од Мораве до Мораве. Из историје чешко-српских односа III, ур: Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Brno: Matice moravská a Matice srbská, 2017, 13-28, као и рад Вацлава Штепанека, „Неуспели покушаји побољшања односа између Србије и Аустро-Угарске непосредно пре Првог светског рата у огледалу чешке архивске грађе", у: *Срби и Први светски рат 1914-1918*, ур. Драгољуб Р. Живојиновић, Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 237-254.

22 Масариков однос према Русији био је доста сложен. Он је био представник нове словенске политике, противник панславизма, а нарочито идеје славјанофила о уједињењу свих словенских народа под „белим царем". Масарик је заговарао ослањање Западних и Јужних Словена на западну, а не на источну културу. Волео је руски народ али не и тадашњу руску политику и управу. Као реалиста одбијао је стару романтичарску словенску идеологију и због тога долазио у сукоб са политичарима русофилима и славјанофилима, као што је био Карел Крамарж (Karel Kramář 1860-1937), један од вођа тадашње чешке политичке сцене и потоњи први премијер Чехословачке. Масарик зато није био омиљен код царске владе, али му је статус остао исти чак и када се режим променио. (Видети више у: Јован М. Јовановић, „Масарик и Словенство", *Српски књижевни гласник XXIX* (1930), св. 6, 455-459) О Масариковом односу према Русији најбоље сведочи његов обиман рад *Русија и Европа*, који је првобитно објављивао на немачком 1913. године (*Russland und Europa. Studien über die geistigen Strömungen in Russland. Erste Volge. Zur russischen Geschichts-und Religionsphilosophie: soziologische Skizzen I-II*, Jena: Eugen Diederichs, 1913), и који је често превођен и цитиран (на хрватском као *Rusija i Evropa: studije o duhovnim strujama u Rusiji. Sociologijske skice za rusku filozofiju povijesti i vjere*, превод Stjepan Musulin, Zagreb: Nakladni odjel Jugosl. novin., 1923), јер је заснован на подробном проучавању руске стручне литературе и лепе књижевности и на личним сусретима и искуствима са путовања по Русији (1888, 1889, 1910). Свој став према руској царској политици и руском учешћу у рату изразио је у својој *Светској револуцији* где је, између осталог, написао: „Удео Русије у нашем ослобођењу је мален, много мањи, него удео Запада. Овде не заборављам да је Русија на почетку рата, па године 1916 (Брусилов) и још године 1917, својом војском помогла Савезницима, а тиме и нама; али то су учинили и Срби, чија заслуга за словенство није мања, иако су као мали народ имали само малу војску. Имам на уму да нам је у Русији омогућено организовање велике војске и да је та војска у Русији дошла до израза. Али, то није заслуга руске политике. План Централних сила у Светском рату ишао је за тим да Аустрија, уз мању помоћ Немачке, победи Русију, док би Немци уништили Француску; услед тога дошли су наши чешки и словачки војници на руски фронт и услед тога био је омогућен даљи развој; ту заслуга Русије није била активна. Русија није могла да нас ослободи, као што није ослободила ни Србе ни балканске народе, чијим се протектором на почетку рата свечано прогласила. Србија је такође веровала царевим обећањима као и ми, али и Срби и сви Југословени морали су да своју судбину јаче вежу за западне Савезнике. Русија, царска и официјелна, није била словенска него византиска. Наше русофилство односило се пре свега на руски народ – а то русофилство рат није ослабио него ојачао." Видети: Tomaš G. Masaryk, *Svetska revolucija*, preveo Jovan Kršić, Beograd: Kosmos, 1935, 470.

Срба у краљевини „појаве као што је Масарик дочекиване са одушевљењем и сматране истинитим пријатељима, јер се супротстављају и праве проблеме и нама и нашој званичној политици“.[23]

Од тада Масарик није престајао да се ангажује у балканским стварима, а балкански ратови су га подстакли да поново делује у корист Србије.[24] У свом излагању у парламенту 31. октобра 1912. упозоравао је аустријске ратне кругове у Бечу да не интервенишу на Балкану и сасвим отворено показивао своје симпатије према Србији и осталим чланицама балканске коалиције. Балкански ратови донели су такође промену у Масариковом ставу према рату који је он, с обзиром на то да је био осведочени пацифиста, раније категорично одбијао. Тада је међутим признао да рат може представљати оправдано средство за ослобођење народа од националног угњетавања,[25] што га је уосталом и одвело на супротну страну од Аустроугарске у Првом светском рату.

У излагању на заседању делегата аустријског и угарског парламента у Пешти 7. новембра 1912. године поново је критиковао аустријску експанзивну спољну политику према Балкану која је по њему била „вођена у духу грофа Ерентала“.[26] Супротно томе, предлагао је да Монархија на Балкану изабере мировни, мада „егоистички“ пут јаког економског продора, што не би угрожавало мир, него би ојачало положај Монархије, а у оквиру ње и економски развијених чешких области. У духу ових принципа он је током Првог балканског рата чак четири пута боравио у Србији. По сопственим речима, желео је да искористи своје контакте које је имао са српским политичарима у прилог добросуседском споразуму између Аустроугарске и Србије, при чему је тада још увек имао на уму, како је тврдио, „будуће економске и финансијске интересе […] Монархије и посебно Чешке“.[27]

Од суштинске важности била је његова трећа, децембарска посета Србији, током које се састао са српским председником владе Николом Пашићем, који му је поверио посредовање у преговорима са аустроугарским министром спољних послова Леополдом Берхтолдом (Leopold Anton Berchtold). Наиме, Пашић, који је током Првог балканског рата настојао да изгласи односе са Бечом, формулисао је Масарику током његове децембарске посете Београду

23 Цит. према: Edvard Beneš, *Úvahy o Slovanství*, Praha: Čin, 1947, 191.

24 Божидар Марковић је 1910. изјавио да је „Масарик први човек кога сам икада видео да се толико жртвује за нашу праведну ствар […] Све што ми је говорио о Србији, о људима, односима, ситуацији и о томе шта је добро а шта лоше, као и о узроцима тога свега, било је тако исцрпно и тачно, да ни најбољи познаваоци Србије не би могли ништа друго да кажу“. (Božidar Marković, „Vzpomínka na Masaryka“, у: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, ур. Edvard Beneš, František Drtina, František Krejčí, Jan Herben, Praha: Grosman a Svoboda, 1910, 24).

25 Ctibor Nečas, *Balkán a česká politika*, Brno: Universita J. E. Purkyně, 1972, 115.

26 Министар спољних послова монархије тада је био моравски племић, гроф Леополд Берхтолд.

27 Jaromír Doležal, *Masarykova cesta životem*, Brno: Polygrafie, 1921, св. II, 86.

услове под којима би се, по његовом мишљењу, спор са Аустроугарском могао разрешити. Масарик није био сасвим уверен у могућност реализације планова који су му тада били изложени, али је ипак од Пашића добио пуномоћ да влади у Бечу, односно тадашњем министру спољних послова, грофу Леополду Берхтолду, преда предлоге српске стране који би, уз добру вољу Беча, могли да воде помирењу.[28]

Неуспех Масарикове посредничке мисије између Николе Пашића и аустроугарског министра спољних послова грофа Берхтолда учврстио је Масарика у уверењу да је велики ратни конфликт неизбежан. Због тога се још од краја Другог балканског рата бавио планом како да помири Србију и Бугарску. Бојао се, наиме, а како се касније показало с правом, да би непријатељство између ове две државе током очекиваног рата словенској политици могло да донесе велике невоље. Уосталом, описивањем ових покушаја почиње његово знаменито дело *Светска револуција*.[29] „Када је, у пролеће 1914, један мој добар познаник, Србин, боравио у Прагу",[30] пише Масарик, „уговорили смо цео план; отпутовао је кући и вратио се с добрим надама да су вођи у Београду склони помирењу и уступцима. Даљи корак требало је да буде мој пут у Париз и Лондон, да тамо придобијем утицајне државнике који би помогли ствар у Београду и Софији, и да се за план придобије француска и енглеска штампа […] Из Париза бих отпутовао у Софију преко Цариграда; из Београда су саветовали да не путујем преко Београда; Бугари ће имати више поверења ако им дођем директно из Лондона и Париза..."[31] У књизи *Нова Европа*, његовом најзначајнијем политиколошком делу објављеном 1918. године пре краја рата, у коме назначава могућности новог европског поретка, у вези с тим још додаје како је „Србија добро примила моје посредовање" и продужава да је „ова чињеница

28 О томе детаљно у: В. Штепанек, „Неуспели покушаји побољшања односа између Србије и Аустро-Угарске непосредно пре Првог светског рата у огледалу чешке архивске грађе", 246-251. Никола Пашић није припадао Масариковим познаницима у време поменутих процеса, а ни касније ова два политичара нису била блиска. Обојица су имала дијаметрално супротна политичка уверења, а њихова каснија сарадња била је више плод рационалног размишљања него узајамне наклоности. Масарик ипак у свом главном делу о Великом рату и о свом деловању у њему под називом *Светска револуција* пише како је априла 1916. у Лондон допутовао српски престолонаследник Александар са Пашићем и да је са „обојицом било пријатељских разговора и договора". Tomáš Garrigue Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce*, Praha: Čin – Orbis, 1930, 142-143.

29 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 27.

30 У питању је велетрговац Миле Павловић који је био учитељ принца Александра. Видети: „Masarykův výklad o programu a postupu českého odboje proti Rakousku, jejž učinil dru Benešovi před svým odjezdem do ciziny", у: Edvard Beneš, *Světová válka a naše revoluce III, Dokumenty,* Praha: Orbis – Čin, 1929 (друго издање), 6.

31 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 27.

још један интересантан доказ, како су српски државници били готови на један разуман споразум".[32] Међутим, сарајевски атентат и аустроугарски ултиматум који је уследио осујетили су овај Масариков план пре него што је могао да буде успешно реализован.

Децембра 1914. године Масарик се одлучио на дефинитивни одлазак из Аустрије. Први његов пут у егзилу водио је у Италију. Ту се такође срео са хрватским и словеначким политичарима које је познавао из својих парламентарних борби и који су, такође у емиграцији, стварали познати Југословенски одбор (Фрањо Супило, др Анте Трумбић, Франко Поточњак и други), а потом су прешли у Лондон, где су с Масариком наставили сарадњу. Колико је била значајна његова предратна активност у корист Срба и других Јужних Словена показало се, између осталог, и тако што је у свим савезничким земљама и у Швајцарској могао да користи гостопримство српских посланстава и конзулата о којима је касније писао да су били „чешким револуционарима замена за чехословачки конзулат" (који тада није постојао – прим. аут.). У њима су били у служби његови ранији познаници (у Паризу др Миленко Р. Веснић са којим је, како се сећа, „измењивао вести и погледе на целу ситуацију и на питања која су нас се тицала",[33] у Лондону српски посланик Јован М. Јовановић којег је познавао још из Беча, а у Петрограду Мирослав Спалајковић, његов сарадник у Фридјунговом процесу). Захваљујући томе могао је да путује са српским пасошем по савезничким земљама.[34]

Филолог Александар Белић у својим успоменама о Масарику помиње да се с њим виђао у Лондону, где је боравио заједно са историчарем Станојем Станојевићем у пролеће 1916. године. По његовим речима, Масарик је већ тада тражио потпуну самосталност чешких земаља и наглашавао потребу тесне сарадње између самосталних чешких земаља и „наше земље". Белић тиме није мислио на обновљену или проширену српску краљевину, него, у духу Нишке декларације, на велику јужнословенску земљу с краљевском породицом

32 Томаš G. Masaryk, *Nova Evropa*, preveo Stjepan Musulin, Prag – Zagreb: Jugoslovenska narodna obnova – Narodna politika, 1920, 14. У свом раду *Slované po válce* (Praha: Minařík, Kvasnička a Hampl, 1923) Масарик се опет враћа овој идеји. Наговестивши да се учешћем Бугара у рату на страни Централних сила још више појачало непријатељско расположење између оба народа, додаје ипак „да број људи који желе споразум и који налазе да би се могла и требала да утврди једна федерација између обеју држава, све је већи и с једне и с друге стране. Тако би се остварило јединство свију Југословена.". На помирењу Краљевине СХС и Бугарске радила је после рата, додуше неуспешно, и чехословачка дипломатија (видети: Zdeněk Sládek, „Československo a Jugoslávie v letech 1918-1925", *Slovanské historické studie XIX* (1993), 104-123.

33 T. G. Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce*, 113.

34 О томе видети рад Л. Хлатког „Српски пасоши Т. Г. Масарика из времена Првог светског рата", 13–28. Масарик је тада рачунао и на могућност да отпутује у Србију и због тога је за време свог боравка у Женеви учио да јаше (у својој 65. години!), да би у случају потребе могао да иде за војском. Видети: Karel Čapek, *Hovory s T. G. Masarykem*, Praha: Československý spisovatel, 1990, 160-161.

Карађорђевића на челу.[35]

Масарик је тада заступао идеју о коридору између две земље, називајући их Бохемија и Српскохрватска (sic!), о којем је говорио још на почетку рата[36] и помињао га у свом меморандуму Независна Бохемија (Independent Bohemia), упућеном британском министру спољних послова Едварду Грејју (Edward Grey). Колико год се касније ограђивао од коридора који је требало да повезује будућу чехословачку државу са јужнословенском, од Пожуна дуж доњоаустријске и штајерске границе, па све до реке Муре кроз области у којима су живели бројни кајкавски Хрвати, највероватније је да је управо он био један од твораца ове идеје.[37] Притом је наглашавао да би коридор требало да припадне или цео Србији (ту опет говори само о Србији, што сведочи о неуједначености његових тадашњих ставова – прим. аут.) или, пак, северни део Чешкој а јужни Србији. У поменутом меморандуму први пут спомиње стварање чешке државе и српско-хрватске државе, с тим да би коридор имао и војни и економски значај, јер би омогућио економску сарадњу са индустријском Чешком и пољопривредном „Српско-хрватском".[38] Међутим, његов план није побудио интересовање ни британског министра ни премијера.[39] На основу Белићевих речи може се закључити да је, питање коридора било супротно интересима Италије која 1916. године, по Масариковом мишљењу, није имала ништа против могућности формирања самосталне чешке државе, али само у случају да се она не граничи са замишљеном земљом Јужних Словена.

Масарик тада још није имао јасну представу о томе како би требало да изгледа чешко-словачка држава, јер је Белићу помињао и могућност да „обе наше земље" буду повезане персоналном унијом на челу са српским, односно

35 Александар Белић, „Из мојих успомена о проф. Масарику", *Српски књижевни гласник, нова серија XXIX* (1930), св. 6, 459-463.

36 E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce. Dokumenty*, 5. Масарик на истом месту у свом излагању и програму чешког покрета отпора против Аустрије децембра 1916. говори о томе да би у случају Јужних Словена било најбоље уједињење свих земаља под једном династијом. Уопште при томе није узимао у обзир Црну Гору. Чак и приликом свог последњег предратног боравка у Србији тврдио је да Србија мора да „апсорбује Црну Гору, како би то (sic!) нестало". Коридор му је предлагао др Иван Лорковић, један од водећих личности српско-хрватске коалиције. Сва документација чехословачког покрета отпора у Великом рату објављена је у делу *Světová válka a naše revoluce I-III*, Praha: Orbis – Čin, 1927 (I-II) – 1928 (III). Прва два дела претежно мемоарског карактера написао је сам Едвард Бенеш, док је под трећим делом *Dokumenty* такође потписан као аутор, али су документацију и изворе приредили и научно обрадили историчари Јарослав Верштат (Jaroslav Werstadt), Јан Опоченски (Jan Opočenský) и Јарослав Папоушек (Jaroslav Papoušek).

37 Јан Хербен у већ наведеном раду (стр. 151) покушава да докаже да је идеју коридора први пут обелоданио инж. Пфеферман (Josef Záruba-Pfeffermann) на страницама часописа *Час*, који је од 1900. до краја 1914. године био гласило Масарикове Прогресивне странке.

38 E. Beneš, *Světová válka a naše revoluceIII, Dokumenty*, 250-251.

39 Вид. такође у: Tomas Masaryk, „Independent Bohemia, 1915", http://www.h-net.org/~habsweb/sourcetexts/masaryk1.htm

југословенским крајем. Масарик је, како би поткрепио идеју разбијања Аустроугарске и стварања ове две земље, британској влади изнео аргументе о формирању појасева безбедности којима је требало опасати Немачку. Први појас требало је да чине Чешка и Пољска, а у њиховој позадни потпуно слободне јужнословенске земље.[40] Дакако, идеју о три нове државе нико у британској влади није прихватао, а и Масарикови блиски пријатељи Ситон-Вотсон и Викам Стид нису били у то уверени. У сваком случају, једно је сигурно – Масарик је још почетком рата упорно говорио о заједничкој држави Јужних Словена „и није пропустио ниједне прилике да не уврсти чешку и ‚југословенску' државу у међународни програм у реконструкцији Европе".[41]

Када су Белић и Станојевић одлазили у Русију јуна 1916, Масарик их је замолио да министру спољних послова Сергеју Сазонову (Сергей Дмитриевич Сазонов) лично предају његов меморандум о оснивању чешког војног корпуса у Русији. Том приликом обећао им је да ће на својим предавањима на универзитету Кембриџ, где је био ангажован по свом доласку у Лондон, а што је био важан извор његових прихода, са највећим ентузијазмом говорити о Јужним Словенима и могућности њиховог уједињења. Масарик им је такође рекао: „Пружите ми руку и реците да ћете увек кад будете говорили јавно или писали о потреби уједињења и слободе Срба, Хрвата и Словенаца говорити и о потреби слободне Чехословачке, као што ћу ја говорити о потреби уједињене државе јужних Словена..."[42] Управо су Белић и Станојевић били ти који су му писали из Русије да је у његовом одсуству немогуће било шта предузети, јер је тамо против његовог рада била „силна агитација", пропраћена најразличитијим денунцијацијама да је аустрофил и слично, које су стизале на адресу и српског посланства и руских министарстава.[43]

Када је већ био у Русији, Масарик је јула 1917. године са одушевљењем поздравио настанак Крфске декларације, када су се Никола Пашић и др Анте Трумбић, представник Југословенског одбора, споразумели да после рата буде створена троимена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића, заснована на општим грађанским слободама.[44] Овде је свакако неопходно нагласити да је Масарик увек сматрао Србију политичким и војним центром Југословена, упркос њеним привременим ратним неуспесима: „Хрвати", писао је Масарик у *Светској револуцији*, „су заиста имали своја посебна права, било је на месту позивати се на историјско право и на извесну културну зрелост; али то није искључивало признање Србије као политичког и

40 А. Белић, „Из мојих успомена о проф. Масарику", 460.

41 Ј. Хербен, „Наш Масарик", 429.

42 А. Белић, „Из мојих успомена о проф. Масарику", 461.

43 *Исто*, 462.

44 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 274.

кристализационог центра. То је било дато историјом, правилним оцењивањем водећих идеја и снага, и нарочито правилним оцењивањем Аустрије и Угарске."[45] Није заборављао да истакне и то да заслуге Србије за Словенство нису мање од заслуга Русије,[46] док је касније, вреднујући ратне заслуге Савезника, нагласио: „А шта да се каже о Србији, која је и поред неуспеха насупрот премоћи, издржала до краја, које је поднела све страхоте аустро-мађарске солдатеске, које се срчано повукла преко Албаније и стајала лојално уз Савезнике на Балкану, док најзад није убрала плодове свог хероизма."[47] Када је оцењивао Крфску декларацију, Масарик је нагласио да за Пашића, који је био против народног уједињења у виду федерације и желео централизовану државу, тај уступак није био лак, али да је подлегао притисцима Стида и Ситона-Вотсона.

Масарик је још пре краја рата, у јулу 1918, објавио своје мишљење о будућем државном статусу Јужних Словена у *Новој Европи*, где дословце пише да ће „Југославени творит самосталну федерацију, коју ће политички водити Србија".[48] Такав његов став касније је допринео томе да су неки хрватски политичари, посебно његов бивши ученик и следбеник Стјепан Радић, политичку превласт Србије у Југославији приписивали Масариковом утицају на савезничке државе. О томе Масарик касније говори да му „не преостаје друго него да ту ствар само констатује и причека, док се духови не примире".[49]

У завршну фазу своје борбе за разбијање Монархије Масарик је ушао у Сједињеним Америчким Државама где је, као што је познато, дошао преко Сибира и Јапана. У Токију га је затекла вест о Конгресу поробљених народа у Аустроугарској монархији, који је уз његов допринос, као и уз знатно залагање Стида и Ситона-Вотсона, а посебно Едварда Бенеша (Edvard Beneš), дуго и напорно припреман у Лондону и организован априла 1918. у Риму. Бенешова посебна заслуга била је у томе што је на присуство наговорио представнике Југословенског одбора који су били огорчени због Лондонског договора.[50] Римски конгрес је био „значајан плус у сарадњи Чеха и Југословена", а како бележи Бранко Лазаревић, „сви присутни су били свесни, да се над конгресом надноси Масариков дух и зато су му на последњем састанку биле приређене одушевљене овације".[51]

45 *Исто*, 272-273.

46 *Исто*, 470.

47 *Исто*, 390.

48 T. G. Masaryk, *Nova Evropa*, 128.

49 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 274.

50 Edvard Beneš, *Světová válka a naše revoluce II,* Praha: Orbis – Čin, 1927, 108: Prohlášení římského kongresu utlačovaných národů rakousko-uherských proti monarchii a pro svobodu národů, prohlášení italsko-jihoslovanské.

51 Бранко Лазаревић, „Масарик и југословенско питање", *Правда* 17. 9. 1937, 2.

У Сједињеним Америчким Државама Масарик је мирио завађене јужнословенске групе које су имале различите погледе на послератно уређење заједничке државе. Како пише у *Светској револуцији*, био је, што се тиче Југословена, често између две и више ватри, али је увек радио у њиховом интересу. Он такође наглашава да „ми нисмо имали ни оних спорова и унутрашњих борби као наши југословенски пријатељи, и савезнике смо придобијали баш својом дисциплином и сигурношћу, док су се Југословени (и Пољаци) код савезника узајамно оптуживали".[52] Када је 3. септембра 1918. године америчка влада признала Чешки национални савет, вође Југословенског одбора хтеле су то исто признање и молиле су Масарика да о томе преговара са владом САД. „Било ми је разумљиво само по себи", додаје Масарик, „да сам за Југословене свуда радио."[53]

Важну прекретницу у рату представљало је четрнаест тачака председника Вудро Вилсона (Thomas Woodrow Wilson), које је објавио 8. јануара 1918, а делимично и проглас Лојда Џорџа (David Lloyd George) од 6. јануара о томе да ратни циљ Антанте није разбијање Аустроугарске, који је претходио Вилсоновим тачкама. Вилсон је у то време сматран човеком који је мање-више наклоњен Аустроугарској. То су у наредним месецима покушали да искористе сви аустроугарски преговарачи који су, посебно од лета 1918. године, настојали да издејствују частан мир и сачувају бар већи део Монархије или макар неокрњен цислајтански део. За нас су, од оних четрнаест тачака, значајне десета и једанаеста. У првој од њих Вилсон наводи: „Народима Аустроугарске, чије место међу осталим народима желимо да видимо очувано и осигурано, треба дати што већу могућност за самосталан развој." У другој наглашава да окупиране земље ратних савезника, дакле Румуније, Србије и Црне Горе, „треба да буду евакуисане; окупиране територије да се врате; Србији да буде омогућен слободан и безбедан приступ мору, а узајамни односи међу балканским земљама да буду утврђени пријатељским договором према историјским границама и националној припадности; томе треба прикључити међународне гаранције политичке и економске независности и територијалне целовитости појединих балканских држава".[54] Вилсонов став је имао велику тежину због тога што је он у то време био водећи морални ауторитет зарађених земаља, дакако и представник Сједињених Америчких Држава које су у рат ушле без територијалних аспирација (али не и без економских рачуница). Захваљујући таквом ставу обојице истакнутих савезничких државника дошло је до великог раскола међу Јужним Словенима, када је Никола Пашић одступио од Крфског

52 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 280.

53 *Исто*, 278.

54 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický ústav, Praha, фонд ČSNR v Paříži, инв. бр. 5147, картон 44, Prohlášení prezidenta Wilsona.

уговора настојећи да за Србију обезбеди макар Босну и излазак на море.[55] Због свог непоколебљивог става да је потребно залагати се за заједничку државу Јужних Словена без обзира на тренутно стање ствари, Масарик се разишао са Пашићем на извесно време. Тај његов став се касније показао као оправдан.

Међутим, управо у таквој ситуацији био је одлучујући Масариков занос којим је утицао на Вилсона. Још крајем јануара 1918. године Масарик је из Сибира телеграфом послао Вилсону своју опширну анализу тачака, у којој се према садржини документа, посебно према десетој и једанаестој тачки, поставио критички. По доласку у САД веома брзо је остварио сталне везе са Вилсоновим министрима и са секретарима министара који су решавали питања која су се директно и индиректно тицала Чехословака и Јужних Словена. Приступ америчким владиним круговима и председнику Вилсону омогућило је Масарику пријатељство са милионером Чарлсом Р. Крејном (Charles R. Crane) који му је још 1900. године упутио позив за предавања на универзитету у Чикагу. Крејн је финансирао изборну кампању председника Вилсона и био његов блиски сарадник, а његов син Ричард Крејн (Richard Crane), потоњи први амбасадор Сједињених Држава у Чехословачкој, био је секретар Вилсоновог министра спољних послова Роберта Лансинга (Robert Lansing).[56] Масарик се са председником Вилсоном први пут састао 19. маја 1918. године. Настојао је да га убеди у неопходност разбијања Монархије и формирања не само чешкословачке државе него и државе Јужних Словена и то у духу онога о чему је говорио 1916. године са Белићем. Масарик је касније написао да је веровао да се „пристојни и образовани људи могу аргументима поучити и уверити".[57] При томе се надовезивао на председникове изјаве и списе, говоре у Конгресу, а своје аргументе је поткрепљивао Вилсоновим цитатима. Дакако, Масарик није био једини који је утицао на постепену промену мишљења председника Вилсона, али су, како је сам Вилсон касније признао, највећи утицај на промену његових ставова имали Масарикови савети.

Његови напори резултирали су прво тиме да је влада Сједињених Америчких Држава 29. маја 1918. године одобрила резолуцију Конгреса поробљених народа у Риму, а наредног дана су се америчком прогласу придружили и председници министарстава Француске, Велике Британије и Италије, изјављујући да „националне тежње Чехословака и Јужних Словена за слободом наилазе на најискреније симпатије".[58]

55 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 278.

56 Dr. Jaromír Doležal, *80 let T. G. Masaryka*, Praha: Státní nakladatelství, 1929, 162-163.

57 T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, 336.

58 E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce II*, 219: Prohlášení Spojenců shromážděných na versailleské konferenci o jejich politickém poměru k národním aspiracím utlačovaných národů rakousko-uherských.

Као друго, његово ангажовање резултирало је Вилсоновим прогласом, односно прогласом владе САД-а од 19. октобра, који је био реакција на окаснели предлог цара Карла (Karl I von Habsburg-Lothringen) да се Аустрија (не и Угарска) транформише у федерацију савезних држава. Вилсонов проглас био је, како наводи Масарик, смртна пресуда старој Монархији, а ми додајемо, истовремено и највећи Масариков животни тријумф. У свом одговору који је, узгред буди речено, објављен тек четрнаест дана после манифеста цара Карла, председник Вилсон наглашава да су Сједињене Америчке Државе промениле своје мишљење о Аустроугарској и њеном односу према САД, што нарочито показују признањем чехословачког народног савета за de facto владу чехословачког народа, али и признавањем националних тежњи Јужних Словена. Зато председник „не може да се задовољи само аутономијом тих народа као основицом мира, као што је то још мислио у својих Четрнаест тачака. […] Не он, него сами ти народи морају да просуде дела Аустроугарске владе којима би могле да буду задовољене њихове тежње и њихова схватања сопствених права и судбине".[59]

Истина, Француска је још пре тога, односно после тзв. Сикстове афере, потпуно престала да рачуна на даље постојање Монархије, али су ипак амерички став и мишљење били тада одлучујући. Одговор председника Вилсона био је такође својеврсна реакција на такозвану Вашингтонску декларацију, проглас самосталности Чехословачке од стране привремене чехословачке владе, који су срочили Масарик и његови сарадници тако да подсећа на америчку Декларацију. Масарик је проглас упутио америчком министру спољних послова Ленсингу дан пре Вилсоновог одговора.[60]

Вилсонов одговор је по свему судећи значио много више за аустријске Јужне Словене него за чехословачку ствар, јер је француска влада још 29. јуна 1918. године признала право чехословачког народа на самосталност[61] а чехословачки Народни савет у емиграцији за највиши орган од општег интереса и први темељ будуће владе. Исто је учинила и британска влада у такозваној Балфуровој декларацији 9. августа исте године.[62] После неуспеха других аустријских покушаја да ублаже Вилсонов проглас, последњи министар спољних послова Монархије, Ђула Андраш Млађи (Andrássy Gyula), прихватио

59 E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce II*, s. 373: Odpověď vlády USA vyslanci švédskému na rakousko-uherskou nabídku příměří.

60 E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce III,* Dokumenty, Prohlášení nezávislosti československého národa prozatímní vládou československou, s. 472-477.

61 E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce II*, 229-230: Dopis ministra zahraničních věcí S Pichona generálnímu tajemníkovi československé Národní rady dru E. Benešovi, jímž francouzská vláda uznává právo československého národa na samostatnost a československou Národní radu za nejvyšší orgán, spravující veškeré zájmy národa.

62 *Нав. дело*, 283. Prohlášení britské vlády, jímž Čehoslováci se uznávají za spojenecký národ, jejich armády za válku vedoucí a československá Národní rada za představitele budoucí československé vlády.

је америчке услове 27. октобра 1918. године. У депеши је изричито нагласио да „аустроугарска влада има част да изјави да се једнако као код претходних изјава господина председника и сада слаже с његовим мишљењем, садржаним у последњој ноти о правима аустроугарских народа, а нарочито о правима Чехословака и јужних Словена“.[63]

Дакле, Вилсонов одговор представљао је преломни догађај. Као реакција на ту ноту, у Прагу је 28. октобра била проглашена независност, а 29. октобра је Хрватски сабор донео закон који је Хрватску, Славонију и Далмацију прогласио саставним делом Независне државе Словенаца, Хрвата и Срба. Наредног дана, 30. октобра, цар и краљ Карл I предао је аустроугарску флоту тој новонасталој држави. Међутим, ни јужнословенски политичари нису могли дуго да одолевају циљевима и намерама победничких великих сила, те су већ 31. октобра 1918. прихватили споразум о уједињењу са Србијом који су склопили хрватски и словеначки политичари у егзилу. Уједињење се догодило 1. децембра и то не сасвим онако како су многи замишљали. Али, то је већ нека друга тема.

Из свега наведеног можемо да закључимо да Масарикова улога није била кључна за настанак Југославије, али је он несумњиво томе допринео. Прво идејно, и то тако што је својим назорима и утицајем још пре Великог рата, а потом и у ратним годинама, позивао на јужнословенско јединство, што је идејама свог политичког реализма формирао младу јужнословенску интелигенцију, што је његова реч – како је написао Божидар Марковић у некрологу Масарику, „у свим тешким и трновитим питањима између Срба и Хрвата, између Србијанаца и Црногораца, између Срба и Бугара“, а ми додајемо и у трвењима унутар Југословенског одбора и између Југословенског одбора и српске владе – „била апостолска, помирљива и пријатељска и тако исто конструктивна и искрена“.[64] Друго, тиме што је својим утицајем на председника Вилсона допринео да он и америчка влада промене свој став о нужности очувања Аустроугарске. Зато је Хинко Хинковић, хрватски политичар и члан Југословенског одбора и Масариков предратни сарадник из аустријског парламента, после рата Масарика назвао суоснивачем Југославије. То је, наравно до извесне мере, одражавало тадашњи „култ личности Масарика“, који се у Краљевини после рата свесно неговао, али је представљало и оцену Масарикових истинских заслуга за разбијање Аустроугарске и стварање Југославије.

63 Andrássyho nóta. https://cs.wikipedia.org/wiki/Andr%C3%A1ssyho_n%C3%B3ta.

64 Божидар Марковић, „Из мојих успомена о Масарику“, *Политика* 19. 9. 1937, 5-6.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА:

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický ústav, Praha, фонд ČSNR v Paříži, инв. бр. 5147, картон 44, Prohlášení prezidenta Wilsona.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА (латиницом):

Agičić, Damir, „Masaryk a Chorvati v minulosti a dnes: mezi nekritickou podporou a veřejným zpochybňováním", y: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, yp. Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 283-296.

Bahr, Hermann, *Austriaca*, Wien, 1912.

Beneš, Edvard, *Světová válka a naše revoluce II*, Praha: Orbis – Čin, 1927.

Beneš, Edvard, *Světová válka a naše revoluce. Dokumenty, III*, Praha: Orbis – Čin, 1929[2].

Beneš, Edvard, *Úvahy o Slovanství*, Praha: Čin, 1947.

Berkopec, Oton, *T. G. Masaryk a Jihoslované. Bibliografie do konce roku 1937. Knihy a časopisy*, Praha: Slovanský ústav и Orbis, 1938.

Čapek, Karel, *Hovory s T. G. Masarykem*, Praha: Československý spisovatel, 1990.

Černý, Adolf, „Masaryk a jižní Slované do války světové", *Slovanský přehled XXII* (1930), 127-140.

Černý, Adolf, *Masaryk a Slovanstvo*, Praha: Čas, 1921.

Doležal, Jaromír, „Masarykovy boje s Aehrenthalem", y: *Masarykův sborník 6. Vůdce generací II*, Praha: Čin 1932, 133-163.

Doležal, Jaromír, *80 let T. G. Masaryka*, Praha: Státní nakladatelství, 1929.

Doležal, Jaromír, *Masarykova cesta životem*, Brno: Polygrafie, 1921, св. II.

Gantar Godina, Irena, "Let us learn from Czech-Slavs. Reception of Masaryk's Views among Slovenian Intelligentsia from 1895 to 1914", y: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, yp. Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 263-282.

Herben, Jan, *T. G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele*, Praha: Sfinx, Bohumil Janda, 1946.

Hladký, Ladislav, „Masarykova cesta do Bosny a Hercegoviny v roce 1892", y: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca* IV, yp. Ivan Dorovský, Brno: Masarykova univerzita, 1994, 191-197.

Hladký, Ladislav, „T. G. Masaryk a Bosna a Hercegovina. Příspěvek k historii česko-jihoslovanských vztahů", *Slovanské historické studie XX* (1994), 33-55.

Hladký, Ladislav, „T. G. Masaryk a jihoslovanské národy za první světové války a v době meziválečné", y: *Sto let Masarykovy České otázky*, Praha: Ústav Tomáše G. Masaryka, 1997, 265-274.

Hladký, Ladislav, „T. G. Masaryk a jižní Slované: konstanty a proměnné v rámci starého příběhu/T. G. Masaryk and the South Slavs: Constants and Variables within the Framework of an Old Story", y: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, yp. Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 237-252.

Holeček, Josef, *Pero. Román-paměti.,* св. IV, Praha: PAT – Pražská akciová tiskárna, 1925.

Hrabcová, Jana, „ České politické elity a jejich vztah k samostatnému jugoslávskému státu", y: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, yp. Vratislav Doubek, Ladislav

Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 253-262.

Marković, Božidar, „Vzpomínka na Masaryka", у: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, ур. Edvard Beneš, František Drtina, František Krejčí, Jan Herben, Praha: Grosman a Svoboda, 1910.

Masaryk, Thomas G., *Russland und Europa. Studien über die geistigen Strömungen in Russland. Erste Volge. Zur russischen Geschichts-und Religionsphilosophie: soziologische Skizzen I–II*, Jena: Eugen Diederichs, 1913.

Masaryk, Tomaš G., *Rusija i Evropa: studije o duhovnim strujama u Rusiji. Sociologijske skice za rusku filozofiju povijesti i vjere*, превод Stejpan Musulin, Zagreb: Nakladni odjel Jugosl. novin., 1923.

Masaryk, Tomáš G., *Slované po válce*m Praha: Minařík, Kvasnička a Hampl, 1923.

Masaryk, Tomáš G., *Světová revoluce. Za války a ve válce*, Praha: Čin – Orbis, 1930.

Masaryk, Tomaš G., *Svetska revolucija*, preveo Jovan Kršić, Beograd: Kosmos, 1935.

Masaryk, Томаš G., *Nova Evropa*, preveo Stjepan Musulin, Prag – Zagreb: Jugoslovenska narodna obnova – Narodna politika, 1920.

Masarykova práce. Sborník ze spisů, řečí a projevů prvního prezidenta československé republiky, ур. J. B. Kozák и др., Praha: Státní nakladatelství, 1930.

Nečas, Ctibor, *Balkán a česká politika*, Brno: Universita J. E. Purkyně, 1972.

Paulová, Milada, „Masaryk a Jihoslované", у: *Československo-jihoslovanská revue VII* (1937), 241-287.

Paulová, Milada, „Masaryk a Jihoslované", у: *Sborník přednášek o T. G. Masarykovi*, Praha: Slovanský ústav, 1931,177-200.

Paulová, Milada, *Dějiny Mafie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za Světové války 1914-1918*, Praha: Československá grafická unie, 1937.

Paulová, Milada, *Jihoslovanský odboj a česká Mafie. Díl I*, Praha: A. Bečková, 1928.

Paulova, Milada, *Jugoslavenski odbor. Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1917-1918*, Zagreb: Prosvijetna nakladna zadruga, 1925.

Sládek, Zdeněk, „Československo a Jugoslávie v letech 1918-1925", *Slovanské historické studie XIX* (1993), 104-123.

Smodlaka, Josip, „Náš Masaryk", у: *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, ур. Edvard Beneš, František Drtina, František Krejčí, Jan Herben, Praha: Grosman a Svoboda, 1910.

Šesták, Miroslav, „T. G. M. a malé národy", у: *Sto let Masarykovy České otázky*, Praha: Ústav Tomáše G. Masaryka, 1997.

Šesták, Miroslav, Hladký, Ladislav, „Masarykův vztah k jihoslovanským národům", у: *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století / Од Мораве до Мораве. Из историје чешко-српских односа у 19. и 20, веку*, ур. Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Brno: Matice moravská и Matica srpska, 2004.

Šístek, František, „ ‚Povinnost čestného muže': T. G. Masaryk a Černá Hora", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, ур. Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 325-350.

Štěpánek, Václav, „Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou/ Tomáš G. Masaryk and Serbs from the Kingdom before the first World War", у: *T. G. Masaryk a Slované/ T. G. Masaryk and the Slavs*, ур. Vratislav Doubek, Ladislav Hladký, Radomír Vlček, Praha: Historický ústav, 2013, 283-296.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА (ћирилицом):

Белић, Александар, „Из мојих успомена о проф. Масарику“, *Српски књижевни гласник,* нова серија XXIX (1930), св. 6, 459-463.

Говор у аустријским делегацијама 6. (18.) и 7. (19.) октобра 1892. професора Дра. Т. Г. Масарика. (Веран превод из званичног стенографског протокола), Загреб: Издание Српске штампарије, 1893.

Давидовић, Љубомир М., „Томаш Масарик и Фридјунгов процес“, *Правда*, 15. 9. 1937, Београд, 3.

Јанковић, Марина, „Томаш Масарик и Јужни Словени: Масарикова улога у Фридјунговој афери“, у: *Од Мораве до Мораве. Из историје чешко-српских односа II / Od Moravy do Moravy. Z historie česko-srbských vztahů II*, ур. Верица Копривица, Александра Корда Петровић, Вацлав Штепанек, Нови Сад: Матица српска и Матица моравска, 2011, 113-140.

Јовановић, Јован М., „Масарик и Словенство“, *Српски књижевни гласник XXIX* (1930), св. 6, 455-459.

Лазаревић, Бранко, „Масарик и југословенско питање“, у: *Т. Г. Масарик. Зборник*, ур. Др. Драгутин Прохаска, приредила Југословенско-чехословачка лига у Београду. Београд-Praha: С. Б. Цвијановић – Orbis, 1927.

Лазаревић, Бранко, „Масарик и југословенско питање“, *Правда* 17. 9. 1937, 2.

Малин, Фрањо, „Масарик и Југословени“, *Летопис Матице српске CXII* (1938), књ. 349, мај 1938, 365.

Марковић, Божидар, „Из мојих успомена о Масарику“, *Политика* 19. 9. 1937, 5-6.

Марковић, Божидар, „Масарик и Југословени (С политичког гледишта)“, у: *Т. Г. Масарик. Зборник*, ур. Др. Драгутин Прохаска, приредила Југословенско-чехословачка лига у Београду. Београд – Praha: С. Б. Цвијановић: Orbis, 1927.

Масарик, Томаш. Г., *Васић – Форгач – Еренгал. Прилози за карактеристику аустроугарске дипломатије*, Београд: Словенски југ, 1911.

Новак, Виктор, „Масарик и Југословени“, *Српски књижевни гласник XXIX* (1930), св. 6, 451-454.

Станојевић, Станоје, *Историја српскога народа*. Београд: Нова штампарија Давидовић, 1910.

Хербен, Јан, „Наш Масарик“, *Српски књижевни гласник XXIX* (1930), св. 6.

Хлатки, Ладислав, „Српски пасоши Т. Г. Масарика из времена Првог светског рата“, у: *Od Moravy do Moravy. Z historie česko-srbských vztahů III / Од Мораве до Мораве. Из историје чешко-српских односа*, III, ур: Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Brno: Matice moravská a Matice srbská, 2017, 13-28.

Штепанек, Вацлав, „Неуспели покушаји побољшања односа између Србије и Аустро-Угарске непосредно пре Првог светског рата у огледалу чешке архивске грађе“, у: *Срби и Први светски рат 1914-1918*, ур. Драгољуб Б. Живојиноић, Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 237-254.

ИЗВОРИ СА ИНТЕРНЕТА:

Andrássyho nóta. https://cs.wikipedia.org/wiki/Andr%C3%A1ssyho_n%C3%B3ta.

Masaryk, Tomas, „Independent Bohemia, 1915“, http://www.h-net.org/~habsweb/sourcetexts/masaryk1.htm

Václav Štěpánek

T. G. MASARYK AND THE FORMATION OF THE KINGROM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Summary

Tomáš Garik Masaryk (March 7, 1850 – September 14, 1937) was a man regarded as one of the most significant and influential political figures during World War I and between the two wars. However, he was also a politician of a distinctly Slavic orientation. As such, he had very close relations with many Serbian and Croatian cultural and political figures from the Habsburg monarchy in the 1890s.

He taught national tolerance to his Croatian and Serbian students from Prague University and instilled in them the ideas of cooperation between South Slavs.

The prestige in the highest Serbian political circles in the Kingdom of Serbia Masaryk gained especially by his participation in the so-called Zagreb Trial in 1909 and in the Friedjung trial led by the Croat-Serb coalition in December 1909 against Dr. Heinrich Friedung.

Therefore, it is not surprising, that during his wartime exile, filled with work to gain support for the breaking of the Monarchy and the establishment of a separate state of Czech and Slovak people, he worked very closely with the south Slavic emigration, with Serbian government and Serbian cultural and scientific representatives abroad and he also advocated the creation of a common South Slavic state.

Masaryk certainly contributed to the founding of Yugoslavia. First, with the ideas, by calling for South Slav unity before the Great War and then in the war years through his opinion and influence. Secondly, politically, especially considering Masaryk's influence on President Wilson, not only for the Czechoslovak cause, but also for the cause of the South Slavs.

УДК: 000000000000

Драган П. БАКИЋ

МАТЕЈА МАТА БОШКОВИЋ
Прилог за биографију српског дипломате

Сажетак: У раду се реконструише каријера Матеје Мате Бошковића, једног од истакнутих српских дипломата првих деценија двадесетог века. Он се налазио на неким од најважнијих места током балканских и Првог светског рата – у Атини где је учествовао у склапању српско-грчког уговора о савезу 1913. и касније у лондонском посланству. Његов случај је илустративан као типичан пример дипломатске каријере једног припадника високог српског друштва. Оставио је трага, пре свега, због свог неслагања са хрватским члановима емигрантског Југословенског одбора у Лондону и као један од седам политичких делагата Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу. Последњу деценију своје службе провео је као делегат при Репарационој комисији у Паризу.

Кључне речи: Матеја Мата Бошковић, српска дипломатија, Први светски рат, Југословенски одбор, Никола Пашић, Краљевина СХС/Југославија, Мировна конференција, Репарациона комисија.

Матеја Мата Бошковић (1864-1950) свакако улази у ред значајних српских дипломата двадесетог века, али је његова каријера до сада измицала озбиљнијој пажњи истраживача. Уз енциклопедијски прилог који о њему може наћи у *Српском биографском речнику*,[1] Бошковић се углавном и више узгред помиње у радовима који се баве југословенским питањем у току Првог светског рата, јер је он скренуо пажњу на себе својим неслагањем са политичким тежњама Југословенског одбора, пре свега његових хрватских чланова, са којима се сусретао у Лондону као тамошњи српски посланик, мада и о овоме још није све речено.[2] Видљив је још, наравно, и у студији о односима између Србије и Велике

1 *Српски биографски речник*, том 1, главни уредници Младен Лесковац, Александар Форишковић и Чедомир Попов (Нови Сад: Матица српска, 2014), 740-741.

2 Највише података у: Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године* (Београд: Институт за савремену историју, 1973).

Британије током Великог рата, у којима је имао једну од централних улога.[3] Овај прилог покушаће да што потпуније реконструише Бошковићеву каријеру, иако местимични недостатак грађе оставља извесне белине у његовој биографији.[4]

Бошковић је потицао из угледне српске породице и био је син познатог професора, министра просвете и црквених дела, дипломате, либерала по опредељењу, Стојана Бошковића.[5] Стојан Бошковић је по женској линији био унук Ђурице Сточића, првог члана Правитељствујушчег совјета за Ћупријску нахију, кога у својим сећањима спомиње прота Матија Ненадовић.[6] Породица је, према томе, припадала водећем слоју друштва које се формирало у устаничкој Србији. У персоналном досијеу Матеје Бошковића у Министарству иностраних дела (МИД), забележено је да је он „учио гимназију и положио испит матуре у Београду 1881, био једну годину као ванредан ђак, пре матуре, и положио испит на Правном факултету у Београду, затим свршио Правни факултет у Паризу са степеном licencié en droit 1887-8."[7] Након свршеног високог образовања у иностранству Бошковић је примљен у МИД. Његов пример је био типичан за припаднике српског дипломатског кора: припадност друштвеној елити омогућавала им је, као државним питомцима, најбоље европско образовање, нарочито у Француској, после чега су им се широм отварала врата државне службе.[8] Бошковић је каријеру почео као дијурниста придодан посланству у Риму, где се задржао свега неколико месеци, да би потом био премештен за писара у Државном Савету (1. јул – 6. октобар 1890), а убрзо потом за писара у МИД-у. Ту се успињао на хијерархијској лествици, да би 11. октобра 1898.

3 Чедомир Антић, *Неизабрана савезница: Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

4 Одговарајући на захтев Главне контроле Краљевине СХС за подацима о службовању неколико управо пензионисаних дипломата нешто више од годину дана након Првог светског рата, Министарство иностраних дела је овако објаснило зашто није у могућности да сасвим удовољи захтеву: „Архива Мин. Иностр. Дела од ранијих година делимично је упропашћена од стране непријатеља, делимично чак спаљена и пропала за време повлачења. Оно што је од ње скупљено по повратку у земљу несређено је и разбацано, тако, да је готово немогуће наћи податке о чиновницима из ранијих година." (Архив Југославије (АЈ), Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (фонд 334), 334-107-399, Одсек протокола МИД-а Главној Контроли, 12. фебруар 1920, бр. 293). Недостатак грађе је, умногоме, разлог зашто и дан-данас немамо биографије важних српских дипломата из прве половине двадесетог века.

5 *Српски биографски речник*, 1, 759-761.

6 *Мемоари проте Матије Ненадовића*, приредио Љубомир Ковачевић, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1893, 227, 234-236. Велику захвалност дугујем колеги Борису Милосављевићу који ми је скренуо пажњу на овај податак и уступио копије пар докумената из заоставштине Јована Цвијића.

7 АЈ, 334-140-463, Персонална досијеа чиновника и службеника МИП-а КЈ, Матеја С. Бошковић, својеручно попуњен службенички лист, 15. фебруар 1915, у Паризу.

8 Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације Паризлија", *Зборник за историју Матице српске*, бр. 56 (1997), 73-95.

године био постављен за ванредног секретара прве класе и вршиоца дужности начелника МИД-а.[9]

Све појединости из ове фазе његове каријере нису познате. Из очевог писма упућеног пријатељу Љубомиру Стојановићу, филологу и историчару, шефу Самосталне радикалне странке, сазнаје се да је Стојан Новаковић при поласку на дужност посланика у Цариграду 1898. изричито „тражио и узео" Матеју, који је две године раније био шеф Административног одсека у МИД-у[10] под његовим руководством, за I секретара.[11] Међутим, нема докумената који потврђују речи старијег Бошковића да је његов син заиста одређен за службу у Цариграду, а још мање да је тамо доспео. То наравно не значи да Новаковић није имао такву намеру, јер је Стојан Бошковић свакако био упућен у службовање свог сина, али до њене реализације очигледно није дошло. У истом писму Стојан Бошковић износи да је 1892-1893. године Јован Авакумовић, председник министарства и министар спољних послова, поставио „мога сина Матеју још као секретара V класе за шефа политичког одељења" и да је он боравио и у Софији 1896. као секретар тамошње српске дипломатске агенције.[12] Од марта 1899. млађи Бошковић је у Скопљу где је вршио дужност конзула и муку мучио са својим претпостављенима у Београду због упућивања четника у Турску без знања конзулата, јер није било лако пружити помоћ тим људима без велике опасности да се у случају откривања компромитују и конзул и српска држава.[13] Ово померање у служби очигледно је стајало у вези са краљевим указом од 10. марта којим се Бошковић „дотадашњи ванредни секретар I класе и вршилац дужности начелничке поставља за начелника III класе Министарства Иностраних Дела".[14] Значај намештења у Скопљу, када је реч о српском дипломатском кору, лежао

9 AJ, 334-140-463, Досије Бошковић. Подаци о току каријере прикупљени су из низа докумената који се налазе у досијеу, али они нису свуда идентични. Најпотпунији преглед службе налази се у уверењу које је ресорно министарство издало Бошковићу 3. новембра 1930 (У.Пр.Пов. 3782) ради регулисања пензије, као и у извештају Главне архиве Управном одељењу Персоналног одсека МИД-а од 13. јуна 1930, бр. 194 (само до 1918). О наименовању 1898. у: Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: прилози за историју Србије од 11 октобра 1897 до 8 јула 1900*, Књ. 3, Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1905, II, 68.

10 Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892-1897): други део", *Зборник Матице српске за историју*, 93 (2016), 18.

11 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), документ бр. 2925, писмо Стојана Бошковића Љубомиру Стојановићу, Абација, 27. август 1905. У документима насталим до 1919. године датуми су остављени по старом календару осим ако су оригинално дата оба датума или само по новом календару. У главном тексту датуми су свуда по новом календару.

12 *Исто*.

13 Милош Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године", у: *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*, приредио Р. Виденовић, Ниш: Филозофски факултет, 2012, 113, напомена 11, 119-121.

14 В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, II, 197.

је у томе што је служба у Македонији била својеврсна школа и испит за млађе кадрове МИД-а. Само они који су се прекалили у анархичним приликама позног Отоманског царства, у коме је српски народ био егзистенцијално угрожен и који је био поприште сукоба национализама младих балканских хришћанских држава, отварали су себи перспективе за даље напредовање.

Бошковић је пензионисан 5. јануара 1904. године у рангу начелника друге класе МИД, а по речима његовог оца Стојана то је учинио Андра Николић, тадашњи министар иностраних дела, како би „на то место довео свога сродника".[15] Мада непотизам свакако није био стран државној управи у Србији, поставља се питање да ли је и политика имала свој удео у пензионисању. Ово је било време консолидације новог режима након Мајског преврата под династијом Карађорђевића, што је за собом повлачило персоналне промене у државном апарату. Пензионисање официра у војсци познато је захваљујући примерима неких који су у каснијим ратовима стекли изузетан углед,[16] али утицај велике промене на дипломатски кор тек треба да се истражи. У сваком случају, пензионисани Бошковић није губио време и саставио је једну расправу о актуелном проблему реформи турске управе, пре свега жандармерије, које су велике силе наметале Цариграду у циљу побољшања положаја хришћана у европском делу Отоманског царства. Он је анализирао разлоге због којих је Стара Србија, односно највећи део турског Косовског вилајета, била изузета од реформске акције. На тај начин спречавано је да се било шта предузме како би се обуздао терор коме је српско становништво било изложено од стране Албанаца, „које је размазила Порта политиком попуштања а Аустрија туткала преко својих фратара противу свега што је српско". Бошковић је овако објаснио разлог таквог држања Аустро-Угарске: „С њеном освајачком политиком, чији је циљ Солун, косило се увођење реформа. […] Њеној политици годе стални нереди и зло у Старој Србији. Интенцијама њене политике одговара истребљење Срба с Косова – с тога се реформе и не примењују на Косову; да се оне овде примењују, Арнаутима би било онемогућено да се шире све даље к истоку на рачун српског племена, које је једина и главна брана освајачкој аустријској политици."[17] Изгледа да је Бошковић своју књижицу објавио да послужи и као подсетник надлежнима у МИД-у да је његово одсуство штета за дипломатску службу. Један сачувани примерак носи посвету „Т[ихомиру]. Поповићу, чиновнику М.И.Д." и сасвим је сигурно да је расправа, чак и независно од тог примерка, морала да заврши у библиотеци Министарства.

15 АСАНУ, бр. 2925, Стојан Бошковић – Љубомиру Стојановићу, Абација, 27. август 1905.

16 Живојин Мишић, *Моје успомене*, приредио Саво Скоко, Београд: БИГЗ, 1981, 231-251; Саво Скоко и Петар Опачић, *Војвода Стеван Стефановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд: БИГЗ, 1999, 180-181.

17 Матеја Бошковић, *Стара Србија и реформе*, Београд: Штампарија Светозара Николића, 1906, 10, 21-22.

Да ли због ове књижице или нечег другог, тек Бошковић је реактивиран 10. новембра 1907. године и као начелник МИД-а постављен за изванредног посланика и пуномоћног министра II класе у Грчкој. Његово бављење у Атини пало је у време великих промена на Балкану. Почетком 1912. он је јављао министру иностраних дела Миловану Миловановићу, на основу својих разговора са америчким колегом Џорџом Мозесом, да је грчки премијер Елефтериос Венизелос расположен за идеју да Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка издају заједничку изјаву о привржености начелу *Балкан балканским народима*. Ипак, сазнао је од Мозеса да је Венизелос скептичан према ставу Бугарске и прихватио понуду Американца да испита расположење бугарске Владе преко америчког посланика у Софији. Као дисциплиновани дипломата, Бошковић је тражио одобрење свог ресорног министра за ову иницијативу.[18] У јуну исте године атински посланик је извештавао Миловановића о својим разговорима са новим турским послаником у Грчкој Мурат-бегом у вези са преговорима између српске Владе и младотурског режима око споразума којим би се спречило продирање Аустроугарске на Балкан.[19]

Догађаји су, међутим, ишли у правцу конфронтације са Отоманским царством. У намери да истисну Турке са Балкана и ослободе своје сународнике под турском влашћу, четири хришћанске балканске државе повеле су преговоре у вези са закључивањем међусобних уговора за заједничку војну акцију. Србија је желела да јој уговори са другим балканским државама, поред сарадње у борби против Турака, пруже и заштиту од аустроугарског напада. Како Грчка није желела да прихвати такву обавезу, преговори у Атини су се отезали без резултата и нису били закључени ни у тренутку када је избио Први балкански рат у октобру 1912. године. Посланик Бошковић је 4. новембра обавестио председника Владе и министра иностраних дела Николу Пашића да је са грчким министром спољних послова Ламбросом Коромиласом утаначио текст уговора који је одговарао новој ратној ситуацији, сматрајући да се не могу добити никакве даље концесије са грчке стране.[20] Ни тада није дошло до потписивања уговора, а велика ратна победа савезника ставила је у први план потребу да се на стеченим територијама изврши разграничење. Тек је заједничка опасност коју су Грчка и Србија осећале од агресивног држања Бугарске довела до њиховог зближења. Бошковић је од марта 1913. преговарао у Атини са премијером Венизелосом, настојећи да прецизно одреди будућу српско-грчку границу и да, на иницијативу Венизелоса а по пристанку Пашића, закључи одбрамбени савез између две

18 АЈ, Фонд Јована Јовановића Пижона (бр. 80), 80-47-222, писмо Бошковића Милована Миловановићу, Атина, 10. јануар 1912. По непосредном начину на који се Бошковић обраћа Миловановићу види се да су њих двојица били у пријатељским односима.

19 АЈ, 80-47-222, писмо Бошковића Миловановићу, Атина, 11. јун 1912.

20 Саво Скоко, *Други Балкански рат 1913*, Књ. 2, Београд: Војноисторијски институт, 1975, II, 95-97.

земље. Уз све тешкоће да се дефинишу како граница тако и циљеви споразума, српско-грчки уговор о пријатељству и пратећа војна конвенција потписани су 1. јуна 1913. године.[21] Тиме је положен темељ за победу над Бугарском у Другом балканском рату, након чега је Букурешким миром од 23. августа 1913. извршена коначна и међународно призната промена политичке мапе у овом делу Европе.

Бошковићеве заслуге у Атини препоручиле су га за службу у посланству у Великој Британији, чији престиж је био награда за сваког дипломату и чији велики значај је убрзо, са избијањем Великог рата, постао још већи. Изванредни посланик и пуномоћни министар I класе у Лондону постао је указом од 4. новембра 1913. године. Бошковић је стигао у Лондон 29. јануара, био примљен код сер Едварда Греја, британског министра иностраних послова, 3. фебруара, а акредитиве је предао британском краљу Џорџу V у аудијенцији 8. фебруара 1914. године.[22] Из његових извештаја јасно се видело да је нови лондонски посланик одлично разумео дипломатску динамику међу великим европским силама. Јављајући о лепом успеху и политичком значају посете британског краљевског пара Паризу, он није оставио никакву сумњу да ће Британија и даље тежити да очува пуну слободу одлучивања у одмеравању снага између два блока сила: руско-француског и немачко-аустроугарског. Ипак, за Србију је било најважније како ће се односи међу великим силама одразити на балканску ситуацију, па се и сам питао: „Да ли ће пак акција тројног споразума у нашим балканским питањима после овога постати одређенија и чвршћа, ко би смео ризиковати толико лепа прорицања и на њима ма шта зидати, па се после изложити разочарењима?“[23]

Бошковићева главна настојања односила су се на проблеме који су за Србију произлазили из тек протеклих балканских ратова, нарочито конституисања Албаније као независне државе. Он је, према Пашићевим инструкцијама, покушавао да обезбеди британску подршку за одређивање што повољнијих српских граница према Албанији, које за дуги низ година неће бити дефинитивно утврђене. У једном од својих извештаја о том питању, посланик је изнео одличну анализу британске политике према Србији и Балкану, као и каква могу бити, сходно томе, реална очекивања од Лондона:

„И у овој ствари као и у већини других политичкога значаја нама остаје

21 Миладин Милошевић, *Србија и Грчка 1914-1918: из историје дипломатских односа* (Зајечар: Задужбина „Никола Пашић“, 1997), 15-18; Лукијанос Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913-1918: савезничке предности и политичка ривалства*, Нови Сад-Београд: Прометеј, РТС, 2017, 37-53 (текст уговора и тајни анекс о подели Албаније објављени су као додатак II и III, 477-483).

22 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД) – Политичко одељење (ПО), 1914, ф. VII, д. XIII, Матеја Бошковић – Николи Пашићу, 27. јануар 1914; Бошковић – Лазару Пачуу [Пашићевом заступнику], 28. јануар 1914, пов. бр. 11.

23 АС, МИД-ПО, 1914, ф. IV, д. IV, Бошковић – Пашићу, 17. април 1914, пов. бр. 44.

за озбиљније дејствовање само пут преко руске и француске владе, за којима и енглеска влада онда може пристати. [...] Неинтересовање њихово за наше ствари осећа се на сваком кораку.[…] За нас то наравно није пријатно ни корисно, јер се Енглеска налази у оној групи сила на чију потпору ми рачунамо, а она је за наше ствари за сада од врло мале активности. Промену у томе погледу тешко ће бити изазвати и поред свег старања са наше стране. Она може наступити, али из других разлога, а не по нашим жељама и упињању, тј. кад би чисто енглески интереси то захтевали, што наравно може доћи поглавито услед тешњег и чвршћег зближења међу силама тројног споразума. Дотле морамо имати у виду овакво садашње стање и чинити што се може, у сваком случају не очекујући много.[24]

Бошковићу је било наложено да прати све индиције по којима Хабсбуршка монархија настоји да издејствује промене Букурешког мировног уговора на штету победника. „Сви покушаји А. Угарске биће осуђени на потпуну јаловост, ако Србија са Румунијом и Грчком буду солидарне за интегрално одржање Букурешког уговора“, уверавао је Пашића.[25]

Убрзо се српски посланик нашао у вртлогу кризе изазване сарајевским атентатом на Видовдан 1914. и грозничаве дипломатске активности која је претходила избијању рата. Истакнути историчар Владимир Ћоровић приметио је да је Бошковић био на висини задатка у Лондону, што још јаче долази до изражаја у поређењу са извештајима Јована Јовановића Пижона, посланика у Бечу, који није осетио и схватио непосредну опасност за Србију.[26] Јован Цвијић, чувени географ, који је такође био упознат са дипломатском преписком између посланства у Лондону и МИД-а, био је огорчен на Јовановића, између осталог зато што је „тај интригант [...] врапчије главе“, како је тврдио, „фалсификовао у нашој диплом[матској] књизи телеграм Мате Бошковића из Лондона, који је рат јасно предвидео и енергично објавио Влади“.[27] Када је рат постао извесност,

24 AJ, 80-7-40, концепт телеграма Бошковић – Пашићу, 19. април 1915, пов. бр. 43.

25 AJ, 80-7-40, концепт телеграма Бошковић – Пашићу, 8. мај 1915 (експедовано 10. маја), без броја.

26 Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд: Библиотека града Београда, 1992, 705. О посланику у Бечу и његовој делатности у српској дипломатији види: Ненад П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913-1918)*, Београд: Завод за уџбенике, 2011.

27 Konstantin Bastaić, „Jugoslovenska demokratska liga i njeni prethodnici”, *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 3-4 (1962), 171. Сам Бошковић био је иритиран променама са којима је кључни његов извештај био објављен и тражио је „да се у новом издању плаве књиге које се сад штампа, исправе оне у првом већ раздатом издању погрешно цитиране и делимично промењене фразе из мога телеграма“. Жалио се и „због онако скученог извода“. Пашић је био спреман да изађе у сусрет овом његовом захтеву (AJ, 80-2-10, Бошковић МИД-у, 26. јануар 1915, и Пашићева белешка на полеђини, 26. јануар 1915, стр. пов. бр. 909). Друго издање, међутим, никада није изашло из штампе. Оно са којим су и лондонски посланик и Цвијић били незадовољни познато је под насловом: *Српско-аустријски и*

а видећи да Британија тежи локализацији српско-аустријског конфликта, што би за Србију била „велика несрећа“, и да се у том смислу врши притисак на Петроград, Бошковић је ургирао да се учини „апсолутно све те да Русију покренемо у помоћ Србији“.[28]

Најупечатљивија епизода његовог боравка у Лондону тицала се сукоба са Југословенским одбором, групом политичара-емиграната из Аустроугарске која се залагала за уједињење југословенских земаља Хабзбуршке монархије са Србијом и Црном Гором. Они су се, услед вести о тајним преговорима сила Антанте са Италијом, преселили из Рима у Лондон где су се ти преговори одвијали и довели до потписивања Лондонског уговора 26. априла 1915, којим је део словеначко-хрватских територија припао Риму. Бошковић је дошао са њима у сукоб готово од самог почетка њиховог бављења у Лондону. Он је ставио примедбе на текст меморандума који су желели да предају Греју и није пристао да их поведе у аудијенцију док оне нису уважене. Посланик је одбацио употребу југословенског имена за заједничку државу, јер се српска Влада о томе није изјаснила, и противио се наглашавању јединства Далмације са Хрватском (и Славонијом) на основу хрватског државног права, сматрајући да се тако Србија одриче права на Далмацију у случају да савезници створе независну хрватску државу.[29] Касније је у једном разговору свој став описао као борбу против покушаја Одбора да званично „обележе оквир Хрватске са Далмацијом, Истријом и Босном“.[30] Читаво његово искуство са хрватским емигрантима, нарочито са Франом Супилом, испунило га је најдубљим неповерењем. После једног отвореног разговора са Супилом, Бошковић је упозорио Пашића да он и његове присталице „раде да се Славонија и Далмација са делом Босне вежу за судбину Хрватске“.[31] Према његовом мишљењу, за Србију је било од највећег значаја да буде непопустљива према притиску савезника да препусти део властите територије у Вардарској Македонији Бугарској као накнаду за улазак ове

европски рат: дипломатски и други документи, књига прва, Српска дипломатска преписка (Ниш: Државна штампарија Краљевине Србије, 1914). Бошковићев телеграм Пашићу који наговештава могућност аустроугарског оружаног напада објављен је у мањем изводу у овој збирци под бр. 27 (стр. 27-28), а налази се у целости и у препису у: AJ, 80-7-40, 3. јул 1914, пов. бр. 43. Прирећивачке интервенције биле су разлог Цвијићевог гнева на Јовановића Пижона који је, као помоћник министра иностраних дела након избијања рата, био консултован приликом издавања збирке и чији телеграми из Беча чине огромну већину публикованих докумената.

28 AJ, 80-7-40, концепт телеграма Бошковић МИД-у (у Ниш), 16. јул 1914, бр. 65.

29 Драгослав Јанковић,*Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, 499.

30 Јован Жујовић, *Дневник*, Књ. 2, Београд: Архив Србије, 1986, II, 30. август/12. септембра 1915, 183.

31 AJ, 80-2-10, Бошковић Пашићу, бр. 898 [сачувана је само последња страна, без датума, али посреди је сигурно 3. септембар 1915. а на основу: Жујовић, *Дневник*, II, 3/16. септембра 1915, 184].

неутралне земље у рат.[32] То би, уз добитак Босне и Херцеговине, дела Баната и изласка на море у Далмацији, задовољило српске интересе, а за Пашићев југословенски програм Бошковић није марио, иако је дисциплиновано поштовао добијене инструкције. Његови односи са Југословенским одбором били су додатно отежани, јер су „енглески пријатељи" Србије, како се они редовно називају у српској дипломатској коресподенцији – Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, шкотски историчар и признати британски експерт за југоисточну Европу, Хенри Викам Стид, спољнополитички уредник лондонског *Тајмса*, Артур Еванс, чувени археолог, и Џорџ Тревелијан, познати историчар – безрезервно подржавали концепције најистакнутијих хрватских чланова Одбора, Супила и Анта Трумбића. Ситон-Вотсон и Стид су, у подједнакој мери, били нетрпељиви према Бошковићу и водили праву кампању да га подрију и наведу српску Владу да га уклони из Лондона.[33]

У јесен и зиму 1915-1916. Србија је доживљавала агонију након удруженог напада немачке, аустроугарске и бугарске војске, окупације земље и повлачења преко Албаније. Бошковић је правовремено, још у лето, уочио опасност од одсуства било каквог плана савезника за војну акцију у сличном случају. У разговору са лордом Круом он је подвукао да треба одмах размотрити „како ће се послати савезничке трупе у помоћ Србији ако Немачка већом војском покуша доћи у везу са Бугарском и Турском". Побијао је Круово мишљење да је предуслов такве помоћи претходно заузимање Дарданела и Цариграда и доказивао да је важнија одбрана Србије, „јер са Србијом тројни споразум би коначно изгубио сав Балкан, па услед тога вероватно и цео рат".[34] Британци се нису дали одвратити од својих планова, а катастрофа којом се завршила њихова операција у Дарданелима имала је далекосежне последице за ситуацију на Балкану, а за Србију посве трагичне. На Бошковићеве представке Грej је одговарао „као и обично неодређено", па је он стекао утисак да би само Французи могли да подстакну Британце на одлучну акцију, посебно што су и британски војни кругови и штампа изражавали мишљење да је касно за офанзиву у Македонији.[35] Бошковић је био засут серијом Пашићевих телеграма у којима је очајнички тражио да ургира код

32 AJ, 80-2-10, Бошковић Пашићу, 19. мај 1915, бр. 546.

33 *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespodencija, 1906-1941*, priredili Ljubo Boban et dr., Zagreb, London: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest i Britanska akademija, 1976, I (1906-1918), dok. 153, Seton-Watson – [Jovanu M. Jovanoviću], 20. IX 1915, 242-243 i dok. 156, Seton-Watson – Milenku Vesniću, 26. IX 1915, 245-246; Hugh and Cristopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary* (London: Methuen, 1981), 140; Жујовић, *Дневник*, II, 11/24. септембра 1915, 193-196; 22. септембра/5. октобра 1915, 200; Павле Поповић, *Из дневника*, приредио Богдан Љ. Поповић, Београд: Завод за уџбенике, 2001, 20. маја 1915, 168-171; 28. августа 1915, 234; 31. август 1915, 235-236; 5. септембра 1915, 240-242.

34 AJ, 80-8-41, концепт телеграма Бошковић Пашићу, 25. јун 1915, пов. бр. 651.

35 AC, МИД-ПО, 1915, ф. XXVIII, д. VI, Бошковић Пашићу, 11. новембар 1915, бр. 1130.

британске Владе за што хитнијим слањем хране за изгладнеле и изнурене српске трупе које су се спуштале према албанској обали. Уз конфузију која је настајала због нередовне комуникације услед логистичких невоља при повлачењу, Бошковић је могао само да уверава Пашића у следеће: „По свима вашим наредбама одмах сам чинио писмено и усмено кораке у Foreign Office-у, а аташе војни чинио је то исто у Министарству војном. Нисмо престајали наваљивати где год се могло на надлежним местима да се потребне мере предузму без одлагања.“[36]

Катастрофа Србије тешко је утицала на његово душевно стање. „Ја сам непрестано на великим мукама и доиста се ждерем од гнева и немоћи“, јадао се Цвијићу који се налазио у Швајцарској.[37] Другом приликом је резигнирано написао:

„Мој живот овде био је мучан у сваком погледу и сам се чудим како сам до сад издржао. Не би ми било много непријатно кад би се овоме крај учинио. Највећи напори и успех у оцењивању и предвиђању догађаја донели су само срџбу и интриге против мене. Ја сам равнодушан према свему томе, али ме ждере и кида наша општа несрећа која је могла бити мања да се је глас здравог разума више слушао. За мене лично ја сам апсолутно сигуран да нисам грешио и да сам правилно судио у крупним питањима [...] Доказа о томе има написмено и кад буде могућности видећеш их.“

Осврћући се на пропагандни учинак, сматрао је да је британско јавно мњење, „са врло малим изузецима“, постало наклоњено Србији. Ипак, истицао је своје убеђење „да је важније и од већег ефекта добро се служити стварним факторима и живим снагама у међународној политици него ли само пледирати голим речима. У оном првом нарочито ми смо били невешти и ту леже наше главне погрешке, како се мени чини. Не знам да ли сам се довољно јасно изразио, а не могу улазити у разлагање о томе.“[38] Из ових речи, слободно изречених у приватном писму упућеном пријатељу, али ипак неодређених - при чему је важну улогу сигурно имала свест о свеприсутној цензури у ратним временима - тешко је разлучити шта је био производ хладне анализе изузетно упућеног дипломате, а шта последица мучног утиска услед несреће која је снашла његову отаџбину.Након албанске голготе и реорганизације српске војске на Крфу, следећи важан Бошковићев задатак био је да припреми терен за посету коју је престолонаследник Александар желео да учини Британији, у оквиру дипломат-

36 АС, МИД, Посланство Лондон (ПсЛ), ф. I, пов р 1311/1915, Бошковић МИД-у (Скадар), 25. новембар 1915, пов. бр. 1189.

37 АСАНУ, Заоставштина Јована Цвијића (фонд бр. 13484), 13484/128 (1), разгледница коју је Бошковић упутио Јовану Цвијићу у Нешател (Neuchâtel), Швајцарска, 28. децембар 1915.

38 АСАНУ, 13484/128 (2), Бошковић – Јовану Цвијићу, [без датума] 1916.

ске турнеје по свим савезничким престоницама.[39] Регент и Пашић су допутовали у Лондон 31. марта 1916. и наредних дана састали се са свим релевантним факторима британске политике.[40] Ситон-Вотсон је полагао наде у регента као будућег носиоца југословенске политике, пошто је сматрао да Пашић то не може или не жели да буде, и уручио му је меморандум у којем је изнео своје и Стидове идеје о темељима на којима треба да почива југословенска држава. Том приликом је очигледно жучно иступио против Бошковића и извукао је од регента обећање да ће овај ускоро бити склоњен из Лондона и да ће га заменити Јовановић Пижон, познат као велики поборник југословенског уједињења.[41] Зато је Пижон убрзо могао са сигурношћу да најави: „Мата ће пасти, бистар је и интелигентан, видео је добро, извештаји су му добри, али је доста то да га онемогући кад су једини наши пријатељи - Ситон-Ватсон - против њега."[42] Интересантно је да је сам Бошковић имао нешто другачији утисак о разлозима своје смене, када је дознао да се о њој говори, и о томе да ли је та одлука коначна: „Његов извештај о Бугарској, то је главно; после је Југословенски одбор и Ситон Ватсон. Њему не изгледа да је дефинитивно."[43]

Помен извештаја о Бугарској се, по свој прилици, односио на преписку између Бошковића и МИД-а из априла месеца, непосредно након посете регента Александра и Пашића Лондону. Све је почело тако што је министар финансија Момчило Нинчић јавио на Крф из Париза о све опаснијој акцији и пропаганди бугарофилских кругова у Лондону. За супротстављање томе препоручивао је да један или два министра дођу и проведу извесно време у британској престоници. То су му сугерисали „Скотус Вијатор и други наши пријатељи".[44] Услед ове и других сличних вести Војислав Маринковић, који је заступао Пашића у МИД-у током његових посета савезничким престоницама (иначе министар народне привреде), прекорио је Бошковића због одсуства обавештења. Бошковић се енергично бранио, позивајући се на низ својих извештаја о овоме предмету, као и на све оно што су он и други угледни Срби у мисији у Лондону чинили да

39 AJ, 80-8-43, Пашић – Бошковићу, 21. фебруар 1916, бр. 1337 и Бошковићева белешка на полеђини, 22. фебруар 1916; Бошковић – Пашићу, 3/16 март 1916, пов. бр. 162; АС, МИД-ПО, 1916, ф. XI, д. VIII, Бошковић – МИД-у, 22. фебруар 1916, бр. 131; Бошковић – МИД-у, 27. фебруар 1916, бр. 144; Бошковић – МИД-у, 4. март 1916, бр. 158; ф. XI, д. IX, Бошковић – Пашићу, 7. март 1916, бр. 172; Бошковић – Пашићу, 10 март 1916, бр. 183; Бошковић – Пашићу, 12. март 1916, бр. 187; Бошковић – Посланству Париз, 16. март 1916, бр. 193.

40 О почетном делу посете: АС, МИД-ПО, 1916, ф. XI, д. VIII, Бошковић – МИД-у, 20. март 1916, без броја; Пашић – МИД-у, 20. март 1916, бр. 3; детаљније у: Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 290-292.

41 Hugh and Cristopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe*, 156-157; Војислав Вучковић, „Из односа Србије и Југословенског одбора", *Историјски часопис*, XII-XIII (1961-1962), 363-365.

42 П. Поповић, *Из дневника*, 25. март 1916, 406-407.

43 *Исто*, 4. април 1916, 414-415.

44 АС, МИД-ПО, 1916, ф. XVII, д. IV, Нинчић – МИД-у, 18. фебруар 1916, бр. 335.

онемогуће утицај бугарофила у британским политичким круговима и јавном мишљењу. Поред тога, алудирао је на недовољно ангажовање Владе код савезника како би се учинио крај бугарофилској кампањи. Мада су сви његови наводи били тачни, а привремени заступник министра иностраних дела није био упознат са садржајем пређашњих телеграма из лондонског посланства, Маринковић није одступао од своје критике. Он се посебно интересовао за меморандум који је приписиван генералу Филипу Хауелу, начелнику штаба британских трупа у Солуну, а који је циркулисао у британској штампи.[45] Поменути документ био је предмет детаљног испитивања делегата српске Врховне команде при британским трупама у Солуну код самог генерала Хауела. Овај је категорички демантовао ма какву везу са меморандумом и представљао себе као случајну жртву сукоба између покрета сафражеткиња у чијем часопису је спорни меморандум био објављен и Едварда Греја.[46] У сваком случају, узбуђење које је меморандум изазвао у српским круговима далеко је премашивало његов стварни значај и посланику Бошковићу се није могао ставити оправдани приговор да је учинио пропуст у отправљању своје дужности. Али пошто је ова бугарска контроверза била нови моменат, а проблематични односи са Југословенским одбором и Ситон-Вотсоном трајали већ годину дана, разумљиво је зашто је он томе придавао највећу важност као разлогу за своју смену.

Последње значајније активности Бошковића као посланика пале су у лето 1916. године. Његова главна преокупација, као и читаве српске политике у то време, била је да пажљиво прати сваки наговештај о томе какви су планови савезника на Солунском фронту, где је српска војска прижељкивала офанзиву у правцу своје земље. Ово је било утолико значајније јер је управо из Британије, бар у прво време, долазио отпор против ангажовања додатних трупа и операција у грчкој Македонији.[47] Из својих дипломатских извора Бошковић је о томе добијао веома тачна обавештења и прослеђивао их Влади на Крфу.[48] Уосталом, на све његове аргументе о користи коју би таква офанзива могла да донесе, у координацији са дејствима на руском и француском фронту, лорд Хардинг, нови стални подсекретар у Форин Офису, „је без околишења одговорио: да се рат неће добити на Солунском фронту". Бошковић је исправно проценио да би са-

45 АС, МИД-ПО, 1916, ф. XVII, д. IV, Маринковић – Посланству Лондон, 30. март 1916, пов. бр. 2569; Бошковић – Маринковићу, 3. април 1916, бр. 156; Маринковић Посланству Лондон, 11. април 1916, пов. бр. 2839.

46 АС, МИД-ПО, 1916, ф. VI, д. V, Бошковић – МИД-у, 15. април 1916, бр. 301; кабинет министра војног МИД-у, 13. април 1916, без броја; Бошковић – МИД-у, 16. април 1916, бр. 310; кабинет министра војног министру иностраних дела, 6. април 1916, без броја.

47 Драгољуб Живојиновић, *Невољни ратници: велике силе и солунски фронт 1914-1918*, Београд: Завод за уџбенике, 2010, 149-178.

48 АС, МИД, ПсЛ, ф. I, пов р 919/1916, Бошковић – МИД-у, 12. јун 1916 (по новом календару), пов. бр. 477.

везници овакав став могли да промене једино зато да би, на захтев Букурешта, подржали операције румунске војске по њеном ступању у рат. „Иначе како овде влада противно мишљење, тешко ће ићи да се оно промени у правцу који ми желимо.“[49] Улазак Румуније у рат био је повезан и са заштитом српских интереса у Банату, пошто је Букурешт, као један од услова, тражио од савезника границу са Србијом на Дунаву. Бошковић је зато, према Пашићевим инструкцијама, чинио кораке у Форин Офису да се предупреде разочарања каква је Србија већ преживела приликом уласка Италије у рат. Процењујући да обим територијалних уступака Букурешту зависи од Русије која је била најзаинтересованија, а не од других савезника, и да само она може да помогне, он је песимистички закључио: „У нашем садашњем положају ми немамо у рукама средства да дејствујемо на решење Савезника и они се осећају слободни да ствари уређују како сами налазе за добро.“[50] Догађаји су му потпуно дали за право када је 17. августа 1916. потписан тајни уговор са Румунијом.

Бошковићево време је истицало. Како је Јовановић Пижон који је пратио регента Александра и Пашића у посети Лондону продужио пут са председником Владе у Петроград, регент му је наложио да се не враћа на Крф већ да остане у Британији „као што смо то пре решили са председником [владе]“.[51] Очигледно је да Пашић није имао куд него да се сложи са уклањањем Бошковића и постављањем Пижона на дужност у лондонском посланству након обећања датог Ситон-Вотсону са највишег места. Ипак, Бошковић је разрешен тек 26. августа 1916, а први секретар Војислав Антонијевић је „предузео отправништво послова“ све до 18. септембра када је Пижон примио дужност.[52] Последњи чин одлазећег посланика био је да напише предговор за књигу о епопеји српске војске приликом повлачења преко Албаније.[53]

Након одласка из Лондона Бошковић је почетком 1918. боравио у Монте Карлу и имао је намеру „остати овде до пролећа и промене опште ситуације која ће ваљда једном доћи“, како је писао Љубомиру Стојановићу. Овај је тражио његову сарадњу ради састављања једног меморандума о Босни и Херцеговини. Карактеристично је да је то падало у време непосредно после изјава британског премијера Лојда Џорџа и америчког председника Вилсона (5. и 8. јануар 1918),

49 АС, МИД, ПсЛ, ф. I, пов р 919/1916, Бошковић – Пашићу, 29. јун 1916, пов. бр. 554.

50 АС, МИД, ПсЛ, ф. I, пов р 919/1916, концепт телеграма Бошковић – МИД-у, 30. јул 1916, пов. бр. 667.

51 AJ, 80-12-78, писмо регента Александра Јовану Јовановићу, Крф, 16. мај [1916].

52 АС, МИД, ПсЛ, ф. I, пов р 791/1916, Антонијевић – МИД-у, 12. октобар 1916 [по новом календару].

53 Гордон Гордон Смит, *Са Србима у рaту: велико йовлачење сриске војске*, са предговором М. С. Бошковића, бившег посланика Србије у Уједињеном Краљевству (Београд: Досије студио, 2016). Енглески оригинал: Gordon Gordon-Smith, *Through the Serbian Campaign: The Great Retreat of the Serbian Army: with 32 illustrations and maps* (London: Hutchinson & Co., 1916).

којима је наговештена могућност склапања сепаратног мира са Бечом и стављено на знање да ће потлачени народи у Хабсбуршкој монархији морати да се задовоље аутономним статусом у оквиру те државе. Зато је оправдана претпоставка да су ове изјаве биле разлог због кога је Стојановић желео да његов спис „послужи као мемоар савез[ничким] Владама и да га надлежни министри и прочитају". Бошковић није одбио старог породичног пријатеља, али је одсуство ентузијазма са његове стране било и те како видно. „Чему може послужити и колико помоћи једна књига или мемоар у стварима где су меродавна једино политичка дела и акција?"[54] Детаљнијих података о овом периоду Бошковићевог живота нема. Стављен је на расположење министру иностраних дела још 15. јула 1916, а пензионисан је указом од 1. јула 1918. године. Избегличка Влада на Крфу је у исто време пензионисала и Димитрија Поповића, такође посланика на расположењу, Љубомира Михаиловића, тада посланика у Вашингтону, и Милана Вл. Ђорђевића, секретара прве класе посланства у Бечу[55], док је Михаило Гавриловић постао помоћник министра иностраних дела уместо Јована Јовановића Пижона. Бошковићево пензионисање било је, дакле, део ширих кадровских промена у дипломатској служби.

На велику позорницу Бошковић ће се поново вратити у јануару 1919. као један од седморице политичких делегата Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу. Четворица од њих су били опуномоћени делегати који су имали право да учествују у раду конференције: Никола Пашић, председник делегације, Анте Трумбић, министар иностраних дела, Миленко Веснић, посланик у Паризу, и Словенац Иван Жолгер, бивши аустријски министар. Преостала тројица су били владини делегати (Матеја Бошковић, далматински политичар Јосип Смодлака и Отокар Рибарж, још један словеначки представник) који су били равноправни у одлучивању са првом четворицом, али нису могли да се појављују и говоре на седницама конференције.[56] Нису познате околности у којима се одиграло Бошковићево наименовање за политичког делегата. Пада у очи да су остала шесторица била сасвим логичан избор. Поред Пашића и Трумбића као најважнијих чланова, Жолгер, Рибарж и Смодлака су били значајни као политичке фигуре и представници Словенаца и Хрвата, док је Веснић био не само један од највиђенијих српских дипломата, већ се у Паризу практично налазио на домаћем терену. Са друге стране, Бошковић је још увек био

54 АСАНУ, бр. 10744, писмо Матеје Бошковића Љубомиру Стојановићу, Монте Карло, 9. јануар [1918].

55 AJ, 334-107-399, Главна контрола – Министру иностраних дела, 27. децембар 1919, бр. 2712/18; Главна контрола – Министру иностраних дела, 8. фебруар 1920, бр. 2712; Одсек протокола МИД-а – Главној контроли, 12. фебруар 1920, бр. 293.

56 Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969; Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontier Making*, New Haven, CT: Yale University Press, 1963.

у пензији. У дипломатску службу враћен је тек у лето 1920. када је именован за изванредног посланика и пуномоћног министра прве класе у Петрограду, што је било чисто формално наименовање с обзиром на то да су бољшевици држали власт у Русији.[57] Због свега тога питање о разлозима његовог уврштивања у седмочлано језгро делегације остаје без поузданог одговора. Пашић није могао да одлучујуће утиче на избор чланова делегације јер, мада њен шеф, није у том тренутку уопште био члан Владе. Трумбић је, иако министар иностраних дела, био потпуно посвећен решавању јадранског питања и није имао утицаја на кадровску политику свог ресора од кога је био физички одвојен и који му је, као странцу, био практично непознат.[58] Осим тога, он као пређашњи председник Југословенског одбора сигурно није желео да види Бошковића у Паризу. Можда је његов избор просто био резултат ранијих размишљања у МИД-у о томе ко би били одговарајући кандидати за такав посао. Јовановић Пижон је још усред рата предвидео такву могућност: „Мата ће бити на Конференцији мира; он је најзгоднији, јер уме да генералише."[59]

Подржавајући генерала Петра Пешића, шефа војне мисије у делегацији, који је предао карту са уцртаним границама које је захтевала нова Краљевина штабу француског маршала Фердинанда Фоша, Бошковић је заступао став да би пред конференцију мира требало изаћи са максималним територијалним захтевима на основу стратегијских потреба и зарад преговарачке тактике у којој ће морати да се дају уступци. Трумбић и Смодлака, као и Рибарж, али не и његов словеначки колега Жолгер, заговарали су етнички критеријум, чиме је спор у делегацији попримао изглед српско-хрватског сукоба интереса.[60] Суштина спора била је у томе да је Хрватима право народа на самоопредељење било не само принципијелно опредељење, већ и моћно средство за одбрану хрватске територије у Далмацији од италијанских претензија. Са друге стране, Бошковић је био највише заинтересован за борбу за српске интересе према Бугарској

57 AJ, 334-140-463, Досије Бошковић, Указ регента Александра, 2. јул 1920, пов. бр. 2606. Бошковић је био посланик у Петрограду до почетка 1926. године када је у МИД-у донето решење према коме је имао да се јави на дужност у посланству у Будимпешти (Решење заступника министра иностраних дела, министра вера М. Трифуновића од 9. фебруара 1926). Међутим, Бошковић никада није отишао на службу у Мађарску.

58 Трумбић је желео да његов секретар на мировној конференцији Стеван Павловић буде именован за помоћника министра иностраних дела, али до тога није дошло. Павловић није чак именован ни за посланика како је то Трумбићу обећано у Београду (АСАНУ, 13484/936-1, Стеван К. Павловић – Јовану Цвијићу, Париз, 9. новембар 1919).

59 П. Поповић, *Из дневника*, 30. септембра 1916, 539. Пижон је рекао и самом Бошковићу када је овај напуштао Лондон „да се спрема за будући конгрес мира – на коме он треба да буде са Пашићем најважнији фактор" (Јован М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896-1920)*, Нови Сад: Прометеј, 2015, 14. октобар 1916, 164).

60 Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak, ur., *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919*–1920, Beograd: Institut društvenih nauka, 1960, 27.

који се нису могли оправдавати етничким разлозима, иако ни он ни Пашић нису одступали од тезе да је шопско становништво западне Бугарске било ближе српском него бугарском народу.[61] Зато није марио за настојања хрватских и словеначких делегата да се одупру Италијанима у јадранском питању, посебно уколико их је сматрао баластом који отежава остваривање српских аспирација на истоку земље. Бошковић је сасвим отворено тражио да се захтеви према Бугарској третирају као најважнији на конференцији и да се на њима највише истрајава, са чим се Трумбић није слагао.[62] Другом приликом, приговорио је Смодлаки да не заступа званичан став делегације, јер је у једном свом излагању на скупу француских научника изнео мишљење да границу према Бугарској треба да чине долине Тимока и Вардара, захтевајући од њега да буде коректан и односи се према „нашим источним претензијама" на начин на који се српски делегати односе према западним границама земље.[63]

У том погледу, његови ставови бацају занимљиво светло на деловање Пашића, председника делегације, који је често представљан као експонент „великосрпске политике", мада је он и те како водио рачуна о одбрани Далмације и Истре од Италијана. Све до англо-француског ултиматума из јануара 1920, којим се од Краљевине СХС захтевало да прихвати или неповољно разграничење са Италијом или извршење Лондонског уговора, када је схватио да ће свака следећа понуда бити још гора, Пашић се истрајно залагао да се не дозволи протезање италијанског суверенитета јужно од Пуле, укључујући и острва.[64] Насупрот њему, Бошковић је бранио тезу да је потребан што бржи споразум са Италијом како би се уклонило стално италијанско непријатељство и тако поправили изгледи Краљевине да постигне повољније територијално решење у

61 *Исто*, 29-30, 117-118.

62 *Исто*, 33, 36.

63 *Исто*, 87-88. Бошковић се, по свој прилици, замерио и свом пријатељу Цвијићу због питања границе према Бугарској. „Могао је наш драги Мата не правити толику ларму по свим собама Bean – Site-а и код чланова политичке Делегације о мојој карти, која ће изаћи тек после месец дана. Та нарочита и непотребна ларма била би довољна да ме ослободи од сваке солидарности са њиме, јер сматрам [да] су и ти кораци, као и ларма на карту, обична неврастенична посла", жалио се Цвијић Слободану Јовановићу (АСАНУ, 13484/1411, писмо без датума). Немогуће је знати са сигурношћу, али изгледа да је овде реч била о Бошковићевом незадовољству чињеницом да Цвијић на карти коју је спремила његова етнографско-историјска секција није назначио граничну линију већ само етнографски појас који је приказивао етничку флотантност пограничног становништва, што је подривало Бошковићеву тврдњу о српском карактеру шопског елемента (Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић у Првом светском рату", *Историјски гласник*, XXII (1975), 209). Осим тога, Бошковићева решеност да се Бугарска казни манифестовала се у његовом мишљењу да мировни уговор са том земљом треба да садржи одредбу о кривици цара Фердинанда по угледу на третман цара Вилхелма у немачком уговору. Ту се разликовао од Пашића који је веровао да би се тиме заклонила одговорност бугарске Владе, парламента и читавог народа, посебно за учињене злочине (A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 194-195).

64 Dragan Bakić, "Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1919–1926", *Balcanica*, XLVII (2016), 296, 299-301.

источним деловима земље, односно на старим границама Србије према Бугарској и Румунији.[65] Баш као и за време рата, док је био у лондонском посланству, Бошковић ни тренутак није оклевао да жртвује хрватске и словеначке интересе како би сачувао српске. Пашић је, међутим, подједнако бранио све југословенске територије, у границама могућности, мада му сумњичаве хрватске колеге из делегације то никада нису признавале. Смодлакина увереност да је Бошковићев предлог да се попусти у спору са Италијом био учињен по налогу Пашића и Веснића, а у споразуму са француском дипломатијом, служи само као показатељ његових властитих предрасуда и неутемељених оцена.[66]

Осим тога, Бошковићева нетрпељивост према хрватској концепцији југословенства манифестовала се чак и у његовом отпору према употреби речи *Југославија* за Краљевину СХС, као што је то учинио Веснић у говору са представницима великих сила. Ово је заправо био само наставак сукоба који је водио са хрватским емигрантима као посланик у Лондону око истог предмета, мада сада у сасвим другачијим условима, јер је заједничка држава постала стварност. Записник дискусије делегата бележи: „Он замера томе и скреће пажњу да се о називу наше државе дуго дискутовало и да овај назив није усвојен. Моли да се о томе води рачуна." Бошковић је овде алудирао на дискусију о имену нове државе вођену током Крфске конференције у лето 1917. године. Смодлака и Трумбић су се оштро противили, сматрајући да се и у званичним актима могу употребљавати изрази *Југославија* и *југословенски*, при чему су се позивали на важне примере када је то чињено. Бошковић је остао неумољив: „Српски народ још није овај назив примио, а ви не можете већини наметати своје мишљење."[67] Овако се и на симболички начин, преко имена још међународно непризнате државе, настављао сукоб између српске и хрватске струје у тек створеној југословенској држави, а Бошковић је поново заступао најтврђу српску линију. Делегација је ипак одлучила да се не упушта у ово питање и да га препусти Влади.

Бошковић је заузео чврст и непомирљив став у још једној ствари која је причињавала доста проблема делегацији и изазивала међусобна неслагања. Наиме, велике силе су стале на становиште да је неопходно да се националним мањинама у новим државама, наследницама Хабзбуршке монархије, обезбеди заштита њихових права путем међународне гаранције која би била кодификована у посебној клаузули мировног уговора са Аустријом – то ће бити члан 51 будућег Сен-Жерменског уговора (у пројекту мировног уговора то је био члан 59). У јулу и августу, чланови делегације су сматрали да се одредба о заштити

65 *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 176-177, 179-180; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 162-168.

66 *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, Zemun: Mostart, 2012, (reprint: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1972) 152-153.

67 *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 59, 65, 73. О дискусији о имену заједничке државе види: *Крфска конференција*, Београд: Штампарија „Скерлић", 1934), 82, 84.

националних мањина мора отклонити и да би се могло поставити питање да ли треба потписати мировни уговор са Аустријом ако она остане. Проблем је био у томе што се сматрало да је наметање овакве клаузуле, која није имала примену код самих великих сила, као и одредби о слободи саобраћаја и транзита, груба повреда националног суверенитета. Бошковић је инсистирао да се такав члан не сме примити, па макар да због тога уговор са Аустријом не буде потписан. Он је 22. августа 1919. упутио Влади своје издвојено мишљење и нагласио да ће иступити из делегације ако се уговор потпише у понуђеном облику. Образлагао је да би то „значило неограничено право сталне стране контроле и интервенције у унутрашње одношаје у нашој држави ... дакле, повреду права суверене државе, једну политичку capitas deminutio, пошто територије Србије и Црне Горе до сада нису ништа изгубиле од својих суверених права. Последице отуда за политичку консолидацију наше земље, која би тиме у извесном погледу постала полусуверена, биле би опасне у највећем степену."[68] Са Бошковићевим ставом потпуно је био сагласан шеф комисије за међународно право у оквиру делегације, професор Слободан Јовановић, који је такође најавио своју оставку у случају да се прихвати спорна клаузула. Бошковић је истицао да је евентуално изузимање Македоније из режима заштите мањина, што није било извесно, илузорна концесија уколико остане принцип да Друштво народа ограничава суверености земље у том питању, јер оно може накнадно да прошири своје ингеренције и на ту област.[69]

Делегација је настојала, чак и упућивањем посебне ноте конференцији мира, да се измени одлука о члану 59, али у томе није имала успеха. Да ствар постане гора, у међувремену је израђена посебна конвенција која је прецизније регулисала спорни члан, односно дефинисала обавезе Краљевине СХС, а која је од међународних обавеза по овом основу изузимала само територију Србије од пре балканских ратова. Другим речима, све области Старе Србије, стечене и међународно признате Србији још пре почетка Великог рата, имале су да буду подвргнуте обавезама предвиђеним конвенцијом. Сада је Слободан Јовановић предњачио у упозорењима да би примена конвенције на Македонију донела сталан и латентан грађански рат у тој области, а Бошковић је енергично подржао његове ставове. Генерал Пешић је, пак, сматрао да се уговор мора потписати с обзиром на војну неспремност земље за нове компликације, а и Трумбић је нагињао потписивању. Сви напори су сада улагани да се територија Србије од пре јула 1914. изузме од примене конвенције о мањинама. Бошковић је и даље упорно захтевао измене у одредбама: Влади је предлагао да се одузме пра-

68 АЈ, Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, фонд 336, фасцикла 48, досије IV, Бошковић Краљ. Влади, 22. август 1919, бр. 3313. Цитирано из Трумбићеве оставштине у: A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 201;такође: Zoran Janjetović, „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920", *Istorija 20. veka*, 2 (2000), 36.

69 АЈ, фонд 336, фасцикла 48, досије IV, Бошковић – Краљ. Влади, 6. септембар 1919, бр. 3500.

во Друштва народа да иступа са новим захтевима о заштити мањина на основу конвенције, а у делегацији је захтевао да се изузме не само територија Србије, већ и предратна територија Црне Горе. Остали делегати одбацили су његове предлоге за које су сматрали да би само отежавали ситуацију.[70]

Како је за 10. септембар било предвиђено потписивање уговора са Аустријом, а Влада није давала дефинитивна упутства како да се поступи, делегати нису могли да формулишу јединствен став. Бошковић је једини био категорично против потписивања уговора. Пошто мировна конференција није давала никакве концесије за Македонију, делегација Краљевине СХС, заједно са румунском делегацијом, није потписала уговор са Аустријом. Бошковић је и након ступања на снагу Сен-Жерменског уговора саветовао Влади да не жури са потписивањем и да чека да види како ће поступити Румуни; на њега нису утицале ни сугестије о евентуалном значајном погоршавању спољнополитичке позиције земље. Трумбић, Веснић, Рибарж, Смодлака и Жолгер ставили су Влади на знање своје неслагање са његовим мишљењем, побијајући аргументе које је изнео.[71] Да јаче истакне свој став, Бошковић је одбијао могућност да потпише уговор са Аустријом као опуномоћеник Владе без измене спорних клаузула.[72] Мада усамљен у свом одлучном отпору, он је и даље наглашавао да би интервенисање Друштва народа у погледу националних мањина и економске политике земље водило решавању „о питањима унутрашње управе и посредно дакле о судбини наше земље. Отуда би дошло вештачко стварање и повећавање категорија нарочито привилегисаних поданика са већим правима од масе нашег народа, и то под страном заштитом и контролом; спречавање нашег народносног консолидовања и стварање извора нових борби и унутрашњег расула.“[73] Пошто је остао усамљен у свом ставу и незадовољан политиком делегације у погледу мировних уговора са Аустријом и Бугарском, Бошковић је поднео оставку у писму Пашићу упућеном 25. октобра 1919. године. Престао је и да долази на седнице делегације, иако му је Влада уважила оставку тек након месец дана.[74] Он ће и даље остати у Паризу, али у другачијем својству, како ће се касније видети. Снажан притисак Француске и Британије, нарочито претња да Краљевини СХС неће бити дозвољено да потпише мировни уговор са Бугарском све док не потпише уговор са Аустријом, преломили су владу и делегација је 5. децембра прихватила и потпи-

70 *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 180; Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 202-203.

71 AJ, фонд 336, фасцикла 48, досије IV, Делегација Краљевине СХС Краљ. Влади, 14. септембар 1919; Бошковић Краљ. Влади, [12. септембар 1919]; експедовано 14. септембра 1919, бр. 3694; досије X, Бошковић Краљ. Влади, 23. септембар 1919, бр. 3839; Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 204.

72 AJ, фонд 336, фасцикла 48, досије IV, Бошковић Веснићу, 16. септембар 1919, бр. 3705.

73 AJ, фонд 336, фасцикла 48, досије I, текст Бошковићевог телеграма у: Веснић – Давидовићу, 17. октобар 1919, бр. 4085.

74 *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 193, нап. 124; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 11-12.

сала Сен-Жерменски уговор, заједно са Конвенцијом о заштити мањина која је важила за читаву територију Краљевине. Бошковићево страховање због могућег утицаја Конвенције о мањинама на суверенитет земље показало се претерано с обзиром на њену примену током наредне две деценије и праксу Друштва народа, али је ипак указало на проблем који ће до дан-данас остати осетљиво питање у међународним односима.

Поред ових главних политичких проблема у којима је Бошковић, како смо видели, имао веома одређено и одрешито становиште, другачије од осталих делегата, не само хрватских и словеначких већ и српских, његово учешће у догађајима у Паризу било је нарочито важно у вези са репарацијама и представљањем пред органима Мировне конференције. Пошто су почетком јула 1919. делегати из економске секције делегације, Коста Стојановић и Велизар Јанковић, одбили да се приме дужности у предвиђеној Репарационој комисији, лично је председник Владе Стојан Протић, који је тада био у Паризу, молио Бошковића да он буде представник Краљевине СХС. Овај је то невољно прихватио, јер су се и Влада и делегација нашле „у незгодном положају", али „с надом да ће га после извесног времена неко други заменити."[75] Бошковић је, међутим, енергично одбио предлоге Трумбића и Рибаржа да се одреди још један члан или бар његов заменик „из нових крајева", које је подржао и Протић, како би се задовољили интереси бивших хабзбуршких земаља. Ствар је била у томе што је постојала јасна противност интереса Србије да добије што већу одштету и „нових крајева" да, као део поражене непријатељске земље, плате што мање. Мада је Бошковић наводио да не може да прихвати да му неко ставља вето при одлучивању, као и да би двојство са посебним представницима „нових крајева" и Србије „кочило посао", он је несумњиво дао израза и свом политичком ставу у једном политички осетљивом питању, тим пре што је његова сарадња била нужна. Извесно је да он није желео да призна било какво право бивших аустроугарских земаља на специјалан третман у новој држави.

Бошковић је именован за делегата Краљевине СХС у Међународној комисији за репарације у Паризу одлуком Министарског савета од 28. децембра 1919. године.[76] Када је Пашић дао оставку на место шефа мировне делегације, Влада је 21. јуна 1920. решила да прихвати оставку, разреши дужности читаву делегацију и остави у Паризу само Трумбића и Бошковића, како би могли „држати везу с Конференцијом мира", са особљем које они нађу да им је потребно.[77]

75 *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 163-164.

76 АЈ, 334-140-463, Досије Бошковић, Момчило Нинчић – Министарском савету, 19. мај 1925, бр. 3245; Бошковићеве примедбе на реферат начелника благајне МИД-а, 10. април 1925; *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 213.

77 АЈ, 334-98-324, Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу, концепт телеграма председника владе Веснића за Делегацију, 21. јун 1920, пов. бр. 2415, на полеђини Пашић – Веснићу, 14. јун 1920. Трумбић је био против уважавања Пашићеве оставке (Трумбић – Веснићу, 26. јун 1920,

Међутим, чланови делегације су инсистирали да је неопходно присуство Веснића, који је у међувремену постао председник Владе, на конференцијама сазваним у Бриселу и Спа ради расправљања репарација, али и других политичких питања. Веснић је стога одложио одлуку о Пашићевој оставци и распуштању делегације, а Бошковићу је наложио да се у Бриселу пријави не као експерт већ као пуномоћни делегат како би имао политички ауторитет за који је овај сматрао да му је потребан.[78] Влада је ипак преиначила Веснићево решење после само четири дана и потврдила своју првобитну одлуку - Пашићева оставка је уважена, а делегација распуштена.[79] Бошковић је 6. јула одређен да одржава везу не само са Врховним саветом конференције, већ и са Конференцијом амбасадора, сталним телом формираним да одлучује о питањима у вези са извршавањем мировних уговора, као и да врши дужност отправника послова у Паризу, где још нико није наследио Веснића у посланству. Поред тога, истог дана је донето и решење да он и даље остане на дужности делегата у Репарационој комисији. Изражавајући захвалност регенту и Влади на указаном поверењу, Бошковић је одбио дужност отправника послова, пошто му то није приличило „према положају и годинама", а сматрао је и да такав ранг дипломатског представника није адекватан за веома важно политичко средиште попут Париза. Осим тога, држао је „да ове три дужности не би требало концентрисати на једно лице, стога мислим да би најбоље одговарало потребама које треба задовољити ако ме овластите само као делегата за одржавање везе са Врховним Саветом и Конференцијом амбасадора поред дужности делегата у комисији за репарације". Веснић је у потпуности усвојио Бошковићеве разлоге и Конференција мира је обавештена о његовој новој дужности почетком септембра.[80] Интересантно је да је редакција Бошковићевог пуномоћја, мада чисто техничка формалност, изазвала обимну и дуготрајну размену телеграма између њега и Трумбића. Са проласком времена Бошковић је био све више иритиран, нарочито када му је изгледало да постоји намера да се његова овлашћења значајно ограниче у односу на првобитно решење и да му се не указује потребно поверење од стране министра иностраних дела. Мада је Трумбић порицао и саму помисао о недостатку поверења у Бошковићеве способности, ствар је разрешена тек након што

бр. 196). Веснићев телеграм у: *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*, 297-298, нап. 158 (из Архива ЈАЗУ у Загребу).

78 AJ, 334-98-324, Веснићев концепт одговора на полеђини Пашићевог писма Веснићу, 27. јун 1920, бр. 6559.

79 A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, 209.

80 AJ, 334-140-463, Досије Бошковић, Бошковић – Веснићу, 11. јул 1920 [цитирано], и на полеђини концепт телеграма Веснић – Бошковићу, 14. јул 1920, пр. бр. 2796; Решење заступника министра иностраних дела, министра трговине и индустрије М. Нинчића (према пр. бр. 2729 од 6. јула 19120), Délégation du Royame S.H.S. à la Conférence de la Paix à Paris a Alexandre Millerand, Paris, le 7. septembre 1920.

се овај обратио директно Веснићу.[81] Нема сумње да је анимозитет који се развио током рата у Лондону између српског дипломате и хрватског политичара и овом приликом играо велику улогу.

У својству делегата код Конференције амбасадора Бошковић је, према Пашићевим налозима, углавном бдио над пуним извршавањем мировних уговора на којима је почивало постојање Краљевине СХС. Тако је чинио представке у вези са евакуацијом мађарских трупа из Бургенланда који је требао да припадне Аустрији и заштите јужнословенског становништва у Бају и Барањи одакле се повукла српска војска.[82] Бошковићу је такође налагано да код Конференције амбасадора предузима кораке којима би се захтевало стриктно поштовање војних рестрикција које су одредбама Нејског уговора наметнуте Бугарској.[83] Преко њега је исто тако усмеравана упорна Пашићева активност да добије што повољнију границу према Албанији.[84] Са пристизањем Мирослава Спалајковића за новог посланика у Паризу почетком 1923, Бошковић је престао да заступа Краљевину СХС код Конференције амбасадора.[85]

Да је Бошковић уживао велики углед у МИД-у показује и његово ангажовање за посебне мисије. Тако је био члан делегације коју је Влада послала у Лондон да присуствује заседању Друштва народа на коме је дискутовано о проблему упада бугарских комитских чета на територију Краљевине, у Вардарску Македонију, као део кампање коју је ВМРО спроводила у циљу спречавања консолидовања власти на том подручју. „Нико не спори да ми нисмо дужни трпети упаде са суседне територије, само треба да буде јасно постављено то наше право и да се види да смо исцрпели све друге начине за уређење спора," јављао је Бошковић о својим повољним утисцима из разговора које је водио са функционерима Друштва народа и препоручивао да се ради у споразуму са румунском и грчком владом које су мучиле исту муку са комитским нападима. Он је, међутим, сасвим у реалполитичком духу којим су увек били прожети његови извештаји, ставио до знања да дипломатске ноте неће моћи да реше овај про-

81 АЈ, 334-140-463, Досије Бошковић, Трумбић – Бошковићу, 15. септембар 1920, пов. бр. 4052; Бошковић – Трумбићу, 18. септембар 1920, бр. 1005; Трумбић – Бошковићу, 2 октобар 1920, пов. бр. 4136; Бошковић – Трумбићу, 2. октобар 1920, бр. 1033; Трумбић – Бошковићу, 5. октобар 1920, пов. бр. 4347; Бошковић – Веснићу, 9. октобар 1920, бр. 1066; Трумбић – Бошковићу, 12. октобар 1920, пов. бр. 4496; Бошковић – Трумбићу, 17. октобар 1920, без броја; Трумбић – Бошковићу, 19. октобар 1920, пов. бр. 4647.

82 АЈ, Посланство КЈ у Румунији – Букурешт (фонд 395), 395-5-50, Пашић Чолак Антићу, 24 септембар 1921, пов. бр. 11538.

83 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (фонд 388), 388-8-21, Пашић – Бошковићу, 1. октобар 1921, пов. бр. 11741; Ђуричић – Бошковићу, 6. октобар 1921, пов. бр. 11558.

84 АЈ, 334-7-27, Бошковић – МИД-у, 29. јул 1921, пов. бр. 39.

85 АЈ, 334-140-463, Досије Бошковић, Момчило Нинчић – Посланству Париз, 19. јануар 1923, без броја.

блем. „Али мени се ипак чини да би на прво место требало предузети одлучне мере полицијске, па и војне, да се опстанак чета онемогући на нашој територији. Кад смо бугарске чете могли и умели прогонити из ти[х] истих рејона за време Турске нама непријатељске владавине, тешко је разумети како то данас не бисмо могли, кад смо сами и једини господари у њима.“[86] Друго питање о којем је истом приликом дискутовано тицало се покушаја мађарске и бугарске владе да упуте Савету Друштва народа представке о положају својих мањина. Чврсто се држећи званичног става Владе, Бошковић је одбијао и помисао да се словенско становништво Вардарске Македоније може сматрати бугарском националном мањином. У занимљивом обрту ситуације, с обзиром на његов отпор прихватању конвенције о мањинама на мировној конференцији, он се сада, као врстан правник, послужио баш тим одредбама, „које се морају тумачити у најужим границама, јер су у питању суверена права и државни престиж“, и успео да издејствује да Савет одбаци разматрање представки на основу чињенице да Мађарска и Бугарска немају право да иницирају дискусију о примени конвенције о мањинама пошто то могу да учине само чланови Савета.[87]

Ипак, главна његова делатност током деценије након Версајског мировног уговора била је у оквиру Комисије за репарације која је отпочела рад почетком 1920, дакле у време када је он још увек био у статусу посланика у пензији.[88] Он је био један од три потписника – заједно са министрима Велизаром Јанковићем и Костом Кумануди јем који су специјално за ту прилику послани из Београда – споразума са британском и француском владом од 20. јуна 1921. који је одређивао колики ће бити удео Краљевине СХС у репарацијама које је Немачка имала да исплати.[89] Помно пратећи развој ситуације, Бошковић је инсистирао да се тражи да Краљевина СХС буде заступљена у међусавезничким прегово-

86 АЈ, 395-7-81, Бошковићев извештај Нинчићу приложен уз Милан Антић – Посланству Букурешт, 19. август 1922, пов. бр. 8541.

87 *Исто*. Детаљније у: Иван Ристић, *Буīарска у ūолиūици Краљевине Срба, Хрваūа и Словенаца (1919-1929)*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2017, 210-224.

88 Дана 10. марта 1924. разврстан је по новом чиновничком закону од претходне године за изванредног посланика и опуномоћеног министра 1. групе I категорије. Указом од 3. априла 1926. као посланик у Будимпешти постављен је за „Делегата Краљевске Владе у Репарационој Комисији у Паризу у рангу Посланика 1. групе I категорије“. Бошковићев помоћник је до новембра 1925. био Ђорђе Ђурић, професор Правног факултета, а потом Мирослав Плој, делегат у Аустријској секцији Репарационе комисије са седиштем у Бечу (АЈ, 334-98-326, Делегација КЈ при Репарационој комисији у Паризу, Одељење за извршавање међународних уговора Персоналном одсеку, 22. фебруар 1926, бр. 884).

89 АЈ, 388-16-44, француски текст уговора приложен уз Михаиловић – МИД-у, 20. јун 1921, пов. бр. 910. За шири контекст види: Boris Kršev, „Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Civitas*, MMXI, br. 1, 9-17; Bruce Kent, *The Spoils of War: The Politics, Economics and Diplomacy of Reparations 1918–1932*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

рима који су били предвиђени да се воде у августу 1922. у Лондону.[90] Како су немачке исплате биле онемогућене хиперинфлацијом у тој земљи, формиран је међународни комитет експерата под председништвом Американца Чарлса Доза који је у априлу 1924. направио план за наставак репарационих плаћања, али тек након монетарне реконструкције Немачке. Бошковић је налазио да је у читавом Дозовом плану најзначајније да се обезбеди право представљања у Comité des Transferts ‑ у чему се коначно и успело ‑ који је био надлежан да одобрава кредите за репарације у натури, којима се Краљевина СХС служила у великој мери. Уопште, он је сматрао да је Дозов план повољан са становишта његове земље баш зато „што оставља широке могућности за вршење репарација у натури, и то стално, а не само за извесне године". Али он је исто тако упозорио да „остаје увек отворено питање, хоће ли Немачка искрено и озбиљно предузети и извршити до краја дужности, које за њу проистичу из овог пројекта".[91] Као делегат, Бошковић је, заједно са својим помоћницима, годинама присуствовао састанцима Репарационе комисије и најенергичније заступао интересе Краљевине СХС у читавом низу питања о којима се дискутовало и одлучивало.[92] По престанку рада овог тела, он је пензионисан 28. октобра 1930, а разрешен дужности у Паризу тек 30. априла следеће године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Фонд Јована Јовановића Пижона (бр. 80), Архив Југославије.

Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (фонд 334), Архив Југославије.

Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу (фонд 336), Архив Југославије.

Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (фонд 339), Архив Југославије.

Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (фонд 388), Архив Југославије.

Посланство КЈ у Румунији – Букурешт (фонд 395), Архив Југославије.

90 АЈ, 388-16-44, Бошковић – Председнику Министарског савета и министру иностраних дела, 3. август 1922, стр. пов. бр. 4744.

91 АЈ, 388-16-44, Бошковић МИД-у, 17. април 1924, пов. бр. 674; Бошковић МИД-у, 17. април 1924, пов. бр. 677 [цитирано].

92 АЈ, Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу, фонд 339, садржи велики број записника са седница Репарационе комисије у којима су забележени Бошковићеви наступи. О овом фонду и подацима које он даје види: Лидија Опојевлић Хофман, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919-1930)", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012), 19-31.

Министарство иностраних дела – Политичко одељење, Архив Србије.

Министарство иностраних дела, Посланство у Лондону, Архив Србије.

Документ бр. 2925 и бр. 10744, Архив Српске академије наука и уметности.

Заоставштина Јована Цвијића (бр. 13484), Архив Српске академије наука и уметности.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Антић, Чедомир, *Неизабрана савезница: Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Bakić, Dragan, "Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1919-1926", *Balcanica*, XLVII (2016), 285-316.

Bastaić, Konstantin, „Jugoslovenska demokratska liga i njeni prethodnici", *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 3-4 (1962), 166-180.

Батаковић, Душан Т., „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације Паризлија", *Зборник за историју Матице српске*, бр. 56 (1997), 73-95.

Бошковић, Матеја, *Стара Србија и реформе*, Београд: Штампарија Светозара Николића, 1906.

Вучковић, Војислав, „Из односа Србије и Југословенског одбора", *Историјски часопис*, XII-XIII (1961-1962), 345-387.

Габрић, Ненад П., *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913-1918)*, Београд: Завод за уџбенике, 2011.

Гордон Смит, Гордон, *Са Србима у рату: велико повлачење српске војске*, са предговором М. С. Бошковића, бившег посланика Србије у Уједињеном Краљевству, Београд: Досије студио, 2016.

Ђорђевић, Владан, *Крај једне династије: прилози за историју Србије од 11 октобра 1897 до 8 јула 1900*, 3 књ., Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1905.

Живојиновић, Драгољуб, *Невољни ратници: велике силе и солунски фронт 1914-1918*, Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Жујовић, Јован, *Дневник*, 2 књ., Београд: Архив Србије, 1986.

Zapisi Dra Josipa Smodlake, Zemun: Mostart, 2012. (reprint: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagrebu 1972).

Јагодић, Милош, „Српске чете у Македонији 1897-1901. године", у: *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*, приредио Р. Виденовић (Ниш: Филозофски факултет, 2012), 111-130.

Јанковић, Драгослав, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, Београд: Институт за савремену историју, 1973.

Janjetović, Zoran, „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920", *Istorija 20. veka*, 2 (2000), 31-43.

Јовановић, Јован М. Пижон, *Дневник (1896-1920)*, Нови Сад: Прометеј, 2015.

Kent, Bruce, *The Spoils of War: The Politics, Economics and Diplomacy of Reparations 1918-1932*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

Ковачевић, Љубомир, ур., *Мемоари проте Матије Ненадовића*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1893.

Krizman, Bogdan, Hrabak, Bogumil, ur., *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS*

na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920, Beograd: Institut društvenih nauka, 1960.

Крфска конференција, Београд: Штампарија „Скерлић“, 1934.

Kršev, Boris, „Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Civitas*, MMXI, br. 1, 9-17.

Lederer, Ivo, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontier Making*, New Haven, CT: Yale University Press, 1963.

Милосављевић, Борис, „Слободан Јовановић у Министарству иностраних дела (1892-1897): други део“, *Зборник Матице српске за историју*, 93 (2016), 7-31.

Милошевић, Миладин, *Србија и Грчка 1914-1918: из историје дипломатских односа*, Зајечар: Задужбина „Никола Пашић“, 1997.

Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.

Мишић, Живојин, *Моје успомене*, приредио Саво Скоко, Београд: БИГЗ, 1981.

Опојевлић Хофман, Лидија, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919-1930)“, *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012), 19-31.

Поповић, Павле, *Из дневника*, приредио Богдан Љ. Поповић, Београд: Завод за уџбенике, 2001.

Ристић, Иван, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919-1929*), необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2017.

R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespodencija, 1906-1941, priredili Ljubo Boban i dr., 2 knj., Zagreb, London: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest i Britanska akademija, 1976, I (1906-1918).

Seton-Watson, Hugh and Christopher, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, London: Methuen, 1981.

Скоко, Саво, *Други Балкански рат 1913*, 2 књ., Београд: Војноисторијски институт, 1975, II.

Скоко, Саво и Петар Опачић, *Војвода Стеван Стефановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд: БИГЗ, 1999.

Српски биографски речник, том 1, главни уредници Младен Лесковац, Александар Форишковић и Чедомир Попов, Нови Сад: Матица српска, 2014.

Српско-аустријски и европски рат: дипломатски и други документи, књига прва, Српска дипломатска преписка, Ниш: Државна штампарија Краљевине Србије, 1914.

Трговчевић, Љубинка, „Јован Цвијић у Првом светском рату“, *Историјски гласник*, XXII (1975), 173-231.

Ћоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд: Библиотека града Београда, 1992.

Хасиотис, Лукијанос, *Српско-грчки односи 1913-1918: савезничке предности и политичка ривалства*, Нови Сад - Београд: Прометеј, РТС, 2017.

Dragan P. BAKIĆ

MATEJA MATA BOŠKOVIĆ
A Contribution to the Biography of a Serbian Diplomat

Summary

Mateja Mata Bošković was not only a distinguished but also a very remarkable Serbian diplomat from the first decades of the 20th century. A professionally capable and disciplined diplomat, he was nontheless completely independent in building his views and offering recommendations to the Ministry of Foreign Affairs on current international issues and possible ways to protect Serbian interests. As Serbia's envoy to Athens, he was personally involved in the signing of the Greco-Serbian Alliance of 1913 which diplomatically paved the way for the victory against Bulgaria in the Second Balkan War. The breakout of World War I found him at his new position of envoy to the United Kingdom, where he was caught in a vortex of the political combinations of the Entente Powers, which were encroaching on Serbia's interests as well as violating its territorial integrity in Vardar Macedonia. Bošković thus found himself in a position to participate in the implementation of the Serbian government's Yugoslav program, primarily through cooperation with the members of the Yugoslav Committee, which had transferred its seat from Rome to London. It was at this post that his lack of enthusiasm for the Yugoslav unification and deep-rooted mistrust of the views of Croatian émigrés came to the fore. Bošković also remained steadfast in his convictions while serving as one of the seven political delegates of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes at the Paris Peace Conference, where he stood alone in his views on some important questions. He gave a major contribution to the defense of the material interests of the Kingdom of SCS as a delegate in the Reparations Comission.

УДК: 000000000000

Момчило ИСИЋ

МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ - ПОВЕРЕНИК ВЛАДЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РУСИЈИ 1917-1918. ГОДИНЕ

Сажетак: Рад представља покушај да се, пре свега, на основу дневничких белешки Милоша Московљевића сагледа његов рад, али и рад бројних других емисара Владе Краљевине Србије и Југословенског одбора на ширењу југословенске идеје у Русији уочи, за време и непосредно по окончању Октобарске еволуције, као и рад Милоша Московљевића са српским избелицама у Русији.

Кључне речи: Милош Московљевић, Русија, уједињење Југословена, српска Влада, Краљевина Србија, Српски институт, Петроград, српске избеглице.

Фебруарска револуција у Русији охрабрила је тамошње српске националне и политичке раднике „да ће дотад највећа српска савезница Русија коначно прихватити српске ставове" у погледу послератног територијалног разграничења, као и стварања југословенске државе. У том смислу су двојица угледних српских емисара Александар Белић и Станоје Станојевић изјављивали: „Наше питање може од ове промене само добити. Јер ми тражимо само оно што је основано на најелементарнијем схватању правичности и хуманом разумном поимању ствари."[1]

Улазак социјалиста у руску владу, српска влада није, међутим, „правовремено пропратила одговарајућим потезима". Она у Русију није на време послала неког српског социјалисту, иако је то посланик у Петрограду Спалајковић неколико пута тражио.[2] Ово нечињење знатно је „ограничавало националну пропаганду и кочило да се југословенски покрет заснује на широкој основи", али је и доприносило да фебруарска револуција изазове наглу политизацију међу припадницима добровољачког корпуса и све чешће

1 Љубинка Трговчевић, *Научници и стварање Југословенске државе 1914-1920*, Београд, 1986, 121.

2 *Исто*, 123.

изношење захтева „за националном посебношћу, слободом и применом начела самоопредељења и демократских односа међу народима". Због тога, као и због све већег социјалног покрета широких народних маса и војске у самој Русији, почело је масовно напуштање корпуса. До краја маја 1917. из њега је отишло чак 12.735 добровољаца.[3]

Изражен „дисидентски покрет" приморао је, напокон, и самог Николу Пашића на радикалније потезе. Од посланика у Петрограду Спалајковића и команданта добровољачког корпуса Живковића захтевао је „да политички дејствују брзо и енергично", док је у телеграму министру војном од 3. јуна 1917. године подвукао да „у овом револуционарном времену у Русији треба брзо радити, ако се жели постићи успех – иначе мере и молбе долазе касно, кад је већ ствар свршена".[4]

У Пашићевој одлуци да радикалније делује у националној пропаганди и на развоју југословенског добровољачког покрета у Русији треба тражити и разлоге зашто је Председништво Владе средином јуна 1917. године одлучило да, ради „националне пропаганде и одбране српских интереса", пошаље у Русију Милоша Московљевића, одличног познаваоца руског језика и личност која је имала контакте са бројним руским интелектуалцима. У Русији се, иначе, већ налазила једна група српских интелектуалаца, међу којима су били Александар Белић и Станоје Станојевић.[5]

Московљевић је стигао у Петроград 8. септембра 1917. године. У Посланству Краљевине Србије, уместо јединства, затекао је подељеност и нетрпељивост међу особљем, што је окарактерисао као бруку. Није био одушевљен ни првим сусретом са Српским институтом: „Видео сам да је врло бедно организован цео рад, да књига и листова има врло мало, да све снаге нису сконцентрисане, већ сваки ради за себе, а у Институту је остао само г. Белић."[6]

Не само за Посланство и Институт, већ ни за посланика Спалајковића Московљевић скоро да није имао лепе речи. После првог њиховог сусрета, забележио је: „Сад сам се уверио да је он заиста вешт мајстор речи, страстан декламатор, али не и дубок и опрезан политичар. Он се свим жаром, свом страсном природом окомио на револуцију. Поводећи се за осећањима он неће мирно објективно да посматра факта и догађаје; он заборавља да је ово једна велика револуција, и то социјална револуција, а не политичка, и да се ни после најмање револуције није тако брзо могао завести ред и нормалан живот."[7]

3 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, Београд, 1985, 97, 100.

4 *Исто*.

5 Милош Московљевић, *Дневник 1916-1968,* књ. 1. Приредио Момчило Исић, Београд, 2018, 185, 186.

6 *Исто*, 232.

7 *Исто*, 224.

На основу првог сусрета са Спалајковићем и оног што је о њему чуо од блиских сарадника, Московљевић је, можда и преоштро, закључио: „То је човек уображен, брбљив, индискретан, нетактичан, неозбиљан, једном речју без иједне једине дипломатске особине. Бивши посланик М. Поповић био је нула, али овај је минус; онај није ништа користио, а овај директно наноси штету."[8] И сусрет са давнашњим познаником Долбоким, послужио му је да се упозна са нејединством међу онима које је српска влада послала да заједнички раде на уједињењу и стварању заједничке југословенске државе. Сазнао је да су Долбоко и Радосав Јовановић успоставили круг сарадника који су писали и агитовали за југословенску ствар, али и да је однос њих двојице са Белићем захладнео, као и да је Белићева навика да 'генералствује' изазвала незадовољство великог броја чланова Српско-руског друштва који су изразили жељу да он изађе из друштва. Ово му је помогло да схвати зашто Јовановић није у Српском институту, зашто он и Белић раде сваки за себе и зашто се Јовановић само званично води као запослен у Институту.[9] Врло брзо се, дакле, упознао са овдашњом „српском неслогом и неорганизованошћу", мада су околности налагале управо супротно.

Седам дана по доласку у Петроград, Московљевић се сусрео и са Александром Белићем који ће му оставити „у аманет" Српски институт. Белић му је препоручио да састави „библиографију свега што је на руском написано за време рата о Србима", а показао му је и шест брошура, углавном превода, о југословенском питању, у оквиру „Руско-српске библиотеке", чије ће даље уређивање он преузети.[10] На састанку 18. септембра Белић је њему и Илићу дао детаљна упутство о наставку рада, који су до тада водили он и Станоје Станојевић. Уочи одласка за Француску 26. септембра 1917, Белић је Московљевићу предао све спремљене рукописе, обећавши му и „препоруку за упознавање са појединим тамошњим политичарима и новинарима".[11]

У мору непријатних сазнања и разочарања у првим данима боравка у Петрограду, Московљевић је 23. септембра као значајно оценио упознавање са др Мијом Радошевићем, хрватским делегатом на Социјалистичкој интернационалној конференцији у Стокхолму, на којој је поднео велики меморандум, којим је оптужио рад и управу Аустрије и тражио уједињење

8 *Исто*, 249.

9 *Исто*, 227.

10 Станоје Станојевић, *Историјски преглед тежњи ка уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца*, са предговором В. И. Ковалевског, председника управе Руско-српског друштва у Петрограду; Ђузепе Прецолини, *Далмација*, превод са италијанског; Шарл Веле, *Питање о Јадранском мору*, са предговором Н. И. Карејева. Превод са француског; Александар Белић, Станоје Станојевић, *Борба за духовно и политичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца.* Приступна предавања, одржана у Петроградском универзитету; Р. В. Сетон Ватсон, *Балкан, Јадранскоморе и Италија*, са нарочитим пишчевим предговором за руско издање, превод са енглеског.

11 М. Московљевић, *Дневник*, књ. 1, 237.

Југословена. Пошто га је одвео у Институт и разговорао с њим, у дневнику је записао: „Он је стари социјалиста, новинар и адвокат, паметан је и спреман и добар говорник. Још да зна руски, русвај би починио међу совјетима, али ће он марљиво прилећи на учење руског, а дотле ћемо му ми преводити чланке за новине."[12]

Упоредо са великим очекивањима од Радошевића, Московљевић се непрестано суочавао са неслогом, нејединством и неспособношћу тамошњих српских националних делатника. О „жалосним представницима српства у Русији", о томе да се не зна који је гори, „да ли Спалајковић или Радосав или Мита Оливера и Hiti guauti". Од проф. Радована Кошутића сазнао је да Радосав Јовановић ужива посебан углед код Николе Пашића који му је, приликом последњег боравка у Русији, дао 10.000 рубаља „да ради", али и да је Јовановић, „кад се образовао круг руских научника да раде за нашу ствар", категорички тражио да у њега уђе само он од Срба, а од Хрвата Мандић, истичући да се у тадашњој Русији по југословенском питању „не може скоро ништа урадити" и да се на томе најлакше могло радити до револуције, али да „онда нико није радио".[13]

На састанку код посланика Спалајковића 13. октобра 1917. Московљевић је дознао да он „у споразуму са Масариком, Тершченком и Југословенским комитетом намерава да оснује једну словенску армију, од Словена из Аустрије". Како је Спалајковић говорио о томе „као о сигурној ствари, и да ће руска лађа изаћи на сусрет", договорен је поподневни састанак у Институту којем су присуствовали Московљевић, Илић, др Њежић, др. Калуђеровић, Л. Пиштелић, др. А. Петровић, др. Стефанчић, др Н. Стојановић, др Радошевић, Ф. Маркић, Кашиковић и Повољни. После вишечасовне дискусије донета је декларација о оснивању Југословенског клуба, за чију основу је узет пројект др Радошевића, са завршетком из предлога др Њежића и са још неким ситнијим изменама. За управу су предложени Радошевић, Стефанчић, Илић и Калуђеровић. На његовој, пак, конститутивној седници 15. октобра 1917. расправљало се посебно о Србима у руској служби и том приликом је закључено „да их је било, и има много на високим положајима", због чега је одлучено да се на првој седници Клуба изнесе предлог „да се састави списак свих таквих Срба", да се са њима ступи у везу како би се организовали и придобили за југословенску „ствар". Успех у овој акцији Московљевић је означио као „важан посао", будући да ће се „преко њих моћи много утицати на руске кругове".[14]

Због насталих ванредних, предреволуционарних, прилика у Петрограду и престанка књижарског посла, Московљевић се нашао пред дилемом шта да

12 *Исто*, 242.

13 *Исто*, 254.

14 *Исто*, 261, 263.

уради са књигама из „Руско-српске библиотеке". Он је прво био код издавача „Прометеја" који је, спремајући се за евакуацију, пристао да преузме известан број тих књига и да их огласи у новинама, уз препоруку да се поводом растурања осталог дела књига ступи у везу са московским издавачима. Регулишући питање залихе књига, Московљевић је истицао да се Посланство о томе уопште није старало: „Видео сам како тамо нико ни о чему не води рачуна: тамо лежи већ неколико пакета 'Уједињења',[15] један пакет 'La (grande – М. И) Serbie'[16] и других књига, 'Српске новине', већ их разбацују."[17] Подвлачећи да су књиге у Институту остале само његова брига и да у Институту скоро више нико ништа не ради, Московљевић је у дневнику забележио: „Не знам шта да радим са овим нашим quasi Институтом. Треба што пре раздати књиге из *Руско-српске библиотеке* и брошуре које долазе, а нема ко да ми помогне."[18] На нерад појединаца жалио се и 11. јануара 1918: „Долазили су Радосав и Винавер, оба доцкан, и опет сам се морао љутити и свађати, јер воле само да причају и изигравају неке величине, а неће ништа да раде, па још ме Радосав вређа, да се ја хвалим својим радом, иако види да немам кад да ручам, али баш тај рад њега боли."[19]

На седници управе Југословенско-руског друштва 13. јануара 1918. Московљевић је покренуо питање „о афери са провизоријумом" додирнувши и питање о војној секцији која се још није била ни конституисала нити је уопште заседала. Изразио је и неповерење у Њежића, који га је онда напао и вређао. Као добру вест истакао је завршетак пројекта организације Југословена у Русији „који је Радошевић још у почетку рада поднео", али и то што је Никола Стојановић саставио позив југословенским организацијама за конгрес 24. и 25. фебруара у Петрограду, као и меморандум Комесаријату спољних послова, који ће се послати уз пројект, ради добијања њихове потпоре.[20]

На Светог Саву 1918. Московљевић је пред око 30 чланова Југословенско-руског друштва одржао кратко предавање о јединству Југословена с етнографско-лингвистичке тачке гледишта. И сам незадовољан својим предавањем, нарочито неприхватљиве су му биле примедбе Радосава Јовановића у којима је видео дозу реваншизма. „И поред свега труда да својим примедбама да научну основу, најгори је на мене оставио утисак Радосав Јовановић, који је говорио прво зато што сматра да је он позван о свему, као ауторитет, да говори, а друго зато што су све његове примедбе прожете пакошћу и инатом, због моје оштре осуде

15 *Уједињење*, Женева –лист Црногорског одбора за народно уједињење, излазио од априла 1917. до децембра 1918. године

16 *La grande Serbie*, Solun – лист излазио у Солуну од априла 1916. до септембра 1918. године.

17 М. Московљевић, *Дневник* књ. 1, 263.

18 *Исто*, 268.

19 *Исто*, 284.

20 *Исто*, 285.

његовог предавања. Да би умањио вредност мога предавања, он се закачио и за спорне македонске говоре, што нисам више о њима говорио, и цитирао некаквог писца, чије нам име ни назив књиге није ни прочитао, да би оправдао своје погрешно тврђење да су Вук и Даничић у прво време сматрали српски и хрватски језик засебним." За разлику од реаговања Радослава Јовановића, Московљевић је подвлачио да је његовим предавањем био „врло задовољан" Словенац Стефанчић, посебно зато што је „показао да у словеначком језику нема никаквих специјалних особина, којих не би било у српском".[21]

Да рад у Институту од већине сарадника није био озбиљно схваћен, Московљевић бележи и 15. јануара: „Данас је имало доста послова да се посвршава, али нико није дошао. Винавер је дошао тек у 5 часова, а још у суботу је узео ноту украјинске Раде, коју су ми послали из посланства да преведе с француског, па ју је тек данас превео, а у посланству читава узбуна због тога. Уопште с таквим се људима не да радити."[22]

После разговора с проф. Радованом Кошутићем о „националним невољама" по завршетку рата, Московљевић је подвукао његово оптимистичко гледање, чак и ако из рата Србија изађе смањена: „Треба само млађи, некомпромитовани људи да узму државне послове у своје руке, да се помоћу америчког капитала створи јефтин кредит за сељаке, да се подигне привреда и индустрија." Подстакнути овим размишљањем, Московљевић и Илић су закључили да ће, по завршетку рата, „бити једини спас у стварању једне нове, снажне странке, са свим честитим и спремним млађим људима, да се све старе баце забораву, да се „брише па испочетка", јер ће се ове старе странке почети клати као жути мрави, тражећи ко је крив за ову катастрофу, трошећи у томе сву енергију, онда кад треба сву пажњу, сав труд и спрему посветити залечивању старих рана".[23]

Сагледавајући целокупан рад југословенских представника у Русији, као и свеукупне прилике у њој, Московљевић је 15. јануара 1918. послао извештај Николи Пашићу о раду „за последњих месец дана", тражећи од њега да се у Русију упуте „чланови Југословенског одбора и социјалисте". Истичући да се пропагандни рад на југословенском уједињењу одвијао и у светлу постреволуционарних дешавања у Русији, Московљевић је писао Пашићу: „Очекујући Уставотворну скупштину да почне рад ми смо се спремали да искористимо тај моменат у нашу корист, јер би се у првом реду говорило о миру. Југословенско друштво, у којем се сав мој рад кретао, спремало је нарочити меморандум за Уставотворну скупштину. Хтело је раздати депутатима брошуру о насиљима Бугаро-Немаца у Србији, плакате о њиховим зверствима, и лично би ступили у везу са секцијом за спољну политику најјаче странке, социјиста-

21 *Исто*, 287.

22 *Исто*.

23 *Исто*, 289.

револуционара. Али је Уставотворна скупштина умрла на порођају и од наших лепих намера нема ништа. Једино смо о Божићу пустили плакате са бугарским и аустријским зверствима у Србији, а сад се штампа плакат са сликама вешала у Крушевцу и описом недела, према последњим извештајима." Истицао је и да је Југословенско друштво делегирало у Одељење за револуционарну пропаганду тамошњег Министарства спољних послова Мију Радошевића, бившег делегата хрватских социјалиста на конференцији у Стокхолму, који је тамо постао „референт за југословенске ствари и покренуо лист на српском језику за заробљенике".[24]

Осим што је успешна делатност Југословенског друштва умногоме отежана због актуелне политике бољшевичке власти, Московљевић је, у извештају Пашићу, првенствену препреку том раду видео у недостатку способних кадрова: „С обзиром на прилике и средину у којој треба да радимо, мало нас је згодних за те послове. Већина, људи који су позвани да раде, од којих свако то очекује, немају ничега другог до лепих речи, болесну сујету и бескрајну амбицију. Њима је главно да носе звучне датуме, да им се име често чује, једном речју, ако се и лате каквог посла то је ради своје рекламе. Поред свих неповољних прилика, овде би се ипак могло доста учинити, нарочито међу заробљеницима, али за то требају други људи. С тога ми је част изразити своје скромно мишљење да без одлагања овамо дођу наше социјалисте нпр. г. Недељко Дивац, професор, који се налази у Паризу, и бар два члана Југословенског одбора у Лондону, који су познати и имају ауторитета међу Хрватима и Словенцима, јер међу Србима и није нужно агитовати. Нарочито је потребно да има што више социјалиста, јер бољшевки неће да имају посла са несоцијалистима, чак ни према другим руским и иностраним социјалистима нису поверљиви. Они су утолико пре потребни, јер се овдашњи дисиденти и заверници издају код бољшевика за социјалисте и револуционаре, да би им допустили агитацију на своју руку. Али се њихов лажни социјализам не да сакрити, они и себе и нас компромитују, јер бољшевики мисле: 'Кад су ови српски социјалисте овакве шовинисте, какви ли су тек несоцијалисти!' Радошевић има муку да паралише њихов штетан утицај. Он искрено ради за нашу ствар, али он не може свуда стићи. Треба му послати што пре помоћ." Подвлачио је Московљевић Пашићу и да је новоосновани „Информативни биро Југословенског друштва" смештен у Српском институту, а да он „преводи и раздаје новинама телеграме које добијају с Крфа и с других страна, као и краће чланке и белешке из листова". Истицао је и да је тај „посао још слаб" услед оскудице „потребних средстава", али и материјала, „пошто новине са стране долазе врло оскудно и ретко".[25]

Да је посао на југословенској пропаганди слаб, Московљевић је посредно

24 *Исто*, 488.

25 *Исто*, 289.

говорио и у дневничкој белешци од 17. јануара 1918, констатујући да су седници секције Југословенског друштва коју је он водио, уз њега присуствовали само Д. Илић, Радослав Јовановић и Станислав Винавер, и да је и она протекла у свађи између њега и Винавера, за кога је рекао да је „опет само причао и цинички лагао".[26]

Ни на седници управе организације Југословенског друштва, одржаној 20. јануара 1918, према изјави Милоша Московљевића, „стварно ништа није урађено". Истицао је да су Њежић и Стојановић „прочитали некакав свој пројект писма које би управа требало да пошаље Посланику, а у којем се говори против скупљања добровољаца", чиме су показали „да неће ништа активно да раде", већ да хоће да ометају рад мајора Максимовића, „који је био принуђен да сам ради као војно лице". Наглашавао је и да они чак нису крили да су се томе супротстављали из „чисто личних" разлога. После ове расправе, он је предложио „да се пошаље у Кијев и Одесу неки озбиљан члан уместо Кашиковића, који се нуди", али се за то нико није пријавио. Такође, тада није решено ни питање с делегатима за Конгрес, него је и то остало за сутра, после предавања Николе Стојановића: „О политичким партијама у Хрватској". Али, оно ни тада није било решено.[27]

Када се 25. јануара (7. фебруара) Бошњаковић вратио из обиласка заробљеничких логора око Москве и известио да од заробљеника „не би нико сад ишао у добровољце", као и да нико од њих не жели да се враћа у Аустрију, због чега је предложио посланику Спалајковићу „да им се даје уверење да су српски поданици, да би могли остати у Русији", одлучено је да он буде „нека врста пуномоћника за везу са московским бољшевичким властима" и да се одмах штампа 500 комада уверења. Московљевић је Бошњаковићу препоручио да иде на седницу војне секције Југословенског друштва 26. јануара, која је требало 27. „да поднесе извештај управи". Кад је, пак, Бошњаковић путовао у Москву, он му је, ради пропаганде, дао 5.000 плаката са сликом вешала из Крушевца. Иначе, Московљевић је упутио писмо Орловићу, уреднику „Словенског југа", известивши га о раду Друштва, уз молбу да му редовно шаље лист и да у њему прати рад овог удружења.[28]

На седници културно-пропагандне секције Југословенског друштва 31. јануара 1918. најпре је претресен Московљевићев пројекат Правилника, а затим су настале непријатне сцене јер Радослав Јовановић није био израдио „преглед догађаја претпрошле недеље". Његов изговор „да га је заборавио донети, потом да га је послао Пашићу и Јовановићу" Московљевић је протумачио да га није ни саставио. Потом је уследио и његов поновни сукоб са Винавером зато што овај

26 *Исто*, 290.

27 *Исто*, 293, 294; дневничке белешке од 20. и 21. јануара 1918.

28 *Исто*, 298.

није уредно слао позивнице за предавања.[29]

Неспоразуме међу националним делатницима у Русији изазвао је и закуп новог стана за Институт, који је био доста удаљен „од Посланства и политичког центра". Московљевић и Радослав Јовановић су закаснили већ на прву седницу, а како „други, чак и председник, нису ни дошли", она није ни одржана. Да рад Друштва није зависио само од удаљености његовог седишта, Московљевић је забележио: „А како људи хоће да раде и данас сам се уверио: ја и Радосав донели смо два пакета афиша са сликом вешала (које сам јуче пренео у Институт, за сутра је остало још 20.000), да разделимо на све нас, па да раздајемо улицама, али г. г. Њежић и Стојановић не хтедоше да узму, изговарајући се да су узели сигурно по 50-60 листића! Па кад такву просту ствар неће да уради, како ће шта теже и озбиљније. Ту никакав свој стан не помаже."[30] Московљевић није пропуштао да у дневнику не подвуче нерад појединаца, па и Друштва у целини. Забележио је, на пример, 20. фебруара да Радошевић није ни дошао на седницу секције, да се умало није побио са Винавером „због његовог дрско-безобразног понашања", а да се Радослав Јовановић поново правдао „да никако није могао да састави тј. да скрати свој недељни извештај, који је тобож послао Пашићу и Јовановићу, а у ствари није ни написао, а неће искрено да призна". Зато је закључио: „Јасно ми је као дан да је наше Друштво свршило; о томе сам разговарао вечерас с Радошевићем, с којим сам се договорио да идемо у Америку, о чему ћемо сутра разговарати с послаником. Прилике су такве да се апсолутно не може ништа урадити, јер ћемо ускоро морати тако рећи бежати одавде, а и кад би биле боље прилике, нема се с ким радити, те је грехота губити новац и време узалуд. Зато даље одавде, ма куда, у Америку, Енглеску или Француску."[31]

Оштар критичар нерада појединаца, Московљевић се, напокон, повољно изразио о Илићевом предавању „Србија и империјализам", одржаном 24. фебруара 1918. године. Истицао је да је оно било „темељно изложено и поткрепљено документима" и да је учинило на све добар утисак, тако да и није било критике, осим што је Радошевић „побијао тврђење да су I и II интернационала биле непријатељски расположене према нашој борби".[32]

Илићево предавње било је, међутим, и последње у организацији Српског института. Њиме је он завршио своју мисију. Због напуштања Петрограда услед немачке опасности, Московљевић је већ 26. фебруара спаковао књиге Института које су пренете у Посланство. Али, како је већ сутрадан посланик Спалајковић изјавио да у Посланству нема места за књиге и да је боље да се оне сместе у приватну кућу, Московљевић је решио да Радославу Јовановићу,

29 *Исто*, 302.

30 *Исто*, 304, 305.

31 *Исто*, 307, 308.

32 *Исто*, 311.

који једини остаје у Посланству, остави бригу о смештају тих књига. Дописнице са вешалима у Крушевцу понео је са собом, а размишљао је да то уради и са брошуром Стојановић-Стефанчић, коју би у Сибиру раздавао заробљеницима. Али, иако је њено штампање авансирано са 200 рубаља, Московљевић је записао да нико није хтео да се постара да види да ли је одштампана. „Радосав узео био на себе да то уради, па заборавио; опоменуо сам га, али вероватно није ништа урадио: Хоћемо да извучемо хиљаде заробљеника, а не можемо пакет књижица!"[33]

Одлазак из Петрограда ипак није био једноставан. Посланство је 28. фебруара кренуло за Финску, док су сарадници Института (емисари) остали на леду, о чему је Московљевић забележио: „И овога су се пута наши дипломати показали као и увек обични, типични бирократи, високопарни чиновници, неосетљиви, као и увек, за све што преживљујемо. Због њиховог наглог и скривеног одласка у најнезгоднијем положају нашли смо се ми „емисари", придодати посланству, који нити смо чиновници посланства, ни војници, нити петроградска колонија."[34]

Југословенски емисари су специјалним возом од три вагона прве класе и фургоном за ствари напустили Петроград 1. марта (16. фебруара) 1918. око 9 сати увече. Рано ујутро 10. марта стигли су у Саратов, где су срели „коначаре нашег Допунског батаљона из Одесе, др Костића и капетана Сарановца, са неколико војника", као и „око 200 дисидената из Кијева, са пуковником Гојковићем, који је сад 'друг'". Са њима су одржали „један митинг", приликом кога се, каже Московљевић, показало да су они који сад „изигравају најчистије социјалисте" непопустљиви и неумољиви „према нама империјалистима и контрареволуционарима".[35]

Мада је у Саратову 16. марта 1918. саветовано Московљевићу, Илићу, Радошевићу и Пиштељићу да пођу у Москву како би сви „'радници' били тамо на окупу", сви „емисари" су решили да се држе Шајиновића „као јединог представника владе". У подне, за ручком, појавила се, међутим, нова комбинација. Петар Никезић је, као члан америчког друштва *Хришћанска заједница младих људи* (*Young Mens Christian Association* – даље: Y.M.C.A*)* у разговору са неколико њених чланова и америчким конзулом, успео да они начелно прихвате да „колико могу помогну избеглице", а да доцније траже одобрење за даљу помоћ. Московљевић се „одушевио" овом идејом, изјављујући да је спреман да пође са децом и да се побрине за њихово школовање. Дужност Инспектора српских избеглица отпочео је 22. марта 1918, радећи заједно са Алпином и Хамфрисом,

33 *Исто*, 315.

34 *Исто*, 315, 316.

35 *Исто*, 321, 322.

као представницима америчког друштва Y.M.C.A.[36]

Из Самаре избеглице су пребачене у Кињел. У јурњави да им обезбеди најосновније услове, Московљевићу је тешко пала вест да је Добровољачки батаљон, преко шпекуланта Митровића, продао пасуљ Русима, када „избеглице немају шта да једу". Кад је, сав узбуђен, то рекао пуковнику Маринковићу, овај се правио невешт, док је др Жерајић бранио шпекуланте. У дневнику је зато записао: „Чудан морал!" Српском конзулу Миланковићу замерао је што је, и поред његових упозорења, штитио поп Ђоку и Избеглички одбор, на челу са Костом Николићем, уз објашњење да је поп Ђока енергичан „и заслужан за избеглице". Схвативши да је такав став прихватио и српски војни изасланик Андоновић, који је чак допуштао „да поп може и красти, само кад подмири избеглице", он је категорички изјављивао да ће „и поред свих сметњи истрајати", подвлачећи да се „као човек ставио на расположење Американцима, у њиховом хуманом предузећу".[37]

Да је Московљевић тешко преузимао дужност над избеглицама сведочи и чињеница да су оне, без његовог знања и у његовом одсуству, 5. априла премештене у Чељабинск, у који је он, са Хамфрисом и Алпином, стигао пет дана касније, са потребним документима и 15.000 рубаља које је добио од конзула Миланковића, на име издржавања избеглица „одеског пансиона", али и са сазнањем да је америчко друштво за једномесечно издржавање српских избеглица одредило 45.000 рубаља. Заједно са двојицом Американаца, Московљевић је 11. априла сазвао збор избеглица на коме су им се представили и упознали их са даљим планом, а онда их позвали „да изаберу од сваког вагона по једног представника, који ће сутра доћи на ужи збор". О томе су прво обавестили Избеглички одбор, чији су чланови почели да се буне. Уочивши да су они тиме желели да придобију масу у своју корист, Московљевић је распустио збор. Сутрадан је обавио званичну инспекцију вагона. Пописао је рђаве вагоне које је требало заменити; број лица у сваком; лакше болесне за амбуланту и теже болесне које је прегледао и којима је лекар са железнице одредио лекове. Изабрана су и лица за збор избеглица. У Бањи су се избеглице окупале, а у исељеничкој механи ђацима је скувано јело од избегличког материјала. Избеглички конвој је добио и два санитетска вагона за болницу и једну болничарку, Српкињу.[38]

На поподненом састанку 12. априла, са 51 избегличким делегатом, међу којима је био и приличан број жена, Московљевић је прочитао Шајиновићев предлог пројекта избегличке организације „по којем се бирају 4 пододбора, по 3 лица у сваком бира збор, а они ће изабрати још по два; то су пододбори: за набавке, за чување здравља, за школу, за станове и путовање". Пошто је збор

36 *Исто*, 330, 331.

37 Момчило Исић, *Милош Московљевић 1884-1968. Живот и дело*, Београд, 2017, 690.

38 *Исто*, 63, 64.

примио пројекат, приликом двадесетоминутног одмора поп Ђока Поповић и чланови дотадашњег Избегличког одбора успели су да „промуте и проагитују кроз народ" да омету избор и да се он одложи за сутра. Московљевић је прихватио одлагање избора, утолико пре што је „расправа" трајала до касно увече, па је било мало времена да се избори и одрже те вечери, као и зато што су они за њега били „само формалност, концесија демократизму" и да, ако и сви стари одборници буду изабрани, постоји могућност да се они одстране и игноришу. Сутрадан, 13. априла 1918. године, избори међу избеглицама у Чељабинску претворили су се у својеврсну „комедију". Захваљујући жестокој агитацији, у којој је било и застрашивања проношењем разних гласова, као „да ће Американци да воде избеглице у Америку, одакле се никад неће вратити у Србију", уз паролу „За поп Ђоку или за Американце", стари Одбор с поп Ђоком Поповићем однео је победу.[39]

Избеглице су из Чељабинска за Омск кренуле 14. априла у 4 часа по подне и у њега стигле ујутро 17. априла. У граду је Московљевић, између осталих, наишао и на члана Америчког Црвеног крста, капетана Вебстера, који је одмах увече, с конзулом Томсоном, дошао међу избеглице и одржао с њима конференцију. Обећавши им помоћ и за убудуће, мислио је да је најбоље да оне остану у Омску, „јер је баснословно јевтино", а изјавио је и да ће он „тражити да се из Харбина пошље одело и обућа". Истичући „да је за избеглице свуда горе него овде", а да о „одласку у Америку не може бити ни речи", сумњао је чак да у њу могу отићи и ђаци. Разочаран због Томсонове изјаве, Московљевић је све више губио поверење и у Американце, који су с њим били задужени за избеглице. Сматрао је да су они, „заћорени популарношћу" попа Ђоке, њега и остале дезертере спасили у Чељабинску, као и што су, по наговору попа Ђоке, а без његовог знања, тражили од српског конзула у Самари да се поп Ђока, као врло потребан, остави са избеглицама и да не иде на војну дужност, јер је много доброг учинио избеглицама.[40]

На иницијативу Американаца и уз подршку попа Ђоке Поповића, избеглице су из Омска пребачене у Бијск изјутра 24. априла. Њихово руководство одмах је отишло у тамошњи Совјет, где су их лепо примили и понудили им смештај у женском манастиру или владичанској школи. Како је манастир био далеко и без довољно зграда, а у владичанској школи биле естонске избеглице, „готове да и владику истерају", обе понуде су одбијене. Осим смештаја избеглица, Московљевић је у Бијску имао доста тешкоћа и око њиховог снабдевања најнужнијим потребама, умногоме због неодговарајућег рада Избегличког одбора и попа Ђоке, са којим је био у непрестаном сукобу. Расположила га је једино Лонткијевићева депеша од 28. априла да одмах пошаље број ђака са и без родитеља, што је он протумачио „да се питање о одласку у Америку ипак ближи

39 *Исто*, 65.

40 *Исто*, 66, 67.

своме решењу", са изгледом „да и један део родитеља буде примљен".[41]

Добивши, увече 30. априла, депешу од свога заменика др Драгутина Костића из Ново Николајевска, да упути све избеглице за Владивосток, Московљевић је веровао да је пропуст избеглицама „у Америку осигуран, вероватно с војском", иако се из депеше није видело „ко узима на себе старање о избеглицама". У покретању избеглица видео је и отклањање бриге око њиховог смештаја у Бијску који се није могао пронаћи. Када су се током ноћи 3/4. маја на Алтајској железничкој станици избеглички ешелони састали, дошло је до сукоба Милоша Московљевића и његових сарадника са Избегличким одбором и вођом другог ешелона, попом Ђоком, који, грешком или намером, пред полазак није одвојио хлеб и месо за први ешелон, а ујутру 4. маја није хтео ни хлеб да им испоручи, изјављујући да он не треба да тражи хлеб од њих, „јер има ко је дужан старати се о њему". Истовремено, председник Одбора рекао је „да нема хлеба". Како се воз убрзо кренуо, први ешелон је остао без хлеба. Московљевић је успут „набавио нешто хлеба за сирочад" смештену у један вагон. [42]

Око 7 часова увече 4. маја први избеглички ешелон стигао је у Ново Николајевск, а рано ујутру 5. маја Алпин и Хамфрис су „добили врло важан телеграм од представника њиховог друштва у Москви, у којем се истичу Шајиновићеве речи упућене њима, да он није наредио покрет избеглица, и да од сад предаје њихову судбину само у Американске руке да их воде куда и кад они нађу за потребно". Како је и амерички Црвени крст Американцима дао „одрешене руке да раде по своме нахођењу", Московљевић је то оценио као „врло добро", због могућег утицаја на њих и непотребног чекања „на наредбе из Москве". Кад је Американцима објаснио неспоразум због претходног Шајиновићевог акта, последњом његовом депешом и Костићевим поступком, они су били задовољни и „послали телеграм с мишљењем да треба ићи у Владивосток".[43]

Борећи се да се избеглице не враћају из Ново Николајевска у Бијск, у коме су услови за живот много неповољнији, Московљевић се 9. маја суочио са изливом беса према поп Ђоки и Одбору од стране истих оних дезертера који су их колико претходног дана подржавали. Хвалећи сада Московљевићеву искреност, они су истицали да их поп Ђока „вуче за нос". Оптуживали су њега и Одбор за спекулацију и трговину избегличким новцем. Признали су да им је обећао „израдити бесплатан пут до Омска, куда неколицина иду да отворе гостионицу". Али, кад му је пропао план расцепа избеглица, он им више није хтео да изда никакав документ. Како Одбор није хтео да изда уверење ни попу М. Илићу „који иде у Вологду са неколико заробљеника – добровољаца", Московљевић је морао да наручи жиг „Инспектор избеглица" да би издавао

41 *Исто*, 68.

42 *Исто*, 69, 70.

43 *Исто*.

одређене исправе. Његову секирацију наредних дана посебно је изазивало то што ни после три месеца није знао кад ће и куда кренути са избеглицама, док су услови у Ново Николајевску постајали све тежи, а избеглице све незадовољније. Када су се, међутим, делегати вагона из оба ешелона, на збору 14. маја, сложили „да треба ићи", напао их је председник Одбора.[44]

Ради подробнијег обавештења о ситуацији са избеглицама и тражења њиховог одласка из Ново Николајевска, Милош Московљевић и др Драгутин Костић кренули су 17. маја у Москву. Изнурени и изломљени шестодневним путовањем стигли су, прво, у Вологду 23. маја око 4 часа ујутру. Пре него што су отишли у српско Посланство, које се налазило у вагону на станици, сазнали су да је Спалајковић отишао у Петроград и да ће се вратити „данас, сутра", али и „да је питање о одласку у Америку тако рећи пропало". Увидевши, пак, да ништа није чињено ни да избеглице иду у Француску, Московљевић је резигнирано закључио: „Толики животи бачени су на милост и немилост тако несавесних људи, који су од њих дигли руке!"[45]

У ишчекивању Спалајковића, Московљевић и др Костић су 25. маја 1918. „саставили опширан меморандум о целом избегличком питању". Прво су изнели тешкоће са којима су се избеглице суочавале на путу од Самаре до Ново Николајевска, да би онда истакли да избеглице не могу да остану у Ново Николајевску и у Бијску зато што тамо нема адекватног простора за смештај, као ни могућности за њихову исхрану, наводећи да, и када би све то било могуће, избеглице не би могле да остану у Сибиру. Подвлачећи да их је неопходно извући из Русије док постоји железничка веза са Далеким истоком, Московљевић и Костић су предлагали да се избегличка деца пошаљу у САД како би се успоставила културна веза између Србије/Југославије и САД, попут оне која је остварена школовањем српске деце у Енглеској и Француској. Такође, залагали су се за укидање Одбора за избеглице, као и дужности делегата Одбора, јер је све то постало беспотребно од када су Американци преузели финансирање избеглица, као и да се оне ослободе „дезертера, паразита и спекуланата, који су досад трговали са избеглицама и којима се избеглице никако не пуштају из руку", истичући да чак и у Одбору за избеглице две трећине чине дезертери.[46]

Пред вече 30. маја Московљевић и његов заменик др Костић отишли су код посланика Спалајковића у Вологду, који је, после дуже расправе, прихватио њихов савет „да избеглице треба водити у Јапан", предајући Московљевићу „сву бригу". Овиме су њих двојица „добили мандат" да пођу у Москву и информишу Американце. Стигавши у Москву 31. маја, Московљевић и Костић су у разговору са америчким амбасадором и представницима америчког Црвеног

44 *Исто*, 72, 73.

45 *Исто*, 75.

46 *Исто*, 74-77.

крста и Хришћанске заједнице младих људи (Y.M.C.A) сазнали да је пут избегица у Америку врло неизвестан. Они су 5. јуна кренули у Вологду, где им је 7. јуна посланик Краљевине Србије потписао пуномоћје. У њему се наводило да је Амерички Црвени крст прихватио да издржава српске избеглице „које се налазе на путу за Америку", као и да се, због посредовања између Американско-српске мисије, која представља Амерички Црвени крст, и избеглица, одређује за Инспектора избеглица професор Милош С. Московљевић, који ће се, у споразуму са Американско-српском мисијом, старати о транспорту, исхрани, смештају, безбедности и унутрашњем реду избеглица. Као званични представник српског Посланства, он је требало да заступа „интересе српских грађана-избеглица код руских, америчанских и других власти". Затим су, кроз десет тачака, представљена упутства којима је Инспектор имао да се руководи у обављању своје дужности.[47]

Иако се претварао „да је против одборника-спекуланата", Спалајковић је препоручио Московљевићу да прими „избеглице који дођу из Москве и Петрограда". Он је то обећао и не знајући о коме се ради. Тек кад је дошао у вагон видео је да је Шајиновић „пустио Мијатовића и његовог неког рођака, млада човека". Мада је, у одређеној мери, био преварен, Московљевић се „радовао" одвајању „од свих тих интрига, претварања, покварености" и што ће се о избеглицама сами старати, јер се на високе српске званичнике, посебно на Спалајковића, није могло ослонити. Он се избеглицама вратио 25. јуна 1918, затекавши их на Беркуљској станици код Ново Николајевска, на путу за Краснојарск. Запазио је да су у врло добром стању, да „врло добро изгледају", да су се многи и „поправили", да све потребе добијају из магацина, а да хлеб пеку сами „у зиданој пећи", од којих су једну сазидали и у вагону. Избеглице су у Краснојарск стигле 28. јуна око 6 сати увече. Председник распуштеног Одбора одмах је код Московљевића протествовао због „поступања др Костића, који је ухапсио једног избеглицу што га није поздравио и није хтео да покаже документ", изјављујући му да избеглице признају само њега, а да је Костић само лекар и да се „не сме тако понашати". Московљевић му је обећао да ће све то расправити и сваког „послати онамо где му је место". Наредио је и да се „састави списак свих лица која подлежу лекарском прегледу", да би се образовала комисија и сви они прегледали, чиме би се очистило „жито од кукоља". Ипак, и даље су се се продужила његова неслагања с Избегличким одбором.[48]

У страху од „бољшевичког преврата", 1. јула, рано ујутру, избеглички конвој је кренуо из Краснојарска, да би око подне 3. јула стигао у малу станицу Ук, 30 врста пре Ново Удинска. Оставши ту и 4. јула, Московљевић је, поред рачунских послова и писања спискова регрута и дезертера, држао и први час енглеског

47 *Исто*, 79, 80.

48 *Исто*, 81, 82.

са одраслим ученицима. Пред вече је био у II ешелону и „обишао нове, класне вагоне". Увече је добио телеграм од чешког пуковника Гајде да пропуштају избеглице до станице Тулун, 100 км иза Ново Удинска. Чим је избеглички конвој ујутру 5. јула стигао у Ново Удинск, други ешалон је послат „за семафор код чешког". С њим су пошли др Костић и М. Јовановић, „па су извршили претрес свих вагона и преглед докумената". Нашли су 23 дезертера, док их је 13 „умакло чим су видели да се врши претрес". Ухваћени дезертери су послати у Омск, уз два спроводна писма Чесима и Русима, да буду предати српским војним властима „чим се с њима ухвати контакт". Овај потез Московљевић је сматрао врло значајним за сређивање стања међу избеглицама.[49]

Уместо растерећености због хватања дезертера, 6. јул је за Московљевића био заиста „hot day", прво због објашњења са дезертерским женама и једног хапшења, а нарочито због три објашњења са Американцима из руководства избеглица. У подне га је Алпин питао „зашто Костић није вратио документе дезертеру С. Николићу". На одговор да он „не треба да се меша у те ствари", Алпин је „почео да виче и прети да ће он чим дође у Владивосток тражити да се Костић смени. Чак је и Московљевићу претио - 'J' M fix him!' Уздржавајући се, Московљевић га је упозоравао „да не прети" и да и он њему може рећи „J. M fix you!". Отишавши, Алпин се пола сата касније вратио с Хамфрисом који је званичним тоном рекао Московљевићу: „Молим Вас, поновите оно што сте рекли Алпину", после чега је настало дуго објашњење о њиховим и Московљевићевим правима и влашћу, при чему је Хамфрис покушавао да умањи Московљевићев, а повећа свој значај, „тврдећи да су избеглице потпуно предане њима у руке" и да они не морају питати њега „кад ће кретати избеглице". Изгледало је да му је Московљевић „доказао и убедио га да нема право" на такво понашање и да је „њихова одговорност чисто материјалне природе", за разлику од његове која је „много већа, морална". Међутим, Алпин је после подне „почео викати као смушен". У разговору с Московљевићем, насамо, просуо му је „поток најгорих грдњи". Кад му је, пак, овај рекао да он, као инспектор за избеглице, не допушта такво понашање према њему и да он више са њим неће бити, те да ће против њега предузети све „законске мере", Алпин је „праскао, претио, грдио па се удаљио".[50]

И поред „бурних" догађаја, Московљевић је 6. јула одржао по један час енглеског језика са ученицима и ученицама, трећи по реду, а сутрадан и први час са „ученицама ван пријута". Са 10 учитељица договорио се да 8. јула почну рад са основцима, „да им колико толико даду забаве, да их одстране од рђаве околине и штетних утицаја".[51]

49 *Исто*, 82, 83.

50 *Исто*, 83.

51 *Исто*, 84.

Из Ново Удинска, преко Тулуна и Зиме, избеглице су 11. јула пре подне стигле у Тирет. У овој малој сибирској станици, док су избеглице боравиле у вагонима, наредних 14 дана радила је и својеврсна избегличка школа на отвореном простору, под дрвећем. Московљевић је држао часове енглеског с девојкама, а одржана је и прослава Краљевог рођендана, на Петровдан. Мала железничка станица Тирет остаће му дуго у сећању због доста ванредних догађаја. Ујутру 16. јула, прво је проблематични ђак Церовић прострелио кроз врат и уста једног ђака пиштољем од другог ђака, а затим је стигла и вест да су се међу избеглице вратили дезертери, пошто су претходно од Чеха добили цео вагон који су напунили робом на којој су добро зарадили. Американци су их узели у заштиту и, не питајући Московљевића, одобрили им помоћ, док се питање избеглица не реши, истичући да они немају доказа о њихову дезертерству. Надајући се коначном решењу заплета и ликвидирању инцидента, Московљевић је 4. августа дошао у најнепријатнију ситуацију откако је почео рад са избеглицама. Наиме, ујутру су стигла два официра да ислеђују сукоб између њега и избеглица. Стигао је, по наређењу генералног конзула за цео Сибир Харисона, и конзул Томсон из Иркутска, да извиди његов конфликт са Американцима. Извршивши ислеђење, један од официра је саопштио Московљевићу да су чланови комисије добили „пуномоћије да реше ово питање", али да они то нису хтели већ су резултат истраге саопштили Гајди, препуштајући му да он то реши, достављајући му 500 потписа да се Московљевић смени. Од Гајде су захтевали да од српског конзула Миланковића тражи да изврши смену Московљевића.[52]

Из Тирета су избеглице 6. августа стигле у Иркутск. Московљевић је сутрадан ишао у амерички конзулат, а како тамо није никог нашао, Томсон му је саветовао да не чека ни Гајду, већ да иде сам у Омск, „где ће бити генерални конзул Харисон", па да заједно с њим и Миланковићем регулише избегличко питање. Рекао му је и да је Миланковић послао депешу Гајди „тражећи да пошаље све дезертере у Омск". С друге стране, Московљевић је Миланковићу, другом депешом, изложио избегличку ситуацију. Ту депешу је, иначе, прочитао и Томсону, који ју је одобрио. У Иркутску је, међутим, он 9. августа добио писмо да су избеглице узнемирене због њега, да се проносе свакојаки гласови и да неке госпође спремају депутацију у Иркутск. Истог дана, поподне, он је, у дугом разговору, са избегличким питањем упознао и пуковника Гајду. Иако је стекао утисак да је Гајда „увидео како је био обманут" и да му је нарочито тешко пала жалба на неправилну истрагу двојице официра, Московљевић је од њега чуо да он неће да се меша у унутрашње српске ствари. Ипак, дао му је написаних 10 тачака неправилности, да покуша да их отклони, уз истицање „да је то потребно у интересу лепог чешког имена".[53]

52 *Исто*, 88, 89.

53 *Исто*, 90.

По повратку из Иркутска у избеглички конвој, Московљевић је уочио велику поцепаност међу избеглицама, па и међу ђацима. Једни су били за њега, а други за попа Ђоку Поповића. Његове присталице су му се обрадовале, пошто су протурани гласови да је „ухапшен, стрељан, обешен". За противнике је истицао да су почели да припремају одступницу, истичући да он остаје, „али само као просветни инспектор".[54] Изузетно важну Миланковићеву депешу Московљевић је од америчког конзула добио 15. августа. У њој му се поручује да „на основу опширних пуномоћија и дужности" које му је поверила српска краљевска влада, тражи „потпору у чешких и руских власти" и да не допусти да се ико меша у српске унутрашње ствари.[55]

Мада је 16. августа Миланковић требало да буде у Иркутску, он је отишао за Томск, док је Московљевић добио само његов телеграм са питањем да ли је примио његове две депеше „и какав је то конфликт међу избеглицама". Московљевића је то збунило, па му је послао депешу да треба да дође међу избеглице да би се сви конфликти разрешили. Чекајући Миланковића, или бар његов одговор на депешу, Московљевића је 17. августа обрадовао долазак др Костића и Јањића, који су са собом довели око 10 војника одлично одевених и наоружаних, али су довукли и три вагона „с провизијом, оделом и обућом".[56]

На Преображење, Московљевић је имао расправу са Хамфрисом који је оптуживао др Костића и Јањића. Читајући тачку по тачку онога што су они против њега у Омску говорили, упитао је Московљевића да ли се он солидарише са тиме „јер хоће да тражи задовољење". Када му је овај одговорио да потписује неке тачке, питао га је да ли је добио депешу од Харисона или Миланковића да у Америку избеглице не иду и да ће он остати са њима „или нико други, јер ће иначе Црвени крст престати давати помоћ", захтевао је да морају отићи или он или др Костић и Јањић, пошто „заједно не могу бити".[57]

Одлазак са др Драгутином Костићем за Иркутск 20. августа 1918, ради хватања дезертера и купљења добровољаца, представљао је и Московљевићев растанак са избегличким конвојем и повратак раду на пропагирању југословенства. Један је од организатора конференције 14 организација Југословена у Русији, одржане у Чељабинску од 9. до 12. септембра 1918, на којој је формиран Привремени југословенски народни одбор (ПЈНО) „као неки врховни представник свих Југословена у бољшевичкој Русији". Изабран је у најуже руководство ПЈНО као „референт културно-агитаторске секције". У том својству уређивао је и издавао лист *Уједињење*, орган ПЈНО. Организовао је концерте, предавања, која је и сам држао, вечерња посела по четама, а све

54 *Исто*.

55 *Исто*, 90, 91.

56 *Исто*, 91

57 *Исто*, 92.

поводом ослобођења Србије. Учествовао је и у раду скупштине ПЈНО у Томску од 10. до 13. децембра 1918, на којој је поднео извештај о конференцији с „Југословенима", наглашавајући да „Југословени неће сједињење, већ само неку врсту modus vivendi: одвојену војску и организацију, посебна врховна тела, која би се повремено састајала".[58]

На седници ПЈНО 15. децембра 1918. Милош Московљевић и потпоручник Рудолф Плесковић одређени су да „као делегати" ПЈНО оду у отаџбину и обавесте Владу о Југословенима у Русији, те да је замоле да пошаље бродове за њихов превоз у домовину. Он је у Београд стигао 24. априла 1919. године.[59]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Белић, Александар, Станојевић, Станоје, *Борба за духовно и политичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца.* Приступна предавања, одржана у Петроградском универзитету.

Веле, Шарл, *Питање о Јадранском мору*, са предговором Н. И. Карејева. Превод са француског. (Vellay, Charles, La question de l'Adriatique, Paris: Chapelot, 1915.

Исић, Момчило, *Милош Московљевић 1884-1968. Живот и дело*, Београд, 2017

Московљевић, Милош, *Дневник 1916-1968,* књ. 1. Приредио Момчило Исић, Београд, 2018.

Прецолини, Ђузепе, *Далмација*, превод са италијанског. (Prezzolini, Giuseppe, La Dalmatie, Traduit de l'italien par Ljubo Radić, Genève: Imprimerie Commerciale, 1917)

Сетон Ватсон, Р. В., *Балкан, Јадранско море и Италија*, са нарочитим пишчевим предговором за руско издање, превод са енглеског.

Станојевић, Станоје, *Историјски преглед тежњи ка уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца*, са предговором В. И. Ковалевског, председника управе Руско-српског друштва у Петрограду.

НОВИНЕ:

La grande Serbie, Солун, април 1916. – септембар 1918.

Уједињење, Женева –лист Црногорског одбора за народно уједињење, април 1917. – децембар 1918. године

58 Исто, 101, 102

59 Исто, 104, 108.

Momčilo ISIĆ

MILOŠ MOSKOVLJEVIĆ: AN AGENT OF THE GOVERNMENT OF THE KINGDOM OF SERBIA IN RUSSIA IN 1917–1918

Summary

Having arrived in Petrograd to work on Yugoslav unification, Moskovljević observed straight away that the Serbian Institute was in fact reduced to Aleksandar Belić and that everyone else actually worked for himself. Nor had he a good word to say about the minister of the Kingdom of Serbia to Russia, Spalajković, describing him as a person "without a single political quality".

As a successor of Aleksandar Belić at the Serbian Institute, he was frequently forced to do everything by himself, and he frustratedly noted in his diary on 20 October 1917: "I don't know what to do with this quasi-Institute of ours. Books from the Russo-Serbian library and incoming brochures should be distributed urgently, and there's no one to help me." He criticized the idleness of Radoslav Jovanović and Stanislav Vinaver in particular, and claimed that most of the Institute's associates did not take their work seriously.

After the Legation and all emissaries of the Kingdom of Serbia were recalled from Petrograd, Moskovljević was, on 22 March 1918, appointed inspector for Serbian refugees who needed to be evacuated from Russia. A deeply ethical person, he was eager to help the refugees and to put a stop on the misuse of food supplies intended for them, but he met with resistance from the Refugees Committee and Fra Djordje Popović, who enjoyed the protection of the Serbian government's representative. Powerless in that struggle, after five months of managing the refugee convoy, he returned to working on Yugoslav propaganda. He took part in the organization and proceedings of the conference of fourteen organizations of Yugoslavs held in Chelyabinsk from 8 to 12 September, where he was elected member of the leadership of the newly-formed Provisional Yugoslav National Committee (PYNC) and placed in charge of the "section for culture and agitation". It was in that capacity that he served as editor of the mouthpiece of the PYNC, *Unification*. The PYNC, at its meeting of 1918, appointed him as its delegate tasked with acquainting the government of the newly-created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with the situation of Yugoslavs in Russia and requesting it to arrange for their return to the homeland. Moskovljević arrived in Belgrade on 24 April 1919.

УДК: 000000000000

Oto LUTHAR

UMIRUĆE SEĆANJE NA SLOVENAČKE PROSTOVOLJCE I DOBROVOLJCE U SRBIJI ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: Prilog se bavi nastojanjima slovenačkih đaka i studenata da se slovenačke pokrajine pridruže zajedničkoj jugoslovenskoj državi. U opisu događaja u prvoj deceniji 20. veka pažnja je usmerena na pokret *Preporod*, dok je drugi deo priloga posvećen slovenačkim vojnicima austrougarske vojske koji su se na Istočnom frontu masovno predavali ruskim jedinicama i posle kraćeg boravka u ratnom zarobljeništvu pridruživali Dobrovoljačkoj diviziji. Kroz primere pojedinih dobrovoljaca, opisuje se i put delova divizije iz Rusije u Grčku, koji se završava osvetljavanjem momenata proboja na Kajmakčalanu.

Ključne reči: Prvi svetski rat, slovenački dobrovoljci, nacionalistička propaganda, pokret *Preporod.*

Uvod

Uprkos tradicionalnim simpatijama prema Srbima i divljenju prema srpskim pobedama u balkanskim ratovima, avgusta 1914. godine većina Slovenki i Slovenaca doživljavala je Srbe kao glavne krivce za rat. S druge strane, od 1908. godine u slovenskim zemljama Austrougarske monarhije može se pratiti iznenađujuće oduševljenje slovenačkih đaka i studenata idejom o udruživanju južnih Slovena u zajedničku državu. Kako bih što bolje predstavio njihova nastojanja, usredsredio sam se na članove sveslovenskog i projugoslovenskog pokreta *Preporod*. Ideje i politički program pokreta rekonstruisao sam pre svega na osnovu biografija njegovih pojedinih članova. U prvom redu na osnovu životopisa čelnika *Preporoda*, đaka, odnosno studenta Avgusta Jenka koji je poginuo u prvoj od većih bitaka Prvog svetskog rata na severozapadu Srbije. Pored toga, želim da ukažem i na one slovenačke dobrovoljce koji su se našli u srpskoj vojsci nakon što su bili upućeni na bojišta Istočnog fronta, a nije bilo malo onih koji su se Rusima predali čim se za to ukazala prva prilika.

Ove predaje bile su u dijametralnoj suprotnosti sa prohabsburškom državnom

propagandom čije je oličenje u Ljubljani, pre svih, bila Slovenačka narodna stranka (*Slovenska ljudska stranka*) pod vođstvom Ivana Šušterčiča, koja je otvoreno podstrekivala populističku antisrpsku politiku. Takva politika jasno se može uočiti i u tadašnjim novinskim karikaturama i kvazinarodnim pesmama, među kojima je kao najpoznatija ostala ona o topovima, vrbama i starim dugovima.

„S kanoni vas pozdravimo,
vi Srbi,
dom hladen vam postavimo
ob vrbi ...

V božjem imenu pride k vam
armada,
pogledat kaj se sveti tam
z Belgrada.

Z zeleno vas odenemo odejo,
na veke vam zaklenemo
vso mejo.

Pravične stare plačamo
dolgove,
zmagalci spet se vračamo v domove.“[1]

A kako se taj dualitet odražavao na bojnom polju? Ili, tačnije, za koga i za šta su se Slovenci zapravo borili?

Većina ih je bila mobilisana u carsku i kraljevsku vojsku. Među njima je bilo i članova pomenutog projugoslovenskog pokreta *Preporod*. Neki od njih poslati su na front direktno iz zatvora u koje su, upravo zbog projugoslovenske ideje, bili upućeni tokom takozvanog „izdajničkog procesa“.[2] Manja grupa članova *Preporoda* i njihovih simpatizera koji su uspeli da izbegnu suđenje, već na samom početku rata pridružila se srpskoj vojsci. Uz to, oko dve hiljade vojnika je, nakon što su ih na Istočnom frontu zarobili Rusi, pristupilo ili ruskoj vojsci ili srpskoj „dobrovoljačkoj diviziji“, kasnije

1 „S topovima ćemo vas dočekati, /znajte Srbi, /dom hladan vam pripremiti /na vrbi... //U ime boga dolazi vam /armada,/da vidi šta se to sprema /od Beograda. //U zelene ćemo /vas odenuti pokrovce, /i za večnost vam /zabraviti sve granice. //Dugove stare /pravedno ćemo naplatiti /i opet se kao pobednici kući vratiti.“ *Slovenski narod,* XLV, 1914, br. 840, str. 1.

2 Takozvani veleizdajnički proces odvijao se decembra 1914. u Ljubljani i Grazu. Pred austrougarskim sudom branila su se 32 đaka i studenta kojima je dokazano da su pripadali pokretu *Preporod*. Na kraju su bila osuđena samo dvojica srednjoškolaca, od kojih je jedan (Ivan Endlicher) umro u zatvoru. Većinu onih koji nisu bili osuđeni poslali su direktno na front, gde je nekolicina prvom prilikom prešla na rusku stranu.

Dobrovoljačkoj diviziji Srba, Hrvata i Slovenaca.[3]

Ukratko, tokom Prvog svetskog rata slovenački vojnici služili su u tri vojske i na gotovo svim bojištima Srednje i Jugoistočne Evrope. U Srbiji su se čak borili i jedni protiv drugih: kao vojnici carske i kraljevske vojske napadali su Srbiju, a tim napadima suprotstavili su se oni koji su se kao *dobrovoljci* pridružili srpskoj vojsci.[4] Kada je 1915. godine Italija stupila u rat, najveći broj slovenačkih boraca prebačen je sa Istočnog fronta na teren Soče, gde su između 1915. i 1918. učestvovali u svih dvanaest italijanskih ofanziva, zaključno s probojem kod Kobarida i bitkom na Piavi.

Na drugom kraju, na jugoistoku Evrope, njihovi vršnjaci borili su se u srpskoj vojsci, odnosno u sastavu divizije SHS, najpre u Dobrudži, a dve godine kasnije učestvovali su i u proboju na Kajmakčalanu.

Euforija i otrežnjenje

Posle tri-četiri meseca rata, od euforije s kojom je većina regruta krenula na različite frontove, ostalo je samo maglovito sećanje.

Na svim bojištima čekao ih je „pravi pakao", pa su mnogi već u prvim mesecima vojevanja shvatili da „smrt nije ono najgore, već zapravo spasenje iz užasa i pakla svetskog rata".[5]

---

3 Po dosadašnjim podacima je u Prvoj i Drugoj dobrovoljačkoj diviziji bilo 567 slovenačkih dobrovoljaca. Trideset devetorica je imala, odnosno dobila čin oficira ili podoficira. Do kraja vojne pala su četrdeset dvojica, najviše njih na Solunskom frontu. U prvoj godini rata srpskoj vojsci pridružilo se najmanje dvadeset četvoro dobrovoljaca. Među njima se ističe narednica Antonija Javornik, alias Natalija Bjelajac, dobitnica 12 odlikovanja, među kojima je Karađorđeva zvezda sa mačevima, Albanska spomenica i dve zlatne medalje *Miloš Obilić* za hrabrost. Dobrovoljaca je, inače, bilo znatno više, ali njihov broj zbog nedostatka dokumentacije nikad neće biti tačno utvrđen. Bez obzira na to, usuđujemo se da iznesemo ocenu da se u srpskoj vojsci, što od početka rata, što posle formiranja Dobrovoljačke divizije, borilo najmanje hiljadu Slovenki i Slovenaca, od kojih su neki već živeli u Srbiji, a većina je tamo odbegla kada je rat počeo. Slično kao u vreme balkanskih ratova, u srpkoj vojsci za vreme Prvog svetskoj rata srećemo značajan broj lekara i bolničarki. Poznavaoci ocenjuju da bi ih bilo bar dva puta više da Prva dobrovoljačka divizija nije pretrpela strašan poraz u Dobrudži, odnosno da vojnike, a pre svega oficire, ne prisiljavaju da prilikom priključenja Dobrovoljačkoj diviziji zatraže srpsko državljanstvo. Više o tome u: Milislav Sekulić, „Slovenski dobrovoljci v srbskih osvobodilnih vojnah", *Vojaška zgodovina – Military History*, br. 1, godina 11, 2010.

4 Za neke od njih to je bilo već drugo učešće na srpskoj strani. Veliki broj, posebno zdravstvenih radnika, tokom balkanskih ratova delovao je u srpskim snagama. Posle hitnog poziva srpskog Crvenog krsta srpskoj vojsci pridružilo se najmanje jedanaest lekara (dr Otmar Kranjec, dr Edo Šlajmer, dr Jernej Demšar, dr Ivan Premrov, dr Franc Šabec, dr Josip Tavčar, dr Oražem, dr Črnčič, dr Lavrič, dr Bačar, dr Tajnšek), većinom iz Ljubljane, Vrhnike i Litije, a najmanje dvojica (dr Mavricij Rus i dr Gaber Hočevar) pridružili su se bugarskoj vojsci. Pored toga, trebalo bi pomenuti i čoveka koji se već u drugoj polovini 19. veka pridružio srpskim četnicima u ustanku protiv Turaka. Preciznije, godine 1875. četi Petra Mrkonjića (Petra Karađorđevića) pridružilo se najmanje deset Slovenaca koji su učestvovali u ustanku protiv Turaka u Bosni i Hercegovini i kasnije u Bosni. Najpoznatiji među njima bio je Miroslav Hubmajer, nadzornik i podoficir u austrougarskoj vojsci, koji je pristupio četnicima u dvadeset i četvrtoj godini. Nakon godinu dana vojevanja u Hercegovini, Bosni i Crnoj Gori, postao je vođa Mrkonjićeve čete.

5 Iz dnevnika Josipa Prelesnika. Dnevnik se čuva u Kobariškom muzeju. Citirano prema: O. Luthar, *O*

Nije bilo malo onih koji su pomislili da je slom koji je austrougarska vojska doživela u prvih pet meseci rata posledica stvari koje su se događale u godinama pre njega. U vreme kada su jug Balkana potresali ratovi, na njegovom severu, na sve one koji su se oduševljavali uspesima crnogorsko-srpsko-grčke protivturske koalicije, počeo je da se primenjuje vojni zakon. Njime su austrougarske vlasti sankcionisale one koji su budućnost slovenačkog naroda videli izvan Austrougarske, najčešće u okviru jugoslovenske ideje. Najvatreniji pobornici takvog rešenja bili su upravo članovi *Preporoda* koje su podržavali i ugledni intelektualci i umetnici. Vlastima su najviše smetala nastojanja *Preporoda* da se monarhija rasturi, koja su delimično bila reakcija na velikonemačku politiku Beča, čiji je zaštitni znak bilo uspostavljanje takozvanog (nemačkog) mosta do Jadrana. Ukratko, ova stremljenja nisu bila samo posledica romantičnog divljenja srpskim oslobodilačkim ratovima, još manje posledica orijentalističkog pogleda na jugoistok Evrope, već su pre svega predstavljala reakciju na dominaciju nemačke političke elite u Mariboru, Ptuju i Celju. Do konačnog obračuna došlo je u Ljubljani kada su se slovenački demonstranti 1908. godine sukobili sa policijom (tom prilikom u njihovim redovima bilo je i žrtava).

Rat pre rata

Svako ko je „izrazio naklonost prema slovenskom narodu" ili se oduševljavao uspesima pomenute koalicije, „bio je osumnjičen" za delovanje protiv Austrougarske monarhije.[6] Među takvima je bilo daleko najviše srednjoškolaca i studenata koji su se zalagali za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca i u tom cilju osnovali organizaciju *Preporod*.

Organizaciju je formirao „tajni kružok petorice" (Avgust Jenko, France Fabijančič, Vladislav Fabijančič, Lovro Klemečič i dr Josip Berce), a podržavali su je vodeći slovenački umetnici i intelektualci, među kojima i Juš Kozak, njegov brat Ferdo, Oton Župančič, Ivan Cankar i Hinko Smrekar. Nesporni vođa pokreta bio je Avgust Jenko koji je pokušao da „probudi usnulu energiju Slovena" i pozivao na udruživanje tri naroda u „jedno narodno telo".[7]

*

Kao glavni razlog za osnivanje pokreta najčešće se navodi „nemoralni liberalizam" Narodno napredne stranke i „nazadnjački klerikalizam" Slovenačke narodne stranke.

Za „nazadnjački klerikalizam" Slovenačke narodne stranke bio je nesumnjivo

žalosti niti besede/ O tuzi ni reči, *Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*, Ljubljana: Založba ZRC, 2000, 133.

6 Saša Bojc, „Avstrija za Slovence čedalje manj domovina in čedalje bolj ječa", *Sobotna priloga,* 26. jul 2014, 20.

7 *Ibid*., 132-134.

zaslužan izrazito konzervativni biskup Anton Mahnič (1850-1920), koga su savremenici doživljavali kao „u Rimu izbrušeni mač". On je bio jedan od najodgovornijih za to što je u poslednjoj deceniji 19. stoleća slovenački politički prostor oštro polarizovan na liberalni i konzervativni tabor. Inače, pažnju članova *Preporoda* nisu privlačili samo događaji u Ljubljani, Gorici ili Mariboru, već i dešavanja u Srednjoj Evropi i na Balkanu. Posle 1900. godine, odnosno nakon Masarikovog osnivanja Narodne, kasnije Progresivne stranke u Češkoj, sa velikim interesovanjem pratili su događanja u Pragu, a posle pada dinastije Obrenovića u proleće 1903, te osnivanja „Slovenskog juga", i dešavanja na Balkanu.

Sledeću prekretnicu predstavljala je austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine (1908), čija je posledica, pored ostalog, bilo i osnivanje ujedinjene srpskohrvatske narodno-radikalne omladine (1909). Na njenom prvom „propagandnom zboru" na Sušaku učestvovao je i Ivan Endlicher, od 1912. godine pa nadalje jedan od najznačajnijih članova *Preporoda*. S obzirom na osnovno usmerenje kasnijih „kladivara", članove *Preporoda* zapravo možemo porediti sa socijaldemokratama i njihovom Tivolskom rezolucijom[8], odnosno mogu biti shvaćeni kao dosledni protivnici Slovenačke narodne stranke i Narodno napredne stranke, koje su rešenje nacionalnog pitanja tražile u okviru Austrije. I liberali su se takođe izjašnjavali za ujedinjeno austrijsko jugoslovenstvo, odnosno videli su „budućnost slovenačkog naroda samo u okviru austrijske monarhije". Bez obzira na sličnost sa socijaldemokratama, pripadnici *Preporoda* dosledno su izbegavali njihov uticaj i u svakoj prilici naglašavali sopstvenu nezavisnost. Od socijaldemokrata su se razlikovali i zbog svoje predanosti jugoslovenskoj ideji i slobodi. O tome svedoči i odlomak iz jednog od Jenkovih članaka objavljenog u časopisu *Preporod*:

„Da li bi uopšte bilo pošteno i časno s naše strane, ako bismo ono za šta sami možemo da se izborimo sopstvenim snagama prihvatili kao dar iz ruku našeg tlačitelja? Pošto je nada u taj dar sama po sebi besmislena, jer nikada ne može da se ostvari, pomisao da mi, koji po prirodnom zakonu isto kao i svi drugi narodi imamo pravo na slobodu, i bez nje, kao i svaki neslobodan narod, nužno propadamo, da mi tu slobodu okaljanu, upljuvanu i obeščašćenu treba, kao velikodušan dar, da dobijemo od našeg najljućeg neprijatelja, ta pomisao je tako podla i sramotna da zbog nje same zaslužujemo sve nepravde koje smo ikada pretrpeli. Dok ne budemo shvatili da je sloboda tim vrednija što je više krvi za nju proliveno i da bez velike i dobrovoljne žrtve nema ni slobode, dotle za nju nećemo ni izgarati. Preporoditi se moramo iz osnova, naša srca i naše duše mora preplaviti divlji otpor, koji će nas povesti u osvetničku borbu i iz te borbe će zasjati istinska sloboda koja će nas biti dostojna i koje ćemo mi

8 Na svojoj prvoj konferenciji (22. novembra 1909) u ljubljanskom parku Tivoli, slovenački socijaldemokrati su se opredelili za „potpuno narodno ujedinjenje svih Jugoslovena bez obzira na različitost imena, vere, pisma i dijalekata ili jezika", tj. odabrali su „zajednički nacionalno-autonomni kulturni život kao slobodna jedinica u potpuno demokratskoj konfederaciji (jugoslovenskih, op. p.) naroda". O tome u: Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914-1918.* Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

biti dostojni."[9]

Sve što bi bilo manje od „divljeg otpora" Jenko je shvatao kao dobrovoljno „ropstvo", zbog čega je pozivao svoje drugove da „ustanu" i sa „strašću i ljubavlju" na „svoj podignuti barjak" ispišu „svetu reč koja daje život i snagu, reč koja nadahnjuje, podstiče i rasplamsava duh, koja je vekovna čežnja: SLOBODA!". Prema njegovom uverenju, kladivari su bili dužni da „delom i žrtvama" narodu izbore slobodu zato što je samo „slobodan i snažan narod" sposoban da ide „sam svojim sopstvenim putem". A taj put je, po njegovom mišljenju, bio tesno povezan s putem jugoslovenskih naroda u kojima se skriva „toliko latentne, […] zdrave i neiskorišćene […] snage", da bi mogli „da preobraze čitav svet".

Iz zadataka članova *Preporoda* može se zaključiti da ih nisu interesovali samo borba i „preobražaj sveta", već i „srpskohrvatski jezik, jugoslovenske kulture, etnički i politički odnosi" i „odomaćivanje srpskohrvatske i bugarske književnosti". U osnivačkoj izjavi obavezali su se i na širenje „nauke i obrazovanja uopšte" i tome dodali i „učenje modernih jezika", sve zajedno „na osnovama jugoslovenstva, potpunog demokratizma i slobode duha". Bili su uvereni da mogu svetu da pokažu da je moguće ostvariti novi pojam „nacije", gde će „tri naroda formirati novo nacionalno telo na načelu najveće slobode". Slovenačkom narodu želeli su da uliju „duh čežnje za suncem slobode", da mu pomognu da ispuni san koji je vekovima sanjao.

Neposredni povod za radikalizaciju izlaska iz Austrougarske bili su ulični sukobi između Slovenaca i Nemaca u južnoj Štajerskoj i Kranjskoj oblasti u periodu od 1908. do 1912. godine, a naročito demonstracije i sukobi s Nemcima kod Ptuja, u Celju i Ljubljani. Septembra 1908. u Ljubljani je došlo do najvećeg izbijanja nasilja u kojem su ubijena dvojica slovenačkih demonstranata. Napetost je dodatno zaoštrila aneksija Bosne i Hercegovine, a vrhunac je nastupio u vreme balkanskih ratova 1912. i 1913. godine. Vojni uspeh Srbije dodatno je ohrabrio one koji su bili uvereni da jugoslovensko pitanje nije moguće rešiti unutar Austrougarske monarhije. Štaviše, najmlađa generacija onih koji su se zalagali za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca bila je čvrsto uverena da „Austriju treba pocepati".

Možda su upravo iz tog razloga svi novi članovi *Preporoda* zakletvu o svojoj odanosti organizaciji polagali s pištoljem na stolu[10] i možda su upravo zato za imenovanje svojih članova preuzeli kovačku terminologiju. Članovi rukovodstva su se, naime, ubrzo po osnivanju *Preporoda* preimenovali u *kladivare* (*kovače*) koji su onda uz pomoć svojih posebnih poverenika regrutovali druge *kovače. Kovači* su bili zaduženi za organizaciju tročlanih grupa nazvanih *Kladiva* (*Čekići*), čiji su pojedinačni članovi nazivani *žeblji*, odnosno *ekseri.* Program pokreta *Preporod*, nazvanog inače po istoimenom mesečniku oko kojeg su se okupljali njegovi pripadnici, našao je svoj simbolički izraz u stihovima Župančičeve *Kovačke pesme* (*Kovaška*).

9 Adolf Ponikvar, *Preporodovci proti Avstriji*. Ljubljana: Borec, 1970, 72.

10 A. Ponikvar, *Isto*, 115

Kovaška

Mi, kar nas je kovačev, mi bomo vsi kovali,
kovali svoja srca, kovali svoj značaj
[...]
trdo kovali, tenko poslušali,
da ne bo med nami nepoznan,
ko pride čas, ko sine dan,
da vstane, plane kladivar, kladivar silni iz nas...[11]

Časopis koji su Kladivari izdavali od samog početka (*Preporod*) bio je zabranjen već u prvoj godini objavljivanja. No, ubrzo se, umesto njega, pojavio *Glas juga*, koji je Avgust Jenko pokrenuo u Pragu, gde je počeo da studira medicinu. Takođe, Jenko je bio i jedan od najzaslužnijih za osnivanje *Centralnog komiteta jugoslovenskih naprednih akademskih društava* i *Združenog kluba slovenačkih akademaca.* Tako je, odmah po izbijanju rata, zajedno sa Fabijančičem, otišao u Srbiju, gde je već u prvoj bici na Ceru poginuo.

Odlazak u Srbiju i gorčina kojom odišu njegovi tekstovi doneli su mu reputaciju „mladog viteza […] vojske kralja Matjaža". „Lep kao devojka i mlad kao kap rose" odmah nakon smrti postao je idol mnogih vršnjaka, a njegovoj slavi doprinelo je i Fabijančićevo svedočenje, koji je detaljno prikazao poslednjih mesec dana Jenkovog života. U svojim spisima, Fabijančič je opisao šta im se događalo, kada su se pešice, fijakerom i vozom probijali s krajnjeg juga Srbije do Niša. Ubeđeni da će u Makedoniji, pošto su ih rasporedili u komitsku četu i postavili da stražare na nekom mostu, propustiti pravu borbu, oni su se u niškoj kasarni radije pridružili redovnoj vojsci (Četvrtoj četi Drugog bataljona Kombinovane divizije Drugog prekobrojnog puka).

Opis poslednjih dana Jenkovog života može se naći u zborniku *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije* u kojem je, pored ostalog, zabeleženo kako su zajedno sa borcima iz njihove čete … „stigli u podnožje Cera i posle dva dana i dve noći prvi put dobili hranu i piće. Odmora nam nisu dali [...]. Samo dva sata smo prilegli pod nekim hrastovima dok se nije smrklo. Na puške smo natakli bajonete. To jest, drugi su ih natakli. Mi smo za našu pušku dobili stari turski bajonet koji se nije dao nataći. Zato smo ga privezali kanapom. [...]

Sa Cera su bleštali reflektori. Austrijanci su nas tražili. Kada smo posle više sati lutanja stupili iz šume na otvoreno polje začule su se puške. Veterani iz balkanskih ratova bacili su se na zemlju. Naš Jenko je legao mirno kao da je vojevao u stotinu bitaka s moravskim ratnicima. Pušku nije imao, jer sam je u tom trenutku ja nosio.

11 *Pjesma Kovača*
„Mi, kovači, što nas ima, kovat ćemo svi, / kovat, srca svoja, kovat značaj svoj / [...] čvrsto kovat i pažljivo slušat ćemo mi, / da ne bude među nama niko nepoznat / kada dođe čas, / kada svane dan, / da ustane, plane kovač, silan kovač iz nas." (prepevao S. Tomašič)

[...] Utom pritrča ordonans i narednik upita: 'Ko se dobrovoljno javlja za patrolu?' Javila su se dvojica vojnika. Narednik odredi još jednoga i reče: 'Trebalo bi da ide još jedan dobrovoljac.' Jenko se javi, ja takođe. I prepirali smo se [...] koji će da ide. Otišao sam ja, stisnuo sam mu ruku i više ga nisam video. [...] Posle bitke [...] priđe mi poznanik iz čete, seljak iz Pomoravlja, i kaže: 'Avgust je poginuo.' Našao ga je mrtvog [...] u polju kukuruza na obroncima Cera iznad sela Tekeriš [...]"[12]

Sećanje na preživele dobrovoljce

Tačno dvadeset godina nakon toga, na Jenkovoj rodnoj kući na Gosposvetskoj cesti u Ljubljani postavljena je spomen-ploča koju je izradio njegov drug iz *Preporoda*, inženjer Janko Omahen, koji je studije arhitekture završio posle rata. Na prigodnoj komemorativnoj ceremoniji učestvovali su i mnogi drugi pripadnici *Preporoda*, među njima i Jenkov prijatelj i biograf Vladislav Fabijančič, koji je tridesetih godina 20. veka radio kao gradski arhivar u Ljubljani.

Premda su ih već u periodu između dva rata izjednačavali s komunistima, mnogi od onih koji se nisu pridružili KPJ naglašavali su u svakoj prilici da pripadnike *Preporoda* ne treba predstavljati kao podmladak bilo koje predratne političke partije. Sudeći prema pisanju Ernesta Turka, članovi *Preporoda* bili su potpuno nezavisni, odnosno samostalno su sledili vlastiti „revolucionarni put". Ponajviše im je smetalo poređenje s „osvetničkim nacionalizmom" zato što su se, nasuprot liberalima i članovima Narodne stranke, zalagali za „oslobođenje i ujedinjenje" s drugim jugoslovenskim narodima izvan, a ne unutar monarhije.

Značajna većina preživelih, od kojih su, u vremenu između dva rata, pojedini stekli lukrativne advokature i profesure, pridružila se pokretu otpora, dok su neki od njih (dvadeset i dva člana) bili borci u partizanskim odredima. Približno tridesetoro ih je završilo u internaciji, odnosno odvedeni su u koncentracione logore, gde su mnogi i umrli. Neki su pak ubijeni kao taoci, a oko polovina onih koji su se pridružili pokretu otpora preživela je rat.

Od ukupno šest žena članica i nešto manje od 400 muških članova *Preporoda*, njih 44 postali su advokati, a 25 ih je završilo studije medicine. Za njima su po brojnosti sledili profesori univerziteta (17), likovni umetnici (6), pisci i pesnici (6). Četvoro ih je, zahvaljujući svojim umetničkim i istraživačkim dostignućima, kasnije izabrano u Slovenačku akademiju nauka i umetnosti, troje su karijeru ostvarili na filmu ili u pozorištu, a isto toliko njih postali su duhovnici. Bilo je i nekoliko inženjera, novinara, srednjoškolskih profesora, arhitekata, a i jedan profesionalni pilot. Pored već pominjanih uglednih članova *Preporoda* kao što su Hribar, Cankar, Župančič i Vesel, trebalo bi spomenuti i Jaku Avšiča, člana Narodne skupštine SFRJ, ljubljanskog župana Alberta Struna, rektora Univerziteta u Ljubljani, pisca Juša Kozaka i njego-

12 , Ernest Turk i dr., *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije*. Samozaložba „Sreskih organizacij Saveza ratnih Dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije", Ljubljana – Maribor 1936, 140-143

vog brata Ferda Kozaka, slikara Hinka Smrekara, arheologa Sreška Brodara, istoričara umetnosti Lava Čermelja, geografa Antona Melika i filmskog režisera Metoda Badjura.

*

Slična sudbina zadesila je i dobrovoljce od kojih su neki učestvovali u borbama u Dobrudži dve godine nakon što su se u Galiciji predali Rusima. Jedan od njih bio je i Franjo Peternel, posleratni fabrikant, koji je ovde izdvojen pre svega da bi se ukazalo na njegovu posleratnu sudbinu, odnosno da bi se skrenula pažnja na to kako je ubrzo po završetku rata počelo da bledi sećanje na događaje čiji su ovi ljudi bili neraskidivi deo. Kao svesni i predani Jugosloveni, već krajem dvadesetih godina, oni nisu bili zanimljivi ni nacionalistima ni komunistima bez obzira na to što su se neki od njih posle rata pridružili partijskoj organizaciji. Partija, zapravo, ni izdaleka nije bila oduševljena kraljem Aleksandrom Karađorđevićem koga su *prostovoljci* i dobrovoljci poštovali. Konačno, upravo njemu i sećanju na svoje pale saborce posvetili su pomenuti *Spominski zbornik*.

U svakom slučaju, sećanje na pripadnike *Preporoda*, kao i na druge dobrovoljce, počelo je da bledi odmah posle rata, na šta u svom prilogu u *Zborniku* upozorava Peternel. Slično kao i mnogi njegovi saborci iz bitaka u Dobrudži, Zapadnoj Srbiji i Makedoniji, i on se pita „kako se domovina odužila dobrovoljcima" i u istom duhu konstatuje da „umesto da budu" njihove „borbe" i njihov „pokret najveća svetinja naroda, danas su dobrovoljci zauvek zaboravljeni". To danas, u slučaju njegovog zapisa, značilo je 18 godina posle Prvog svetskog rata kada, sudeći prema zapisima većine autora, *prostovoljci* i dobrovoljci nisu imali nikakav pomena vredan politički uticaj. Odmah posle rata bili su previše mladi, a oni koji su se pridružili komunistima su i ovako i onako bili isključeni iz političkog života. Nakon Drugog svetskog rata, međutim, njihovo prvo jugoslovensko iskustvo zasenila je njihova uloga u narodnooslobodilačkoj borbi.

Posle 1989. godine nije ostalo mnogo toga što bi se dalo zaseniti, pa zato ne iznenađuje što su izostavljeni i iz obeležavanja 100-godišnjice Velikog rata, kao i iz većeg dela nacionalne istorije. Izuzev retkih istoričara i istoričarki niko ih više i ne pominje.

Posredno, na njih podsećaju dve spomen-ploče u Ljubljani, a neposredno spomenik u Rumuniji (1933) i pojedinačna spomen-obeležja na Zejtinliku i drugim zajedničkim grobnicama na putu između Soluna i Kajmakčalana.

LITERATURA

Luthar, Oto, *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*, Založba ZRC, Ljubljana, 2000.

Pleterski, Janko, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Ponikvar, Adolf. *Preporodovci proti Avstriji*. Ljubljana: Borec, 1970.

Povše, Janez (ur.), *Oblaki so rudeči*, Založba tržaškega tiska, Trst, 1988.

Rueh, Franc, *Moj dnevnik 1915-1918*, Ljubljana: Slovenska matica, 1999.

Sekulić, Milislav „Slovenski dobrovoljci v srbskih osvobodilnih vojnah", *Vojaška zgodovina – Militray History*, št. 1, letnik 11, Maribor, 2010.

Svoljšak Petra, *Prva svetovna vojna in Slovenci*, XLVII/ 2 i 4, Ljubljana, 1993.

Taylor, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, London: Penguin, 1948.

Turk, Ernest, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.). *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije*. Samozaložba „Sreskih organizacij Saveza ratnih Dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije": Ljubljana – Maribor, 1936.

Oto LUTHAR

DISSIPATING MEMORY OF SLOVENIAN PROSTOVOLJCI AND DOBROVOLJCI IN SERBIA DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

The author aims to present the situation immediately before and just after the outbreak of the war. His main interest lies in the diametrically opposed attitude of the Slovenes towards Serbia and the Serbs. On one hand, despite their fundamental sympathies from the time of the Balkan Wars, the majority of Slovenes would consider the Serbs as the main culprits of the war. But on the other hand, the declaration of war had, in the shadow of official state and party calls to avenge the murder of the heir apparent, further reignited the desire to forge a Yugoslav alliance, embodied in the sympathisers/advocates of the Yugoslav idea.

In an attempt to present their ideas as clearly as possible, the author focuses primarily on the members of the Pan-Slav and pro-Yugoslav movement *Preporod* (Rebirth). More accurately, by focusing on individual prominent members of the *Preporod* movement who had already lost their lives at the battles of Cer and Kolubara, serving as volunteers in the Komitadji units and regular sections of the Serbian Army, the author aims to reconstruct the ideational horizons of the volunteers. In relation to this, he also recalls the importance of Slovenian volunteers who found themselves in the Serbian Army after they had been captured on the Galician Front. In this context, the author's primary aim is to specify which political, social and vocational groups identified themselves with the rhetoric of hate and which were led by the Pan-Slav loyalty if not even "love and passion" for "the unification of the Slovenes, Serbs and Croats into an independent state under the sceptre of the great King Peter". Accordingly, the author will shed light on the operations and influence of the state and provincial propaganda, which in Ljubljana found its embodiment above all in the heads of the Slovenian People's Party under the leadership of Ivan Šusteršič, with the primary focus on the analysis of the populist anti-Serbian sentiment. The latter is most clearly reflected through political cartoons and occasional rhymes.

Although the author's attention is chiefly paid to individual political actors and their military destinies, the paper ought as a whole to be understood as a cultural history of the beginning of the First World War or a historical reconstruction of the ideational world of its everyday actors. In this regard, the author largely draws on the theoretical findings of new historicism. The latter is particularly stressed, since in his research, he focuses not only on the analysis of "ordinary" texts that testify to the past events, but also on monuments, works of art and the autobiographical legacy of war diaries.

УДК: 000000000000

Љубодраг П. Ристић

СТРАНЦИ – СВЕДОЦИ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

–Из дневника и мемоара –

Сажетак: Странци који су 1914. и 1915. године били у Србији, који су пратили српску војску и народ на избегличком путу преко Албаније и на Солунском фронту били су сведоци борбе, храбрости, трајања, страдања, обнављања и ослобођења 1918. године. Међу њима били су војни стручњаци и дипломате, лекари и медицинске сестре, форензичари и хуманитарни радници, новинари, избеглице и књижевници. Дневници и мемоари које су странци оставили као сећања и представе у Великом рату пружају изузетно драгоцене податке о ратној епопеји српске војске и трагедији српског народа. Њихова дела чине изузетно драгоцен опус ратне дневничко-мемоарске литературе који је, мада кроз визуру појединаца, формирао слику каква се не да сагледати из службених докумената.

Околности у којима су били са српском војском и народом нису омогућавале потпуну објективност сагледавања догађаја. Међутим, као сведочења најупечатљивијих ситуација и најдраматичнијих дешавања њихова дела, ипак, дају целовиту слику страдања, егзистенцијалне борбе и ослободилачких тежњи српског народа и војске.

Кључне речи: Велики рат, српски народ, војска, страдање, странци, дневници, мемоари.

Бројни су били странци који су, током Великог рата, провели више или мање времена у Србији, са српском војском и српским народом. Најзначајнија дела оставили су они који су били ангажовани у хуманитарно-медицинским мисијама: швајцарски криминолог и форензичар Родолф Арчибалд Рајс (Rodolphe Archibald Reiss), лекари Холанђанин Аријус Ван Тинховен (Arius Van Tienhoven), Пољак Лудвик Хиршфелд (Ludwik Hirszfeld) и Француз Луј Томсон (Louis-Léopold Arthur Thomson), и медицинске сестре Швајцаркиња Катарина – Клара Штурценегер (Catharina Clara Sturzenegger), Енглескиња Мејбел Стобарт (Mabel Annie St Clair Stobart) и Шкотланђанка, „српски наредник" Флора Сандес

(Flora Sandes). У политичким и војним мисијама биле су дипломате: Огист Боп (Auguste Boppe), Чарл Вопицка (Charles Joseph Vopicka), Григорије Трубецки (Григорий Николаевич Трубецкой), Василије Штрандман (Basil de Strandman) и војсковође Пиарон де Мондезир (Piarron de Mondesir), Франше д'Епере (Louis Franchet d'Espèrey) и Ернест Трубриџ (Ernest Charles Thomas Troubridge). Дела са литерарним карактеристикама оставили су: британски књижевници Алис и Клод Аскју (Alice and Claud Askew), новинар Гордон Гордон-Смит (Gordon Gordon-Smith), италијански новинар и писац Арналдо Фракароли (Arnaldo Fraccaroli), амерички новинари Џон Рид (John Reed) и Фортијер Џонс (Paul Fortier Jones) и француски новинар и пацифиста Анри Барби (Henry Barby). Вредна пажње су дела немачког слависте Герхарда Геземана (Gerhard Gesemann) и аустроугарског наредника, Чеха Егона Ервина Киша (Egon Erwin Kisch).[1]

Неки, као знаменити Родолф Арчибалд Рајс, дошли су на позив српске Владе и њеног председника Николе Пашића, неки у организованим хуманитарно-медицинским мисијама, неки као новински извештачи а неки самостално из личних и дубоко људских порива. Њихов број се посебно повећао онда када је, како је то приметио Рајс, после Колубарске битке, „пренераженi свет присуствовао овој готово невероватној победи српских сељака-војника који више нису имали муниције и који су протерали непријатеља, окрећући против њега његове сопствене топове".[2] Већини је то био први долазак у Србију и сусрет са српским народом. Када је, пре рата, кренуо у Србију да би постао професор немачког језика у београдској Првој мушкој гимназији Герхард Геземан је упозорен да може страдати од разбојника у балканским гудурама.[3] Пољског

1 Мира Радојевић, „Страна мемоаристика о Србији у Великом рату (1914–1918)", *Православни свет и Први светски рат*, Зборник радова међународног научног скупа, ур. Владислав Пузовић, Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду и Институт за теолошка истраживања, 2015, 303–316; Љубодраг П. Ристић, „Верна слика Србије: дневничко-мемоарске белешке странаца из Великог рата", У: *Велики рат 1914-1918. у мемоарима и ратним дневницима*, ур. Љубодраг П. Ристић, Ниш: Народни музеј Ниш, 2020, 47-65.

2 Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима. Онима који се нису вратили. Саопштење једног пријатеља из тешких времена*, Превео Вељко Милићевић, Младост турист – ИТАКА, Београд, 1997, 67. У уводу Рајс је записао да није имао намеру да пише „историјску књигу" већ да запише оно што је проживео као „верни пријатељ" и да забележи „анегдотску страну ратног живота, страну која црта, можда боље него највећа историјска дела, прави дух српског војника." (Р. А. Рајс, *нав. дело*, 11) Рајс је ову књигу писао без описа албанске голготе (изоставио је „страховиту, а ипак тако славну драму повлачења кроз Албанију", јер је предмет „сувише велик, од сувише дубоког замашаја, да би се о њему могло говорити у једном по нужди ограниченом поглављу једног дела које обухвата цео рат." (Р. А. Рајс, *нав. дело*, 11) За писање књиге користио је извештаје које је слао швајцарским, француским и холандским новинама и своје успомене које су му се „задржале у сећању". (Исто). Приликом сусрета са Рајсом у Нишу Никола Пашић му је рекао: „Требамо једног искреног пријатеља који зна посматрати. Пођите на фронт. Отворите очи и уши и кажите свету шта сте видели и чули." (Р. А. Рајс, *нав. дело*, 24).

3 Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд: Српска књижевна задруга, 1984, 38.

лекара Лудвика Хиршфелда[4] колега је упозорио да има и лакших начина да се изврши самоубиство од одласка у Србију. Међутим, руковођени ратним задацима, хуманошћу и истинољубивошћу, ови странци су као Арчибалд Рајс, у највећем броју случајева, настојали да износе само истину.[5] Окружен ратним ужасима, Герхард Геземан је сматрао да није људски мислити „о своме блаженству кад милиони умиру нерасветљени, без блаженства, неујединьени".[6] Слични су био пориви свих оних странаца који су дошли у Србију да помогну. Чак и они који су у то време само пропутовали кроз Србију на путу за Русију или неки други крај, „зауставили се у Нишу и Крагујевцу, причали много, били декорисани и разумевали мало о земљи коју су посећивали", били чланови „обавештајних мисија" савезника или неутрални новинари „који су као ветар прохујали кроз земљу, не разумевајући ни њен језик ни њен менталитет али не презајући да о њој дају повољне или неповољне описе, према политичкој боји коју су заступали"[7] били су – каткад посредно – сведоци борбе и страдања српског народа у првом великом светском сукобу.

Планови које су аустроугарски политички и војни врхови имали пре Балканских ратова о окупацији и слабљењу Краљевине Србије, допуњени су намерама да Србија буде распарчана, политички понижена, економски исцрпљена и, коначно, масовним убијањем и терором над становништвом демографски разбијена. Прве војне акције аустроугарске војске и наређења појединих штабова и команданата 1914. године оголиле су такве циљеве. Међутим, вести о злочинима који су били противни свим међународним уговорима и хуманитарном праву тешко су стизали до западноевропске јавности у којој су постојале одређена скепса и уздржаност. Извештаји које су из Србије западноевропским политичарима, командама и новинама слали странци споро су ширили истину о ратном стању у Србији.[8]

Свакако да је најпознатији и најзначајнији сведок ратовања Србије у

4 Лудвик Хиршфелд, *Историја једноīа живоīа*, Српска књижевна задруга, Коло LV, Књига 377, Београд, 1962, 53;Vera Gavrilović, „Profesor dr Ludwik Hirszfeld član srpskog vojnog saniteta u Prvom svetskom ratu", *Acta Historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medecinae, veterinariae*, 1989/ 29, 1, 87-93.

5 Р. А. Рајс, *нав. дело*. 11–13.

6 Г. Геземан, *нав. дело,* 29.

7 Р. А. Рајс, *нав. дело*, 72. „Кроз Србију је, још од Карађорђевих дана, прошло много страних изасланика и дипломата, много равнодушних, па и злонамерних, понеки радознао, понеки чак и наклоњен Србији, али ретки су били они који су у неком од одсудних тренутака по Србију добровољно ступили у српску војску, како је то учинио Василиј Николајевич Штрандман." (В. Н. Штрандман, *Балканске усīомене*, 9).

8 Бојковић, Слађана, Пршић Милоје, *Сīрадање срīскоī народа 1914–1918*, Документа, Београд: Историјски музеј Србије, 2000, 10-18; Анри Барби, *Са срīском војском. Траīична еīоīеја једноī народа*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1986, 8, 99.

Великом рату и страдања српског народа био Родолф Арчибалд Рајс. Он је био „и остао најпопуларнији, најбољи историчар патњи и страдања, херојства и јунаштва српског народа у време Првог светског рата.“[9] Рајс се, међутим, није задржао само на службеним извештајима које је педантно припремао већ је слао и чланке за новине у Швајцарској и Француској. Док се у извештајима служио само својом медицинско-форензичком струком у новинским дописима и књизи коју је објавио десет година после рата уочљива је његова основана огорченост због злочина које је починила аустроугарска војска. Описи злочина, страдања народа, разорених градова и попаљених села, разарања свега што се могло разорити давали су му за право да тврди да је аустроугарска војска имала намеру да „истреби један народ“, те јој је било „лакше убијати невине грађане у небрањеној вароши“ и бомбардовати болнице у Београду, стрељати и масакрирати становништво и заробљенике, него извојевати победу над регуларном војском. Ти злочини, ценио је Рајс, дали су „печат целом рату“.[10] Мада је претходно записао да се неће бавити „историјским описима“ Рајс није могао а да не говори о цивилима побијеним на најсвирепије начине у посавском, у мачванском, у азбуковачком, у јадарском и рађевском срезу.[11] У таквој дуготрајној, кошмарној атмосфери која је почињала на обалама Саве и Дрине а трајала и на албанским обалама Рајс је, поред исконског порива за самоодржањем, уочавао снагу народа која се огледала у пркосном понашању рањеника који нису запомагали и становништва који је стоички подносио своју несрећу. „Србија није хтела рат. Она трпи неправедни и дивљачки нападај.“ Био је уверен да сви „разумеју трагични удес свога народа – удес који хоће да слобода српског народа буде искупљена најтежим жртвама које човек може да

9 Владимир Стојанчевић, „Швајцарац Аршибалдф Рајс о Србима и Србији у време Првог светског рата“, У: *Срби о Рајсу*, Приредили Александар Растовић, Ивана Крстић Мистрицеловић и Рената Самарџић. Родолф Арчибалд Рајс, Изабрана дела, Књига 5, Београд: Завод за уџбенике и Криминалистичко-полицијски универзитет, 2019, 36.

10 *Извештај о зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог рата у Србију*, R. A. Reiss, D. Sc. професор Универзитета у Лозани, Београд – Горњи Милановац 1995. P. A. Рајс, *Шта сам видео и доживео*, 12, 43. Злочини аустроугарске, немачке и бугарске војске детаљно су истражени и приказани у обимној литератури посебно у српској историографији. Зато је овде наведено само неколико дела у којима се могу сагледати место и оцена тих злочина у европском контексту: Антон Холцер, *Целатов смешак. Непознати рат против цивилног становништва 1914-1918. Са бројним до данас необјављеним фотографијама*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Београд, 2015; Ханес Лајдингер, Верена Мориц, Карин Мозер, Волфрам Дорник, *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Београд, 2016. Милош Казимировић, Ханс Хаутман, *Крвави траг Великог рата. Злочини Аустроугарске и њених савезника 1914-1918. у светлу аустријских докумената*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Београд, 2015; Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture and mass killing in the First World War*, Oxford University Press, 2007; Hermann Kantorowicz, *Veštačenje o krivici za Prvi svetski rat 1914*, Београд: Службени гласник, 2017.

11 P. A. Рајс, *Шта сам видео и доживео*, 50-51.

поднесе."[12] Србин се мирио са судбином која му је доделила патње и страдања уверен да „ће се рат завршити победом Права и Слободе" и да ће они који су чинили злодела бити кажњени.[13]

Холандски лекар Аријус ван Тинхофен је био у Србији, са прекидима, од августа 1914. до фебруара 1915. године.[14] Одмах по доласку у Ваљево, прионуо на класификацију рањеника и болесника и предузео бројне хируршке интервенције. Као члан комисије за истрагу злочина аустроугарске војске Ван Тинхофен је, у „пределима ужаса" недалеко од Ваљева, по задатку српске владе, а пре Арчибалда Рајса, учествовао у евидентирању и описивању злочина које је назвао „зверствима ратног лудила". Злочини које су они евидентирали превазилазили су све познате примере људске бестијалности.[15] Окружен хиљадама рањеника, Ван Тинховен је, почетком септембра 1914, могао операсати само десетак дневно. Међу осталима је било доста оних који нису дочекали његову лекарску помоћ. Описујући разне врсте рањавања поуздано је утврдио да је аустроугарска војска употребљавала распрскавајућу муницију „како би овим најмодернијим средством пропаганде средњоевропске културе натерала на ћутање један јуначки, храбри мали народ".[16] Повратак у Ваљево после Колубарске битке суочио је Ван Тинховена са бројним аустроугарским рањеницима а, потом, и са епидемијом тифуса коју су, по његовој тврдњи, несумњиво донели Аустријанци.[17] Ван Тинховенови описи рана и патњи повређених су, свакако, најсликовитија и најболнија представа ратних околности. Учешће његове медицинске мисије је имало огороман значај не само зато што је, делимично, допуњавао недостатак лекара и медицинског особља у Србији већи због моралног ефекта који је постизала њихова присутност у Србији.[18]

---

12 Р. А. Рајс, *нав. дело*, 29, 30, 64. Ивана Крстић Мистрицеловић – Тијана Шурлан, „Рајсов извештај о злочинима аустроугарске војске у Србији у Првом светском рату", У: *Сто година од почетка Првог светског рата. Историјске и правне студије*, Зборник радова са Међународног научног скупа, Институт за упоредно право и Завод за уџбенике, Београд 2014, 476-482.

13 Р. А. Рајс, *нав. дело*, 64.

14 К. Живковић, С. Ђорђевић, Б. Павловић, „Холанђанин хирург др А. ван Тинеховен у ослободичаким ратовима Србије 1912-1913. и 1914-1918. године", *Архив за историју здравствене културе Србије*, 19831984, 1-4, 97-110.

15 Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд: Утопија, 2005, 15-22.

16 А. ван Тинховен, *нав. дело,* 44-45, 50-51.

17 А. ван Тинховен, *нав. дело*. 75-76. Владимир Кривошејев, „Ратна догађања од 1912. до 1916. године у дневницима и на фотографијама др Аријуса ван Тинховена", у: *Велики рат 1914-1918. у мемоарима и дневницима*, Уредник Љубодраг П. Ристић, Ниш: Народни музеј 2020, 232.

18 Детаљно о његовој мисији: *Аријус ван Тинховен и холандска медицинска мисија*, Избор текстова

Ван Тинховенов колега, пољски лекар Лудвик Хиршфелд је утврдио да је аустроугарска војска, у паничном повлачењу, оставила у Ваљеву 60.000 заробљеника који су, заражени вашима, проузроковали епидемију која је, као пожар, захватила Србију. Уз ужасне детаље о епидемији која је владала у Ваљеву, без довољне стручне помоћи и медицинског материјала али уз похвале српским лекарима, Хиршфелд каже да је „тако изгледала стварност рата и епидемије у Србији 1915. године." Хиршфелд и његова супруга су имали прилике и да упознају „бол народа који губи отаџбину и иде на лутање и не зна хоће ли још једном видети родни дом." [19] Заједно са српском војском и народом они су прешли преко Косова и Албаније упознавши све физичке напоре и људске патње. Повлачење избеглица Хиршфелд је назвао „Сеоба народа". Заробљеници који су „више волели српско заробљеништво него аустријску службу", помешали су се са српским војницима, међу којима су биле читаве српске породице „које су више волеле неизвесност луталаштва него извесност ропства."[20]

Међу првим закључцима које је извео француски лекар Луј Томсон био је да су се непријатељи преварили када су помислили да је српски народ умро. Упркос свему, тај народ је преживео и чекала га је сјајна будућност. Претходно, Томсон је видео сва разарања у западној Србији која је су била резултат аустроугарских бомбардовања и паљења.[21] Међу малобројнима који су сматрали да је повлачење народа била грешка, био је Томсон. Између Краљева и Рашке приметио је да се многи старци, жене и деца враћају. Бежећи још од Шапца, Ваљева или Горњег Милановца они су се надали да ће се повлачење негде, свакако у Србији, зауставити. Схвативши да није тако враћали су се „гладни и јадни", преко борбених линија, у своје домове где су – понадали су се – могли имати бар кров над главом и познате сународнике. Само имућни који су имали запрежна кола или аутомобил остајали су у збегу, бележи Томсон. Над њима се, поред опасности од непријатеља, све више надвијала опасност од глади.[22] У опасности од хладноће и глади мешали су се српски војници и заробљеници мењајући шаторско крило или шињел за парче хлеба. Спашавали су се од глади да би у планинским беспућима умирали од хладноће.[23] Када су стигли на албанску обалу Јадранског мора, војницима и избеглицама су срушене наде да ће наићи бар на оскудну храну. „Једна српска војска, коју сам видео тако

и преводи Јелица Новаковић Лопушина, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2018,

19 Л. Хиршфелд, *Историја једноīа живоīа*, 64, 67.

20 Л. Хиршфелд, *нав. дело*, 62-66.

21 Л. Л. Томсон, *Повлачење из Србије (октобар – децембар 1915)*, Приредили Бранислав Станковић, Мирко Пековић, Гордана Буловић, Шабац: Народни музеј; Нови Сад: Музеј Града, Београд 2016, 13, 31-34

22 Л. Л. Томсон, *нав. дело*, 91-92, 111

23 Л. Л. Томсон, *нав. дело*, 118, 124,

смелу и пуну храбрости и наде, подсећа на дефиле бледих и тихих фантома." Међу војницима обузетим песимизмом и малодушношћу Томсон је први пут примећивао знаке револта.[24]

Била је у праву Клара Штурценегер када је констатовала да „Европа неће разумети да се српска војска" одважила да се супротстави бројно јачем непријатељу.[25] Распоређена да брине над неколико стотина рањеника, открила је да већина има ожиљке из претходних ратова: „Сироти људи" вели она „они се парче по парче дају отаџбини."[26] Посматрајући и лечећи и српске и аустроугарске рањенике, Штурценегерова је утврдила да се „најтежи бол, очај који се додирује са лудилом", не рађа на бојишту већ у породицама и у болничким постељама. На бојишту „човек се онечовечује, пијан је од мржње према непријатељу којег ће убити" док у операционој сали човек долази себи, схвата узалудност нада и „онда тек осећа сву трагику рата".[27] Речју и фотографијама Штурценегерова је указивала на геноцидну агресију војски Тројног савеза и истицала слободарске циљеве и идеале српског народа.[28]

Лечећи рањене српске војнике на фронту према бугарској војсци, Енглескиња Флора Сандес је подносила терет ратних тешкоћа заједно са српским рањеницима који су, борећи се против надмоћнијег, одморнијег и боље наоружаног непријатеља испољавали невероватну издржљивост и храброст. Поред свега, они су били скромни, несебични и са смислом за шалу. Међутим, чежња за завичајем, сазнање да морају напустити домовину и утисак да су без пријатеља, чинили су војнике који су издржавали умор, глад и зиму, изгубљеним и очајним. „То је, у ствари сломило њихова срца и одузело им поуздање више него друге патње." [29]

Искусна медицинска сестра, хуманитарка, Енглескиња Мејбел Стобарт је знала да је тешко преживети ужасе рата а остати при здравој памети. Али „рат није био нека новина у Србији." Срби су навикли да им је рат „доминантна

24 Л. Л. Томсон, *нав. дело*, 163-168.

25 Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916. Истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста*, Поговор Владимир Стојанчевић, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Србије, 2014, 39.

26 К. Штурценегер, *нав. дело*, 41.

27 К. Штурценегер, *нав. дело*, 58-59.

28 *La Serbie en guerre 1914–1916. Épisodes vécu et illustrés de 120 photographies par une Suissesse allemande au servise de la Croix-Rouge*, Neuchatel–Paris 1916; Стојанчевић, Владимир, „Швајцаркиња Катарина-Клара Штурценегер у служби Црвеног крста у Србији и о Србима (1912–1918)", *Годишњак града Београда* књ. XXII (1975), 159-164.

29 Сандес, Флора, *Енглескиња у српској војсци*, превод са енглеског Спира Радојчић, Београд: Младост Турист – Итака, 1995, 45-46, 51, 56, 69-72.

чињеница у животу народа“ па чак према ратовима мере периоде у животу.[30] Стобартова је у повлачењу српске војске и народа видела разборитост и родољубље јер они су знали да их евентални повратак кућама излаже затворима, глади и, вероватно, стрељању. Међутим, и на путу повлачења чекале су их патње и смрт где су сељаци – војници умирали „далеко од војничке славе и части, за једну идеју која је за многе била мутна и нејасна, готово подсвесна.“[31] Мада су веома патили због пораза који им је нанела надмоћна војничка сила и због тога што су били далеко од своје домовине, српски официри који су били скромни у победи 1914. године, нису губили наду јер, како је оценила Стобартова, иако „људи који воде физичке битке могу да буду убијени, идеал за који се боре никада неће умрети.“[32]

Захваљујући својим положајима дипломате и високе војне личности су у мањем броју били у ситуацији да преживљавају тешкоће које су у Великом рату сналазиле српски народ. Имајући увек у виду интересе својих држава и међународну констелацију снага пре и за време рата, знатно суздржаније, дипломате и војсковође су се изражавале бираним речима. Ипак, већи је број детаља који показују да су и они били сведоци дешавања у Србији и страдања српског народа те да нису могли пренебрегнути трагедију која се одвијала на српском тлу.

Огист Боп је, свакако, један од оних дипломата који су преживљавали трагедију ратовања и повлачења заједно са српским народом. Он је доживео и схватао колико је трагична „страшна сеоба“ на коју је кренуо „народ што путује“ али је и знао шта ће се са њим десити. Избеглице су се претварале у преплашену „звер коју гоне“.[33] Када су Арнаути схватили да је српска војска поражена и да се више ње не морају плашити, на избеглице се, поред умора, глади и зиме, сручио и страх од арнаутских заседа.[34] Долазак у Скадар није био и спас. Војници у колонама које су се сливале у Скадар „као прави живи лешеви корачали су с муком, мршави, испијени, суморни, црна лица, угашена погледа.“ Чак ни они који су доспели у „луку спасења, Бриндизи изгледали су као дављеници“ којима је претио брдолом: „читава једна земља беше потонула“.[35]

30 Мејбел Синклер Стобарт, *Пламени мач у Србији и другде*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Србије, 2016, 13, 96, 211.

31 М. С. Стобарт, *нав. дело*, 161-163, 182, 238, 271-273

32 М. С. Стобарт, *нав. дело*, 291-293.

33 Огист Боп, „Са српском владом од Ниша до Крфа. 20. октобра 1915 – 19. јануара 1916, У: *Са српском владом и војском од Ниша до Крфа, 1915 – 1916, Француска сведочанства* Уредио и приредио Станислав Сретеновић, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио телевизија Србије, 2016, 58, 63-66,

34 О. Боп, *нав. дело*, 89-94

35 О. Боп, *нав. дело*, 94, 111.

Француски генерал Пиарон де Мондезир је био сведок веома лошег стања у коме се налазила српска војска која се повукла у Албанију. То су били измучени људи без хране, опреме, одела, обуће, оружја и муниције и без товарних животиња.[36] Мршави, бледи, угашена погледа умирали су по улицама албанских вароши и у блату непостојећих путева.[37] Међутим, када је пребачена на Крф ова војска се брзо оправљала и спремала за ослобођење домовине.

Луј Франше д'Епере, француски војсковођа који је својим односом према српској војсци и улогом у ослобађању Србије заслужио да буде проглашен српским почасним војводом је, такође, оставио дневничке белешке. Те белешке су, у већем делу, посвећене војним питањима али се међу њима, налазе и опаске о српској војсци. Он није доживео трагедију „српске Голготе", затекао је српску војску оправљену и спремну за нове битке те је могао закључити да су то „одлични војници, храбри и дисциплиновани."[38].

Амерички дипломата који је током рата заступао више земаља супротстављених табора, Чарлс Вопицка је долазио у Србију да би се уверио у стање у коме су били аустроугарски заробљеници. За српске војнике који су „храбри, издржљиви, послушни, доброг морала и могу да поднесу без игде ичега, услове у којима би просечни Британци били престрављени", Вопицка је имао само речи хвале. Штавише, дивио се њиховој издржљивости и борбеном жару. Командни кадар, па и онај највиши доста је критиковао.[39] Добивши информације да је у повлачење са српском војском, октобра 1915, пошла и маса цивилног становништва, Вопицка је закључио да су жене и старци уплашени верватним суровим поступањем окупатора.[40] Међутим, мало је вероватно да су се избеглице у Србији повлачиле, према Вопицкиној оцени, зато што су чуле вести о злочинима немачких војника у Белгији.

Као Вопицка, и руски кнез Николај Трубецки је обратио пажњу на заробљенике у Србији и, према могућностима којима је располагала српска влада, могао је да оцени да је положај заробљеника веома повољан.[41] Објашњење високих борбених особина српске војске Трубецки је налазио у томе што се тај

36 Пиарон Де Мондезир, *Албанска голгота. Успомене и ратне слике*, Превео с француског Љубиша Миловановић, Приредио Милован Витезовић, Београд: Чигоја 2018, 37-38, 40

37 П. Де Мондезир, *нав. дело*, 41,43, 54-55,

38 Луј Франше д'Епере. *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа, 1918–1919.* Превела Вера Павловић, Приредио Војислав Павловић, Нови Сад: Прометеј, 2018, 75, 182

39 Čarls Dž. Vopicka, *Tajne Balkana. Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, Preveo i priredio Oliver Potežica, Beograd: Službeni glasnik, 2009, 55-56, 61

40 Č. Dž. Vopicka, *нав. дело*, 96.

41 Григорије Николајевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Превео с руског Дејан Михаиловић, Београд: Просвета, 103.

војник борио за своје село и кућу који су увек били негде у близини. Међутим, када је напуштено Краљево, нестали су трагови реда и организације и свако се спасавао како је знао. У Скадру је то већ била војска која је, измрцварена, изгубила војнички изглед. Али ни овде поносни српски сељаци који су до јуче били добростојећи српски домаћини нису хтели да пруже руку за милостињу.[42]

Брачни пар британских књижевника Алис и Клод Аскју био је у прилици да проживи део страдања српског народа. Припадници Прве британске пољске болнице – и са њима Аскјуови – дошли су у Србију у зиму 1914/15. и прошли албанску голготу са српском војском. Искрени у великој жељи да верну слику Србије представе западном свету, Аскјуови су описивали оно што су видели. Али, због варљивости сећања, били су свесни да постоји могућност да могу имати и погрешан утисак јер нису судили „нормалним очима".[43] Пре него што су дошли у Србију, Аскјуови су били безброј пута у ситуацији да чују да је Србија крива за рат и да се ради о „нацији кољача". За ово су знали и у Србији. Међутим, повлачећи се са српском војском и гледајући у Албанији трагичан егзодус једног народа и „призор свакодневног мучеништва Србије", Клод Аскју је стекао другачији утисак. Из романтичног сеоског живота људи су одлазили у рат „са стоичком храброшћу карактеристичном за Србе".[44] Повлачећи се преко Пећи, снажни људи су постајали сопствене сенке, веселост војске се претварала у очајање али ипак они који нису могли да сагледају политичку ситуацију желели су да бране своју земљу и своје породице. За Србе који „нису разумели зашто морају да се повлаче пред непријатељем, зашто морају да гладују, зашто морају да умиру", повлачење је било страшно понижење, закључује Аскју. Ипак, Аскју је на гладним, исцрпљеним и потиштеним војницима препознавао упорност и одлучност.[45] Када се испоставило да су обећања о помоћи и храни празна, војници су, суочени са умирањем на јадранској обали, показивали равнодушност према свему осим према храни и одмору.[46] Кретање „сабласне војске која иде ка фантомском циљу", граду Љешу, који је изгледао горе од самога пакла у коме се знало само за „безнадежно трагање за хлебом". Ова људска трагедија на путу Љеш – Драч –Валона постајала је симбол људске издржљивости и патњи које су, за српске војнике, биле још веће с обзиром на то да су знали да њихове породице

42 Г. Н. Трубецки, *нав. дело 1914–1917*, 161, 171, 201-202.

43 Алис и Клод Аскју, *Опустошена земља. Србија како смо је ми видели*, Нови Сад: Платонеум, 2012, 13, 16-19, 23-24.

44 А. и К. Аскју, *нав. дело*, 13, 73-74, 102, 105. О британским погрешним представама о српском народу писала је и Мејбел Стобарт (М. С. Стобарт, *Пламени мач у Србији*, 33-36).

45 А. и К. Аскју, *нав. дело*, 105-106, 175, 178-179.

46 А. и К. Аскју, *нав. дело*, 205.

у опљачканој домовини умиру од глади.[47] Ужаснут призорима које је гледао али понешен упорношћу и дисциплином српског војника, Аскју је закључио да је Србија спасла своју душу и своју част те да је „њен пламени слободарски дух умакао освајачу, и изгладнела армија је понела душу Србије са собом у изгнанство." Српски војник је, својом храброшћу и истрајношћу учинио своју домовину славном и непобедивом.[48]

Избеглички путопис Герхарда Геземана је списак патњи и мучења по киши, зими и невремену збијене гомиле српског народа, махом жена и деце, војника, заробљеника и чиновника који се заједно *котрљају* уз Ибарску клисуру и, преко Бањевца, Рашке, Митровице, Призрена, даље преко Црне Горе журе Скадру, Медови и Драчу. У страху од окупације и туђе власти али и „због одсутности хранитеља" избеглице су се повлачиле заједно са војском.[49] Преплићући свакодневне личне патње, слике с пута са гласинама са фронта које су појачавале безнађе, прозебао Геземан, пада од „глади и очајања" и сваки пут се подиже у спознаји колика је срећа када избеглица добије комад хлеба, купи парче сира или скува зрневље од кукуруза. Овај угледни немачки професор у збегу спознаје „како човек постаје животиња" када је гладан а када задовољи глад претвара се у „још веће чудовиште" по коме „ваши миле као наоружана војска"[50] И тако до Скадра где се „искупило све што је из Србије побегло а није уз пут негде пропало" и Драча где и даље умиру српски болесни и рањени војници. Ситуација је била утолико гора што није било лекова чак ни за заразне болести које су се почеле ширити међу војницима.[51] Под бомбама аустријског аероплана Геземан је резигнирано закључио да је „потпуно свеједно да ли ће човек умрети брзом смрћу или лагано крепавати од глади, блата или вашију". Ипак, он је скупио снаге и успео да се докопа брода за Италију.[52]

Заробљеног аустроугарског војника, Чеха Егона Киша, мајстора репортаже, руководила је идеја да „ништа више не може да запањи од истине, нема ничег егзотичнијег од наше околине, ничег фантастичнијег од стварности".[53] Пре преласка Дрине, уверен да је Бијељина „последња станица културе и домовине", био је у прилици да види лица српских заробљеника. „Ратовање против овог

47 А. и К. Аскју, *нав. дело*, 234, 237, 241, 245.

48 А. и К. Аскју, *нав. дело*, 245-249.

49 Г. Геземан, *нав. дело*, 53-54.

50 Г. Геземан, *нав. дело*, 46, 53-54, 70-71, 110.

51 Г. Геземан, *нав. дело*, 147, 178.

52 Г. Геземан, *нав. дело*, 151, 178-9.

53 Egon Erwin Kisch, *Sajam senzacija*, Zagreb: Novinsko izdavačko preduzeće, 1956, 338; Egon Erwin Kiš, *Zapiši to, Kiš! Ratni dnevnik*, Predgovor Aleksandar Forišković i Tomislav Bekić, Novi Sad: Matica srpska, 1983, 6.

света спремног на смрт неће бити тако лако како се замишља!“[54] У роововима које је напустила српска војска октобра 1914, Киш налази напуштено оружје и опрему и закључује да су српски војници сиромашни, гладни те да најпре брину за своје животе а затим траже хлеба. Киш је веровао да се и српски заробљеници радују што је тиме за њих рат завршен. Међутим, тек после пораза у Колубарској бици и вести да ће у нападе на Србију бити укључена и немачка војска, Киш истиче да ће, „новој армији“, бити лако да окупира „једну земљу чије је становништво масовним погубљењима и депортовањем страховито десетковано и чија је армија услед огромних губитака веома ослабљенаи исцрпљена.“[55]

Један од првих странаца – новинара који су били сведоци недела аустроугарске војске и страдања српског народа у Мачви и Подрињу, био је француски новинар Анри Барби. Проживевши са српском војском „дане патриотске грознице и ентузијазма“, Барби је могао да сагледа све околности „криминалног рата“ који је вођен против Србије. Као очевидац злочина који су, августа 1914, почињени над српским становништвом у Мачви и незамисливог рушилачког беса окупаторске војске, Барби је пролазио „кроз ужасан кошмар“ и остајао „скамењен од ужаса пред резултатом убилачког пијанства, пожарима и садизмом.“ Позивајући се на наређења аустријског генерала Хорштајна, налазе Арчибалда Рајса и на оно што је сâм видео, закључио је: „Изгледа да је једини објекат аустријске војске био – уништење.“[56] Упркос свему томе, Барби је закључио да су српски војници изузетно храбри и издржљиви и да су „неспособни да се спусте на ниво својих варвара освајача.“[57] Износећи пред француску јавност чињенице које је, као сведок сакупио на терену у Србији, Барби је био један од првих који је поставио питање о правној и моралној одговорности Аустроугарске монархије.[58]

Пошто је допутовао у Србију управо у време епидемије пегавог тифуса, познати амерички новинар Џон Рид је Србију назвао „земљом смрти“ док је српски народ, због страдања назвао „истребљеном нацијом и изгубљеним светом“. Сан сваког Србина био је ослобођење и уједињење те су припадници народа „који цивилизација још није искварила“, „тријумфални, одрпани Срби“ успевали да аустроугарску војску избаце из Србије 1914. године. Овом врсном извештачу најјачи утисак из Србије био је тифус те му се, од Ниша до Шапца, чинило да Србија и не садржи ништа друго осим смрти и спомена на

54 E. E. Kiš, *нав. дело*, 24, 29.

55 E. E. Kiš, *нав. дело*, 154-155, 207, 248-249

56 A. Барби, *Са срйском војском*, 5-8, 29, 45, 69-76, 81-82, 91-94, 100-123, 194-196,

57 A. Барби, *нав. дело*, 345-346.

58 Владимир Стојанчевић, „Анри Барби француски ратни дописник у Србији за време ратова 1912-1915. године“, У: Анри Барби, *Са срйском војском. Траїична ейоїеја једноī народа*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1986, 366-367.

смрт. У Шапцу и другим мачванским насељима се, уз низ сведочанстава, могао уверити у бруталност зверстава која су чинили аустроугарски освајачи. У изјави аустријских официра да убиства и интернирања нису рат већ „казнена експедиција против Срба", Рид је сагледао сав цинизам агресора.[59]

Књига Фортијера Џонса о путовању у изгнанство са српским народом, могла би се, по сликовитости, драматичности, документарности и потресним доживљајима, поредити са чувеним делом Бранислава Нушића *Деветстопетнаеста.* Свестан да се страдања и патње војника и цивила не могу описати ни у хиљаду књига, Џонс је одлучио да се сам увери у истинитост догађаја у Србији: „О овоме нисам слушао – видео сам".[60] Џонс се није само уверио у то да српски народ, бранећи достојанство, страда већ је имао прилике и да се сретне са неким значајним странцима и размишља о њиховим ставовима. Критиковао је арогантног и ироничног адмирала Трубрица који је командовао артиљеријском јединицом у одбрани Београда. Оценивши да је Трубриц имао антисловенска па чак и прогерманска схватања, Џонс је био далеко од тога да одобрава Трубрицове оптужбе да су Срби необразовани, лењи, арогантни, неискрени, неосновано самопоуздани и подређени женама.[61]

Одајући признање „патриотизму и јунаштву једног од најхрабријих народа Европе", новинар Гордон Гордон-Смит је истинито описао српску војску у Колубарској бици. Војска Србије је била састављена од сељака, ситних земљопоседника који су се лавовски борили док су њихови дом и посед били иза њих. Али када би били принуђени на повлачење њихов морал је опадао. [62] Повлачење српске војске која није могла да издржи налете знатно јачег непријатеља Гордон-Смит је пратио из дана у дан. Уласком Бугарске у рат положај „злосрећне српске војске", којој савезници нису притекли у помоћ, постао је изузетно тежак.[63] Лојална савезницима, Србија се није предала па је била поражена али не и освојена, њена војска је била сломљена али „њена част је остала неокаљана", сматрао је Гордон-Смит.[64] После преласка преко планинских превоја и гудура, изморена, блатњава са зарђалим пушкама, српска војска се сливала на обалу између Скадра и Драча. Мада су свуда били видљиви

59 Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Београд, 17, 34-37, 51-55, 59, 73-75, 114.

60 Фортијер Џонс, *Са Србијом у изгнанство. Авантуре једног Американца са војском која не може умрети*, Нови Сад – Београд: Прометеј – Радио-телевизија Србије, 2015, 38, 54.

61 Ф. Џонс, *нав. дело*, 34-35, 60-61, 76, 82, 117, 163-165, 250; Милош Ковић, „Адмирал Ернест Трубриц: Узроци српског пораза 1915", *Српска политичка мисао* 51-1 (2016) 347–357; Драгољуб Р. Живојиновић, „Адмирал Ернест Ч. Т. Трубриц: Дневник из Србије 1915", *Братство* 9 (2005), 81–89

62 Гордон Гордон Смит, *Са Србима у рату: Велико повлачење српске војске*, Предговор М. С. Бошковића, са 32 илустрације и мапама, Београд 2016, 11, 29, 32-33.

63 Г. Гордон-Смит, *нав. дело*, 91-93, 111-116.

64 Г. Гордон-Смит, *нав. дело*, 119-122.

трагови тегоба, исцрпљености и глади, Гордон-Смит је већ ту уочавао прве знаке реорганизације што је, по њему, био још један „доказ о задивљујућој виталности српских војника.“[65]

Италијански новинар Арналдо Фракароли је већи део својих интересовања посветио заробљеницима из аустроугарске војске налазећи међу њима и доста Италијана. Међутим, био је веома добро обавештен и о ратним победама српске војске 1914. године. Ослобођење после Церске битке било је загорчано невероватним злочинима, покољем становништва над којим су Аустријанци и Мађари искалили своју мржњу. Фракароли је био ужаснут: „очигледна наслада у чињењу тог зла, уживање у масакрирању и уништавању.“ Читава област обухваћена Шапцем, Лозницом, Лешницом, Љубовијом и још четрдесетак села била је позорница нечувених зверстава и рушења: „Језиве ствари које наводе на урлике огорчења.“ Фракароли је нашао и наређења аустроугарске команде у којима је видео да су овакви злочини били планирани.[66]

У предговору књиге Бруна Барилија Ђорђо Пелегрини је приметио да је у пострадалој Србији било „веома тешко доћи некоме у посету, а да се не спотакне о лешеве ратника.“[67] Барили није био једини који је оптужио Европу за некоректан однос према Србији али он је томе додао да је Европа, уместо да буде захвална Србији што је зауставила турску инвазију, дозволила да је окупира Аустроугарска.[68] У једном новинском извештају, Барили је, фебруара 1915, закључио да у земљи у којој гину и борци, и рањеници, и деца сви полажу наду у будућност свог, српског народа.[69]

Енглески возач камиона на Солунском фронту, Даглас Волш је видео рат као „хаос мозга и тела“ када није могуће трезвено размишљати. С једне стране, веровао је да је жеља свих оних који ратују да рат одмах престане а, с друге, да имао је утисак да постоји и нагон да се рат настави убијањем све дотле док противник не буде потучен до ногу. У том ужасном сукобу прво место, због храбрости и одлучности, припадало је Србима. „Ниједан народ није био тако доследно и узбудљиво сјајан.“ Њихова борба је била „трагедија унутар Велике трагедије.“[70] Волш је сазнао за херојске битке „сељачке армије која је дошла са својих запуштених и порушених домова“ и, 1914. године, поразила непријатеља.

65 Г. Гордон-Смит, *нав. дело*, 156-157.

66 Арналдо Фракароли, *Србија у свом тређем рату*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио телевизија Србије, 2017, 122-124.а

67 Бруно Барили, *Српски ратови*, Приредио Ђорђо Пелегрини, Поговор Радован Поповић, Нови Сад: Прометеј – Београд:Радио-Телевизија Србије, 2014, 8.

68 Б. Барили, *нав. дело*, 21.

69 Б. Барили, *нав. дело*, 11.

70 Даглас Волш, *Са Србима на Солунском фронту*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Србије, 2017, 60-61, 77.

Бираним речима а врло сликовито приказао је повлачење српске војске и народа који су, поред глади и болести, били измучени и празним обећањима савезника.[71] Волш није био у првим борбеним линијама на Солунском фронту али је, возећи до фронта, виђао многе сцене страдања српских војника. Иако су околности биле другачије од оних у Србији првих година рата, неприступачан терен на коме су се водиле борбе је задавао много мука српској војсци. У тешким биткама страдало је и рањено много војника. Из прве линије рањеници су превожени неудобним воловским колима. Волш је величао је херојство и довитљивост српских војника као да је био у с њима у рововима.[72]

„Остао је општи утисак о ужасној слици очајничког страдања" забележио је на крају, у Скадру, руски дипломата Григорије Трубецки.[73] Као што је Ђорђе Пелегрини сматрао да би се код Барилија „могло говорити о опијености српством"[74] тако би се, можда, могло рећи и за већину странаца који су боравили уз српски народ и војску током Великог рата. Поједини то нису ни крили. Међутим, несумњиво је да су Срби и њихова војска с разлогом стицали симпатије странаца који су као лекари, болничари или извештачи пратили војску у свим њеним поразима и победама и српски народ у свој његовој ратној трагедији током Великог рата. Већи број ових странаца био је из савезничких или неутралних земаља. Најпознатији међу онима који су оставили изузетно драгоцене документе о српском народу и његовом страдању био је, свакако, Арчибалд Рајс. Неки други пре или после њега бележили су сцене погибије, рањавања, боловања и умирања, непријатељских злочина, гладовања, повлачења, изузетних напора у борби за преживљавање у албанским гудурама, опоравка и поновног ступања у борбу. Такве сликовите и потресне а, свакако, поуздане представе о српском народу који је у рату са вишеструко надмоћнијим империјама успешно водио своју борбу за опстанак дали су поменути странци. Уз драматичне ратне призоре, особине српског народа (патриотизам, храброст, човекољубље, пожртвованост, издржљивост...) које су поменути странци истицали деловале су још снажније и упечатљивије.

Као што је у стварности било, и у дневницима и мемоарима странаца војска и народ се стапају у једно, у масу чију су компактност сагледавали у страдањима, егзистенцијалној борби и ослободилачким тежњама. То су сликовите и потресне а, свакако, поуздане представе о српском народу који је у рату са вишеструко надмоћнијим империјама успешно водио своју борбу за опстанак.

71 Д. Волш, *нав. дело*, 78-81.

72 Д. Волш, *нав. дело*, 47-48, 94-97, 107-109.

73 Григорије Николајевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд: Просвета, 1994, 211

74 Б. Барили, *нав. дело*, 17.

У њима најчешће нема тежњи ка досезању апсолутне истине и корена сукоба, али су пуна настојања да преживљено остане забележено и да се из дневних догађаја или релативно ширих погледа сагледају међународне околностима и узроци ратних збивања везаних за српски народ. Живећи „историјско време" они су својом делатношћу за време рата и постратовским објављивањем књига на најбољи начин представљали европској јавности Србију, српски народ и истине о његовој борби. Дела ових, најчешће високо образованих, странаца јесу сасвим релевантни историјски извори који примарној архивској грађи дају боју и емоције.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Аријус ван Тинховен и холандска медицинска мисија, Избор текстова и преводи Јелица Новаковић Лопушина, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2018

Аскју, Алис и Клод, *Опустошена земља. Србија како смо је ми видели,* Превео с енглеског Бранко Момчиловић, Нови Сад: Платонеум, 2012.

Барби, Анри, *Са српском војском. Трагична епопеја једног народа*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1986.

Барили, Бруно, *Српски ратови*, Приредио Ђорђо Пелегрини, Поговор Радован Поповић, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-Телевизија Србије, 2014.

Огист Боп, „Са српском владом од Ниша до Крфа. 20. октобра 1915 – 19. јануара 1916, У: *Са српском владом и војском од Ниша до Крфа, 1915 – 1916, Француска сведочанства*, Уредио и приредио Станислав Сретеновић, Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио телевизија Србије, 2016.

Ван Тинховен, Аријус, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд: Утопија, 2005.

Волш, Даглас, *Са Србима на Солунском фронту*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Србије, 2017.

Геземан, Герхард, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984.

Гордон Смит, Гордон, *Са Србима у рату: Велико повлачење српске војске*, Предговор М. С. Бошковића, са 32 илустрације и мапама, Београд 2016.

Д'Епере, Луј Франше, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа, 1918–1919*. Превела Вера Павловић, Приредио Војислав Павловић, Нови Сад: Прометеј, 2018.

Kisch, Egon Erwin, *Sajam senzacija*, Zagreb: Novinsko izdavačko preduzeće, 1956.

Kiš, Egon Ervin, *Zapiši to Kiš!. Ratni dnevnik*, Beleška uz dnevnik, Aleksandar Forišković, Matica Srpska Biblioteka Dokument, Novi Sad 295.

Мондезир, Пиарон Де, *Албанска голгота. Успомене и ратне слике*, Превео с француског Љубиша Миловановић, Приредио Милован Витезовић, Београд: Чигоја 2018.

Paget, L., *With our Serbian Allies*, Serbian Relief Fund, London 1915.

Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустро – Буīара – Немаца у Србији 1914-1918: изабрани радови, прир. др М. Пршић и С. Бојковић, Београд 1997.

Рајс, Родолф Арчибалд, *Шта сам видео и йоживео у великим данима, Онима који се нису вратили. Саойштење једноī йријашеља из шешких времена*, Превео Вељко Милићевић, Београд: Младост Турист – Итака, 1997.

Рајс, Р. А., *Чујте Срби*! прир. М. Ф. Петровић и С. Бојковић, Београд 1998.

Рид, Џон, *Рат у Србији 1915*, Цетиње: Обод, 1975.

Сандес, Флора, *Енīлескиња у сриској војсци*, превод са енглеског Спира Радојчић, Београд: Младост Турист – Итака, 1995.

Stanley, M., *My Diary in Serbia 1915*, London 1916.

Stobart, M., *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London 1916.

Sturzenegger, Catharina, *La Serbie en guerre 1914–1916. Épisodes vécu et illustrés de 120 photographies par une Suissesse allemande au servise de la Croix-Rouge*, Neuchatel–Paris 1916.

Томсон, Л. Л., *Повлачење из Србије (октобар – децембар 1915*), Приредили Бранислав Станковић, Мирко Пековић, Гордана Буловић, Шабац: Народни музеј; Нови Сад: Музеј Града, Београд 2016.

Трубецки, Григорије Николајевич, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дийломашија*, Београд: Просвета, 1994.

Фортијер, Џонс, *Са Србијом у изīнанство – доживљаји једноīа Американца са неуништивом армијом*, Едиција Србија 1914–1918, Нови Сад – Београд: Прометеј – Радио-телевизија Србије, 2015.

Фракароли, Арналдо, *Србија у свом шрећем рашу*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио телевизија Србије, 2017.

Хиршфелд, Лудвик, *Исшорија једноīа живоша*, Српска књижевна задруга, Коло LV, Књига 377, Београд, 1962.

Штрандман, Василиј Н., *Балканске усйомене*, Књига I, Део 1–2, Превео с руског Јован Качаки, Београд: Жагор, 2009.

Штурценегер, Катарина Клара, *Србија у рашу 1914–1916. Истиниши доживљаји илустровани са 120 фотоīрафија Швајцаркиње немачкоī йорекла у служби Црвеноī крсша*, Поговор Владимир Стојанчевић, –Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Србије, 2014.

ЛИТЕРАТУРА:

Бојковић, Слађана, Пршић Милоје, *Сшрадање сриског народа 1914–1918*, Документа, Београд: Историјски музеј Србије, 2000.

Gavrilović, Vera, „Profesor dr Ludwik Hirszfeld član srpskog vojnog saniteta u Prvom svetskom ratu", *Acta Historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medecinae, veterinariae*, 1989/ 29, 1, 87-93.

Живковић, К., Ђорђевић, С., Павловић, Б., „Холанђанин хирург др А. ван Тиенховен у ослободичаким ратовима Србије 1912-1913. и 1914-1918. године", *Архив за исшорију здравсшвене кулшуре Србије*, 19831984, 1-4, 97-110.

Живојиновић, Драгољуб Р., „Адмирал Ернест Ч. Т. Трубриџ: Дневник из Србије

1915“, *Братство* 9 (2005) 81-90.

Kantorowicz, Hermann, *Veštačenje o krivici za Prvi svetski rat 1914*, Београд: Службени гласник, 2017.

Казимировић, Милош, Ханс Хаутман, *Крвави траг Великог рата. Злочини Аустроугарске и њених савезника 1914-1918. у светлу аустријских докумената*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Београд, 2015;

Ковић, Милош, „Адмирал Ернест Трубриџ: Узроци српског пораза (1915)“, *Српска политичка мисао*, 51-1 (2016).

Ковић, Милош, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд: Филип Вишњић, 2016

Kramer, Alan, *Dynamic of Destruction. Culture and mass killing in the First World War*, Oxford University Press, 2007.

Кривошејев, Владимир, „Ратна догађања од 1912. до 1916. године у дневницима и на фотографијама др Аријуса ван Тинховена“, у: *Велики рат 1914-1918. у мемоарима и дневницима*, Уредник Љубодраг П. Ристић, Ниш: Народни музеј 2020.

Крстић Мистрицеловић, Ивана –Шурлан, Тијана, „Рајсов извештај о злочинима аустроугарске војске у Србији у Првом светском рату», У: *Сто година од почетка Првог светског рата. Историјске и правне студије*, Зборник радова са Међународног научног скупа, Институт за упоредно право и Завод за уџбенике, Београд 2014

Лајдингер, Ханес, Верена Мориц, Карин Мозер, Волфрам Дорник, *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Београд, 2016.

Митровић, Андреј, „Први светски рат“, У: *Прекретнице новије српске историје*, Лицеум, Крагујевац 1995, 75–95.

Радојевић, Мира, „Страна мемоаристика о Србији у Великом рату (1914–1918)”, *Православни свет и Први светски рат*, У: Зборник радова међународног научног скупа, ур. Владислав Пузовић, Београд: Православни богословски факултет Унивезитета у Београду и Институт за теолошка истраживања, 2015, 303–316.

Стојанчевић, Владимир, „Швајцарац Аршибалдф Рајс о Србима и Србији у време Првог светског рата“, У: *Срби о Рајсу*, Приредили Александар Растовић, Ивана Крстић Мистрицеловић и Рената Самарџић. Родолф Арчибалд Рајс, Изабрана дела, Књига 5, Београд: Завод за уџбенике и Криминалистичко-полицијски универзитет, 2019.

Стојанчевић, Владимир, „Швајцаркиња Катарина-Клара Штурценегер у служби Црвеног крста у Србији и о Србима (1912–1918)“, *Годишњак града Београда* књ. XXII (1975).

Холцер, Антон, *Целатов смешак. Непознати рат против цивилног становништа 1914-1918. Са бројним до данас необјављеним фотографијама*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Радио-телевизија Београд, 2015

Ljubodrag P. RISTIĆ

FOREIGN WITNESSES OF THE SUFFERINGS OF THE SERBIAN PEOPLE IN THE FIRST WORLD WAR – From Diaries and Memoirs –

Summary

The beginning of the First World War showed that Serbia was in need of doctors and nurses, who were short, military experts and diplomats to ensure military and political support, professionals to investigate the enemy's crimes, and even-handed reporters to inform the European publics about the developments on the front. These foreigners from allied or neutral countries and, much more rarely, members of the enemy armies, committed their impressions or memories to writing, thereby producing a body of diaristic and memoiristic literature which, although reflecting individual perspectives, painted a picture which cannot be seen from official documents. However few, the diaries and memoirs left by foreigners as part of their personal perceptions of the Great War in Serbia, offer precious information about the wartime drama of the Serbian army and the tragedy of the Serbian people.

The most important writings come from those who took part in humanitarian medical missions: the Swiss criminologist and forensic expert Rodolphe Archibald Reiss, the medical doctors Arius van Tienhoven from the Netherlands, Ludwik Hirszfeld from Poland, and Louis-Léopold Arthur Thomson from France, and the nurses Catharina Clara Sturzenegger from Switzerland and Flora Sandes, a "Serbian sergeant", from Scotland. Members of political military missions were diplomats or military men Auguste Boppe, Charles Joseph Vopicka, Gregory Troubetzkoy, Basil Strandmann and the French General Louis Franchet d'Esperey. Works endowed with a literary quality were penned by the British authors Alice and Claud Askew and journalist Gordon Gordon-Smith, the Italian journalist and author Arnaldo Fraccaroli, the American journalist John Reed, the French journalist and pacifist Henri Barby. Worthy of attention are also the works of the German Slavic scholar Gerhard Gesemann and the Austro-Hungarian sergeant of Czech origin Egon Erwin Kisch.

They recorded the scenes of destruction, of wounding, ailing and dying, of the enemy's crimes, of starvation, retreat, extraordinary efforts to survive in the inhospitable mountains of Albania, of recovery and return to battle. Just as it was in reality, so in the diaries and memoirs of foreigners the Serbian army and people merge into one, united by shared hardships, existential struggle and striving for freedom. These are vivid, poignant and certainly trustworthy portrayals of the Serbian people fighting its battle for survival against incomparably stronger empires.

They usually did not seek to get to an absolute truth and roots of the conflict,

but they did seek to make a lasting record of the lived experience and to look at the international situation and causes of the wartime developments involving the Serbs from the perspective of day-to-day events or a relatively broad context. Living through a "historic time", they presented Serbia, its people and the truth about their struggle to European publics in the best possible way through their wartime activities and post-war book publication. The works of these as a rule highly educated foreigners are quite relevant historical sources which lend colour and emotion to primary archival materials.

УДК: 000000000000

Дуња ДУШАНИЋ

КАКО ЧОВЕК ПЕВА ПОСЛЕ РАТА?
(лик ратног ветерана у међуратној српској прози)

Сажетак: У овом раду се испитује функција ликова ратних ветерана у међуратној српској прози. Усредсређујући се на питање којем је у историографији и историји књижевности досад било посвећено мало пажње – проблем перцепције и приказивања психотрауматизованих војника у Краљевини СХС/Југославији – у раду се издвајају два приступа овом проблему. У првом, повратник из рата и његова траума јављају се у функцији критике рата и социјалних проблема с којима се суочавало послератно друштво. У другом, карактеристичном за европски модернизам, приказивање психичке трауме има циљ да доведе у питање темеље установљеног друштвеног поретка и укаже на сродност између дуготрајних последица рата и уметничких амбиција нове књижевности.

Кључне речи: посттрауматски стресни поремећај, ратни ветерани 1914-1918, Први светски рат у књижевности, ратне неурозе, *shell-shock.*

Први светски рат нам је, између осталог, у наслеђе оставио једну, за европске појмове релативно нову, представу о ратном ветерану као о трагичној, физички или психички сломљеној фигури. Иако је свеприсутност ове фигуре, нарочито у визуелним представама рата, данас несумњива, то није увек био случај: процес препознавања и давања легитимитета, како у медицинском тако и у правном контексту, душевним, а не само телесним повредама војника, није се свуда одвијао истим темпом нити је свуда имао исти исход. О томе сведочи, између осталог, разноврсност дијагноза и назива за посттрауматски стресни поремећај који су били у оптицају већ од 1915. године: хистерија, неурастенија, ратна неуроза, *commotion cérébrale*, *choc commotionnel*, *Kriegneurosen*, *Krieghysterie, shock da esplosione, shell-shock.*[1] Имајући у виду да је присуство акутних и

1 Нажалост, нема много научних синтеза заснованих на компаративном проучавању овог феномена. Види: *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*, Editors Jason Crouthamel and Peter Leese, London: Palgrave Macmillan, 2017; *Traumatic Pasts. History, Psychiatry and Trauma in the Modern Age, 1870-1930*, Editors Mark Micale and Paul Lerner, Cambridge: Cambridge University Press, 2001 и Fiona Reid, „War Psychiatry“, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Editors

пролонгираних реакција на борбени стрес, као и пострауматског стресног поремећаја, установљено међу војницима свих армија које су се бориле на Западном фронту[2] и, уопште, међу трупама које су током дужег периода континуирано биле изложене рововском рату, није необично да се ова појава веома рано нашла и у жижи интересовања европске психијатрије. Оно што је посттрауматски стресни поремећај учинило нарочитим изазовом не само за међуратну психијатрију него и за друштво у целини, била је разноврсност његових симптома – од препознатљивијих трзаја и халуцинација, до наизглед безразложног осећања умора, депресије и апатије.[3] За културну историју Првог светског рата питање статуса и перцепције психотрауматизованих војника у психијатријском, законодавном, публицистичком, па и књижевном дискурсу, кључно је за разумевање начина на који су се послератна друштва носила како са непосредним, тако и са дуготрајним последицама рата. Како је то Џеј Винтер приметио, еуфемизам *shell-shoc* (дословно, „гранатни шок", израз који је у психијатрију увео енглески психолог Чарлс Семјуел Мајерс) историчару открива много тога о начину на који су друштва и појединици себи представљали рат. „Тај израз је био део језика којим су се савременици користили како би пронашли оквир за сопствени доживљај размера и карактера рата, као и његовог трајног наслеђа (*haunting legacy*)."[4]

Истичући симболичку и социјалну компоненту перцепције и презентације психичких траума, Џорџ Мосе је приметио да оне историчару пружају одличан пример споја медицинске дијагнозе и друштвене предрасуде.[5] У постхумно објављеном тексту „Shell-Shock as a Social Disease" (2000) Мосе је показао како су се описи симптома и манифестација ратне неурозе уклопили у постојеће друштвене стереотипе о абнормалности, установљене широм Европе неколико деценија пре Првог светског рата. У модерним друштвима, психички рањени ветеран је, као и сваки други уљез, истовремено маргинализован и доживљаван као претња поретку, оличеном у врлинама као што су мужевност, храброст, хладнокрвност, снага воље, издржљивост, чврстина. Исцрпљен, нервно напет, нестабилан и хистеричан, трауматизовани војник је доживљаван као негација

Ute Daniel and others, Berlin: Freie Universität Berlin, 2014-10-08.

2 B. Fiona Reid, „War Psychiatry".

3 „There was no accepted definition of the disorder as patients suffered from a range of unexplained symptoms and disabilities. Typically soldiers complained of fatigue, poor sleep, nightmares, jumpiness and had a variety of somatic symptoms such as palpitations, chest pain, tremor, joint and muscle pains, loss of voice or hearing and functional paralysis." (Edgar Jones, Simon Wessely, *Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War,* New York: Maudsley monographs, Psychology Press, 2005, 19.

4 Jay Winter, „Shell-shock and the Cultural History of the Great War", *Journal of Contemporary History*, св. 35, бр. 1 (2000), 7.

5 George Mosse, „Shell-Shock as a Social Disease", *Journal of Contemporary History* св. 35, бр. 1 (2000), 101.

вредности конститутивних за слику коју су европска друштва створила о себи.[6]

У неким случајевима, фигура трауматизованог војника више није била само ознака за конкретан медицински и друштвени проблем, већ је постајала изразито сугестивна, синегдотска представа рата у целини. То је, према Винтеровом мишљењу, нарочито био случај са оним земљама, као што је Велика Британија, у којима покрет ратних ветерана није био онако развијен и утицајан као што је то, рецимо, био у Француској,[7] па је недостатак одговарајућих организација имао погубно дејство на реинтеграцију војних инвалида у послератно друштво. Разуме се, на положај и перцепцију психотрауматизованих војника није само утицао проблем друштвене видљивости ветеранских покрета; њима су допринели разни чиниоци, укључујући питање социјалне политике, ефикасности системā здравствене и социјалне заштите, статуса савремене психијатрије, структуре и организације здравства итд.[8] У неким земљама, као што је Аустроугарска, у којој су, захваљујући централизованом здравственом систему, у престоницу стизали сви случајеви нервно оболелих војника, тако да их је до краја рата у Бечу било чак 120.000,[9] трауматизовани војници су опажани као стално присутна, видљива претња ратним напорима. Та чињеница само делом објашњава важно обележје аустријске књижевности у којој се, почевши од приче „Heimkehr" Андреаса Лацка (1917), тип повратника из рата (*Kriegsheimkehrer*) јавља током целог међуратног периода и то у виду друштвено неприлагођене, физички и/или морално деградиране, а неретко и девијантне фигуре. Можда је најбољи пример споја физичке и психичке трауме Франта Злин, јунак истоимене приче Ернста Вајса (*Franta Zlin,* 1919), који се, кастриран у рату шрапнелом, враћа 1915. у Беч као инвалид. Не успевши да нађе место под сунцем и да се избори са психолошким последицама рањавања, Франта завршава као друштвени отпадник, злочинац и убица.

Распрострањеност лика неприлагођеног ветерана не може се, међутим, објаснити само позивањем на друштвене реалије. Овде ћу само покушати да наговестим зашто је то тако, пошто се исти тип среће у књижевности земаља које су се са проблемом ратних инвалида носиле друкчије него Аустроугарска.

6 *Исто*, 102 и даље.

7 О значају покрета ратних ветерана у Француској види класичну студију Антоана Проста: *Les anciens combattants 1914-1940,* Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1977.

8 О друштвеној перцепцији психотрауматизованих војника и њеној вези са социјалном политиком види (за почетак): Paul Lerner, *Hysterical Men. War, Psychiatry and the Politics of Trauma in Germany, 1890-1930*, Ithaca: Cornell University Press, 2003. О ратним инвалидима и социјалној политици у оквиру Краљевине СХС/Југославије види: Љубомир Петровић, *Невидљиви гето: инвалиди у Краљевини Југославији 1918-1941,* Београд: Институт за савремену историју, 2007.

9 Наведено према: Hans-Georg Hofer, „Beyond Freud and Wagner-Jauregg: War, Psychiatry and the Habsburg Army", у: *War, trauma and medicine in Germany and Central Europe, 1914-1939*, ур. Hans-Georg Hofer и др., Freiburg: Centaurus, 2011, 49-71.

Велика Британија је, рецимо, имала другачије процедуре лечења и бриге о ментално оболелим војницима, па ипак је њена књижевност између два рата преплављена ликовима ветерана који не успевају да успоставе релацију са цивилним животом: од романа *Повратак ратника* (1918) Ребеке Вест, који уводи фигуру психотрауматизованог војника у британску књижевност кроз лик Криса Болдрија, преко *Госпође Даловеј* Вирџиније Вулф (1925), до *Краја параде* Форда Медокса Форда (*Parade's End,* 1924-1928).

Како ствари стоје са Србијом у оквиру Краљевине СХС/Југославије? За почетак, ово питање компликује чињеница да је Србија, за разлику од земаља које нису имале искуство рата у недавној прошлости, у борбе 1914. ушла непосредно после два балканска рата и да свако разматрање психолошких реакција српских војника на Први светски рат мора узети у обзир ову особеност српског случаја. Осим тога, када је реч о изворима за проучавање овог питања, досадашња истраживања углавном су се ослањала на стручне текстове које су објављивали српски и југословенски лекари и психијатри, а веома мало (или нимало) на податке који би нам пружили увид у број, најчешће дијагнозе и типове терапије психотрауматизованих војника.[10] Тако у тексту о психозама код Срба из 1929. године, замишљеном као прилог компаративној психијатрији, чији је сразмерно кратак део посвећен проблематици „рата и душевних оболења", Владимир Вујић признаје да располаже статистиком само за прву годину рата (подаци о каснијим случајевима душевних обољења нису сачувани, а сасвим је могуће да у хаосу повлачења и реорганизације српске војске нису ни систематски вођени). На основу анализе података из београдске Болнице за душевне болести, Вујић тврди да је у периоду од 1. августа 1914. до 1. августа 1915 у ту болницу примљено свега 23 српска војника, док је под аустријском окупацијом 1916. године у исту болницу примљено чак 99 војника из аустроугарских и немачких трупа.[11] Указујући на велику разлику у бројевима, Вујић је реткост психичких поремећаја међу српским војницима објаснио „слабом склоношћу Срба у Србији према психогеним односно хистеричним оболењима" и „великој отпорности нервног система Срба", коју је приписао „одсуству злоупотребе алкохола" код балканских народа, указујући на сагласност ових налаза са налазима др Суботића из балканских ратова.[12] Оскудну статистику Вујић је настојао да поткрепи подацима преузетим од Блојлера, према којима је на десет хиљада заробљених српских војника било само пет душевно оболелих, као и властитим лекарским искуством. „Као медицинар у оперативној војсци имао сам прилике за више од четири и по године санитетске службе у Светском Рату

10 Види: Heike Karge, „Making Sense of War Neurosis in Yugoslavia", у: *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*, 217-236.

11 Владимир Ф. Вујић, „Прилог упоредној психијатрији народа: о психозама код Срба", *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 10 (1929), 860.

12 *Исто*, 860-861.

да видим свега неколико случајева психоза од огромног броја рањених и иначе телесно болесних српских војника", пише Вујић.[13]

Не улазећи у многе и сложене разлоге који су допринели томе да се у међуратној Југославији мање расправљало о психолошким траумама ратних ветерана него, рецимо, у Немачкој, и да су у званичном, правном и медицинском дискурсу ратни инвалиди уопште били дискриминисани и маргинализовани,[14] требало би приметити да је међуратна српска проза радо изводила на сцену ликове трауматизованих ратних ветерана. Ти ликови се, по правилу, јављају у две варијанте. У првој је реч о ликовима који пате од последица физичког рањавања и који се надовезују на уметничку традицију започету у причи „Све ће то народ позлатити" (1881) Лазе Лазаревића. После 1918. овакви ликови се срећу и у модернистичкој прози и у традиционалније исприповеданим романима какви су, рецимо, *Незнани јунак* (1934) Емила Петровића, *Други дан, нови живот, други људи* (1938) Зоре Ђорђевић и последњи део ратне трилогије *Тешка времена* Мирослава Голубовића. Голубовићев роман *За заслуге*, написан 1935. године, доста је типичан у том погледу. Он је у целини посвећен критици југословенске социјалне политике, чије су последице приказане кроз паралелне судбине ратних жртава – осакаћеног Стевана и породице покојног Младена. Одсуство државне помоћи доводи Младенову ратну удовицу и ћерку до проституције, његовог сина до затвора, а Стевана до просјачког штапа. „Ако желиш да упознаш све страхоте рата, да видиш његове плодове и злочине", вели Голубовићев приповедач, „онда прошетај до Ортопедског завода који се налази више Вајфертове пиваре. Тамо ћеш видети ужасне и болне призоре, тамо ћеш видети шта је рат", а затим описује атмосферу испред Завода квазиобјективним тоном дистанцираног посматрача: „У дворишту Ортопедског завода гамиже мноштво ампутираних људи. Вуку се на рукама, скакућу на штакама, посрћу на дрвеним ногама и штулама и седе у колицима са гуменим точковима. [...] Са њихових наказних тела висе комади подераног сукна. Из њихових трагља вири голо, прљаво место, вире дрвени делови тела."[15] И у сложенијим и уметнички успелијим приповеткама, као што су „Немогући ратар" Растка Петровића (1921) и „Сан брата

13 Бавећи се проблемом ратних неуроза у међуратној Југославији, Хајке Карге је чињеницу да су српски и југословенски психијатри, у поређењу са својим европским колегама, далеко мање пажње посвећивали овом феномену, објаснила подређеношћу југословенске психијатрије српским националним интересима (Heike Karge, „Making Sense of War Neurosis in Yugoslavia", 231). У Вујићевом фокусу на психозе – а не неурозе – и етнопсихолошком тумачењу њиховог одсуства, могуће је, међутим, видети и одраз његовог отпора према расним предрасудама његових колега о Словенима које је међуратна европска психијатрија подржавала, градећи слику о Ромима и Словенима као „примитивцима" који имају израженију склоност ка хистеричним поремећајима него германски народи (Срђан Миловановић, „Први српски психијатри", *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 134 (2006), 462).

14 Види: Љубомир Петровић, *Невидљиви гето* (нарочито „Језик инвалидности"), 66-72.

15 Мирослав Голубовић, *За заслуге*, *Тешка времена*, III, Београд: М. Голубовић, 1972, 234-235.

без ноге“ (1927) Момчила Настасијевића, осакаћеност се јавља као видљива, опипљива последица рата, помоћу које се постављају питања односа државе и појединца, компензације за губитак, као и смисла послератне егзистенције.

У поређењу са отвореношћу с којом су међуратни приповедачи приказивали дуготрајне последице физичких повреда задобијених у рату, о психичким траумама се говорило знатно опрезније и посредније. Изузетак у том смислу је прича „Реконвалесценти“ Драгише Васића, где су непосредне последице рата приказане кроз портрете пацијената једне ратне болнице која представља послератно друштво у малом. Психички трауматизовани војници су означени као нечујни отпадници тог распричаног друштва, прогнани у ћошак болничке собе:

„У оном другом углу, супротном, ћућори нешто једна група млађих официра – неурастеника. Они су повучени, мирни, дисциплиновани. Кад неко прича, они се нагињу, праве грчевите покрете главом као да им је нешто тесно око врата, мичу раменима, мрште се, трепћу, гледају у нос или рамена, али ћуте и слушају.“[16]

Ово је један од ретких примера изричитог обележавања психички трауматизованих војника као „неурастеника“ у српској књижевности и један од ретких описа телесних симптома који су пратили посттрауматски стресни поремећај. Васић иначе радије избегава да непосредно именује душевне тегобе својих јунака. Нарочито је у том погледу карактеристичан почетак приче „У гостима“, у којем приповедач говори о својим „чудним послератним расположењима“ и симптомима који заједно чине „необјашњиву нервну појаву“, чију генезу доводи у везу са ратом:

„Господо, ужасно сам био нервозан. Корачајући по соби тамо-амо, трљао сам ногу о ногу и мицао раменима да, тренутно, одагнам два милиона жмараца што су гмизали под кожом мојих леђа и доводили ме до лудила. Никаква посла нисам имао. И тако очајно беспослен тога дана покушавао сам да размишљам о својој нервози и својим чудним послератним расположењима. Пре рата, памтим није било овако. Онда, ако бих нерасположен био, то је ипак трајало доста дуго; исто тако, ако бих, на прилику, био добре воље. Сад напротив: малочас суморан и снужден мењам се за трен ока и ево ме веселог. Је л’ те просто невероватно? Зато и кажем: чудна и можда само за мене необјашњива нека нервна појава по којој моја расположења зависе, рецимо, од тога на коју ствар заустављам свој поглед или какве природе или врсте звук или шум осећам око себе.“[17]

Прича о јунаковом одласку у госте испресецана је сећањима на идилично време пре рата, којима доминира слика његовог најбољег пријатеља. Тај прија-

16 Драгиша Васић, *Угуљена кандила*, Београд: „Геца Кон“, 1922, 116-117.

17 *Исто*, 3.

тељ је оличење оних мушких врлина које је Мосе препознао као кључне за аутопрезентацију модерних европских друштава: пре рата, он је честит, разборит, оличење мужевности, а у рату храбар, хладнокрван, упркос великим искушењима, лојалан. Приповедачево откриће да је његов пријатељ у међувремену морално посрнуо, одавши се, не случајно, алкохолу у жељи за бегом од послератне стварности, функционише као окидач помоћу којег се остварује прелаз – карактеристичан за послератну социјално ангажовану књижевност – између јунакове психичке и моралне „девијантности". У овом случају, реч је, пре свега, о сексуалној промискуитетности: јунак постаје љубавник супруге свог најбољег пријатеља, коме је венчани кум, доприносећи на тај начин његовој смрти. Кључни тренутак тог прелаза збива се током сцене пијанке у варошкој кафани, којој се приповедач – испрва у неверици и невољно, а потом све здушније – придружује:

„И устајући погледам у огледало. Тамо, у том огледалу, испрсканом милионима ситних црвених пега, клатило се нешто у магли, зацрвенело, тршаво, тупо. Загледам боље и познам своју нову машну на завезивање, искривљену, развезану, пијану. Погледао око себе или у огледало, све једно: свуд се угибало, таласало, клатило, ковитлало. Као да сам насред океана и да јашем даску."[18]

У наведеном одломку се препознаје топос послератне књижевности – слика света изокренутог наглавачке, света у којем више не постоји ништа стабилно и препознатљиво, у којем је појединац изгубљен, као (у Васићевом поређењу) сурфер на пучини. Истовремено, одломак је важан зато што кроз онеобичавање предочава приповедачеву потпуну дисоцијацију од пређашњег идентитета, у оквиру које „ја" прелази у „нешто" што се „клати у магли". Када и „препозна" себе, условно речено, Васићев јунак у ствари препознаје само део своје одеће – упропашћену нову кравату – спољашњи симбол социјалног статуса који постаје ознака унутрашњег растакања. Приказујући разорно дејство потиснуте психичке трауме, Васић уједно приказује и далекосежне последице рата после којег су и друштвени живот и унутрашњи свет појединца поједнако поремећени и ишчашени: „Погледао око себе или у огледало, свеједно", примећује Васићев јунак, „свуд се угибало, таласало, клатило, ковитлало".

Трајним психичким последицама рата Васић се највише бавио у кратком роману *Црвене маїле* (1922), кроз приказ менталног слома Алексија Јуришића. Васић је замислио Јуришића као представника генерације која је на својим плећима изнела балканске и Први светски рат и која се, испунивши свој задатак, осетила изневереном и изгубљеном.[19] Сведен на ивицу егзистенције, Јуришић

18 *Исто*, 63-64.

19 У предговору збирци *Утуљена кандила* Слободан Јовановић на сличан начин описује самог Васића као писца који „припада оном нараштају чији се долазак осетио у нашем јавном животу од

после рата схвата да стоји „на граници једнога друштва које пропада“ („Преда мном је“, вели он, „огромна пучина хаоса, све је најцрња, најстрашнија збрка, нечувено се витлају каламбури и све хуји у некој ужасној грозници и лудилу“).[20] Сан о „дому сјаја“ подигнутом „на гомили рака“, како би то рекао Милутин Бојић, оличен је у кошмарној визији Београда: шетајући Васином улицом на Бадњи дан, Јуришић посматра врхове нових зграда који, чини му се, парају небо, осцилујући у истом ритму убрзаног прогреса.

Јуришић није, међутим, само обавио своју дужност; он никад није имао другог позива осим војничког (у више наврата се наглашава да је „пуних двадесет и шест година живео без икаквог плана“[21], да није завршио студије, да није имао ни посао ни породицу). Зато када, већ сасвим помраченог ума, после рата зауставља пролазнике на београдским улицама и тражи службу, његове речи – *ја сам рат* – делују као реализована метафора његове судбине:

„Господине [...], господине, ја тражим службу. Ја се убих целе ноћи тражећи службу. Дајте ми службу, господине. Дајте ми сместа службу. Како то? Хоћете моју сведоџбу. Зашто сви захтевате моју сведоџбу? Е па лепо, моја сведоџба ево је: нишаним одлично, ево овако; циљам остајање још боље, ево овако; онда пуним, командујем, палим, бодем, сечем, убијам, убијам, убијам. Ко сте ви ја не знам, ја сам, ја сам... рат.“[22]

Васић, међутим, не користи лик ратног ветерана само као средство политичке критике Краљевине Југославије и њених институција. Он Јуришићевој судбини даје додатни смисао, доводећи – као, уосталом, и многи његови савременици[23] – жртве које су војници поднели за отаџбину у везу са

прилике око анексионе кризе, и који се разликовао од ранијих нараштаја, ако не већим патриотизмом, а оно већом вером у народну снагу“. Шестогодишње ратовање је, према Јовановићу, променило Васића, усадивши у њега дубоко гнушање према власти и актуелном политичком поретку. „Уз то“, вели Јовановић, „рат је трајао сувише дуго; жртве које је наметао људима на фронту нису имале краја. [...] Почетком рата, млад националист с неограниченом вером у свој народ и његову историјску мисију, г. Васић се крајем рата јако приближио оном типу револуционарног хуманисте који данас представља Ромен Ролан.“ (Слободан Јовановић, „Предговор“, у: *Ушуљена кандила*, I-XV) Нешто од Васићевих политичких ставова назире се и кроз Јуришића који жели да избаци „сав онај стари, плесниви намештај Европе“ и слути, јасно алудирајући на Октобарску револуцију, како је једино добро оно што је она „наша велика сеструштина“ Русија урадила. (Драгиша Васић, *Црвене маїле,* прир. Гојко Тешић, Београд: Просвета, 1990, 93)

20 Драгиша Васић, *Црвене маїле*, 92.

21 *Исшо*, 12.

22 *Исшо*, 105.

23 Повезивање жртве појединца и нације са Христовим страдањем било је распрострањено широм Европе и то већ од 1914. године, када Валтер Флекс пореди рат са Тајном вечером, тумачећи га као Христову објаву. Најпознатији визуелни израз ове тежње свакако су христолошке представе Незнаног јунака, које су послужиле као инспирација многим сликарима, међу којима су Ото Диксу (*Рай,* 1929-1932), Максу Бекману (*Васкрсење,* 1916-1918) и Стенлију Спенсеру (*Васкрсење војника,* 1928-1932).

Христовим страдањем. На тај начин Јуришић од човека којем униформа даје смисао[24] израста у мученика и пророка „свебратске љубави која обухвата сву васељену".[25] Васић, међутим, опрезно уводи ову идеју у епилогу романа, препуштајући читаоцу да сам одабере које ће тумачење дати Јуришићевој болести. О његовој хоспитализацији сазнајемо посредно, из писма које сестра једног забринутог пријатеља шаље свом брату после посете болници за душевне болести. Престрашена призорима и звуцима болнице,[26] она замишља Јуришића у складу са друштвеним стеротипима о менталним болесницима:

„Не знам зашто, али сам, дрхтећи, очекивала да ћу на искривљеном лицу тога човека угледати један ружан, луд, изгубљен и блудећи, пун мржње и избезумљене пакости поглед крвавих очију, затим лудачке и махните покрете и страшне, одвратне и неразумљиве гримасе на његовом лицу."[27]

На њено изненађење, Јуришић се појављује не као слика деградиране људскости и карикатура „лудака", већ као „висок, стасит [...] мио *официр*" (подвукла Д. Д.), који се „љупко" осмехује и из чијих очију сија „заслепљујућа светлост чистоте и бескрајне радости".[28] Другим речима, Јуришић је у болници повратио своје достојанство и своју социјалну препознатљивост. Прешавши, после војске, под безбедно окриље друге институције, он је дошао и до друштвено прихватљивог тумачења свог ратног искуства:

„За све време док нам је говорио о другом: о албанским планинама, о друговима, о маршевима, онај његов поглед тврдио је јасно да је он исувише далеко од онога о чему говори. Тај нежни глас и осмех говорили су сасвим друго. Људи – значио је он – ја вас тако волим; ја вас не познајем, али вас бескрајно, искрено, дубоко волим."[29]

Види, између осталог, и: Annette Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire: 1918-1930,* Paris: Armand Collin, 1994; George Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars,* New York & Oxford: Oxford University Press, 1990; Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History,* Cambridge итд.: Cambridge University Press, 1995.

24 Види сцену из првог поглавља, у којој Јуришић облачи своју стару официрску униформу и гледа се у огледалу (Драгиша Васић, *Црвене маїле,* 16-17).

25 *Исто*, 119.

26 „Прозори су гледали на двориште претрпано неком грађом и отпацима, кањаво и пуно ђубрета двориште по коме су грмела она кола са дрвима што су ту стоваривана, и ужурбано промицали амотамо неопасни болесници у лудачким одећама. Један висок камени зид, прљав и влажан, заклањао је павиљоне од дворишта, и отуд, иза њега, допирало је до нас неко необично звиждање, па узвици, певање, јауци и крици скоро животињски. [...] Али гласови они били су људски. Иза оне ограде били су закључани умоболни људи, и мене је обузео ужас." (*Исто*, 117)

27 *Исто*.

28 *Исто*, 118.

29 *Исто*, 119-120.

Васић, међутим, даје реч и самом Јуришићу који бившем командиру своје батерије шаље писмо и моли га за помоћ. Ово писмо, у којем настоји да идентификује „праве кривце", а не само оне који су „одговорни" за његову болест, попут „цара аустријског" и Принципа, представља збрку параноидних пројекција и суманутих идеја, али се у њему назиру и његови покушаји да самом себи објасни порекло своје болести. Као и психијатри који су узрок менталног слома проналазили у предиспозицији пацијената и њиховој неспособности да изврше своју дужност, а не у самом рату, Јуришић приписује своју болест наследном фактору („кривица мојих родитеља и дедова има много"). Међутим, он наговештава да се узрок крије и у стравичним искушењима којима је био изложен:

„За време анексије Босне и Херцеговине, као наредник, био сам командир мртве straже код савскога моста. Једне мрачне ноћи предвиђен је упад аустријских трупа неосветљеним возовима. Мислим, окупација, шта ли? Ја сам примио наређење да добро мотрим и да у први неосветљени воз, ако наиђе на мост, пуцам. Тачно у поноћ зачула се тутњава. Погледах: цела композиција неосветљена. Узбуних брзо мртву стражу и, у развијеном фронту, очекивах. Дрхтао сам ужасно. И чим воз наиђе на мост, ја командовах: „го-товс". Оног секунда кад сам хтео командовати: „пали", угледао сам вагоне осветљене. Ја закркљах „остав", осетих ужасну клонулост и изгубих свест. После су ме одвели у болницу. Да сам, не дај Боже, пропустио да пуцам у неосветљен воз, био бих осуђен на смрт и стрељан; да сам пуцао у осветљен воз, опет."[30]

Ова епизода исприповедана је први и последњи пут у Јуришићевом писму, где је уметнута између најразличитијих теорија завере и, како то каже сам јунак, *non-sensa*. Њен значај је тиме донекле релативизован, али она ипак даје посебну тежину Јуришићевој краткој изјави из истог писма: „Ја сам у себи самоме. Ја сам узидан."[31] Отуда није случајно да је у последњем опису јунака, датом у писму девојке која га посећује у болници, поновљена ова слика несаопштивости ратног искуства. Док га болничари одводе, Јуришић се окреће „желећи, можда, својим осмејком да искаже ипак све оно што је немогуће било исказати речима. Он је хтео да ми осетимо његову тајну. Али њу, однео је он собом у своју ужасну ћелију."[32]

Док је у прози традиционалнијих писаца, какав је био Васић, душевни поремећај одраз поремећеног друштва и непосредна последица рата, код послератних модерниста фигура психотрауматизованог војника добија нешто сложенију функцију. У српској прози главни пример ове врсте приступа проблему ратне трауме свакако је роман Милоша Црњанског *Дневник о Чарнојевићу* (1921) који

30 *Исто*, 115.

31 *Исто*, 116.

32 *Исто*, 121.

у целини приказује, како је то сам Црњански много година касније рекао поводом своје прве песничке збирке *Лирике Итаке* (1919), једно послератно осећање – повратак из рата као човеков „најтужнији доживљај".[33] Приповедајући о рату и послератној стварности, наратор *Дневника о Чарнојевићу*, војвођански Србин мобилисан у аустроугарској војсци, труди се да нам остави слику о себи као о дистанцираном и огорченом, али све у свему луцидном посматрачу збивања. Страхоте Галицијског фронта он преживљава захваљујући својој способности да се измести из непосредног окружења и да прекине са оним аспектима стварности који га узнемирују, усредсређујући се уместо њих на лепоту неба и шума:

„Око мене куља велика лудорија рата, све се ломи пода мном и ја смешећи се гледам те руље и идем од града до града. [...] Све ја то видим и гледам са осмехом. Нити сам чији, нити имам кога, ни брата, ни слуге, ни господара. [...] Шта је нама убити три милиона? Ми смо слободни и знамо: да је небо свуд на свету исто и плаво, ох, тако. Дошла је смрт још једном, као некад давно, али ће иза ње доћи слобода. Бићемо слободни и смешни. Знаћемо да је небо свуд лепо, и да ништа не може и не зна да нас задржи. Све је пропало, али ће се то урликом раширити од једног океана до другог. [...] Ништа нема смисла, све је пропало у ове три године. Страховито, уплашено, пажљиво ја гледам у њима живот и држим га у рукама које дрхте, и гледам око себе шуме и путеве и небо."[34]

„И тако сам се ослободио и одродио од свега", закључује он.[35] Међутим, у роману постоји раскорак између онога што нам приповедач *говори* и онога што *види*. У ком год правцу да крене, како за време рата тако и после њега, приповедач убрзо наилази на одблеске крваве стварности од које жели да побегне – на блато и снег, хиљаде костура и гомиле ћелавих лубања, на историју која му изгледа као „смртоносна комедија из које нема излаза". За разлику од послератног друштва које заборавља рат и његове жртве, он себе сматра проклетим зато што се упорно сећа: „Хтео сам да спавам, али се мој проклети мозак једнако сећао. Хтео сам да заспим, али ми је неко једнако шапутао у ухо Микеланџелову ноћ. Комедија драги мој. Штета само што се од тог умире."[36] Овакви искази у вези са сећањем имају и шири значај, будући да развијају једну од средишњих тема послератне књижевности: ликови као што су Крис Болдри Ребеке Вест, Септимус Ворен Смит Вирџиније Вулф или Кристофер Тиценс, протагониста романа Форда Медокса Форда, на различите начине говоре о друштву у којем су многи повратници из рата, несхваћени и неспособни да се прилагоде мирнодопском животу, били принуђени да своја трауматична сећања

33 Милош Црњански, *Итака и коментари*, Београд: Просвета, 1959, 10.

34 Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, прир. Гојко Тешић, Београд: „Драганић", 1994, 22-23.

35 *Исто*.

36 *Исто*, 58.

избришу, изобличе или потисну. Најчувенији је свакако Септимус Ворен Смит, лик кроз којег је у исти мах формулисана разорна критика рата и начина на који се друштво односи према душевним болестима.

Смит и приповедач *Дневника о Чарнојевићу* имају више заједничких особина. За почетак, у њиховом понашању се испољавају слични симптоми: обојица пате од умора, наглих промена расположења и апатије, не могу увек да разликују привиђење и стварност, сан и јаву.[37] Приповедач *Дневника* слути да његово стално кашљуцање најављује скору смрт, док га лекари уверавају да ће живети „још тридесет година". Септимус је жртва двојице сурових лекара – доктора Холмса, који му налаже да се боље храни и да пронађе неко занимање, попут играња крикета или одласка у мјузикхол и знаменитог психијатра, сер Вилијема Бредшоа, који одлучује да га смести у санаторијум. И Септимус и приповедач Црњанског су изопштени из заједнице, било брачне било друштвене, с којом више не знају како да ступе у везу. Као што Смит одбацује своју супругу Рецију, тако и приповедач *Дневника* одбацује прво љубавницу, а по повратку у завичај и своју већ отуђену жену. Његове тетке, које га завијају у ћебад, плашећи се да је „штукнуо памећу", и предлажу за председника разних „кола" и одбора, еквивалент су Рецијиних безуспешних покушаја да заинтересује Смита за „спољашње ствари". Не налазећи разумевање у заједници, и Смит и приповедач *Дневника о Чарнојевићу* га проналазе у имагинарном односу са пријатељем. Код Смита и преминулог Еванса тај однос је хомоеротски, код приповедача *Дневника о Чарнојевићу* и тајанственог морнара двојнички, али је, у оба случаја, имагинарном односу са мушкарцем дата предност над стварним односом са женом. Отуда није необично што обојица осећају гађење при помисли на потомство у којем виде само продужетак деструктивних порива људске расе. Рат је за обојицу само учинио манифестним сазнање које је, у ствари, било ту све време – да је, Смитовим речима, „могуће да и сам овај свет нема никаквог смисла".[38]

Међутим, најзначајнији вид њиховог „поремећаја" састоји се у уверењу да су дошли до новог сазнања које је само њима поверено и изузетно значајно за остатак света. Код Црњанског је то суматраистичка слутња свеопште повезаности, љубав према лишћу, шумама и небу, код Вирџиније Вулф то је

37 Упореди коментар приповедача *Дневника о Чарнојевићу* на крају епизоде под насловом „Сан": „И видео сам сестру како држи светиљку и како ме подиже. Дрхтао сам и цвокотао од врућице. Осетио сам да сам сањао о шумама галицијским и чинило ми се да ми у ушима још зуји гроктање митраљеза. Пробудио сам се и погледао око себе драги мој. Беше поноћ. [...] Сестра ми даде брома, помилова ме по образу и рече... 'Ала Ви немирно спавате, плачете и вичете, мора да сте опет дуго читали те ваше луде књиге.' [...] Шта сам могао учинити драги мој? Окретох се зиду, она ми намести џакуљице леда на груди. Хтео сам да спавам, али се мој проклети мозак једнако сећао. [...] Тако ми видиш пролазе ноћи у грозницама и сновима драги мој, *у сновима који су много лудји од јаве.*" (Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, 57-58. - курзив Д. Д.)

38 Вирџинија Вулф, *Госпођа Даловеј*, прев. Милица Михајловић, Београд: Граматик, 2004, 95.

најпре сазнање „да је дрвеће живо; затим да не постоји злочин; затим љубав, свеопшта љубав“.[39] „Како је болна, како је непролазна љубав!“, узвикује приповедач *Чарнојевића*. „Ја сам сам и никога немам. Руље заробљеника иду, иду не знајући откуд ни куда. Седим на станици и гледам у румено и замагљено дрвеће. Љубав, како је љубав непролазна. Чини ми се једино она и јесен постоје, све је друго само варка. Нити имам чега што желим, нити чега што жалим. Добро ми је. Проћи ћу границе и градове и села и шуме и воде и неће остати на мени ништа до прашина на ногама, у срцу ћутање а на лицу благ осмех бесмислен и врео. Где све није остало и пало понешто са моје душе раздерано и мог живота ритавог.“[40] Исто осећање укидања граница, у оквиру којег се тело растаче и шири „као вео по стени“[41], има и Септимус Ворен Смит док посматра дрвеће:

„Дуги сунчеви зраци пузили су око његових ногу. Дрвеће се таласало, њихало. Добродошлицу желимо, као да је говорио свет; прихватамо, стварамо. Лепоту, као да је говорио свет. И као да би то доказао (научно), куд год је бацио поглед – на куће, на ограде, на антилопе с главама испруженим преко плотова, лепота је истог тренутка избијала. Посматрати како лист задрхти од даха ваздуха, то је изванредна радост. Горе на небу ласте се ковитлају, извијају, [...] све то тихо и смирено, саздано од обичних ствари, постало је истина сада; лепота, то је истина сада. Лепота се налази свуда.“[42]

Типично за Вирџинију Вулф – несрећни, поремећени Смит је у роману носилац најснажнијег уметничког набоја, а у његовим монолозима дате су најјаче песничке слике.[43] Слично томе, у *Дневнику о Чарнојевићу* постоји јасна и хотимична паралела између суматраистичких идеја о свеопштој повезаности, чији је носилац Чарнојевић, и онога што је Милош Црњански, у своје име, написао у манифесту *Објашњење Сумашре* (1920) о одликама нове, послератне уметности. На тај начин је у оба романа, имплицитно, заступљена идеја да је оно што изгледа као производ ратне трауме и помраченог ума, у ствари резултат новог поимања света које је суштински блиско песничком.

Модернистички приступ приказивању ратне трауме успоставља паралелу између душевно оболелог војника и уметника, традиционално приказаног као

39 *Исто*, 73-74.

40 Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, 68.

41 Вирџинија Вулф, *Госпођа Даловеј*, 74.

42 *Исто*, 75.

43 О улози Првог светског рата и представљању ратне трауме у делу Вирџније Вулф види, између осталог: Karen Levenback, *Virginia Woolf and the Great War*, Syracuse, NY: Syracuse university press, 1999; Reina Van Der Wiel, *Literary Aesthetics of Trauma: Virginia Woolf and Jeanette Winterson*, New York (итд.): Palgrave Macmillan, 2014.

друштвеног отпадника или „аутсајдера“.[44] Имајући то у виду, није необично да је лик трауматизованог ветерана послужио као инспирација читавом низу међуратних писаца, почевши од француских надреалиста, у чијим се делима трауматично дејство рата на свест појединца доводи у везу са радикалном променом перцепције као једним од главних захтева и дистинктивних обележја нове, послератне уметности.[45] У идеји да је радикално другачија перцепција стварности заједничка уметницима и другим маргинализованим фигурама, треба, чини ми се, видети главни разлог због којег је лик трауматизованог ратног ветерана био тако широко распрострањен и, што је важније, слично приказиван у међуратној књижевности и то упркос постојању крупних политичких, социјалних и економских разлика између земаља које су учествовале у рату. Такође, у овој идеји је садржана и кључна разлика у приступима приказивању ратне трауме које сам, за ову прилику, илустровала примерима из одабраних дела Васића и Црњанског. Васићу лик трауматизованог ветерана служи како би један поредак, заснован на одређеним друштвеним нормама, супротставио другом, у којем су те норме релативизоване. Код Црњанског, као уосталом и код В. Вулф, Форда или Селина, сама ова супротност доведена је у питање. Читаоцу је јасно стављено до знања да је рат само у огољенијем, изоштренијем виду изнео на видело апсурдност друштва и да промене не само што нема него је и неће бити: „Вратио сам се исто онако смешан као што сам и отишао. [...] Па шта сад? Ништа. Миран сам и задовољан. Понегде падне један жут, увео лист, ја му климнем главом.“[46] Рат, другим речима, није само монструозни изузетак који се може заборавити: они који су га доживели неповратно су њиме измењени, али је зато њихова перцепција стварности у много чему ближа истини о људском друштву него што то делује.

44 Односом између модернистичког писања и ратне трауме бавило се много аутора. Види, за почетак: Wyatt Bonikowski, *Shell shock and the Modernist Imagination: the Death Drive in Post-World War I British fiction*, Farnham, Burlington: Ashgate, 2013; Carl Krockel, *War Trauma and English Modernism*, London & New York: Palgrave Macmillan, 2011.

45 О овим проблемима писала сам више у: Дуња Душанић, *Фикција као сведочанство: искуство Првог светског рата у прози српских модерниста,* Београд: Досије студио, 2017.

46 Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, 77.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Васић, Драгиша, *Утуљена кандила*, Београд: „Геца Кон", 1922.

Васић, Драгиша, *Црвене маїле,* прир. Гојко Тешић, Београд: Просвета, 1990.

Вест, Ребека, *Повратак ратника*, прев. Оливера Поповић, Бања Лука: Бесједа, 2005.

Вујић, Владимир, „Прилог упоредној психијатрији народа: о психозама код Срба I", *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 9 (1929), 740-748.

Вујић, Владимир, „Прилог упоредној психијатрији народа: о психозама код Срба II", *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 10 (1929), 860-866.

Вулф, Вирџинија, *Госпођа Даловеј*, прев. Милица Михајловић, Београд: Граматик, 2004.

Голубовић, Мирослав, *За заслуїе*, *Тешка времена III*, Београд: М. Голубовић, 1972.

Ђорђевић, Зора, *Другїи дан, нови живот, другїи људи: дневник једноїе инвалида*, Београд: б. и., 1938.

Настасијевић, Момчило, *Из тамноїе вилајета*, Београд: С. Б. Цвијановић, 1927.

Петровић, Емил, *Незнани јунак*, Београд: „Геца Кон", 1934.

Црњански, Милош, *Дневник о Чарнојевићу*, прир. Гојко Тешић, Београд: „Драганић", 1994.

Црњански, Милош, *Итака и коментари*, Београд: Просвета, 1959.

Ford, Madox Ford. *Parade's End: With an Introduction by Robie Macauley.* New York: A. A. Knopf, 1950.

Latzko, Andreas, *Menschen im Krieg: Erzählungen*, Zürich: Rascher, 1917.

Weiss, Ernst, *Dämonenzug: Fünf Erzählungen*, Berlin: Im Verlag Ullstein, 1928.

Woolf, Virginia, *Mrs Dalloway*, London: Hogarth Press, 1925.

ЛИТЕРАТУРА:

Душанић, Дуња, *Фикција као сведочанство: искуство Првоїе светскоїе рата у прози српских модерниста*, Београд: Досије студио, 2017.

Миловановић, Срђан, „Први српски психијатри", *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 134 (2006), 457-465.

Петровић, Љубомир, *Невидљиви їето: инвалиди у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Becker, Annette, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire: 1918-1930*, Paris: Armand Collin, 1994.

Bonikowski, Wyatt, *Shell shock and the Modernist Imagination: the Death Drive in Post-World War I British fiction*, Farnham, Burlington: Ashgate, 2013.

Jones, Edgar; Wessely, Simon, *Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War*, New York: Maudsley monographs, Psychology Press, 2005.

Krockel, Carl, *War Trauma and English Modernism*, London & New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Lerner, Paul, *Hysterical Men. War, Psychiatry and the Politics of Trauma in Germany, 1890-1930*, Ithaca: Cornell University Press, 2003.

Levenback, Karen, *Virginia Woolf and the Great War*. Syracuse, NY: Syracuse university press, 1999.

Mosse, George, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars,* New York & Oxford: Oxford University Press, 1990.

Mosse, George, „Shell-Shock as a Social Disease", *Journal of Contemporary History*, св. 35, бр. 1 (2000), 101-108.

Prost, Antoine, *Les anciens combattants 1914-1940*, Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1977.

Psychological Trauma and the Legacies of the First World War, ур. Jason Crouthamel и Peter Leese, London: Palgrave Macmillan, 2017.

Reid, Fiona, „War Psychiatry", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ур. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer и Bill Nasson, Berlin: Freie Universität Berlin, 2014-10-08.

Traumatic Pasts. History, Psychiatry and Trauma in the Modern Age, 1870-1930, ур. Mark Micale и Paul Lerner, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Van Der Wiel, Reina, *Literary Aesthetics of Trauma: Virginia Woolf and Jeanette Winterson*, New York (итд.): Palgrave Macmillan, 2014.

War, trauma and medicine in Germany and Central Europe, 1914-1939, ур. Hofer, Hans-Georg; Prüll, Cay-Rüdiger, Eckart; Wolfgang Uwe, Freiburg 2011: Centaurus.

Winter, Jay, „Shell-shock and the Cultural History of the Great War", *Journal of Contemporary History* бр. 35, св. 1 (2000), 7-11.

Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History,* Cambridge итд.: Cambridge University Press, 1995.

Dunja DUŠANIĆ

КАКО ЧОВЕК ПЕВА ПОСЛЕ РАТА?
(лик ратног ветерана у међуратној српској прози)

Summary

The purpose of this paper is to shed some light on an important issue in Serbian literature, which has received very little attention from literary critics so far: the social perception of mentally traumatized World War I veterans and their representation in Serbian postwar fiction. Having focused my analysis on the canonical texts of Serbian war literature, I tried to show the difference between two dominant approaches to representing war trauma – the politically engaged response of storytellers such as Dragiša Vasić, whose main aim was to raise social awareness of the devastating effects of the war, and a more complex, typically Modernist response to these issues, epitomized by Miloš Crnjanski and his novel *Dnevnik o Čarnojeviću* (1921).

УДК: 000000000000

Борис З. МИЛОСАВЉЕВИЋ

ДРУШТВО ПОСЛЕ РАТА. СЕНКЕ ВЕЛИКОГ УСПЕХА[1]

Сажетак: Извор за разумевање прошлости представљају и поједина књижевна дела у којима износе увиди различити од превлађујућих гледишта. Речима које изговарају ликови у оквиру односних књижевних остварења изражавају се осећања, недоумице и страхови, као и политичка становишта, нарочито у преломним историјским периодима, као што је био Први светски рат. Лични проблеми учесника рата, уметнички обликовани у књижевном делу, могу да допринесу састављању кохерентне слике о рату и првим поратним годинама, а из једног посебног угла могу да осветле и разлоге политичких поступака појединих познатих личности.

Кључне речи: књижевност, методологија, разумевање, историографија, тумачење, узроци и последице.

Победом у Првом светском рату остварено је уједињење српског народа, које је још уочи балканских ратова изгледало немогуће. У време Анексионе кризе 1908-1909. године Стојан Новаковић је у поверењу рекао једном млађем пријатељу да је „све пропало“ за њега и његове вршњаке „из доба кнеза Михаила“, јер је мислио да Србија какву су они замишљали, уједињена са Босном и Херцеговином, „сама свој господар на Балкану“, није више могућа.[2] Само десетак година касније остварени су сан нараштаја Уједињене омладине српске и стари државни циљ. Слободан Јовановић је могао да у тексту посвећеном свом оцу Владимиру Јовановићу напише да су се „све политичке струје друге половине нашег XIX века слиле уједно, за велико дело народног ослобођења и

1 Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Слободан Јовановић, „Стојан Новаковић“, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела XI, ур. Радован Самарџић и Живорад Стојковић, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991, 139. Уп. Михаило Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд, СКЗ, 2012, 343-359.

уједињења“ и да је „Владимир могао бити срећан што му је било дано да, пре него што склопи очи, види сан целог свог живота испуњен“.[3] Дакле, не улазећи у питање југословенства и његових различитих аспеката, можемо закључити да је несумњив успех био то што је српски народ уједињен у једној држави.[4]

Углавном је познато колики су и какви били губици Србије у рату, иако још увек има недоумица у вези са утврђивањем појединих података. Познате су и бројне дилеме, кризе и сукоби до којих је током рата долазило између различитих средишта српског државног врха (владарске и војне власти и владе, односно скупштинске већине). Није лако, међутим, утврдити тешко ухватљиве моралне губитке, јер се они не могу поуздано генерализати из статистичких узорака нити тачним утврђивањем података о броју убијених, рањених и умрлих од заразних и других болести. Морални проблем се најбоље може сагледати у првим поратним годинама, али би у виду требало имати и његове касније манифестације. Један аспект овог проблема је општи, добро познат, а у вези са политичким и социјалним покретима у Европи после Првог светског рата, јасно испољен у књижевности.[5] Он се различито појављивао у друштвима која су имала доживљај победе у рату и друштвима чије су државе биле поражене. Добро су познати и гранични случајеви. Овде бисмо се ограничили само на један аспект српског друштва, на учеснике у рату у саставу српске војске, њихову победу која је достојно слављена и њихов повратак у државу, друштво и породицу након шест година ратовања (1912-1918). Рат је трајао неочекивано дуго и оставио је трајне последице на учеснике, али и на њихове породице у отаџбини.

У покушају да прикажемо моралну кризу друштва које је постигло успех, ослонићемо се на расположиве изворе потребне за разумевање стварног стања једног пренапрегнутог нараштаја, које се може препознати у штампи и новој књижевности повратника из рата. Тај морални аспект оставио је велике последице на непосредне учеснике у рату и њихове породице. Алексис де Токвил (Alexis Clérel, vicomte de Tocqueville) предочава важан увид у погледу

3 Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић“, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела XI, 115.

4 Видети више у: *Građa o stvaranju jugoslovenske države: (1. I – 20. XII 1918)*, Tom 1, ur. Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1964; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Српска књижевна задруга, 1984; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1985; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1914-1943*. Tematska zbirka dokumenata, I, Beograd: Prosveta, 1987; Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, 1-2, Београд: Просвета, 1989; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар: Задужбина „Никола Пашић“, 1995[2]; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, „Југословенски компромис српске државе“ и „Југословенско уједињење“, у: *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд: СКЗ, 2014, 250-260, 273-288.

5 М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, 260.

истраживања прошлости. Често мање позната и слабија дела, као и мање познате од општих и добро познатих тема, могу више допринети разумевању правих инстинката свога времена.[6] И други историчари су користили књижевност као извор за писање историје, управо зато што је тешко ухватити осећања, мисли, расположења једног времена у уобичајеним, класичним историјским документима. Користићемо се познатим и мање познатим поратним делима у намери да сагледамо последице искуства рата и првих поратних година.

У предговору књиге *Девето̄сто тре̄ћа* Драгомир –Драгиша Васић је изнео важан увид: „За ових двадесет година државног живота нашег престизали су се догађаји тако брзо и вртоглаво да је последњи, по нарочитој важности својој, редовно запостављао оне што су му претходили. Он их је, без обзира на значај њихов и утицај, остављао и за собом бацао у сенке мање или више тамне, често у најпотпунији мрак заборава. Тако су савременици њихови исто оно што и човек који заузет, валима новим побеснелим, на обали морској, заборавља потпуно оне што су пре њих, разбивши се са ужасном риком о хридине, нестали као да никад нису ни постојали."[7] Васић је имао око 27 година 1912. када су почели ратови. Шест година (од 1912. до 1918) провео је на фронту као резервни официр и тамо био тешко рањен. Како је забележио Слободан Јовановић, Васић је у рат ушао као „одушевљени националиста".[8] Припадао је млађем нараштају који није више мислио на Сливницу и његова вера у „величину Србинову" није била ништа мања него вера припадника Уједињене омладине српске из шездесетих година XIX века. Патриотско одушевљење и непоколебљива вера у победу овог нараштаја у великој мери су допринели успесима на бојном пољу.[9]

Шест година ратовања и живота у логору и рову произвело је дубоке промене у овој генерацији: „Васић […], који је иначе живео у рову, насупрот Немцима не описује ни битку, ни живот у првој линији."[10] Рат је трајао предуго и наметнуо је бесконачне жртве на фронту. Међутим, припадници његовог нараштаја нису губили веру у српски народ, коју је стални живот са сељацима-војницима само могао да учврсти. Изгубили су, међутим, веру у политичко и војно руковођење државом: „Политичари у позадини просто су их саблажњавали својом оскудицом виших моралних осећаја."[11] Треба имати у виду да је на многе тежак утисак

6 Alexis [Clérel, vicomte de] Tocqueville, *L'ancien régime et la Révolution*, Paris: Michel Lévy Frères, 1866, III и даље.

7 Драгиша Васић, „Деветсто трећа. Мајски преврат. Прилози за историју Србије од 8. јула до 17. јануара 1907.", у: Драгиша Васић, *Одабрана дела*, Београд: Алтера, Траг, 1990, 147.

8 Слободан Јовановић, „Драгиша Васић", у: Слободан Јовановић, *Из ис̄торије и књижевнос̄ти*, I, Сабрана дела XI, 779.

9 *Ис̄то*.

10 Растко Петровић, „Драгиша Васић", у: Драгиша Васић, *Црвене маїле. Крис̄тичари о Драїиши Васићу*, ур. Гојко Тешић, Београд: Просвета, 1990, 137.

11 С. Јовановић, „Драгиша Васић", 779.

оставило суђење и погубљење пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и страдање црнорукаца. Рођак Драгише Васића био је мајор Љубомир Вуловић, који је заједно са Аписом осуђен и стрељан 1917. године. У једној Васићевој приповеци један од јунака се пита: „Је ли моја отаџбина тако праведно уређена, да заслужује да човек дâ за њу све што има.“[12] Када се постави ово питање, патриотизам престаје да буде инстинктивна љубав према земљи. Тада се јавља идеолошко одушевљење за начела општечовечанске правде, на шта указује Слободан Јовановић у предговору Васићеве збирке *Утуљена кандила*. Уверен да је наш народ добар, а наша влада рђава, Васић је морао бити револуционар који тражи потпуну промену политичког система. У Совјетску Русију отишао је помешаних осећања: „Заузет је став према комунистичкој странци, став непријатељски који је пренет и на Русију. Српски народ који је и сувише тесно везан са руским народом отцепљен је и данас, не имајући никакве везе са стварањем и прогресом Русије. Све се свело на Русе у емиграцији. Заборавља се да је руски народ још у Русији и да никакви режими неће бити у стању да од њега створе други народ са другим особинама, као што никакав систем неће моћи угушити нашу прастару сродност са Русима.“ […] „Понесен љубављу свих нас, пошао је г. Васић у Русију која је запала у непрозирну маглу.“ […] „Идући и посматрајући све око себе, осећа на сваком кораку сиромаштво Русије која се некад чинила тако богатом. Увиђајући да ће и поред великих напора које Совјети улажу у подизање земље то сиромаштво потрајати још дуго и дуго, он улази у душе тих људи који тамо живе.“[13] Занимљиво је како Сретен Стојановић тумачи Васићево сведочење о „прилагођавању“ старих, виших друштвених редова новом режиму. Једни су се *приспособили* (нпр. када неко из племства приступи комунистима), а други *преваспитали*, како један царски официр описује наставак своје војне службе у Црвеној армији. Стојановић мисли да је то добро: „Значи да данашња Русија није више под диктатуром нове идеологије, него је та идеологија ушла у душе оних који нису могли ни сањати да ће је икада схватити, а камоли примити.“[14] О помешаности осећања и збуњености можда најбоље сведоче стихови песме Тина Ујевића *Русији Русија*:

„Мајко свом племену какву ја сам снио
у бујне вечери и предзорја врућа,
владај нашим грчем, крвава Русијо,
царуј душом нашом, Велика Будућа.“[15]

12 *Исто*, 780.

13 Сретен Стојановић, „Утисци из Русије од Драгише Васића“, у: Драгиша Васић, *Црвене маглe. Критичари о Драгиши Васићу*, ур. Гојко Тешић, Београд: Просвета, 1990, 364-365.

14 *Исто*.

15 „Забавник”, Крф, 1918.

Егзалтирану везу националног, интернационалног и социјалног, можемо видети и код Милоша Црњанског, бившег аустроугарског резервног официра (*Војничка ӣесма*, *Куӣа* и др). То је једна страна проблема насталог после рата која је повезана са општим догађајима у Европи, утицајем револуције у Русији и револуцијама по другим земљама. Једна његова песма нашла се у *Анӣолоӣији срӣске раӣне лирике 1912-1922.* у издању Централне управе Удружења резервних официра и ратника у Београду 1926. године.[16] „Војничка песма" добро сведочи колико су била помешана осећања амбивалентног Црњанског, јер је, слободно се може рећи, набрајајући оно што презире, набројао, у ствари, добрим делом оно што је волео – царске мраморне дворе, као и „велможе у свили са соколом на руци". Осим познатих противречности Милоша Црњанског, занимљиво је да се његова песма уопште појавила у овој збирци, као и то да су, извесно уредници, накнадно печатом мењали њене речи. Уместо стихова самог песника „Нисам ја за сребро ни за злато плако, нити за Душанов сјај", стоји „Нисам ја за сребро ни за злато плако, нити за Ћесаров сјај". Реч „ћесаров" додата је ручно, печатом, преко речи „Душанов".[17] У рецензији ове збирке Павле Поповић га уопште не помиње![18]

С друге стране налазе се морални проблеми које је произвело предуго војевање и одлуке донесене у току рата за које нико није преузео одговорност. Драгиша Васић је у поратним приповеткама описао моралне последице рата, дајући типологију која својом општошћу превазилази његов случај. У приповеци *У ӣосӣима* главни лик је узоран човек који се оженио из љубави и након тога отишао у рат као резервни официр. Повлачио се са војском преко Албаније 1915. и оставио породицу у Србији. За време окупације аустроугарска војска му је обесила оца, сестра му бежи са аустроугарским официром, а жена постаје неверна. По повратку у Србију он „од муке и срама" почиње да пије и постаје алкохоличар. Пошто је узео сав службени новац којим је руковао као шеф благајничког одељења, побегао је из свог дотадашњег живота. Сажето и са дубоким разумевањем ову Васићеву приповетку анализирао је Растко Петровић: „Јунак приповетке, бачен у рат, нагризан је од догађаја као од црвоточина, наплеснуо као од влага земуница и ровова. До краја, до свега онога што наступа у свету после рата, што више не треба издржавати, он ипак издржи, а онда се распада у прашину." […] „Све оно што се налази у последњим ратним романима који су освојили широку масу читалаца, Васић је поставио као проблем у своју приповетку." […] „И он је био једини од наших ратних

16 *Анӣолоӣија срӣске раӣне лирике 1912-1922. ӣод*, ур. Младен Ст. Ђуричић и Мирко Дамњановић, резервни официри, Београд: Издање Удружења рез. официра и ратника Централне управе у Београду, 1926, 99. Занимљиво је да у истој *Анӣолоӣији* песма Јована Дучића, данас позната под насловом „Хорда", носи наслов „Бугари". *Исӣо*, 67.

17 *Исӣо*.

18 *Исӣо*, 3-4.

писаца који је тај проблем поставио тако јасно и прецизно.“[19] У приповеци се води разговор у купеу воза, где се са једне стране даје упечатљива слика ратног богаташа, а са друге револуционара. Један од саговорника наглашава: „У рату жртвовао сам се јер сам веровао да слобода вреди више од живота. А данас, шта смо дочекали? Онај мали део што је постао бољи заморио се. Он је само неми сведок онога што данас раде они одморни које рат није нимало изменио или боље које је рат утолико изменио што им је сасвим искварио срца.“[20]

У приповеци *Ресимић добошар* извесни бозаџија постаје добошар. Подстакнут ратним условима испољава довитљивост, умешност и енергију, показује издржљивост и оданост приликом епидемије колере, одличан је као извиђач. С друге стране он је, међутим, коцкар, лопов, варалица, а потом и убица, који је на крају стрељан због пљачке у селу током повлачења преко Албаније.

У приповеци *Реконвалесценти* капетан сазнаје да му је жена у Србији умрла. После прве туге почиње да мисли о новом животу и новим могућностима. Више и не жели да се скоро врати кући: „... он би сада волео да остане неко време у иностранству због свог образовања и почиње да страхује да се рат не заврши сувише брзо.“[21] У приповеци се износи мишљење које се не може „ухватити“ анализом статистичких података или тумачењем друштвено-економских односа: „Али ја морам да кажем како ми је онај што га ја називам душманином, у рову према мени, који пати као и ја, и кога сам послан да убијем, милији, ближи и дражи увек био од онога позади мене, вајног брата мога, што је здравији од мене, а богати се и благује на мој рачун и док ја испаштам туђе погрешке и злочине.“[22]

У приповеци *У празном олтару* један патриота који је у рату све дужности обављао савесно и предано случајно завршава у притвору у којем је испребијан. Пошто се открије да је у питању грешка, пуштају га, али у његовим схватањима наступа „преврат и тај мирни грађанин добија револуционарне прохтеве. Полиција га је, и преко његове воље, отисла на пут револуције, као што је у другим приповеткама ликове рат гурнуо у пороке и злочине.“[23] Слободан Јовановић је дао општу слику Васићевих приповедака: „Све приповетке г. Васића пружају примере за једну исту идеју – а то је, да се човек лако мења, али не под притиском унутрашњих него под притиском спољашњих чинилаца, који не зависе од његове воље. Његова судбина ствара и његову личност, и он је прима без икакве могућности слободног избора.“[24]

У *Црвеним мајлама* резервни официр је по повратку из рата, после

19 Р. Петровић, „Драгиша Васић“, 135.

20 Драгиша Васић, *Утуљена кандила*, предговор: Слободан Јовановић, Београд: Г. Кон, 1922.

21 Видети анализу у: С. Јовановић, „Драгиша Васић“, 782.

22 Д. Васић, *Утуљена кандила*.

23 Видети: С. Јовановић, „Драгиша Васић“, 782.

24 *Исто*, 782.

Албаније и бројних борби, смештен у лудницу. Његов одлазак у установу за душевно оболеле на последњим страницама романа помешан је са општом светском „лудницом“: „Онда остави трг и пође онако насумице, буновно, без циља. А у првој улици, на зиду једне нове грађевине падала је у очи огромна бела плаката са црвеним словима. Он застаде и читаше расејано: данас... запливали у раскоши, у сраму, у блуду... они... данас... Те црне типурине реакције, пљачкаши, изелице, грабљивци... милиони гладнога народа радника... наш зној... раме уз раме, сложно... сутра на Божић у Дому... час је куцнуо... да грмне један једини крик, да се проломи страшна, очајна, гладна, узвишена реч: у акцију! Помодрео, очију закрвављених и набреклих модроцрних вена на челу и слепоочници Јуришић је читао, шкргутао зубима, грцао, стезао песнице до бола и грчио се. Наједном он се журно усправи, искези и појури кући. ’Данас, сутра, сместа.“ […] „То мој воз хукће, јури кроз црну тамнину ноћи. И пуно магле, саме магле и варница. Варница!? Милион, милијарда, трилион, пуне ми вене и очи и мозак крв, све саме црвене варнице, варнице, варнице! Црвене варнице, здраво! Хај, здраво, црвене варнице!“ […] „Црвени језици лижу, сикћу, витлају и пламте високо, а ја знам да моја кућа гори. Ја сумњам. Али улазим унутра да из жара отмем своје драге успомене. И усред собе своје видим вешала спремљена за мене. И смејем се...“ […] „А после добро отварам очи и прозор и гледам у ноћ. Али, гле, црвени пламенови лижу до звезда, заиста лижу чак до звезда, и свуда докле могу да догледам само пожар и бескрајна колона вешала. Ја гледам у звезде и плачем и оне плачу и не знам кад је последњу отерао дан. И не знам је ли то зора заиста!“[25]

Растко Петровић у *Дану шестом*, приликом описа преласка Албаније и бесмисла простора у којем се нашао, пролази изнова гимназијске разговоре. То је млађа генерација која је право из гимназије отишла у рат и на пут преко Албаније. Јаке су им и свеже школске слике, њихове речи су жучне, а мисли се грозничаво муте у беспућима којима се повлаче из Србије:

„Више не једнакошћу, пријатељи, јер ја више не могу бити оно што сте ви. Не могу више да волим чистоћу, лепоту, здравље […] Није то доста да једемо исти хлеб, да станујемо у истим кућама... Ја хоћу да сви будете гладни! Да сви будете гладни! И ви, најбољи моји пријатељи, да, ја признајем, вас које волим више свих људских бића, и ви да гладујете! Нека сви гладују! Цео свет. Право је. Реците да је право. Заједно са мном... Мени није тешко да гладујем. Ја сам на то научио.“ […] „Сви ћете цркавати. И тако треба. Да будете гладни, да будете гладни. Ја то хоћу. Гладни, чујете ли? И његов глас, преломљен одједном, пискав још само у њиховим ушима, запаран, тежак, луд, нешто огромно у овој соби.

„И тада настаде глад. За све и заувек.“[26]

25 Драгиша Васић, *Црвене маїле*, у: Драгиша Васић, *Црвене маїле. Критичари о Драїиши Васићу*, ур. Гојко Тешић, Београд: Просвета, 1990, 102-108.

26 Растко Петровић, *Дан шести*, Београд: ЗУНС, НИН, 2005, 87-88.

Растко Петровић се лако, скоро неприметно пребацује из једног лика у други, из лика гневног школског друга, жељног хаоса и револуције, у лик Словака из Немачке, такође младића, мобилисаног, па заробљеног у Србији, који се повлачи заједно са српском војском: „Трећи је дан да Јозеф Седличек није скоро ништа окусио."[27]

Слободан Јовановић је оставио упечатљив опис повлачења: „Ја сам се с Аписом поново срео пред повлачење кроз Албанију. Све је било у покрету, и војници су надолазили са свију страна. Козјим стазама Албаније могло се ићи само на коњима или пешице. Аутомобили, батерије, велики пртљаг, све се то морало оставити за собом. Јендеци су били пуни крцати изврнутих и поломљених ствари као у порушеним кућама после земљотреса. Под једним навученим новембарским небом, с нечим оштрим у ваздуху што је наговештавало снег, тај крш и лом изгледао је још суморнији и језивији, као једно опште рушење и пропадање. Полазећи на пут кроз Албанију с палицом у руци, људи су личили на страдалнике којима је од свег имања остао само просјачки штап. У том крклјанцу ја сам одједном угледао Аписа. Он се на својим несигурним ногама тетурао, наслоњен на једну велику батину која је његовој тежини одговарала. Изгледао је огроман, с два мекинтоша пребачена преко шињела. У оном општем тискању једва сам стигао да неколико речи с њиме измењам. Он ми је рекао да је повлачење кроз Албанију најбоље што се дало учинити. Он се бојао да Пашић не малакше и не пристане на засебни мир; војни порази даду се поправити, али капитулација не. Ове речи показивале су његов патриотизам, али и његово крајње неповерење према Пашићу."[28]

Они који су били први на Косову и на Јадрану, поново напуштају тек ослобођено Косово. Светислав Стефановић језгровито описује пораз 1915. године:

„Ћутимо; шта би говориле сени!
ни сене нисмо оног што смо били.
Ко санта леда у мозгу нам мили
свест: побеђени, ми смо побеђени!

То кажу наше горе остављене;
то кажу наше душе изгубљене:
то каже Ибар вукућ воду мутну."[29]

27 *Исто*.

28 С. Јовановић, „Апис", у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела XI, 310.

29 Светислав Стефановић, „Побеђени", у: *Антологија српске ратне лирике 1912-1922. год*, 62.

Исто говори и Владислав Петковић Дис („Место главу с венцем, поразе на плећа“, *После Албаније*).[30]

Они који су већ прешли Албанију 1912. године и били хваљени због војничког успеха чак и у часопису који су уређивали генералштабни официри у Бечу („Бог воли јаке батаљоне!“),[31] знали су шта то значи: „Говорасмо браћи: Тамо су страхоте.“[32] Други официр пише песму „Гробовима бележисмо свој пут“.[33]

Прелазак преко Албаније потпуно је раздвојио породице, иако је дописивање и достављање новца преко Црвеног крста функционисало. О томе сведоче суморни стихови Владислава Петковића Диса. Дис, који није певао патриотске песме у класичном смислу речи, певао је можда најлепше песме о војницима. Дубље посматрано, он је жалио за губицима (*По гробовима*, *Цветови славе*, *Штајови и штаке*, *Многих неће бити*, *Наранштај гробова и суза*). У избеглиштву жали за породицом (*Међу својима*, *Не јавља ми се*).

Посебну пажњу требало би посветити официрском кору. После неслућених победа у балканским ратовима долазе, након победа, пораз и повлачење. Официрском кору рат је природно стање за које су школовањем били спремани. Због тога су сведочанства официра у мемоарској грађи, као и у књижевним делима, донекле другачија од сведочанстава цивила, па и резервних официра. Требало би, наравно, имати у виду какав је био официрски кор тога времена у Србији. И у рату и за време мира захтевано је стриктно поштовање научених правила. За општи утисак довољно је погледати пар параграфа из *Правила службе* из 1901. године. Као врлине набрајају се вера и побожност, храброст и издржљивост, частољубље, наравственост (морал војника), јединство и слога: „Храбра војска чини чуда: улива страх непријатељу, решава најтеже задатке са малим жртвама, храбра војска је доказала да су губици много мањи кад се непријатељу истуре прса.“ […] „У сложном и правилном раду свију и свакога, управо лежи и снага. Појединци са највећим жртвовањима неће постићи жељене резултате.“ […] „Војник се бори храбро неустрашиво и чврсто, али опет треба да је пажљив и да не пренагљује, те на тај начин да сам не дође у

30 Владислав Петковић Дис: *Сабрана дела*, Књига прва. Поезија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, 194.

31 Високу оцену српске војске донео је бечки лист *Данцерове војне новине* (E, „Die militärische Lage Serbiens jetzt und nach einem Friedensschluß”, *Danzer's Armee-Zeitung*, (6. 2. 1913), 3-6), који су уређивали аустроугарски виши официри који нису волели ни „Угарску, а још мање Србију”: „Србија се сјајно спремила за рат. Бог воли јаке батаљоне, па је јаке српске батаљоне одвео чак на Јадранско море. Србија је данас угледан противник.” Уп: Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад: Електрична штампарија Д-ра Светозара Милетића, 1913, 84-86.

32 Бранислав Милосављевић, „Са Адрије плаве!“ Поздрав ратном другу Војиславу Томићу, генералу“. О Албанској операцији у: Милић Милићевић, *Рат за море*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2011.

33 Милутин Јовановић, „Гробовима бележисмо свој пут“, *Антологија српске ратне лирике 1912-1922. год*, 64.

незгодан и опасан положај.“ […] „Исто се тако сматрају и рањеници. Према њима треба бити човечан и сматрати их за ратне другове, само ако се они, као рањеници, владају мирно и не употребљавају оружје.“ […] „И ратни се заробљеници штеде, јер није часно и достојно војника, рђаво поступати са оним који је остао без одбране, нападати га или пљачкати.“[34] Дакле, сасвим је јасно да се захтева постизање што већих успеха са што мањим жртвама, чување свог живота и живота својих другова, али и поштеда непријатељских рањеника и заробљеника. Официр је одговоран ако дође до превеликих губитака, јер тада може да му се суди и да буде кажњен. Све је до детаља предвиђено и разликују се случајеви храбрости од неразумности, сујете, фанатизма, радикализма, нестрпљивости и лоших процена. Стално се у оценама официра проверавају мишљења претпостављених о потчињенима. До детаља се говори о њиховим личним особинама. Дакле, идеал није била борба по сваку цену, без обзира на жртве, нити се подразумевала идеја тоталног рата. Кад се то узме у обзир, разумљиво је зашто се и у официрском схватању минулог рата може видети процена да су губици били превелики, док у ваздуху све време лебди и питање о одговорности. Најупечатљивији је пример потпуног неразумевања или лаких и површних оцена о ставу војводе Мишића у време доношења одлуке о повлачењу преко Албаније, без покушаја контраофанзиве, у правцу Митровице од Пећи, где су се у повлачењу „скупиле четири армије.“[35] Образлажући одлуку о повлачењу, војвода Радомир Путник, начелник Штаба Врховне команде, истакао је да ће држава продужити „свој континуитет и сачувати своје биће; она ће, дакле, постојати, иако на туђем земљишту, док год су ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била“.[36] Скоро истоветну реченицу поновио је армијски генерал Душан Симовић на седници одржаној на Палама 13. априла 1941. године. Нагласио је да ће врховна команда предузети све мере одбране, али да „краљ и влада морају бити на мање истакнутом положају и у могућности да се, ако се укаже потреба, уклоне из земље, како би се сачувао континуитет државе”,[37] као што је то био случај приликом напуштања земље у Првом светском рату.

34 *Правила службе*, I. део, Београд: Штампарска радионица Министарства војног, 1901, 14, 20, 21, 22, 24.

35 М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, 183-184. Видети архивску грађу (писма и записнике) у: *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*. Књ. 13, *1915. година. Трећи период, Опште одступање српске војске, III. фаза одступање на Јадранско приморје*, Београд: Главни ђенералштаб, 1927, 118-120, 136-138.

36 *Исто*, 75.

37 Део војске пребачен је на Блиски исток, али не већи од преко 1000 људи. Видети: 10. седница владе, 11. априла 1941. године (на Палама), у: *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941-1945*. [на ћирилици само корице], priredili Komnen Pijevac, Dušan Jončić. Predgovor Ljubodrag Dimić, Beograd: Službeni list SCG, Arhiv Srbije i Crne Gore, 2004, 7.

Одговорност за пораз у рату поднела је војска сменом Врховне команде. Политичку одговорност за пораз Пашићева влада није хтела да прихвати. Слободан Јовановић је записао: „То се тумачило Пашићевом вештином да одговорност за катастрофу од 1915. свали с владе на врховну команду, с политичара на војника."[38] Према Јовановићевом мишљењу, Пашићева непопуларност у војсци пресудно је утицала на одлуку престолонаследника Александра да прво покуша да се разрачуна са Пашићем, а потом са Аписом. Било је предвиђено да на челу нове војничко-чиновничке владе, која би се образовала након пада Пашићеве владе, председник Министарског савета буде војвода Живојин Мишић, министар иностраних дела Јован Јовановић Пижон, а министар правде или просвете Слободан Јовановић. Међутим, влада је опстала јер је Пашић уживао поверење Савезника, од којих је све зависило: „Кредит код Савезника чинио је Пашића, и поред већ начете популарности, незаменљивим на челу владе."[39] После тога уследио је Солунски процес црнорукцима са смртним пресудама, а након тога знатне промене у официрском кору (пензионисање црнорукаца и њихових симпатизера и др). Сажету оцену ових збивања оставио је Слободан Јовановић у познатом тексту *Један прилог за проучавање српског националног карактера* објављеном постхумно, у Канади 1964. године: „Код оних официра који су се, као црнорукци, мешали у политику, особине наших политичара испољавале су се још драстичније. Црнорукци били су одушевљени националисти, који су веровали у историјску мисију Србије и били решени да се тој мисији посвете. Али то патриотско одушевљење угушило је сваку критичност у њима. Они су као месечари постали неосетљиви за тешкоће и опасности. Тежили су акцији што пре и по сваку цену. Нису увиђали да иницијатива није увек, под свим околностима, половина успеха – и да кренути догађаје није исто што и догађајима управљати. Били су љути на Владу што ваздан процењује ситуацију и што се плаши ризика. Ко год се не би с њима слагао, био би или 'бескичмењак' или рђав Србин. С тим необузданим динамизмом они су у време мира били тако осиони да влада није знала шта да ради с њима, а у време рата тако смели, да су смелост плаћали главом."[40]

После рата уследили су нови проблеми. У официрски кор примљени су сви аустроугарски генералштабни официри који су се пријавили[41] (велики број пешадијских, артиљеријских, коњичких и ваздухопловних официра).

38 С. Јовановић, „Апис" [новембар 1948. и децембар 1949], 311.

39 С. Јовановић, „Никола Пашић" [Лондон, мај 1953–децембар 1957], у: С. Јовановић, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела XI, 173.

40 Слободан Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Виндзор, Канада: Avala, 1964.

41 Mile Bjelajac, „Udeo bivših K. u. k. oficira u višem oficirskom koru 1924-1941.", u: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd: INIS, 2004, 21.

После провере у Војном одсеку Народног вијећа СХС и у Општевојном одсеку Министарства војске и морнарице, у нову војску је примљено око 2.500 бивших аустроугарских официра који су представљали скоро 37% официрског кора 1920. године.[42] Нису само официри, већ и политичари били некадашњи непријатељи Србије. Милосав Јелић, бивши официр, пензионисан као црнорукац 1917. године, аутор „Србијанског венца", наводио је где су били за време рата и шта су радили министри Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Шефкија Бехмен и Халид бег Храсница.[43] То се није лако подносило. У поратном официрском песништву могу се видети презир и потпуна нетрпељивост према вођи Хрватске сељачке странке Стјепану Радићу, који је одбијао сваку сарадњу и својом реториком вређао. Радић је говорио: „Никаква Југославија не постоји, него постоји милитаристичка и пљачкашка Велика Србија под службеним називом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца." Потпуковник (у пензији) Павле Е. Јуришић је са својим саборцима основао лист *Прѣпород* (1. септембар 1922) у којем је критиковао Радићев сепаратизам („Нема ампутације! О Радићевом сепаратизму и српској немоћи",[44] „Хабзбуршки официр").[45] У исто време други потпуковник (касније пуковник) на служби у западним крајевима нове државе објављивао је песме против „свих сепаратиста" и Хрватског блока („отрован мржњом – помрачен ум", „издајице бедне", „изроди земље Радић-Кошутићи").[46] Иако официрима формално није било допуштено бављење политиком, они су износили политичке ставове за које су мислили да нису политички у страначком смислу речи, већ у државном.[47] Стјепан Радић је, међутим, 1925. године ушао у последњу Пашићеву владу.[48]

Превелика напрезања оставила су трајне последице. Премор се надвија као сенка над успехом у ратовима. Границе физичке издржљивости и морална криза преносе се на наредне генерације. Осим великог броја погинулих, инвалида и болесних, недостатак очева био је и те како приметан у наредној генерацији.

42 *Исто*. О манифестацији овог проблема у: Борис Милосављевић, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански, „Да не постанем Пушкин", I, *Књижевна историја 158* (2016), 147-169; „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански, „Le malheur et le péril", II, *Књижевна историја*, 159 (2016), 257-292.

43 Милосав Јелић, *Летопис југа. Листине – записи – дневник – поменик*, Београд: Привредник, 1930, 60.

44 *Прѣпород*, 2 (1922), 1.

45 *Прѣпород*, 115 (1922), 1.

46 Бранислав Милосављевић, „Хрватском блоку"; „Нашим сепаратистима"; „Напред за Југославију. На адресу свих сепаратиста (на адресу: Франка, Сакса, Гаљардија, Шустерчића, Радића етс.)", у: Бранислав Милосављевић, *Мач и лира*, 2. допуњено изд, Брод на Сави: Х. Шулман, 1922.

47 *Исто*, предговор.

48 О околностима у војсци у време образовања ове владе: Mile Bjelajac, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880-1942)*, Beograd-Kruševac: INIS, Narodni muzej Kruševac, 1997, 150-152.

На известан начин, велики успех и победа постигнути у Првом светском рату имали су нешто од Пирове победе.

У рату је нестала Аустроугарска, главни непријатељ Србије, али је нестала и Царевина Русија, њен главни заштитник. Нестанком Русије из темеља се померио међународни положај Србије. Слободан Јовановић је указао да је Пашић знао да руска царска влада није била за „заједничку државу Срба и Хрвата". Пошто је та држава морала бити делом православна, а делом католичка, не би била блиска Русији као „једна чисто православна Србија". Зато је „избегавао да ишта с Југословенским одбором углави и потпише". Након пада царске владе потписао је Крфску декларацију јула 1917. године „да би код Енглеске и Француске поколебао веру у могућност одржања Аустрије". Јовановић је нагласио да Пашић „даље од те декларације није мислио ићи". Пашић није хтео да Савезници признају Југословенски одбор као представништво аустријских Југословена, јер тада аустријске Србе не би више представљала српска влада, већ Југословенски одбор. Био је уверен да су сви који су сматрали да би Југословенски одбор требало да учествује у вођењу спољне политике имали скривену намеру да умање његов утицај: „У једном тренутку изгледало је да ће савез самосталаца и аустријских Југословена довести до Пашићева пада." […] „Под притиском самосталаца, Пашић је с председником [у Загребу основаног Народног већа у јесен 1918. – прим. аут.] др Корошцем потписао Женевску декларацију, по којој је поред владе Краљевине Србије постојало и Народно веће као влада аустријских Југословена." […] „Женевска декларација била је за њега тежак удар. Ако је ипак пристао да је потпише то је било стога што није имао куд. Његови противници из Србије и они преко границе били су се удружили." […] „Женевска декларација остала је, међутим, мртво слово на хартији. Ни српска влада ни Народно веће нису је хтели потврдити." […] „С распадом Аустрије отварали су се изгледи за једну Велику Србију." […] „Енглеска се бојала да та Велика Србија не постане руском предстражом на Јадрану. Русија је тренутно била онемоћана једном револуцијом, али ако би, што није било немогуће, револуцију прекужила, она би стала поново надирати на Балкан: у том случају ништа не би боље одговарало њеним интересима него једна велика српска држава. Енглеска није хтела Русију на Јадрану па зато није хтела ни Велику Србију. Она је почела да ради против нас, али, по свом обичају, више посредно него непосредно. Она је прихватила идеју о заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца у нади да ће Хрвати и Словенци као католици задржавати православне Србе да се не подају руском утицају."[49]

Осим нерешивог политичког Гордијевог чвора, какав је била заједничка држава православних, католика и муслимана, различите културне и политичке историје и подршке у стратегијама великих сила, у новој држави је било

49 С. Јовановић, „Никола Пашић" [Лондон, мај 1953. – децембар 1957], 175-176.

небројено много људских проблема проистеклих из рата (ратне сирочади, удовица). Владислав Петковић Дис је већ за време балканских ратова опевао мртве и инвалиде. Песници после Првог светог рата тематизују, осим војних инвалида, добровољце и просте војнике, сељаке, што је било блиско општем европском слављењу „незнаног јунака" („Југословенски добровољац", „Добровољац", „Незнаном јунаку", „Српском сељаку, херојска песма").[50]

Губици су били несразмерни постигнутом успеху. Бивши непријатељи као министри, унапређивања бивших аустроугарских официра и ратни профитери, поготово странци, изазивали су велики отпор код људи који су рат провели на фронту, у борбеним јединицама. То је опште место књижевних дела тога времена.

Слободан Јовановић је указао и на један психолошки аспект који је био у вези са доношењем одлука пре и током ратова, али и са понашањем после рата: „Динарска идеологија, њено бунтовништво, њен пркос свету, и њено презирање смрти било је добро за херојско доба опасности. За доба тешкоћа потребно је више реализма и самокритике. Посебно у утакмици са другим етничким групама нама ће бити потребно више националне дисциплине. Динарски динамизам било је до сада тешко ускладити с каквом било дисциплином. Код динарскога типа има јунаштва, али има и самопрецењивања и самоистицања, што га чини несавитљивим и неприлагодљивим. Отуда и његова склоност да своје неуспехе, па чак и оне за које је сам крив, тумачи неком неправдом. Његов патриотизам иде до потпуног саможртвовања, али није чист од суревњивости и искључивости. У динарским подвизима више је снаге и замаха, него плана и организације. Примери личног јунаштва јесу безбројни, али оно што се постигло, не стоји ни у каквој сразмери с утрошеном снагом и поднетим жртвама. То је права пљачкашка привреда која се тера с националном енергијом. Од пресудне је важности да ли ће нови нараштаји умети да националну енергију троше с више штедње и рачуна, и да динарски динамизам од личног и хаотичног начине организованом колективном снагом."[51] На посредан начин Јовановић упућује на проблем несразмерног трошења људских снага и неопходности веће самодисциплине које назива „пљачкашком економијом" националне енергије јер успех није у сразмери са губицима. Идеја да се сачува стечено и да се национална енергија не троши узалудно, подразумевала се и почетком Другог светског рата (1939). Осим подразумевања принципа очувања српског народа, чији је биолошки опстанак био доведен у питање после Априлског рата

50 Данко Анђелиновић, „Југословенски добровољац", *Антологија српске ратне лирике 1912-1922. год*, 84; Милутин Јовановић, „Добровољац", (исто), 98-99; Бранислав Милосављевић, „Добровољац"; „Незнаном јунаку"; „Српском сељаку, херојска песма", у: *Мач и лира*, Београд: Скерлић, 1930.

51 С. Јовановић, „Један прилог" [1957/1964, 1991], у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела XI, I, ур. Живорад Стојковић, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991, 565.

и распарчавања земље, као и општих правила поступања у рату о којима је било речи, можемо закључити да је и негативно искуство великих губитака (људских, материјалних, моралних), несразмерних постигнутим успесима, утицало на учвршћивање уверења да се мора знати шта жели да се постигне, за кога и по коју цену. У време судара тоталитаризама такав начин размишљања могао је изгледати застарео, али данас мора бити сагледан и протумачен на објективан и непристрасан начин, у чему драгоцен допринос могу да пруже сведочанства о једном времену која су приказана у књижевним делима насталим после Великог рата.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књ. 13, *1915. година. Трећи период, Опште одступање српске војске, III. фаза одступање на Јадранско приморје*, Београд: Главни ђенералштаб, 1927.

Građa o stvaranju jugoslovenske države: *(1. I – 20. XII 1918)*, Tom 1, ur. Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1964.

Jugoslavija 1918-1984, ur. Branko Petranović, Momčilo Zečević, Zbirka dokumenata, Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad", 1985.

Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1914-1943. Tematska zbirka dokumenata, I, ur. Branko Petranović, Momčilo Zečević, Beograd: Prosveta, 1987.

ЛИТЕРАТУРА:

Антологија српске ратне лирике 1912-1922. год, ур. Младен Ст. Ђуричић и Мирко Дамњановић, резервни официри, Београд: Издање Удружења рез. официра и ратника Централне управе у Београду, 1926.

Бојић, Милутин, *Песме и драме*, Београд: СКЗ, 1927.

Васић, Драгиша, *Утуљена кандила*, предговор: Слободан Јовановић, Београд: Г. Кон, 1922.

Васић, Драгиша, *Одабрана дела*, Београд: Алтера, Траг, 1990.

Васић, Драгиша, *Сабрана дела*, ур. Мило Ломпар, Београд: Народна књига – Алфа, 2004.

Васић, Драгиша, *Црвене маље. Критичари о Драгиши Васићу*, ур. Гојко Тешић, Београд: Просвета, 1990.

Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд, СКЗ, 2012.

Јововић, Божидар, *Српски официри у националној култури*, Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, 1-2, Београд: Просвета, 1989.

Јелић, Милосав, *Србијански венац*, 3. допуњено издање, Београд: Г. Кон, 1931.

Јовановић, Слободан, *Из историје и књижевности*, I, Сабрана дела XI, ур. Радован Самарџић и Живорад Стојковић, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991.

Краков, Станислав, *Крила*, ур. Гојко Тешић, Београд: „Филип Вишњић", 1991.

Лазаревић, Бранко, „Предратна и поратна причања", *Српски књижевни гласник 5*, *7* (1. април 1922), 431-442; *5*, *8* (16. април 1922), 599-606.

Милићевић, Милић, *Рат за море*, Београд: Медија центар „Одбрана", 2011.

Милосављевић, Борис, „Балкански ратови", *Летопис Матице српске 491*, 3 (2013), 252-288.

Милосављевић, Борис, „Културни и политички образац. Памћење и заборав", *Летопис Матице српске 493/6* (јун 2014), 783-808.

Милосављевић, Борис, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански, „Да не постанем Пушкин", I, *Књижевна историја 158* (2016), 147-169; „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански, „Le malheur et le péril", II, *Књижевна историја 159* (2016), 257-292.

Милосављевић, Бранислав, *Мач и лира*, 2. допуњено изд, Брод на Сави: Х. Шулман, 1922.

Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Недић, Милан Ђ., *Српска војска на албанској голготи*, Београд: Министарство војске и морнарице, 1937.

Песме домовини, ур. Трифун Ђукић, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1938.

Петровић, Растко, *Дан шести*, Београд: ЗУНС, НИН, 2005.

Петровић, Растко, „Светски рат у страној и нашој књижевности", *Време* (7. децембар 1930), 4; (14. децембар 1930), 4; (21. децембар 1930), 4; (28. децембар 1930), 4; (4. јануар 1931), 4; (11. јануар 1931), 4.

Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд: СКЗ, 2014.

Станковић, Ђорђе, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 2. проширено издање, Зајечар: Задужбина „Никола Пашић", 1995.

Tocqueville, Alexis [Clérel, vicomte de], *L'ancien régime et la Révolution*, Paris: Michel Lévy Frères, 1866.

Томић, Јаша, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад: Електрична штампарија Д-ра Светозара Милетића, 1913.

Црњански, Милош, „Објашњење *Суматре*", *Српски књижевни гласник 1*, *4* (16. октобар 1920): 265-270.

Boris Z. Milosavljević

THE POSTWAR SOCETY: SHADOWS OF A GREAT TRIUMPH

Summary

The victory in World War I led to the unification of the Serbian people, which had seemed an impossible feat on the eve of the Balkan Wars. Leaving aside the question of Yugoslavism and its various aspects, it can be concluded that the unification of the Serbian people in a single state was a clear triumph. Serbia's losses in the Great War are more or less known, although some questions persist in the verification of certain data. However, it is particularly difficult to ascertain the elusive moral losses, as they cannot be reliably reconstructed from statistical samples or by accurately establishing the number of killed and wounded victims or those that succumbed to contagious and other diseases. The moral problem was an all-pervasive issue in the society that affected the state, its power and the implementation of its functions. One of the aspects of this problem is the well-known general issue concerning political and social movements in Europe after the Great War, which has been clearly expressed in literature. The war was unexpectedly long and left far-reaching consequences on its participants and their families. In an effort to show the moral crisis of a society which had just achieved a major triumph, this paper uses all available sources that can reveal the true state of a rather shattered and overstretched society and generation – a situation that can be gleaned from contemporaneous press and, even more clearly, from the new literature written by war returnees.

УДК: 000000000000

Ана СТОЛИЋ

„ЛАКШЕ ЈЕ НАЋИ ‘ЗАШТИТНИКА’ НЕГО ЗАШТИТУ“[1]

Последице Великог рата и Друштво за заштиту девојака

Сажетак: Непосредно после успостављања мира и стварања Краљевине СХС 1918. године друштво у Србији било је суочено с бројним економским, социјалним и здравственим проблемима. Осим великих промена на политичком плану и извесног степена демократизације политичког живота, у друштву су се осећала превирања услед последица рата: сиромаштво, глад, болест, велики број деце без старања, популациона и „морална“ криза. Очекивања тек конституисаног женског покрета била су изневерена доношењем Устава 1921. године, јер њиме жене нису стекле грађанска и политичка права. У овом раду биће анализирана позиција две групе жена: младих девојака са друштвене маргине којима су биле потребне заштита и помоћ услед тешких животних околности у поратном добу и жена које су им посредством нове установе, *Друштва за заштиту девојака*, у складу са „старим“, очекиваним родним неговатељичким улогама, ту помоћ пружале.

Кључне речи: Велики рат, Краљевина СХС, женски покрет, феминизам, *Друштво за заштиту девојака.*

До осамдесетих година прошлог века у западној историографији постојала је сагласност да је Први светски рат био изузетно значајан за промену положаја жена на плану стицања грађанских и политичких права и успостављања друштвене и економске равноправности. Томе је допринео низ идеолошких и пропагандних концепата, али и фактографских показатеља: чињеница да су жене одржале позадински фронт и освојиле многа занимања која су им раније била недоступна, да су у неким државама током (Русија) и непосредно после рата (Велика Британија, Холандија, Немачка, Аустрија, Чехословачка, Пољска, Литванија, Белгија, Мађарска, Шведска, Грчка)[2] стекле право гласа, као и да

1 Рад је резултат пројекта бр. ОИ177030 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Цитат из: *Женски покрет*, бр. 7-8, 1926.

2 Пре Првог светског рата жене су стекле право гласа у Аустралији и Новом Зеланду, неким

су у деценији по успостављању мира уследиле велике друштвене и културне промене (потпуно отварање могућности за школовање жена, преиспитивање питања слободе жене и мушкарца, сексуалности као такве, скраћивање косе и сукања итд). Међутим, последњих тридесет година ове тврдње су доведене у питање због појаве и коришћења нових теоријских приступа у историјској анализи, али и проширења истраживачког поља изван западног културног круга.

Преиспитивање места и простора који су припадали женама у рату и питање њиховог утицаја на политички, друштвени, економски и културни положај жена представљају велике теме друштвене, женске и родне историје у последњим деценијама 20. и почетком 21. века.[3] У историографији су редефинисана значења рата и његових последица, а увођењем нових тема истраживања измењене су суштинске компоненте за његово разумевање. Посебно је значајно да су историчари који се баве родном и друштвеном историјом анализирали друштвене/класне хијерархије, рад, друштвени и политички активизам, различита искуства женског „кућног фронта" (home front) и мушког, војног фронта.[4] У радовима у којима су интерпретације засноване на категорији род (Gender) као моћној аналитичкој алатки за разумевање ратних и послератних процеса у животима жена и мушкараца истиче се да је рат изазвао најизразитију поделу нове „мушкости" и „женскости" у оквиру националних задатака.[5]

Осим Франсоаз Тебо и Гизеле Бок[6] мит о великој промени након рата

државама САД, као и на различитим нивоима у Финској, Норвешкој и Шведској.

3 На пример: *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, M. R. Higonnet, J. Janson, S. Michel, M. C. Weitz (eds.), New Haven: Yale University Press, 1987; „Toward a Cultural Indentity in the Twentieth Centrury", F. Thebaud (ed.), у: *A History of Women in the West,* 5, G. Duby, M. Perrot (eds.), Harvard University Press; 1994; Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing women, Identity and Ideology in the First World War*, London: Routledge, 1994; Susan Grayzel, *Women's Identities at Wars. Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, The Unversity of the North Carolina Press, 1999; *Gender and the Great War*, Edited by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor, Oxford UPress, 2017.

4 *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Nancy M. Wingfield and Maria Bucur (eds.), Bloomington: Indiana Unversity Press, 1, 2006, 6-8.

5 *Introduction*, *Gender and the Great War*, Edited by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor, Oxford UPress, 2017, 1-8. Маскулинизовани обрасци у политикама рата такође су били тема историографских анализа. Нпр. *Masculinities in politics and War. Gendering Modern History*, S. Dudink, K. Hagemann, J. Tosh (eds.), Manchester: Manchester University Press, 2004.

6 Франсоаз Тебо, француска историчарка, у познатом раду *Велики рат и победа потпуне разлике* закључила је да рат није допринео политичкој и економској еманципацији жена у Европи и да је отупио оштрицу јаких женских покрета у Европи. Стицање грађанских и политичких права жена после рата било је закаснела последица предратних активности а не признање за подршку жена позадинском фронту или хуманитарном раду. Тебо је одбацила тезу да је рат значио прекретницу у запошљавању жена и истакла да је за последицу имао репатријархализацију друштава. (Francoise Thebaud, „The Great War and the Triumph of Sexual Division", у: „Toward a Cultural Indentity in the Twentieth Centrury", F. Thebaud (ed.) у: *A History of Women in the West,* 5, G. Duby, M. Perrot (Eds.), 23-74. Такође: Гизела Бок, *Жене у историји Европе*, Београд: Клио, 2005, 231).

деконструисан је у радовима којима је указано да су повратак с бојишта и слављење ратника означили повратак жена у предратне улоге и њихово уздизање.[7] У бројним интерпретацијама указано је на то да су ова питања дубоко повезана са ширим односом према женама у држави и друштву, односно да је женска улога у рату великим делом била производ односа политичких ауторитета према њима, да је зависила од могућности њиховог приступа политичким и друштвеним структурама, као и репрезентативној вредности жена за државу. У сваком случају, било да је реч о ратној хуманитарној женској активности, позадинској борби за очување породица и имања, радницама запосленим у привреди у току рата или пропагандној иконографији, жене су имале великог удела у успешној милитаризацији друштава и државној реторици током ратних збивања. У неким анализама које се односе на средњу и источну Европу наведено је да је главна брига политичких елита после рата у новоствореним државама била консолидовање националних идентитета. Остала питања, која су се појавила као последица ратних искустава и прилика, потиснута су у други план. Економски, политички, социјални и други проблеми и пројекти били су уоквирени првенствено у етно-националном раму. Даље, указано је да је жељена политичка и друштвена стабилност, упркос реторици, постизана и обновом традиционалних родних образаца. Коначно, у неким интерпретацијама истиче се да су многи процеси текли паралелно са демократским променама у већини земаља, односно да су политичка, економска, национална и социјална еманципација њихових грађана и грађанки често биле праћене таласима ретрадиционализије и „повратка на старо", што је најексплицитнији израз добило у фашистичкој и националсоцијалистичкој идеологији. [8]

Рат у Европи оставио је пустош у којој је страдало скоро девет милиона војника и шест милиона цивила, око 20 милиона мушкараца било је повређено и осакаћено (многи трајно), а многи су имали психолошких проблема. Стотине хиљада цивила вратило се из логора, интернације, избеглиштва и са присилног рада. Укључивање демобилисаних војника у живот, страх од незапослености, таласи криминала невиђених размера и револуционарна дешавања подстакнута збивањима у Русији, били су опште место у послератним друштвима. Коначно, рат је донео глад, болести и цивилне жртве. Или, како се наводи, после 1918. године наступиле су „године нереда и преокрета, неприродних поремећаја који су били покренути великим несрећама које је рат донео".[9] У исто време поратне године биле су изузетно важне у обликовању будућих процеса,

7 Erika Kuhlman, *Reconstructing Patriarchy after the Great War. Women, Gender and Postwar Reconciliation between Nations*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, 4, 9.

8 *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, 2; Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, 2014, Zagreb: Srednja Evropa, 54-55.

9 *Aftermaths the War. Women's Movement and Female Activists 1918–1923*, I, Sharp nad M. Stibbe (Eds.), Leiden-Boston: Brill, 2011, 2-4.

посебно због нестабилних и променљивих услова политичког, економског и друштвеног живота. Неки аутори/ке истичу радикалан потенцијал послератног доба за различите врсте политичког и друштвеног преговарања у оквиру којих родни односи заузимају важно место.[10] Други наводе да су државе биле пред изазовима неопходности спровођења политика војне, али и „културне демобилизације" управо због великих подела у друштву, патњи и беса некада усмерених на непријатеља, а у околностима мира упућених ка сопственој заједници. Повратници су понекад осећали да промењено поратно друштво није представљало остварење њихових снова, односно било је пуно разочарања због сиромаштва и небриге заједнице. У процесима обнављања „природног и нормалног поретка ствари" повратак жена у старе улоге мајки, супруга и неговатељица био је изузетно важан, без обзира на женска ратна искуства и доприносе („кућни фронт", живот у окупираној земљи где су бринуле и обезбедиле опстанак породица, пожртвованост у добровољним медицинским мисијама, лечењу и неговању болесних и рањених, учешће у војним операцијама, рад у фабрикама).[11] Дакле, у неким „старим" или у новонасталим европским државама женски доприноси рату били су, непосредно по успостављању мира, потиснути у други план у свим аспектима живота, од стицања пуноправног статуса грађана/ки до маскулинизованих комеморативних пракси.[12] Ово је било у супротности са уверењем већих или мањих групација жена и мушкараца који су их подржавали да су ратне заслуге довољан „кредит" за промену њиховог неравноправног друштвеног и политичког положаја. Зато су многи национални женски покрети широм Европе своје стратегије у борби за стицање грађанске и политичке равноправности често заснивали на ратним искуствима и доприносима.

Жене у Србији су у рату биле лекарке, добровољне болничарке, ратнице, саучеснице у Топличком устанку 1917, чуварке породица, кућа и имања у окупираној земљи. Спремале су храну и одећу за заробљене и интерниране, прикупљале новац и радиле на пропаганди у корист домовине у иностранству.[13]

10 *Исто*, 5.

11 Christine Bard, „A bitter-sweet victory: Feminism in France (1918-1923)", у: *Aftermaths the War. Women's Movement and Female Activists 1918-1923*, I, Sharp and M. Stibbe (Eds.), 199.

12 Melissa Bokovoy, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation 1912-1918", у: *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, 157-171.

13 О различитим улогама жена у рату у Србији опширније у: *Српкиње у служби отаџбини и народу за време Балканских ратова 1912. и 1913. године и за време Светског рата 1914-1920*, Београд: Женска секција ФИДАК-а, 1933; Божица Младеновић, Жена у Топличком устанку 1917. године, Београд: Социјална мисао, 1996; Иста, „Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић од 1915. до 1918. године", *Теме*, XXXVIII, бр. 2, Ниш, април-јун 2014, 723-732. Јасмина Милановић, *Делфа Иванић. Заборављене успомене*, Београд: Еволута, 2015. За простор новоствorене Краљевине видети: *Сйоменица са I конїреса жена Краљевсшва Срба, Хрваша и Словенаца*, Београд, 1920, 12, 21, 22, 59-65; I. O. Gorenjak, *Opasne iluzije*, 71-72.

У првим послератним годинама женске организације различитог усмерења, од феминистичких до хуманитарних, своја очекивања и стратегије темељиле су на специфичном сећању на искуства и доприносе жена победи у рату и настанку нове државе (Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца). У процесу стварања разгранате мреже женских удружења, када су постојале наде и вера у демократизацију друштва а самим тим и промену положаја жена, представе о њиховим заслугама имале су значајну улогу. Формулисање програма, циљева рада и захтева бројних женских организација најчешће су полазили од већ обликованог сећања на ратне страхоте и улогу жена у њиховом превазилажењу. Ово је било опште место организација које су се залагале за женско право гласа (*Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* у Београду и Сарајеву, демократско удружење југословенских жена *Посестримство* у Загребу, 1919), за потпуну промену друштвено-економских односа (социјалдемократкиње/комунисткиње), као и организације која је тежила остваривању политичке, правне, економске и друштвене равноправности жена (*Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца*, 1919).[14]

Непосредно после рата нова држава била је земља политичких, економских, правних, верских и културних противуречности.[15] Сурова свакодневица у изузетно осетљивом друштву била је према искуствима и уверењима савременика делом производ и ратом поремећених „традиционалних

14 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, 1978, Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju; Lydija Sklevicky, „Karakteristike organizovanog delovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do II svetskog rata“ (I), *Polja – časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja 309 (1984),* 415-417. http://polja.rs/wp-content/uploads/2016/11/Polja-308-43-45.pdf; Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom; Ida Ograjšek Gorenjak, *нав дело*; радови у компаративним студијама и зборницима, нпр. Jelena Petrovic, „Društveno političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama“, у: *Jugoslovenski feminizmi*, ur. Jelena Petrović, Damir Arsenijević, *Pro Femina*, leto/jesen 2011, 2. specijalan broj, 59-80; Thomas Emmert, „Ženski pokret“: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s, у: *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav succesor states,* ur. Sabrina Remet, 33-49, University Park, Pa: The Pennsylvania State University Press, 1999; Ивана Пантелић, „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији“, *Књиженство*, часопис за студије књижевности, рода и културе, 2011, http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=17; Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за право гласа у Србији (Краљевини СХС)1918-1921“, *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, Ур. Александар Растовић, Миљан Милкић, Београд 2020, 285-299.

15 О томе опширније у: Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, књига прва, *Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд:Нолит, 1988; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (Поглед с краја века)*, Београд: Стубови културе, 1998; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Клио, 2013.

моралних вредности".[16] Феномени као што су проституција[17] и ванбрачно рођена деца добијали су све чешће простор у штампи, а најчешће у женским часописима. У најангажованијем феминистичком *Женском покрету*, од 1920. године гласилу *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*, у сваком броју објављују се текстови о овим појавама. У њима се истиче да се проблеми понижавајућег положаја проститутки или мајки ванбрачне деце неће решити државном интервенцијом, смањењем броја проститутки или изградњом „сигурних кућа", него базичном борбом жена за своја грађанска и политичка права. Женски покрет у Југославији био је у целом међуратном периоду јединствен (грађанско и комунистичко крило) у погледу потребе укидања јавних кућа и реглементације проституције којом су проститутке криминализоване и сматране извором заразе од полних болести. У овом часопису се помиње и лицемеран однос који у јавном дискурсу постоји према женској сексуалности.[18] Питање двоструких „моралних" стандарда у друштву често је постављано првих година излажења часописа[19], а захтев за променом стања уврштен је и у одлуке скупштине *Народноī женскоī савеза Срба, Хрвата и Словенаца* из 1923. године. Ово је било посебно важно у погледу положаја ванбрачних мајки и њихове деце, јер Српски грађански законик није предвиђао институцију утврђивања очинства. Захтев за „једним моралом" за мушкарце и жене био је тема јавних предавања у Београду и Новом Саду.[20] Проблем је био актуелан и у ширем контексту међународног женског покрета пре Првог светског рата. Тако је у оквиру *Међународноī женскоī савеша* (*International Council of Women*) радио *Комитеш за једнаке моралне сшандарде и шрīовину женама.*[21] У резолуцијама првих послератних конгреса *Међународне алијансе*

16 Алармантни примери о драматичном паду система вредности у Србији: жене се избацују из кућа и доводе младе девојке, родитељи имају децу у неким рударским местима само због 150 динара које добијају од управе рудника за свако рођено дете. T. Emmert, „'Ženski pokret': The Feminist Movement in Serbia in the 1920s", 45. О томе говоре и бројна дела послератне књижевности.

17 О проституцији у окупираном и поратном Београду: Светлана Стефановић, „Проституција, трговина белим робљем и сузбијање венеричних болести у Србији у 19. и првој половини 20. века", *800 īодина срūске медицине,* Београд: Српско лекарско друштво, 2018, 547-560; Jovana Knežević, „Prostitutes as a Threat to National' Honor in Habsburg Occupied Serbia during the Great War", *Journal of the History of Sexuality* 20, no. 1 (2011): 312-335.

18 Нпр. да је услед „ у рату измењене психе жена" повећан број женских брачних неверстава. *Женски īокреш*, бр. 4, април 1923.

19 Посебно у вези с трагичним догађајем самоубиства професорке и феминисткиње Ружице Стојановић. Тада су Паулина Лебл Албала, Зорка Каснар, Катарина Богдановић и Делфа Иванић објавиле ангажоване текстове о неравноправном положају жена и „двоструком моралу". (*Женски īокреш*, бр. 7; бр. 8, 1920. Погледати и текст Милеве Милојевић, „Један морал за жене и људе", *Женски īокреш*, св. 9 и 10, 1921, 275-286).

20 *Женски īокреш*, св. 9 и 10, 1921.

21 У њему је пред почетак рата Марија Милошевић заступала *Срūски народни женски савез.*

за право гласа жена (*International Alliance for Women's Suffrage*) ово питање је заузимало истакнуто место.[22]

Заштита права жена и деце била је у средишту интересовања и дефинисања захтева најзначајнијих женских организација у Србији и Југославији. *Народном женском савезу СХС*, који је настао на темељу предратног Српског народног женског савеза, приступило је приликом оснивања 1919. године неколико највећих предратних српских хуманитарних удружења жена: *Београдско друштво*, *Коло српских сестара*, *Јеврејско женско друштво*, *Материнско удружење*, *Друштво кнегиња Љубица*.[23] У послератним условима она су се бавила пружањем помоћи инвалидима, жртвама рата и ратној сирочади. [24] Стање на том плану било је алармантно: према статистичким подацима за 1923. годину у земљи је било 103.320 ратне сирочади, а 94.820 деце без икаквог старања. Државни програм заштите делимично је реализован посредством *Друштва за заштиту југословенске деце*, али је тај програм обухватио децу до њихове шеснаесте године, која су потом упућивана у поправне домове, заводе за присилан одгој и присилан рад. Женска популација која је у тим годинама остављена без старања била је, према мишљењу многих, изложена опасностима трговине белим робљем и проституције. Државна социјална политика у погледу положаја самохраних мајки, радница и њихове деце, проститутки и деликвената оштро је критикована у часопису *Женски покрет*. У тексту *О невољама наше деце* Драга Стефановић је навела да је дневно издвајано из буџета Министарства за социјалну политику 36 пара за сирочад у колонијама, породицама и приватним установама, а из буџета Министарства унутрашњих дела 27.40 динара за полицијске коње и 5.65 динара за полицијске псе.[25]

У првим послератним годинама у текстовима у *Женском покрету* осећао се јак критички замах и према другим државним политикама. Иако је целокупан женски покрет у новој држави заступао становиште политичке неутралности, његова оштрица је понекад задирала и у проблеме корупције заогрнуте интересима националне политике. Став о аполитичности постепено се мења средином двадесетих година после разочарања због неуспеха борбе за стицање

(Ана Столић, „Између национализма и интернационализма. Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата", *Историјски часопис*, књ. LXVII (2018), 311-340).

22 Report of Eighth Congress, Geneva, Switzerland, June 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 1920, као и на конгресу ове организације у Риму 1923, *Женски покрет,* св. 2, фебруар 1923.

23 *Савез* је до 1921. године окупио 205 женских организација из Краљевине СХС.

24 *Коло српских сестара* је 1919. године отворило *Инвалидски дом* у Београду у коме је било збринуто око 4000 ратних војних инвалида.

25 *Женски покрет*, св. 4, април 1924, 163-168; T. Emmert, „Ženski pokret": The Feminist Movement in Serbia in the 1920s, 40.

грађанских и политичких права жена.[26] На другој страни, хуманитарни циљеви рада бројних организација у саставу *Народног женског савеза СХС* указивали су на наставак предратне традиције активности жена у Краљевини Србији и другим деловима нове државе.[27] На првом конгресу *Савеза* 1919. године његова новоизабрана председница Даница Христић[28] је одмах на почетку свог обраћања истакла значај добротворног рада: „Не пролива се више крв, али су остале незалечене ране, не трули више војник у своме рову, али се дома није вратио дуго очекивани син, отац, муж, брат. Свуда, у породици, друштву и држави, настали су проломи које ваља попунити, поправити. Пред нама је огроман низ послова и дужности...“[29] Међу бројна правила и циљеве *Народног женског савеза СХС* уврштени су заштита деце и етичко питање.[30] На иницијативу Данице Христић почетком 1922. године у оквиру *Савеза* формира се *Секција за заштиту напуштене женске младежи*. Заштита деце и женске омладине била је главна тема на његовом Трећем конгресу у Љубљани 1922. године. Тада су реферате поднеле Даница Христић, Алојзија Штеби, Адела Милчиновић, Јованка Шиљак и Зорка Јанковић. Секција је од јуна 1924. године прерасла у самостално друштво *Заштита девојака*, односно *Друштво за заштиту девојака* са средиштем у Београду. Њиме је у наредне три године руководила Зорка Јанковић.[31]

Главни циљ *Друштва* био је да „морално и физички и материјално заштићава незбринуту женску младеж од 7 до 21 године без разлике у вери и

26 T. Emmert, *исто*, 43.

27 У Загребу је 1912. године основан покрет *Патронажа девојака* којим је управљала Тинка Шиловић. (Зорка Јанковић, „О палима“, *Жена и свет*, бр. 3, 1926, 8. Од 1927. године у Загребу ради *Друштво пријатеља младих девојака*. С. Стефановић, *нав. дело*, 557).

28 Даница Христић (1864-1923), председница *Српског народног женског савеза*, прва председница *Народног женског савеза СХС* (до 1921), хуманитарна радница која се највише бавила проблемима заштите деце, потпредседница *Друштва за заштиту југословенске деце*, изасланица *Народног одбора за заштиту југословенске деце* на Првом међународном конгресу заштите деце у Женеви 1919, потпредседница *Народног одбора за помоћ гладнима у Русији*, оснивачица *Друштва за заштиту девојака*.

29 *Споменица са I конгреса Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца* одржаног у Београду 21, 22 и 23. септембра 1919. г., Београд 1920, 7.

30 *Исто*, 121.

31 Зорка Јанковић (1870 – после 1933), хумантарна радница, преводилац, књижевница. Једна од оснивачица *Савеза Српкиња из Војводине и Хрватске*. Објављивала у *Бранковом колу* и часопису *Жена и свет*. Једна од сарадница на изради публикације *Српкиња, њезин живот и рад…*“ (Сарајево, 1913), ауторка монографије *Женско питање* (Нови Сад, 1911) и *Проблем Савеза* (Београд, 1926). Псеудоним Мира Великовецка. Српски биографски речник, књ. 4, главни уредник Чедомир Попов, Матица Српска, Нови Сад; Будућност, Нови Сад, 2009, 285; http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/zorka-jankovic

народности“.[32] У суштини, реч је о борби с последицама проституције, јер су њене жртве „првенствено женска деца“. Зато је оно руководило Склоништем за девојке у Београду, а његов пододбор у Славонској Пожеги водио је радионицу за обуку у женским занатима.[33] Друштво је рачунало на помоћ министарства социјалне политике и министарства здравља, али, како је Јанковићева навела, и на „женски емотивни и хумани капацитет“. Истицала је да жене могу доста да учине „као господари на приватном пољу рада, али могу врло мало као фактори у државним пословима“.[34] У позадини оваквог сувереног заузимања простора приватне сфере у оквиру које се исказује спремност да се поведе борба с појавом која је оцењена као друштвено зло, Јанковићева је најсажетије изнела суштину целокупног хуманитарног женског рада у прошлости и у савременом тренутку. Реч је о активностима жена које, наводно, нису спадале у домен политике, јер су се односиле на њихове улоге из области приписиваној приватној сфери иако је њихова делатност имала јавну функцију. Овај патријархални облик женског повезивања посебно би требало имати у виду када се он a priori повезује са еманципаторским деловањем.[35] У исто време, ово је још један аргумент у прилог тезе о порозности граница приватно/јавно, односно о томе да је подела на две одвојене сфере живота у модерном добу својеврсна идеолошка конструкција. Шире гледано, током 19. и у 20. веку у земљама у којима нису имале грађанска и политичка права, жене су стратешки користиле улоге из „приватне сфере“ (материнство, старање, васпитање деце, брига о слабима, старима и немоћнима) за јавно деловање и обликовање захтева за политичком, економском и друштвеном равноправношћу.

У овој фази истраживања о политикама женског покрета у првој деценији после Првог светског рата, сазнања о раду *Друштва за заштиту девојака* и његовим штићеницама заснована су првенствено на написима у штампи. Посебно место заузима серија текстова Зорке Јанковић у часопису *Жена и свет* из 1926. године коју је она насловила „О палима“, а у којима је под шифрованим идентитетима изнела случајеве из праксе овог удружења. Приче о скитњи, крађама, бекствима из прихватилишта, напаствовањима над младим девојкама, тужна су слика великог друштвеног проблема. Јанковићева постојеће стање првенствено види као непосредну последицу рата: „Деца нам се рађају и расту на пољуљаним породичним темељима. Отац или се није вратио из рата или се

32 З. Јанковић, „О палима“, *Жена и свет*, бр. 3, 1926, 8. Као званичан почетак рада *Друштва* Јанковићева је навела долазак у стан Данице Христић, седамнаестогодишње девојке која је затражила заштиту (20. јануар 1923); *Исто*, бр. 5, 14.

33 С. Стефановић, *нав. дело*, 556.

34 З. Јанковић, *нав. дело*, 8.

35 Jelena Petrovic, „Društveno političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama“, у: *Jugoslovenski feminizmi*, ur. Jelena Petrović, Damir Arsenijević, *Pro Femina*, leto/jesen 2011, 2. specijalan broj, 70.

вратио као инвалид или се отуђио од породице, мати остављена, неспремна за самоодржање, ударом збуњена, губи свест о својим дужностима. Понегде су обоје без крова, без зараде, без здравља, препуштају децу улици. Ту се напуштена деца гомилају, постају терет друштву. А друштво – за веће терете онеспособљено, овог се и не лаћа или га збаца."[36]

Ко је чинио свет „палих"? Значење ове речи у тадашњем колоквијалном говору везано је за девојчице, девојке и жене које су, често насилним путем, ступиле у сексуалне односе ван брака, остале у другом стању, родиле ванбрачну децу или их убиле („чедоморство" је било кривично дело).[37] Реч је најчешће о деци ратној сирочади, девојчицама које су услед сиромаштва, болести родитеља или алкохолизма у породици биле препуштене улици или, често само привремено, смештене у прихватилишта, код сродника или непознате породице као испомоћ. Њихова друштвена маргинализација, здравствено и емотивно пропадање најчешће је започињало насиљем које је над њима извршено. И када је случај био пријављен, процедура која је следила, од лекарског прегледа којим је утврђивано да ли су заражене полним болестима до даљег процесуирања, уколико не би дошле под заштиту *Друштва*, указује да су девојке биле под лупом институција моћи, али не и виновници догађаја. Бројни су случајеви да су се окретале скитњи, проституцији, крађама или су радиле као слушкиње, чак и као ниже службенице где су биле изложене малтретирању надређених.[38] Међу њима, проститутке су чиниле најнижи друштвени слој који је због двоструких стандарда у систему вредности држава у неким интервалима толерисала. Њихов пут до проституције био је углавном познат. Дешавало се и да, преварене од људи на које су се ослањале, почну да се баве проституцијом радећи као артисткиње, келнерице или собарице.[39] Показало се, као и свуда у свету, да укључивање полиције, лекара и спровођење многих принудних мера над девојкама најчешће није давало резултате. Анализирајући друштвено порекло и одговорност друштва за овакво стање, Јанковићева је ипак укључила и савремени медицински дискурс о наследним факторима девијантних друштвених понашања. Запитала је: „Шта рађа мати скитница, блудница нечисте крви? Какво је потомство оца пијанице, паралитичара?"[40]

Другу, потпуно засебну групацију угрожених чиниле су, према њеном мишљењу, неудате мајке и њихова ванбрачна деца. За њих нису постојали никакав утврђен систем нити законодавна процедура, осим кривичног гоњења у случајевима чедоморства, већ само општа друштвена стигматизација. Међу

36 „О палима", *Жена и свет*, бр. 5, 1926, 14.

37 *Исто*, бр. 4, 14.

38 *Исто*, бр. 5, 14; бр. 6, 16.

39 *Исто*, бр. 9, 21.

40 *Исто*, бр. 4, 14.

њима је издвојила две групе младих жена: оне које на сваки начин остају уз своју децу и у тешким поратним условима их одгајају и на оне које децу предају трећим лицима на старање и бригу.[41] Упоређујући друштвену, правну и материјалну позицију самохраних мајки, закључила је да је у одређеним ситуацијама положај проститутке био законски погоднији.

Примери које је описала у текстовима послужили су јој и као повод да се понове захтеви који су већ неколико деценија били познати у европском феминистичком дискурсу, да би убрзо након рата постали део програма и југословенског и српског женског покрета. Извештавајући о „палима“, Зорка Јанковић обавештава читатељке *Женскоī светa* који је био југословенски оријентисан елитистички часопис, али није имао ангажовану оштрицу часописа *Женски ūокреū*, о нимало лепим странама свакодневице. Она наглашава потребу доношења закона о аболицији проституције (укидања државно регулисане проституције што је једним делом већ уродило плодом јер су јавне куће укинуте у Србији и у Загребу), закона који би штитио мајке ванбрачног детета кроз процедуру утврђивања очинства, признавања детета и права на наслеђивање. Сматрала је да је посебно важно да ове мајке стекну право повратка на посао, да се не раздвајају на силу од деце, али и да се укине закон који је кажњавао чедоморство. На иницијативу *Друūтва за заūиūиту девојака* основан је национални комитет који је постао део *Међународноī удружења за сузбијање ūрīовине белим робљем*. Према извештају из 1925. године *Друūтво* је прихватило 88 девојака, а из претходних година имало је већ 213 штићеница. Успех у њиховом удаљавању са улице био је око 16%.[42]Посматрано шире, ови текстови пружају увид у механизме помоћу којих се репродукују стари родни обрасци о посебној, заштитничкој улози жене неговатељице, о постојању некаквог „природног“ емотивног разумевања *жена за жене* и о неопходности да оне преузму бригу о „палима“ у ситуацији када је држава заказала. Разматрајући особине и својства својих питомица, који су делом образовани током најранијег детињства, Јанковићева апелује на жене и њихову осећајност која би им омогућила да осете радости и туге бављења овим хуманитарним радом. Материнство као врхунска вредност, способност и капацитет жене и даље је високо позиционирано у аргументацији приликом постављања захтева за боље и праведније друштво.[43] Хуманитарни, неговатељички аспект рада био је према мишљењу различитих групација жена у Србији и Југославији важан због непостојања одговарајуће социјалне политике. Њиме су наглашаване традиционалне женске улоге у ситуацији када ова питања нису приоритет

41 *Исūо*, бр. 8, 13.

42 *Исūо*, бр. 6, 12.

43 *Исūо*, бр. 4, 14.

онима који заузимају позиције моћи.[44] Објављени подаци о успешности склањања са улица младих девојака од 16% указују да многи проблеми нису били у фокусу државне социјалне политике. Међутим, хуманитарни вид деловања био је за многе ангажоване жене у српском и југословенском женском покрету недовољан, застарео и контрапродуктиван. Схватање да је једино решење ових питања у остваривању потпуних легитимних позиција жена као грађанки и индивидуа делиле су поједине групе у женском покрету и мушкарци који су их подржавали.[45] Они су се залагали за активну и непосредну борбу за грађанска и политичка права и сматрали су да се добротворним радом чини само уступак држави. Поделе у оквиру *Народног женског савеза СХС* биле су због тога неминовне. Оставка његове председнице Данице Христић због изгласавања Резолуције Савеза о праву гласа жена 1921. године[46] била је само увод у будуће догађаје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Женски покрет. Орган Друштва за просвећивање жена и заштиту њених права, Београд, 1920-1924.

Жена и свет, Београд, бр. 3-9, 1926.

Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1920.

The International Woman suffrage alliance. Report of Eighth Congress, Geneva, Switzerland, June 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 1920, Munchester, 1920.

ЛИТЕРАТУРА:

Aftermaths the War. Women's Movement and Female Activists 1918-1923, I, Sharp end M. Stibbe (eds.), Leiden-Boston: Brill, 2011.

Behind the Lines: Gender and the Two World Wars, M. R. Higonnet, J. Janson, S. Michel, M. C. Weitz (eds.), 1987, New Haven: Yale University Press.

Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.

Бок, Гизела, *Жене у историји Европе*, Београд: Клио, 2005.

44 T. Emmert, „Ženski pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s", 46.

45 Ове појаве су биле врло блиске расколу у феминистичком обликовању захтева у послератној Европи између оних који су истицали апсолутна права жена као индивидуа и оних који су наглашавали њихову одговорност као мајки и радница према друштву. Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*, Beograd: Evoluta, 2016, 303.

46 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, 170. Можда је због тога *Друштво за заштиту девојака* одмах по званичном почетку рада тражило од Министарства социјалне политике да се исели канцеларија *Савеза* из куће коју су делили. *Женски покрет*, бр. 8, 1925.

Bokovoy, Melissa, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation 1912-1918", *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Nancy M. Wingfield and Maria Bucur (eds.), Bloomington: Indiana Unversity Press, 2006.

Gender and the Great War, Edited by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor, Oxford UPress, 2017.

Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe, Nancy M. Wingfield and Maria Bucur (eds.), Bloomington: Indiana Unversity Press, 2006.

Gorenjak Ograjšek, Ida, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Evropa, 2014.

Grayzel, Susan, *Women's Identities at Wars. Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, The Unversity of the North Carolina Press, 1999.

Димић, Љубодраг, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (Поглед с краја века)*, Београд: Стубови културе, 1998.

Emmert, Thomas, „'Ženski pokret': The Feminist Movement in Serbia in the 1920s", *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav succesor states,* ur. Sabrina Remet, University Park, Pa: The Pennsylvania State University Press, 1999, 33-49.

Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1978.

Kuhlman, Erika, *Reconstructing Patriarchy after the Great War. Women, Gender and Postwar Reconciliation between Nations*, New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Masculinities in politics and War. Gendering Modern History, S. Dudink, K. Hagemann, J. Tosh (eds.), Manchester: Manchester University Press, 2004

Милановић, Јасмина, *Делфа Иванић. Заборављене успомене*, Београд: Еволута, 2015.

Младеновић, Божица, Жена у Топличком устанку 1917. године, Београд : Социјална мисао, 1996.

Иста, „Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић од 1915. до 1918. године", *Теме XXXVIII*, бр. 2, Ниш, април-јун 2014, 723-732.

Ofen, Karen, *Evropski feminizmi 1700-1950. Politička istorija*, Beograd: Evoluta, 2016.

Ouditt, Sharon, *Fighting Forces, Writing women, Identity and Ideology in the First World War*, London: Routledge, 1994.

Петрановић, Бранко, *Историја Југославије*, књига прва, *Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд: Нолит, 1988

Petrović, Jelena, „Društveno političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama", *Jugoslovenski feminizmi*, ur. Jelena Petrović, Damir Arsenijević, *Pro Femina*, leto/jesen 2011, 2. specijalni broj, 59-80.

Sklevicky, Lydija, „Karakteristike organizovanog delovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do II svetskog rata" (I), *Polja – časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* 309 (1984), 415-417. http://polja.rs/wp-content/uploads/2016/11/Polja-308-43-45.pdf

Српкиње у служби отаџбини и народу за време Балканских ратова 1912. и 1913. године и за време Светског рата 1914-1920, Београд: Женска секција ФИДАК-а, 1933.

Стефановић, Светлана, „Проституција, трговина белим робљем и сузбијање венеричних болести у Србији у 19. и првој половини 20. века", *800 година српске медицине,* Београд: Српско лекарско друштво, 2018, 547-560.

Столић, Ана, „Између национализма и интернационализма. Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата“, *Историјски часопис*, књ. LXVII (2018), 311-340.

Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за право гласа у Србији (Краљевини СХС)1918-1921“, *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, Ур. Александар Растовић, Миљан Милкић, Београд 2020, 285-299.

Чалић, Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Клио, 2013.

Thebaud, Francoise, „The Great War and the Triumph of Sexual Division“, *A History of Women in the West,* 5, G. Duby, M. Perrot (Eds.), Harvard University Press, 1994, 23-74.

Ana STOLIĆ

”A ‘PROTECTOR’ IS EASIER TO FIND THAN PROTECTION“
The Consequences of the Great War and the Society for the Protection of Girls

Summary

Since the 1980s, the role of women in wartime voluntary humanitarian, medical and nursing missions or in factories, and particularly in managing and safeguarding the home front, has attracted the attention of historians, male and female alike, first in Western and then in (South-) Eastern Europe. In-depth analyses have shown that interpretations of the political and economic emancipation of women in post-war societies were part of a myth constructed with a view to restoring stability in war-devastated states and societies.

Shortly after the implementation of peace and the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918, Serbian society faced many political, economic, social and health problems. Besides major political changes and a degree of democratization, Serbian society was in a state of constant turmoil, confronted with the consequences of the conflict: poverty, hunger, diseases; many orphaned children; and a population and “moral” crisis. The expectations of many women’s organizations that their contribution to the war effort would be grounds enough for women to be able to achieve civil and political rights were not met by the Constitution of 1921. The traditional patterns of segregated and different social roles and positions of men and women remained dominant on the political scene, generating different policies as a result. This paper uses the activities of the Society for the Protection of Girls to analyse the positions of two groups of women: young girls from the margins of society who were in need of protection and aid in the challenging post-war period; and women who provided this aid in line with their ‘old’ and expected gendered role as caregivers. In a broader social context, the Society only dealt with the consequences of re-established gendered power relations in cases such as prostitution, extramarital pregnancies, illegitimate children, single mothers etc.

УДК: 000000000000

Биљана Б. ВУЧЕТИЋ

ОСВРТ НА РАД БОЛНИЦА АМЕРИЧКИХ ЖЕНА У СРБИЈИ КРАЈЕМ И НАКОН ВЕЛИКОГ РАТА

Сажетак: Циљ рада је да истражи оснивање, рад и значај хуманитарне организације америчких лекарки *Болница америчких жена (American Women's Hospitals)* на територији Србије у периоду од 1918. до 1922. године. Ова тема до сада није била предмет целовитог истраживања. Рад је настао углавном на изворима америчке провенијенције, извештајима, мемоарима и фотографијама. Преглед деловања Болница америчких жена дат је по хронолошком принципу. Неоспорна је чињеница да су крајем и након Првог светског рата америчке лекарке пружиле Србији значајну помоћ у лечењу и едукацији цивилног становништва, посебно жена и деце, као и у организовању програма здравствене, дечије и социјалне заштите.

Кључне речи: *Болнице америчких жена*, САД, Србија, Розали Мортон, Ета Грej.

У тренутку када су Сједињене Државе ушле у рат, у априлу 1917. године, мање од шест процената укупног броја америчких лекара чиниле су жене. Многе од њих су се добровољно пријавиле за службу у војним медицинским јединицама, али нису биле примљене у Резервни армијски медицински корпус.[1] На годишњем састанку Медицинске женске националне асоцијације (Medical Women's National Association), у јуну 1917. године, чланице су се сложиле да морају активно да се укључе у ратне напоре, па су основале Комитет за ратну службу са задатком да региструју жене медицинске раднике, сакупе средства и организују добровољне јединице за одлазак у Европу.

Кроз само неколико недеља Комитет је преименован у Болнице америчких жена (American Women's Hospitals), по угледу на Болнице шкотских жена, хуманитарну организацију шкотских лекарки које су збрињавале и лечиле рањене и болесне на европским ратиштима.[2]

1 Ellen S. More, „The American Medical Women's Association and the role of the woman physician, 1915-1990", *Journal of American Medical Women's Association 45* (5) (1990): 165-180.

2 До данас не постоји целовита монографија о Болницама америчких жена. Спорадични подаци се

За разлику од медицинских сестара, Министарство рата САД није дозвољавало регрутацију лекарки у регуларне војне медицинске јединице. Међутим, оне су проналазиле друге начине да се баве медицинском професијом у рату. Неке су се ангажовале као цивили при америчкој војсци или у оквиру француске армије, док су неке приступиле Америчком Црвеном крсту (АЦК). Међу њима се нашла Розали Мортон, једна од првих жена-хирурга ангажованих на Универзитету Колумбија.[3] Докторка Мортон је добила детаљна обавештења о стању у Србији од својих колега из Санитарне комисије АЦК, који су имали запажену улогу у сузбијању епидемије тифуса 1915. године.[4]

Пошто се прикључила Америчком Црвеном крсту, именована је за специјалног комесара и послата у Европу да преко Париза допреми шездесет сандука опреме и потрепштина у Македонију.[5] Током шестомесечног обиласка Солунског фронта, Розали Мортон се детаљно упознала са устројством пољских болница, посебно Болница шкотских жена. Лично и професионално дубоко је потресла судбина Србије, па се у САД вратила са идејом да организује преко потребну медицинску помоћ српским војницима и избеглицама. На већ поменутом састанку Медицинске женске националне асоцијације у јуну 1917. Розали Мортон је одржала предавање о својим искуствима са фронта и улози британских и шкотских лекарки у рату. Управо на иницијативу др Мортон осмишљен је програм Болница америчких жена у Европи, а она је избрана за

могу наћи у: Lettie Gavin, *American Women in World War I : They Also Served*, Niwot: University Press of Colorado, 1997; Kimberley Jensen, *Mobilizing Minerva, American Women in the First World War*, Chicago: University of Illinois Press, 2008; Ellen S. More, *Restoring the Balance: Women Physicians and the Profession of Medicine 1850-1995,* Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 2009. Кратак историјат организације налази се на сајту Америчке женске медицинске асоцијације: American Women's Hospitals Service, https://www.amwa-doc.org/our-work/american-womens-hospital-services/ (7. 10. 2018), а грађа се чува у Архиву Медицинског факултета универзитета Дрексел у Филаделфији: American Women's Hospitals records, Drexel University College of Medicine Archives.

3 Rosalie Slaughter Morton (1876-1968) је дипломирала медицину на Женском медицинском факултету Пенсилваније. Специјализирала је гинекологију у Њујорку, где је засновала приватну праксу. Била је прва жена хирург која је постала део факултетског колегијума на Универзитету Колумбија. После боравка на Солунском фронту 1916. године, придружила се Медицинској женској националној асоцијацији, у којој је изабрана за председавајућу Ратног комитета. Залагала се за подједнако признавање мушких и женских лекара у ратној служби. После рата се усмерила ка заштити јавног здравља, верујући у моћ едукације. Своју наклоност према Србији наставила је да испољава залажући се за школовање српске омладине кроз Међународни српски образовни комитет. За своје хуманитарне заслуге одликована је орденом Св. Саве (1916), медаљом Српског Црвеног крста (1918), француском Медаљом части (1922) и америчком Медаљом ветарана, Ellen S. More, "A Certain Restless Ambition": Women Physicians and World War I "*American Quarterly 41 (4)* (1989): 640. http://www.jstor.org/stable/2713096 (23. 11. 2015); Dr. Rosalie Slaughter Morton, https://www.amwa-doc.org/wwibios/dr-rosalie-slaughter-morton/ (3. 9. 2019).

4 Rosalie Slaughter Morton, *A Woman Surgeon, The Life and Work of Rosalie Slaughter Morton***,** New York: Frederick A. Stokes Company, 1937, 214; Биљана Вучетић, „Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године", *Глас CDXXVIII САНУ*, *Одељење историјских наука 18* (2018): 461-475.

5 R. S. Morton, *A Woman Surgeon*, 215.

председавајућу организације. У том својству отпочела је кампању за отварање медицинских центара у Европи у којима би биле ангажоване искључиво америчке лекарке.[6]

Розали Мортон (лево) и Ен Морган

Подстрек Болницама америчких жена дао је 1917. године комесар Америчког Црвеног крста за Србију, Корденио Северанс (Cordenio Severance), увидевши потребу за лекаркама које би помагале женама и деци. Прве лекарке у униформама Болница америчких жена биле су Реџина Флад Кис (Regina Flood Keyes) и Франсис Мејбел Флад (Frances Mabel Flood) које су у децембру 1917. ступиле на дужност при Америчком Црвеном крсту на Солунском фронту.[7] Оне су организовале болницу у Водени (данас Едеса), граду са 6.000 становника, у коме је тада обитавало 16.000 избеглица.

Реџина Флад Кис стигла је у Водену без икаквих залиха, јер је транспорт у Медитерану био отежан. Срби су жељно очекивали да стигне теретњак који је превозио пољопривредни материјал и механизацију, помоћ Америчког Црвеног крста. Снабдевање се одвијало нередовно, па је морало да се импровизује. С обзиром да није постојала одговарајућа зграда, болница у Водени смештена је у некадашњу турску школу. Зграда је прекречена, опремљена водоводном инсталацијом и опремљена са 50 кревета. Операциони сто је направио месни

6 E. S. More, *"A Certain Restless Ambition"*, 641.

7 Историографија се делимично бавила оснивањем Америчких женских болница на територији Србије: Josimovska, Verica, „Volunteer medical mission "American Women's Hospitals" in Macedonia and Kosovo during and immediately (after) the Great War", *IMJM Medicus 20 (2)* (2015) 292-302; Josimovska, Verica, „Hospitals on the territory of Vardar Macedonia as part of Serbia during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia (1918-1941)", *Vojnosanitetski pregled 74* (10) (2017): 997-1003; Paunović, Petar, Josimovska, Verica, „Prve zdravstvene ustanove na oslobođenoj teritoriji za vreme Solunskog fronta", *Timočki medicinski glasnik 39* (*3)* (2014): 142-146.

столар, а хируршки материјал је прокуваван у кухињи, све док др Кис није успела да позајми стерилизатор из једне од британских болница.[8]

Експедиција Америчког Црвеног крста која је отишла у Сирију, оставила је неке медицинске потрепштине (лекове, газу и вату) у Солуну, али то није било довољно за несметан рад др Кис у Водени. Она је обављала веће хируршке интервенције бар три пута недељно и то абдоминалну хирургију, операције слепог црева, киле, ране нанете оружјем и друго. Мејбл Флад је водила општу праксу. У оквиру болнице постојао је диспанзер у коме је током 1918. обављано око 3.000 интервенција месечно, док су места у болници била резервисана само за најтеже случајеве.[9]

Рецина Флад Кис (лево) и Мејбел Флад (десно) у болници у Битољу

Лекарке су обилазиле домове избеглица и дневно примале од 60 до 75 пацијената, без обзира да ли су у питању српски или савезнички војници, мушкарци, жене или деца. Докторке Кис и Флад нису имале војни чин, што им је отежавало положај у војном окружењу, јер су увек биле последње у реду за следовања. Један српски лекар се чудио што их је њихова држава послала тако далеко без чина, јер су британске лекарке имале чинове капетана или мајора.[10] У последњој офанзиви на Солунском фронту Рецина Кис је волонтирала у

8 „American Women's Hospital of the American Red Cross at Vodena", *American Women's Hospitals, and Medical Women's National Association (U.S.) War Service Committee Bulletin I (1)* (1918): 10 (даље: *Bulletin*); V. Josimovska, *Volunteer medical mission*, 293-294.

9 Esther Pohl Lovejoy, *Certain Samartitans*, New York: The Macmillan Company, 1927, 37.

10 „American Women's Hospital of the American Red Cross at Vodena", *Bulletin I (1)* (1918): 11.

француској мобилној амбулантној јединици 17. дивизије код Доброг Поља. Лечила је подједнако француске, немачке, бугарске и српске официре и војнике. Била је изненађена како су српски лекари и медицинске сестре поступали са заробљеницима, јер нису правили никакве разлике међу рањеницима.[11]

Након првих неколико месеци рада, једини већи успех Болнице америчких жена било је отварање болнице у Водени. Озбиљну потешкоћу представљало је оклевање Америчког Црвеног крста за озбиљнијом подршком, јер су Болнице америчких жена имале узор у Болницама шкотских жена које су, пак, сматране сифражеткињама.[12] Ове организације формално су се повезале тек 21. јуна 1918. године. Болнице америчких жена су имале своје униформе, али су означаване као јединице Америчког Црвеног крста, са истим правама и обавезама као припадници АЦК у иностранству.[13] Извршни одбор БАЖ је тек у октобру 1918. сакупио довољно средстава да покрије плате лекарки и део трошкова болнице у Водени. Сума од 25.000 долара уплаћена је Америчком Црвеном крсту, са назнаком *За Болницу америчких жена Америчкоī Црвеноī крста у Водени*.[14]

Бројни ратни заробљеници, српски војници и цивили, вратили су се из Бугарске заражени тифусом, па се у децембру 1918. појавила велика потреба да се БАЖ премести у Битољ.[15] Реџина Кис је у разрушеном граду пронашла објекат који јој се учинио у добром стању. Амерички Црвени крст уложио је 5.000 долара у оправку зграде у којој је некада била смештена турска администрација и њено претварање у болницу. Била је то бела двоспратна зграда са много прозора која је гледала на три улице од којих је једна била главна. Улазило се кроз пространо унутрашње двориште у којем су чекали пацијенти. Америчке лекарке биле су сведоци страшних последица рата. Вијале су изгладнеле војнике, налик аветима, и децу без крова над главом. Србију су прозвале „земљом сирочади." Није било лако ни увести нова хигијенска правила за све пацијенте: купање и истребљивање инсеката.[16] Ипак, Реџина Кис је са одушевљењем написала: „Зачудићете се какав успех имамо у земљи у којој жене још нису достигле положај какав имају у Америци. Мој одговор је, сјајан."[17]

11 „The American Women's Hospital of the American Red Cross at Pristina, Serbia", *Bulletin I (2)* (1919): 39.

12 E. S. More, *"A Certain Restless Ambition"*, 646.

13 Прва опремљена јединица Болница америчких жена отворена је у јулу 1918. у месту Лузанси у Француској, „The American Women's Hospitals", *Bulletin I (1)* (1918): 3-4.

14 Esther Pohl Lovejoy, *Women physicians and surgeons, National and international organizations. Twenty years with the American Women's Hospitals, A Review*, Livingston N.Y : The Livingston press, 1939, 69.

15 „The American Women's Hospital of the American Red Cross at Monastir, Serbia", *Bulletin I (3)* (1919): 20; P. Paunović, V. Josimovska, *нав. дело*,142-146; V. Josimovska, *Volunteer medical mission*, 295.

16 Rose Wilder Lane, „Out of the East Christ Came", *Good Housekeeping 69 (5)* (1919), 85; Биљана Вучетић, „Out of the East Christ Came": Serbia in the Eyes of American Women during the Great War", *Историјски часопис LXVI* (2017): 437-451.

17 „The American Women's Hospital of the American Red Cross at Monastir, Serbia", *Bulletin I (3)* (1919): 20.

Болница америчких жена у Битољу

Почетком 1919. званичници из Београда замолили су Болнице америчких жена за помоћ у виду десет лекарки и три зубарке. Убрзо су БАЖ упутиле испомоћ Црвеном крсту у виду јединице која је, предвођена Дором Баумен (Dora Bowman), специјалистом гинекологије, испловила ка Србији 15. фебруара 1919. године.[18] У „српској" јединици су се налазиле и Марџори Барнам (Marjorie Burnham), специјалиста за женске и дечије болести, Кетрин Кук (Katherine Cook) и Нел Бартрам (Nell Bartram), специјалисте неурологије, Мери Елиот (Mary Elliott) и Џералдин Вотсон (Geraldine Watson), специјалисте анестезиологије, Мерион Стивенс (Marion Stevens) и Мери Хиндман (Marie Hyndman), стоматолози, Лулу Хант Питерс (Lulu Hunt Peters), лекарка са репутацијом из области дијететике, и Алберта Грин (Alberta Greene) као будући менаџер болнице.

Средином 1919. године за директорку Болница америчких жена у Србији постављена је Ета Греј (Etta Gray), председница Медицинске женске националне асоцијације. Стигавши у Битољ, др Греј се одушевила радом докторки Кис и Флад и њиховом болницом. Тамо се задржала два дана и за то време је сазнала све о раду болница у Србији. „Др Кис је доказала да је могуће водити болницу без бројног и скупо плаћеног америчког особља. Има болницу са 60 кревета и може да се побрине за око 65-70 пацијената, ако постави пољске кревете у центар одељења. Она води диспанзер у ком прегледа око 3.000 људи месечно. Сав посао обавља са др Флад и једном медицинском сестром. Сви остали помоћници су Срби, које плаћа минимално у односу на то колико би морала

18 „The American Women's Hospital Unit of the American Red Cross in Serbia", *Bulletin I (3)* (1919): 23.

да плати помоћ у Америци, а истовремено их учи како се ради", извештавала је Ета Грej.[19] Она је посматрала рад у диспанзеру и на болничким одељењима и закључила да су Срби које је обучила др Кис изузетно ефикасни, а нарочито један асистент који је обављао превијања, давао анестезију и припомагао током операција. Америчка медицинска сестра је надгледала рад на одељењима и обучавала младе српске болничарке и болничке помоћнике.

Јединица Болница америчких жена предвођена Дором Баумен

Ета Грej се веома радовала што се сва средства прикупљена за бригу о Србима заиста тако и троше и стижу директно на циљ. На уласку у битољску болницу пацијенти су морали да се окупају и истрљају керозином. Добијали су чисту одећу и постељину. Болница је била чиста, без мириса и буба, па је названа „Балканском болницом без мува" (Flyless Hospital of the Balkans). Наиме, Рецина Кис се досетила да на улазу у болничку зграду постави дупла врата са мрежама против инсеката. На вратима се на свака два сата смењивао по један пацијент са великом четком којом је чистио од мува сваког ко улази у болницу. Био је то начин својеврсне превенције од трахоме, узрочника слепила, опасне заразе коју је преносила мува.[20] У фебруару 1920. Рецина Кис је морала да оде у САД, а убрзо за њом Битољ је напустила и др Мејбел Флад, па је болница прешла у руке локалне управе.[21]

19 Esther Pohl Lovejoy, „American Women Physicians in Serbia", *Medical Woman's Journal 27 (2)* (1920): 49.

20 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 50.

21 „Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee, April 22, 1920", *Medical Woman's*

У писму Комитету Медицинске женске националне асоцијације од 15. новембра 1919. др Грej је описала тешкоће са којима се сусрела приликом оснивања болнице у Велесу. Добила је велику количину робе и опреме од Црвеног крста, али је скоро нерешив проблем представљао транспорт, јер су пруге у Србији биле уништене, путеви непроходни, а једино успешно превозно средство била је воловска запрега. Ета Грej је успела да у Београду постигне договор са министрима здравља, војске и саобраћаја, па се са залихама упутила у Велес 16. новембра 1919. године. Материјал је спакован у четири теретна вагона, док се у петом налазио аутомобил. Особље америчке мисије сачињавали су преводилац са супругом и три српска војника који су говорили енглески. АЦК је у октобру у Србију испоручио 36 вагона различитих потрепштина, од којих је Ета Грej узела најпотребније: кинин, сантонин, гумене рукавице, хируршке игле и конац, жицу, антитетанус вакцине, термометре и друге ствари које нису биле кабасте. Преко Чехословачке комисије у Београду набавила је 800 чаршава, 500 јастучница, 500 ознака за болничке кревете и велику количину завоја. Енглеска мисија је за болницу у Велесу поклонила посуђе, каду, корпе и шатор. Српска влада јој је уступила 300 болничких кревета и вагон пун разног намештаја. Превоз је такође био бесплатан, а железнички службеници изузетно предусретљиви.[22]

Сведочење о болници у Велесу оставила је Лаура Мајерс (Laura Meyers), лекарка која се спремно одазвала на позив Ете Грej да учествује у медицинској јединици. Крајем новембра 1919. допутовала је у Велес где је затекла Ету Грej како припрема усељење болнице у зграду без прозора. Др Мајерс се прикључила рачишћавању куће, заједно још са две лекарке, једном медицинском сестром, асистентом и три српска младића који су на Солунски фронт стигли као амерички добровољци. Душеке су пунили сламом, уместо тепиха су поставили ћебад, а намештај су добили од локалних власти. „Нико се није устезао да обавља све могуће послове. Тако је на примеру Болнице америчких жена у Србији потврђена теза да прави тест интелигенције представља способност адаптације у околину. Докторка Грej има мото 'Препреке се морају превазићи'", писала је Лаура Мајерс.[23] Болница америчких жена у Велесу отворила је врата 10. децембра, када је почео да ради диспанзер за пријем осакаћених, хромих и слепих пацијената. Током три месеца кроз диспанзер је прошло преко 8.000 случајева. Амерички Црвени крст надокнадио је несташицу основних медикамената, а Српски потпорни комитет је организовао позајмицу 15 болничких кревета из Скопске војне болнице.[24]

Journal 27 (1920): 143.

22 „Reconstrucion Work in Serbia Hospitals Being Established by A. W. H.", *Medical Woman's Journal 27* (1920): 17-19.

23 „Report of Laura T. Meyers M.D.", *Medical Woman's Journal 27* (1920): 149.

24 Болница у Велесу званично је почела да ради 18. фебруара 1920. године. *Report of Laura T. Meyers*, 149.

A PARTY AT VELES, SERBIA

Dr. Gray (1), Dr. Ridout (2), Dr. Bercea (3), Miss Frost (4), Mrs. Harrison (5), Princess Tatiana Volkonsky (6), and other Nurses, Entertaining Commissioners at the A.W.H. Personnel House.

Особље Болнице америчких жена у Велесу

У децембру 1919. Ета Грej је известила председништво Болница америчких жена да никада није видела толики број запуштених чирева, увећаних лимфних жлезда, инфекција руку и страшних очних болести, стања која су могла бити излечена да су уочена на време. Знатан број оболелих била су деца, углавном неухрањена.[25] Стога је, у сарадњи са српским властима, др Грej одлучила да у згради некадашње Војне болнице организује дечију болницу која је могла да прими пар стотина малишана.[26]

Болнице америчких жена су у Велесу организовале и дечју мензу са боновима за три оброка. На тај начин су спречавале да храну намењену деци поједу одрасли чланови породице. Изузетно хладна зима није помагала америчким болничаркама. Недостатак одговарајуће одеће приморавао је људе да носе све што имају, па није било чудно што се тифус поново појавио. У марту 1920. у велеској болници организован је курс за обуку медицинских сестара, пажљиво одабраних међу најбољим ученицама. Школом је руководила Луси

25 E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 49-51; Елена Јосимовска, Верица Јосимовска, „Социјалноздравствена заштита деце на територији данашње Македоније у годинама непосредно иза Великог рата", у: *Историја фармације, ветерине и народна здравствена култура,* Зборник радова са V научностручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару, ур. Надежда Петровић, Зајечар: „Историјски архив Тимочка крајина", 2014, 219-227; V. Josimovska, *Volunteer medical mission*, 296.

26 Пре него што је Америчка мисија напустила Велес, 27. августа 1922. године, извршена је предаја болнице надлежнима на локалном нивоу (др Антун Саco). Verica Josimovska, „Hospitals on the territory of Vardar Macedonia as part of Serbia during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia (1918-1941)", *Vojnosanitetski pregled 74* (10) (2017): 997-1003.

Морхаус (Lucy Morhous), дипломирана медицинска сестра из Чикага.[27]

Естер Лавџој

У јуну 1919. за председавајућу Извршног одбора Болница америчких жена изабрана је Естер Пол Лавџој.[28] Она је већ следећег месеца, у сарадњи са „Српским удружењем за заштиту деце" из Америке (Српски потпорни комитет), учествовала у отпремању јединице у којој су се налазиле докторке Кејвен (Evangeline Caven), Ридаут (Lilla Ridout), Берсија (Mary Bercea) и Клајнмен (Elizabeth Kleinman). Комесар Српског потпорног комитета, Вилијам Доерти (William J. Doherty), извештавао је о проблемима на терену. Наиме, у Чачку је српска влада предала америчким хуманитарцима на коришћење велику зграду, довољну за смештај око две стотине деце, али се објекат налазио у ужасном стању, у прашини и прљавштини и без икакве опреме и намештаја.[29] Лекарке БАЖ су преузеле организацију чим су стигле у Чачак. Лила Ридаут је ангажовала групу бугарских ратних заробљеника да очисте и спреме зграду за мале пацијенте. Према Доертијевим речима, Еванђелина Кејвен је била неуморни радник, пуна маште и веома заинтересована за све што дотакне. Посветила се тријажи и одабиру

27 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 51.

28 Esther Pohl Lovejoy (1869-1967), лекар, сифражеткиња и јавни радник, дипломирала је на Медицинском факултету Универзитета Орегон 1894 године. У Портланду је почела да се бави пословима здравствене заштите и јавним здрављем као прва жена која је заузела положај градског здравственог инспектора (1907-1909). Истовремено је била велики борац за права жена и оснивач лиге сифражеткиња Everybody's Equal. После велике победе 1912. године, када су жене Орегона добиле бирачко право, ангажовала се на националном нивоу. Налазила се на челу Болница америчких жена од 1919. све до смрти 1967. године и за то време се бавила хуманитарним радом и реформама јавног здравља и здравствене заштите у 28 земаља. Kimberly Jensen, Esther Clayson Pohl Lovejoy (1869-1967), https://oregonencyclopedia.org/articles/lovejoy_esther_clayson_pohl_1869_1967_

29 *Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee*, 142.

Лила Ридаут, Еванђелина Кејвен и Елизабет Клајнмен

деце за карантин, посматрање или лечење. Сем тога, надзирала је одржавање просторија и личну хигијену штићеника.[30]

Докторка Кејвен је боравила годину дана у Чачку и за то време је покренула програм социјалне заштите деце, организовала бригу о новорођенчади и лично позивала децу и жене из града и околине да дођу у диспанзер, држала часове елементарне хигијене и кућне неге за жене, обављала посете болесној деци у граду и околини и старала се о допунској исхрани за потхрањену школску децу.[31] Лекарке БАЖ су током године примиле 25.303 болесника, од којих су 14.146 била деца. Пацијенти су долазили на воловским запрегама, сатима путујући до лекара. О додатној исхрани деце и сирочади бринуо се бугарски војник, ратни заробљеник, који је служио као кувар у бугарској војсци. Еванђелина Кејвен се често питала да ли је осећао одговорност према сирочићима, за чију су судбину били одговорни његови сународници. Она је сматрала да су БАЖ постигле изузетан успех у Србији и да њихов посао у Србији, Јерменији и Русији не би требало да се оконча.[32] Према Доертијевом сведочењу, др Кејвен је била толико омиљена да није могла да се креће улицама Чачка, јер су је пратила деца и жене, исказујући своју захвалност и љубећи јој руку, што је њу веома збуњивало.[33]

30 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 45.

31 E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 42.

32 „Serbia a Real Country", *Medical Woman's Journal 29* (1922): 61-62.

33 E. P. Lovejoy, *American Women Physicians*, 46.

Алис Барлоу Браун испловила је из Њујорка за Србију 8. децембра 1919. са циљем да преузме управу над болницом у Приштини.[34] Рад приштинске болнице био је специфичан. У граду је избила епидемија венеричних болести, па је уследила брза реакције Ете Грej која се побринула да зараженим женама обезбеди терапију медикаментима.[35] С обзиром да је Приштина била војни центар, српска Влада је у интересу „моралне чистоте и физичког здравља" одлучила да сакупи и излечи проститутке заражене венеричним болестима. Избор је пао на Болнице америчких жена, јер се сматрало да ће се посветити том деликатном задатку на начин који неће узнемирити заједницу. Алис Барлоу Браун је преузела одељење педијатрије, док су Ирени Тонјазини (Irene Tognazzini) поверени хирургија и рад са пацијентима оболелим од венеричних болести. Америчке лекарке су једном недељно посећивале диспанзер у Подујеву у ком се лечило од хиљаду до три хиљаде случајева месечно.[36]

Хејзел Дел Бонес (Hazel Dell Bonness), последња директорка Јединице 1 БАЖ у Француској, допутовала је у Велес у марту 1920. године. Са изненађењем и одушевљењем је описала рад Ете Грej у изузетно тешким условима. Установила је да се високи стандарди које су БАЖ успоставиле у Француској поштују и у Србији.[37] Према подацима Ете Грej, објављеним у мају 1920, у току шестомесечног рада кроз болницу у Велесу прошло је 16.000 пацијената. Приштинска амбуланта је примала стотинак болесника дневно, а диспанзер у Подујеву око двеста случајева месечно. Моторном медицинском службом руководила је докторка Елен Кавер (Ellen Cover), која је истовремено била надлежна и за амбуланте у Гњилану, Подујеву, Грачаници и Урошевцу.[38] Болница америчких жена у Прилепу била је релативно мала, али је радила веома добро. Њом је од 1919. године управљала Лила Ридаут, а од 1921. Маргарит Вајт (Marguerite White), једна од малобројних специјалиста хирургије. Србији су били неопходни хирурзи, посебно због великог броја пацијената са хернијама, обољењем које је било излечиво, али је односило људске животе услед недостатка одговарајуће медицинске помоћи. Америчке лекарке у Прилепу (др Вајт) и Приштини (др Тонјазини) забележиле су и знатан број деце са каменом у бешици. У Гњилану је организован диспанзер, под управом шкотске медицинске сестре Норе Холвеј (Nora Hollway), која је једина могла несметано да се креће по околним селима,

34 Alice Barlow Brown (1868-1957) је дипломирала на Медицинском факултету Универзитета Раш у Чикагу. После 20 године медицинске службе и активне улоге у женском покрету у Илиноису, придружила се Болницама америчких жена и 1917. године добровољно упутила у Француску. Свој хуманитарни рад наставила је у Србији од 1919. и Кини од 1923. године. У САД се вратила 1943, пошто је неко време провела у јапанском заробљеништву.

35 „Summary of Work of Year", *Medical Woman's Journal 27* (1920): 102.

36 *Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee*, 143-144.

37 *Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee*, 146.

38 E. P. Lovejoy, *Women physicians and surgeons*, 76.

јер је нису нападали „албански бандити“ из планина.[39]

Међу првима који су се обратили америчким лекаркама за помоћ били су пацијенти који болују од очних болести. Инфективне очне болести и катаракта изазивале су слепило код већег броја људи, посебно старијих. Стога су Болнице америчких жена послале у Велес специјалисту офталмологије Мај Стаут (May Stout) за коју се причало да изводи чуда. У периоду од 1920. до 1922. године обавила је преко хиљаду корекција очних поремећаја и вратила вид пацијентима који су боловали од катаракте, а било их је преко четири стотине.[40] У Велесу је радила и зубна амбуланта у којој је Мери Берсија изводила различите стоматолошке интервенције, од хигијенских до козметолошких.[41]

У лето 1921. године Естер Лавџој је обишла болнице под управом БАЖ у Европи, посетивши Лондон, Париз, Београд и Цариград. Уверила се у изузетну сарадњу са Америчким Црвеним крстом који им је највише помагао у набавци болничке опреме, лекова и других медицинских средстава. У октобру исте године, у извештају Извршном одбору БАЖ др Лавџој је навела да је Америчка потпорна администрација обезбедила Болницама америчких жена у Србији зимску одећу за 24.000 деце. Прва пошиљка кренула је из Њујорка десетог, а друга 27. августа 1921. године.[42]

Срби – повратници из бугарског заробљеништва испред прихватне станице Америчког Црвеног крста у Чачку

39 Esther Lovejoy, „A Report to the Executive Board of the A. W. H.“, *Medical Woman's Journal 28* (1921): 248-249.

40 E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 66, 68.

41 Antoinette Russell, „Special Message to American Medical Women“, *Medical Woman's Journal 28* (1921): 143; E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, 67.

42 E. Lovejoy, *American Women's Hospitals*, 246.

Естер Пол Лавџој била је задовољна колико су Болнице америчких жена учиниле за будућност Србије: „Напредак било које земље прилично сигурно указује на положај њених жена и мишљења сам да би јак феминистички покрет био од велике помоћи у Србији и у Малој Азији. Премда су Болнице америчких жена потпорна организација, чињеница да је воде искључиво жене даје јој посебну вредност са феминистичке тачке гледишта, а присуство и статус америчког особља представља инспирацију за домаће девојке." Закључила је да су српске девојке које су имале прилику да се нађу у контакту са Болницама америчких жена развиле независан дух.[43]

Рад Болница америчких жена на територији Србије отпочео је у децембру 1918, а завршен је 1934. године. У том периоду отворено је шест болница. Болница америчких жена АЦК у Битољу располагала је са 60 кревета и радила је од 1918. до 1920. године. Општа болница у Велесу имала је 50 кревета и радила је у периоду од 1919. до 1922, док је Дечија болница са 150 кревета радила до 1924. године. Опште болнице у Приштини и Струмици припадале су БАЖ од 1920. до 1921. године и располагале су са 60, односно 50 кревета. Општа болница у Прилепу имала је капацитет 45 кревета и у њој су лекарке БАЖ биле активне од 1920. до 1922. године. Осим болница, лекарке Болница америчких жена организовале су диспанзере и амбуланте и то: општу праксу и хируршку амбуланту у Битољу, општу праксу и хируршку, дечију, очну и зубну амбуланту у Велесу, општу праксу и очну амбуланту у Прилепу и Струмици, општу праксу и хируршку и венеролошку амбуланту у Приштини и диспанзере у Феризовићу (Урошевац), Гњилану, Грачаници и Подујеву.[44] Општа болница у Велесу предата је локалним властима 1922, а Дечија 1924 године. Надлежним властима предате су и болнице у Прилепу и Приштини, док је болница у Струмици изгорела. Од донације које су БАЖ сакупиле за помоћ Србији, 1927. године у Скопској болници сграђено је Дечије одељење које је радило све до 1934. године.[45]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Lane, Rose Wilder, „Out of the East Christ Came", *Good Housekeeping 69 (5)* (1919) 38, 152-161.

Lovejoy, Esther, „A Report to the Executive Board of the A. W. H.", *Medical Woman's Journal28* (1921): 246-251.

Lovejoy, Esther Pohl, „American Women Physicians in Serbia", *Medical Woman's Journal 27(2)* (1920): 44-51.

43 Esther Lovejoy, „A Report to the Executive Board of the A. W. H.", *Medical Woman's Journal 28* (1921): 251.

44 E. P. Lovejoy, *Women physicians and surgeons,* 230.

45 Исто, 83.

Lovejoy, Esther Pohl, *Certain Samartitans*, New York: The Macmillan Company, 1927.

Morton, Rosalie Slaughter, *A Woman Surgeon, The Life and Work of Rosalie Slaughter Morton*, New York: Frederick A. Stokes Company, 1937.

„Report of American Women's Hospitals Reconstruction Committee, April 22, 1920", *Medical Woman's Journal27* (1920): 142-147.

„Report of Laura T. Meyers M. D.", *Medical Woman's Journal27* (1920): 149-151.

„Reconstrucion Work in Serbia Hospitals Being Established by A. W. H.", *Medical Woman's Journal 27* (1920): 17-19.

Russell, Antoinette, „Special Message to American Medical Women", *Medical Woman's Journal 28* (1921): 143.

„Serbia a Real Country", *Medical Woman's Journal 29* (1922): 61-62.

„Summary of Work of Year", *Medical Woman's Journal 27* (1920): 100-102.

„The American Women's Hospital of the American Red Cross at Vodena", *American Women's Hospitals, and Medical Women's National Association (U.S.) War Service Committee Bulletin I (1)* (1918): 10-11.

„The American Women's Hospital of the American Red Cross at Monastir, Serbia", *Bulletin I* (*3)* (1919): 20-22.

„The American Women's Hospital of the American Red Cross at Pristina, Serbia",*Bulletin I (2)* (1919): 39-41.

„The American Women's Hospitals", *Bulletin I (1)* (1918): 3-4.

„The American Women's Hospital Unit of the American Red Cross in Serbia", *Bulletin I* (*3)* (1919): 23-26.

ЛИТЕРАТУРА:

Вучетић, Биљана, "Out of the East Christ Came": Serbia in the Eyes of American Women during the Great War", *Историјски часопис LXVI* (2017): 437-451.

Вучетић, Биљана, „Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године", *Глас CDXXVIII САНУ*, *Одељење историјских наука 18* (2018): 461-475.

Gavin, Lettie, *American Women in World War I: They Also Served*, Niwot: University Press of Colorado, 1997.

Jensen, Kimberley, *Mobilizing Minerva, American Women in the First World War*, Chicago: University of Illinois Press, 2008.

Josimovska, Verica, „Hospitals on the territory of Vardar Macedonia as part of Serbia during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia (1918-1941)", *Vojnosanitetski pregled 74* (10) (2017): 997-1003.

Josimovska, Verica, „Volunteer medical mission "American Women's Hospitals" in Macedonia and Kosovo during and immediately (after) the Great War", *IMJM Medicus 20 (2)* (2015) 292-302.

Јосимовска, Елена, Јосимовска, Верица, „Социјално-здравствена заштита деце на територији данашње Македоније у годинама непосредно иза Великог рата", у: *Историја фармације, ветерине и народна здравствена култура,* Зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару, ур. Надежда Петровић, Зајечар: „Историјски архив Тимочка крајина", 2014, 219-227.

Lovejoy, Esther Pohl, *Women physicians and surgeons, National and international organizations. Twenty years with the American Women's Hospitals, A Review*, Livingston N.Y: The Livingston press, 1939.

More, Ellen S., "A Certain Restless Ambition": Women Physicians and World War I", *American Quarterly 41* (*4)* (1989): 636–660, http://www.jstor.org/stable/2713096 (23. 11. 2015).

More, Ellen S., *Restoring the Balance: Women Physicians and the Profession of Medicine 1850-1995,* Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 2009.

More, Ellen S., „The American Medical Women's Association and the role of the woman physician, 1915-1990", *Journal of American Medical Women's Association 45* (5) (1990): 165-180.

Paunović, Petar, Josimovska, Verica, „Prve zdravstvene ustanove na oslobođenoj teritoriji za vreme Solunskog fronta", *Timočki medicinski glasnik 39* (*3)* (2014): 142-146.

СПИСАК ЛЕГЕНДИ ИЛУСТРАЦИЈА:

1. Dr. Rosalie S. Morton, Anne Morgan, Bain News Service, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., www.loc.gov/item/2014711721/.

2. Regina Flood Keyes, Mabel Flood, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA, www.loc.gov/item/2017669601/.

3. American Women Hospital in Monastir, Library of Congress Prints and Photograph Division Washington, D.C., https://www.loc.gov/resource/anrc.03631/.

4. American Women's Hospital Unit, Left to right: Doctors Marjorie Burnham, Katherine C. Cook, Sara Foulks, Alberta Greene, Marion Stevens (dentist), Lulu Hunt Peters, Harriet M. Gervais, Mary H. Elliott, Marie Hyndman (dentist), Nell Bartram, Dora E. Bowman, Library of Congress Prints and Photograph Division Washington, https://www.loc.gov/item/2017669522/.

5. Esther Pohl Lovejoy, *Women physicians and surgeons, National and international organizations. Twenty years with the American Women's Hospitals, A Review*, Livingston N.Y: The Livingston press, 1939, 74.

6. Dr. Esther Lovejoy, Chairman of the American Women's Hospitals, Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., https://www.loc.gov/item/2017668173/
7. 7. *Medical Woman's Journal 27*, 47.

8. A group of Serbs, who have just returned from Bulgaria where they were deported by the enemy, Library of Congress Prints and Photograph Division Washington, D.C., https://www.loc.gov/item/2017670806/.

Biljana Vučetić

A REVIEW OF THE AMERICAN WOMEN'S HOSPITALS' WORK IN SERBIA AT THE END AND AFTER THE GREAT WAR

Summary

The American Women's Hospitals (AWH) developed from the War Service Committee of the Medical Women's National Association in 1917, to register and finance American women physicians and provide care for the civilian population in the war-ravaged areas of Europe. Initially, AWH was chaired by Rosalie Morton who stayed at the Salonica front where she had investigated ways to lead a medical women's unit for the Serbian relief. The AWH pursued dual aims – medical care for the people in need, and the advancement of women in the medical profession. At the end and after the WWI, American women doctors provided significant assistance to Serbia in the treatment of acute illnesses and the organization of health care programs. The women physicians came to Serbia from widely different parts of the United States. They met medical emergencies, established public health programs, nursing education programs, child health initiatives, and provided social welfare services under the auspices of AWH in Serbia. The AWH strived to lay foundations for the educational system and to invigorate a feminist movement. Further research on the American Women's Hospitals service should provide a more comprehensive picture of its influence on the political, social, cultural and educational scene of the post-WWI Serbia.

УДК: 000000000000

Јелица НОВАКОВИЋ-ЛОПУШИНА

ХОЛАНДСКА ПОРАТНА МЕДИЦИНСКА ПОМОЋ У СРБИЈИ

Извештаји Др Ј. Е. Линемана (1919-1921)

Сажетак: Завршетак Првог светског рата није значио и крај холандске медицинске помоћи Србији. На молбу српске владе, Холандски комитет за помоћ српском народу активирао се 1918. с новим задатком помоћи цивилном становништву: организовања здравствених служби и обезбеђивања основних хигијенских услова.

Холандска цивилна мисија пошла је за Београд почетком априла 1919. како би пре свега пружила своје услуге у Санџаку, Македонији и југоисточној Србији.

Захваљујући писмима и извештајима др Линемана, стационираног најпре у Пријепољу а потом у Битољу и Прилепу, добијамо веома прецизну и свестрану слику поратне, пострадале Србије виђене очима заинтересованог и добронамерног странца.

Кључне речи: хуманитарна помоћ, медицинске амбуланте, холандско-српске везе, Први светски рат.

1. Увод

Холандска хуманитарна помоћ Србији и Србима током Првог светског рата релативно је добро истражена и документована, о чему сведочи низ публикација. У радовима Јелице Новаковић-Лопушина[1] и Милана Радовановића[2] истакнуто је да је та помоћ првенствено потекла од приватних иницијатива с обзиром на то да се Холандија као неутрална земља уздржавала од званичног ангажовања за

1 Јелица Новаковић-Лопушина, „Холандска медицинска помоћ Србији 1912-1920“, у: *800 година српске медицине.Четврти соколски зборник*. Београд: Српско лекарско друштво, 2017, 13-29; Јелица Новаковић-Лопушина, *Аријус ван Тинховен и холандска медицинска мисија*. Ваљево: Историјски архив, 2018.

2 Milan Radovanović, *Holandsko Milosrđe i Srbi u Velikom ratu*. Beograd: Ambasada Holandije, 2017; Milan Radovanović, „Nederlandse steun in de periode 1916-1918 aan de krijgsgevangen en geïnterneerde Serviërs in Duitsland en Oostenrijk-Hongarije“, y: J. Novaković-Lopušina i dr. (red.). *Tri decenije beogradske nederlandistike. Kulturne veze između prostora jugoistočne Evrope i Nizozemlja*. Beograd: Arius & Filološki fakultet, 2018, 158-179.

неку од зарађених страна. Због тога српски народ дугује захвалност првенствено холандским доброчинитељским организацијама, као и појединцима какви су били бројни лекари попут др Аријуса ван Тинховена (*Arius van Tienhoven*, 1886-1965) и др Хермана Копесхара (*Herman Koppeschaar*, 1866-1932). Њих двојица су се још од балканских ратова[3] одазивали на српске позиве за помоћ, окупљајући око себе изврсну санитетску екипу и хитајући тамо где су били најпотребнији. У време обележавања стогодишњице Првог светског рата, као знак захвалности и уважавања једна ваљевска улица добила је име др Ван Тинховена, човека који је у том Ваљеву стотинак година раније проглашен за почасног грађанина.

Помоћ српским страдалницима пружана је и у самој Холандији. О прихвату српских ратних заробљеника који су у Холандију доспели пред крај рата сведоче превод публикације Хенрија Хаберта[4] и публикација ауторског тима Вендрих и Стинен.[5]

Потреба за помоћи није престала завршетком ратних дејстава. По завршетку рата предстојала је једна другачија али свакако тешка битка санирања последица војних разарања и епидемија. У новоприпојеним крајевима које је Србија ослободила у балканским ратовима, Старој Србији и Македонији, ваљало је из основа подићи здравствени систем. На молбу српске владе, Холандски комитет за помоћ српском народу активирао се 1918. године с новом мисијом коју је холандском народу представио у дневном листу *De Telegraaf* (Де Телехраф).

„Земљаци!

Србија, која је на почетку светског сукоба већ имала за собом два рата, ушла је у своју седму ратну годину. Ниједан од зарађених народа није пропатио као овај који са становништвом од четири и по милиона сада оплакује више од милион мртвих.

Војска је пре и током повлачења преко Албаније изгубила 300.000 ратних заробљеника. Званична саопштења српског Црвеног крста говоре да је само њих 50.000 остало у животу; преостали су помрли услед недостатка хране и неге. У окупираној земљи речима се не дају описати јад и беда. Недостатак хране и одеће представља катастрофу за српску децу, а туберкулоза је употпунила учинак глади и исцрпљености. Само у Београду сада лежи више од 8000 ових малих страдалника који стрпљиво чекају крај свог јадног живота.

Мушкарци и жене Холандије! И ви сте у вашој историји знали за тешка

3 Jelica Novaković-Lopušina, *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Beograd: Revision, 1998, 162-170; Владимир Кривошејев, *Створене да сведоче. Фотографије Аријуса ван Тинховена са балканских ратишта 1912-1916*. Ваљево: Народни музеј, 2019.

4 Henri Habert, *Iza bodljikave žice. Po kazivanjima izbeglih Srba*. Beograd: Arius & Ambasada Holandije, 2018.

5 Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig i John M. Stienen, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Beograd: Ambasada Holandije, 2016.

времена када сте се дуги низ година борили за слободу и опстанак. И ви сада осећате терет времена, али сте увек били међу првима кад је ваљало олакшати патњу свих оних народа погођених данашњом светском катастрофом. Овде се ради о опстанку тог храброг малог народа који ће без помоћи са стране изумрети од глади и несташице. Помозите вашим прилозима које ће са захвалношћу примити благајник господин Гебел, Ланге Ворхаут 14, Ден Хаг. Читав цивилизовани свет биће захвалан нашим покушајима да ублажимо неизрециву патњу српског народа.“[6]

Почетком 1919. године др Херман Копесхар, један од оснивача ратног санитета у Црној Гори 1912-1913, у том тренутку саветник српског посланства у Хагу, упутио је преко штампе позив лекарима и медицинском особљу да се одазову молби српске владе и приступе служби у цивилном здравственом сектору.

На тај позив се, по писању холандске штампе, јавило 70 лекара, што ради ближег информисања што ради пријављивања. Прва група кренула је за Србију 1. априла 1919. године, а састав мисије објављен је у дневном листу *Algemeen Handelsblad* (Алхемејн Ханделсблад) од 25. марта 1919. године.

„Холанђани иду у Србију

Новим Ротердамским новинама (*NRC*) јављено је да је Србија за потребе свог цивилног санитета за службу у Србији ангажовала холандске лекаре, болничарке и болничаре захваљујући посредовању др Х. Копесхара из Васенара, саветника српске легације у Хагу.

Ускоро ће бродом из Ротердама за Данкерк кренути прва група у коју спадају: лекари Ван Хамел (Van Hamel), Линеман (Lieneman), Дер Киндерен (Der Kinderen), Коен (Cohen), Ван Мамерен (Van Mameren) и Ден Хартох (Den Hartogh). Поред њих, на пут крећу и све болничарке које су током ратних година тамо радиле, наиме: госпође Конинг (Koning), Вестерхоф (Westerhof), Кат (Kat), Вермас (Vermaas), Ван дер Зван (Van der Zwan), Хохевејн (Hogeveen), Дорнбос (Doornbos) и Деменинт (Demenint), као и двојица болничара, господа Дас (Das) и Ван Хален (Van Galen).

Из Париза са истим циљем крећу лекари госпођа Корс (Kors) и господа Сомер (Sommer) и Рот (Roth), као и болничарка Ван дер Камп (Van der Kamp), сви из тамошње холандске амбуланте.“[7]

Холандска екипа путовала је преко Ротердама, Париза, Тулона, а затим бродом до Солуна. Др Копесхар обезбедио им је ноћење у Паризу посредством

6 *De Telegraaf*, 11-10-1918. Сви коришћени примарни извори могу се наћи онлајн на сајту дигитализоване штампе *Delpher*: https://www.delpher.nl/nl/kranten

7 *Algemeen Handelsblad*, 25-03-1919.

српског посланства у Француској.

2. Извештај др Ван Хамела

Први извештај за ширу јавност пристигао је у јесен из пера једног од лекара, др Ван Хамела, коме то, као ни већини његових сапутника, није био први пут да креће у Србију. Током Другог балканског рата др Ван Хамел био је шеф холандске болнице у Врању.[8] За заслуге је тада одликован Орденом Светог Саве.[9]

„Почетком априла нас шесторо лекара, осам болничарки и два болничара кренули смо на позив српске владе за Београд. Путовање је било пријатно али прилично дуго, око три недеље. По доласку у Београд затекли смо заправо неку врсту хаоса. Управо је било основано специјално 'Министарство здравља', које је међутим одмах пружило јасне доказе о свом кратком постојању. Заправо још увек нису сасвим јасно схватали шта треба радити. После неколико конференција резултат је био да је двоје наших остало у Старој Србији, четворо других са скоро целокупним болничарским тимом кренуо је за тзв. Санџак, најсевернији део Македоније, анектиран 1913. и, како се после испоставило, чисто турски део Србије. Предношћу оваквог распореда сматрали смо чињеницу да ћемо ипак бити близу једни других. У пракси се, међутим, показало да мала растојања на мапи представљају два дана путовања тако да је та предност била чиста илузија.

Тако смо заједно кренули преко Сарајева ка нашим одредиштима."[10]

Др Ван Хамел даље наводи да су др Линеман и др Дер Киндерен остали с болничаркама Дорнбос и Хохевејн и болничарем Дасом у Пријепољу, док су он и др Ван Мамерен с болничаркама Вермас, Ван дер Зван и Кат наставили пут до Новог Пазара, одакле др Ван Хамел извештава како град и становнике у потпуности доживљава као турске.[11]

„Говоре српски али се не осећају баш српски, док су чиновници и други Срби. Затекли смо ту две зграде опремљене као болнице, или боље речено, намењене као болнице, јер о опреми тешко да је могло бити говора. Већина болесника лежала је у ритама на поду. Ако се узме у обзир да овде још увек влада пегави тифус, онда се донекле стиче утисак о приликама.

Отпочели смо пуни елана, мислећи да два холандска лекара и три

8 С њим је тамо на дужности била болничарка Вермас (Ј. Новаковић-Лопушина, *Аријус ван Тинховен*, 2018,19).

9 *Исто*, 20.

10 *Algemeen Handelsblad*, 07-11-1919.

11 По увреженом обичају, Холанђани су напоредо користили термине турски и Турчин као и муслимански и муслиман, мислећи притом на верско опредељење а не на етничку припадност.

болничарке могу да доведу ствари у ред. Морали смо, међутим, убрзо да увидимо како се ради о немогућем задатку. Једноставно није било ничег, ни чаршава, ни ћебади, ни одеће. Неки пацијенти су данима лежали у одећи у којој су дошли. Исто је било стање и са завојима и осталим.

Наравно да су околности и забачени положај Новог Пазара били оправдање. Не може се, међутим, порећи да су Срби у мирнодопска времена веома индолентна бића. У она времена све је ишло глатко, а сада споро да не може спорије. У доба мира овде влада централизација без премца у свету. И најситније издатке за болницу на пр. мора најпре да одобри десетак ауторитета, а на крају Министарство у Београду. Сувишно је рећи да то у ова времена траје месецима."[12]

3. Извештаји др Линемана

О др Јану Ернсту Линеману мало тога је познато. Рођен је 18. августа 1884. године у Амстердаму, а преминуо 4. октобра 1979. у Остербеку. Докторирао је 2. марта 1914. на Медицинском факултету у Амстердаму с дисертацијом из психофизиологије (Опажање боја). То су штури подаци којима засад располажемо, а судећи по свему, пао је у дубок заборав и у својој родној Холандији.

Оно што се може закључити из његових извештаја објављених у 43 наставка у дневном листу *Algemeen Handelsblad* између 8. децембра 1919. и 7. децембра 1920. јесте да се ради о веома образованом, упућеном и интелигентном човеку с изразитим списатељским талентом и развијеним осећајем за хумор, тако да читање „Писама једног холандског лекара из Србије" (како их је он насловио) представља не само изузетно богат извор најразноразнијих информација, већ и право читалачко задовољство.

Свој први извештај од 8. децембра 1919. започиње овако:

„Писма једног холандског лекара из Србије

I

Позван сам да као лекар у саставу медицинске мисије у Србији применим колико-толико хигијену у тек освојеном подручју Санџака, јужно од старих граница Србије. Овде сам затекао прилике које изазивају такво живо интересовање да сам сматрао корисним да упознам холандско читалаштво са својим утисцима и запажањима."[13]

С обзиром на то да се ради о веома обимном и разноврсном штиву, за ову

12 *Algemeen Handelsblad*, 07-11-1919.

13 *Algemeen Handelsblad*, 08-12-1919.

прилику осврнућу се само на Линеманова запажања у вези са његовим радом, страном хуманитарном помоћи уопште и здравственом ситуацијом у Србији, Санџаку и Македонији.

3.1 Линеманов рад у Пријепољу и околини

У другом наставку извештаја Линеман посвећује пажњу свом одредишту, као и условима живота и рада. Иако му ово није био први сусрет са Србијом, он ипак делује затечено.

II

„Моје одредиште. Начин живота и рада

Кренули смо 1. априла за Србију и после заобилазног и мукотрпног путовања стигли у Београд након отприлике три недеље. Неопходне припремне мере приморале су нас на дуготрајан боравак тамо и тек смо 1. јула могли да кренемо за П[14].

Први утисак који сам стекао о свом одредишту свакако није био разгаљујући.“[15]

Линеман описује градић као веома прљав и сиротињски („прави цариградски призори“), са већинским муслиманским становништвом и 70% неписмених. За смештај који му је додељен каже да скоро да нема вашака, али зато има бува.[16]

„Мало је стоке јер највећи део отели су Аустријанци. Иако се стока сада здушно гаји, млеко и даље представља крајње луксузни артикал. ‘Наша’ крава живи испод мене и њена власница ме снабдева литром млека дневно по 60 центи. Једемо неку врсту кукурузног хлеба који кошта 1 гулден кило, али је зато путер и сир немогуће набавити. Месо (углавном овчетина) и јаја су прилично јефтини. Кромпири су крајње ретки и могу се наћи само понекад у ресторанима као прилог или дезерт.“[17]

Линеман своју функцију доживљава као двосложну: био је постављен за шефа епидемиолошке бараке, али је уз то вршио медицински надзор у подручју око Пријепоља, што га је чинило неком врстом среског лекара.

У бараци су углавном били болесници од пегавог тифуса, претежно муслимани и муслиманке, али је епидемија, срећом, јењавала.

14 У својим извештајима Линеман често користи скраћеницу П за Пријепоље.

15 *Algemeen Handelsblad*, 12-12-1919.

16 *Исто*.

17 *Исто*.

„У једном малом селу има осамдесеторо болесника. До тамо нема пута којим би могла да прођу запрежна кола тако да се болесници не могу транспортовати. За сада нема изгледа да ћу отићи тамо, то је три сата јахања а притом су путеви небезбедни због пљачкашких банди. То село је осуђено да болује без даље помоћи.“[18]

По Линемановом казивању, највећи део његовог посла сводио се, заправо, на сецирање лешева и састављање извештаја о узроцима смрти.

„Моја дужност се зато највећим делом састоји и у сецирању (судско вештачење лешева и сецирање убијених). Док сам у Холандији редовно поправао, овде редовно сецирам.“[19]

У наставку од 27. децембра следи детаљан опис првог случаја обдукције. После вишесатног јахања дошли су до леша. Код мртваца је нађено писмо на француском које је предато Линеману на читање јер нико није знао француски. Писмо је било од неке девојке из Арла, ћерке хотелијера. Убијени младић је као рањеник после Крфа вероватно доспео у Арл. По закљученом миру морао је да се врати, а она је одржала своје обећање да ће му писати.

„Али, дошло је време његовог повратка... Након што је за њим махала за опроштај, он се опет нашао у колиби свог оца. Није било ничег сем оскудице за њега који се жељно напио на извору западне цивилизације.

Недељу дана касније придружио се незадовољан комитама, побуњеним бандама које из разонразних побуда отимају, убијају и пљачкају. Био је добар члан банде. Али ове ноћи налетео је на жандармску патролу.

[...]

Јавља ми се мисао да би овог младог момка, овог упуцаног разбојника, можда требало више вредновати од оних који ме овде окружују с оволико поштовања и да је тим једним пуцњем можда угашено више енергије него што би то могао да постигне митраљески рафал по свим овима овде. Међутим, то су револуционарне идеје које остарели лекар у државној служби више не сме да гаји. Избрисаћу их зато и прихватићу се свог посла леденог лица.

[...]

Разбојничко срце! Најпре је жестоко тукло за отаџбину, затим за девојку из околине Арла, затим код сваког осећања при вршењу разбојничких дела, на крају преплашено и убрзано када је покушао да умакне попут сенке. То је

18 *Исто.*

19 Исто.

све што знам о њему. Зрно је ушло код леве лопатице, смрскало је пето ребро, прошло кроз лево плућно крило и налетело на дебели срчани мишић. Тад је све било одлучено! Олово је разнело мишић и излетело с предње стране из грудног коша."[20]

Друго значајно задужење које је Линеман имао у Пријепољу представљало је вакцинисање. Ваљало је обезбедити простор за масовне вакцинације и превалити велика растојања.

„Јесте, ваљало је вакцинисати у читавој мојој провинцији!

То није мала ствар! Када кажем да се то одвијало у девет већница и на једном гробљу, све то на великој удаљености једно од другог, и да сам укупно вакцинисао 1915 деце – онда се може разумети да је то захтевало доста труда.

Требало ми је дванаест дана за тај подухват, на коњу сам ишао од места до места, носио сам своју мрежу за спавање а пратио ме је један жандарм.

Срећом, има послова који овде отпадају. Испуњавање формулара је овде сасвим излишно зато што не постоје матичне књиге."[21]

Линеману су била симпатична разнолика имена деце која су му лепше и занимљивије звучала од оних из његове земље: Авдо, Јеврем, Будимир, Тимотије, Велимир; Фатма, Радојка, Сулејма, Цимета, Мимоча.[22] Нико од мештана није знао тачно колико је имао година, а није вредело ни питати за то, јер многи нису знали ни која је година била у том тренутку.[23]

На својим походима Линеман је уочавао велике културолошке разлике између српских и муслиманских села. Он је, иначе, у својим извештајима придавао велики значај културним специфичностима.

„У свом том дешавању уврх пријатне свежине брда има нечег што ме подсећа на Холандију. Вероватно је то зато што је источњачки елеменат у потпуности одсутан. Нико није забрађен, све је сељачки срдачно, чак су и нешто самосталнији овде на свом терену. Довлаче клупу и велики сто, доносе воду, сапун и чисте пешкире. Одређујем једног да умива и другог да записује, па крећем на посао.

[...]

У том се иза црквеног зида појављују Туркиње које нагло навлаче зар пошто сам их погледао право у лице. Окрећу се и остају у заклону, пославши к

20 *Algemeen Handelsblad*, 27-12-1919.

21 *Algemeen Handelsblad*, 05-01-1920.

22 Нејасно је које се српско име крије иза Линеманове транскрипције *Mimoćscha*.

23 *Исто*.

мени свака по младог Турчина с двоје-троје малишана.“[24]

3.2 Линеманов рад у Македонији (Битољ и Прилеп)

Почетком фебруара 1920. године Линеман је премештен за Битољ. До Новог Пазара је путовао фијакером, а одатле преко Косовске Митровице до Скопља камионом који је њему и његовој екипи обезбедио колега Ван Хамел. Од Скопља до Битоља путовао је возом.

У Митровици су ноћили у војној болници. Управник се тек био венчао и у недостатку пристојног смештаја са својом невестом је становао у једној оскудно намештеној болничкој просторији.

„Многа стакла су разбијена, а домаћица у недостатку довољног броја столица мора да седи на кревету. У оваквом окружењу морају да станују људи који добро говоре немачки и француски, који су много читали и који како манирима тако и разговорима показују да припадају бољим слојевима.“[25]

Стигавши на своје ново одредиште, Линеман констатује да је Македонија, као и Санџак, страшно запуштено подручје кад је медицина у питању: један лекар долази на 50.000 становника, нема болнице, нема болничког особља нити лекова. Колико се он чудио запуштености, јаду и беди, толико су се пацијенти чудили њему јер никад нису видели доктора. Они су заправо очекивали надрилекара и бајања на која су били навикли.

„Ослабљени и унакажени од дуготрајних телесних тегоба, долазе често код нас као код бога надрилекара и разочарани су што им не можемо једним потезом а поготову једним пићем вратити онолико здравља колико им је потребно да би могли опет да раде.

Јер то је главни разлог што долазе: неспособност за свакодневни рад.“[26]

Линеман у даљем тексту саветује холандским колегама који су постали цинични што се домета свог позива тиче да дођу мало ту и виде како изгледају људи који не добијају довољно неге. За смртност деце каже да износи скоро 50%. Било је много слепила на једно око које се могло спречити. Уопште, код лекара се долазило кад је већ било прекасно за лечење. У прилог томе, наводи случај једног глувонемог муслиманског детета. Родитељи су дошли с молбом да му се расече подјезична ресица, али је Линеман покушао да им објасни како је у питању мождано обољење и да би помогле евентуалне логопедске вежбе или

24 *Исто*.

25 *Algemeen Handelsblad*, 08-02-1920.

26 *Algemeen Handelsblad*, 17-09-1920.

знаковни језик. Међутим, тумач није тако превео, већ је превео да је Алахова воља да дете буде глувонемо јер ти неуки родитељи другачије не би могли разумети Линеманово резоновање нити би га послушали. Само такав одговор их је задовољио.

Следећи случај тицао се пацијента с тешком инфекцијом ока коме је саветовао да носи заштитне наочаре које је као сиромашан имао право да добије од државе. Али, како је тај поступак због споре администрације трајао веома дуго, Линеман му је саветовао да потражи негде наочаре од мотоциклиста или од гас-маски заосталих из рата. Међутим, пацијент је био превише лењ да се на тај начин снађе и радије је као сиромашан чекао да добије наочаре од државе. Због тога је замало изгубио око.

Линеман наводи да има и оних, поготову жена, којима не фали ништа, али су радознали и сматрају престижним да их бесплатно лечи странац. Из својих искустава са женском популацијом закључио је да ту, за разлику од других земаља, не долазе због абортуса већ због лекова против неплодности или малог броја деце. Ипак, било је доста примера чедоморства: месечно 15-20 убијених новорођенчади на 75.000 становника, али су бројке вероватно биле много веће. То је зато што су многе девојке и младе жене остале без момака и мужева, закључује Линеман.[27]

3.3 Стране мисије у Србији

Веома занимљиви су они делови Линемановог извештавања који се односе на стране мисије у Србији. Он буквално наводи да је Србија преплављена страним трупама и странцима, од америчких Црнаца преко Азијата до разноразних Европљана. Ту су и стране санитетске мисије од којих су америчке најзаступљеније и најбогатије. Једном приликом, на ручку код француских официра, Линеман је замолио присутне да напишу хвала на свом матерњем језику. Испоставило се да су то били холандски, француски, енглески, немачки, италијански, српски, португалски, руски, грчки, румунски, турски, бугарски, малајски и кинески.[28]

„А како Срби тако нешто углавном 'мирно допуштају', ови комитети за помоћ све више узимају ствар у своје руке па многим гранама сада управљају странци.

Мисија која на обали има брод са робом, искрца неколицину малих *фордова* и онда обилази градове како би видела шта се може урадити, рецимо по питању бриге о деци, одеће или медицинске помоћи. Уколико се укаже нешто што им се учини вредно труда, онда се – након кратког извештавања у Београду где

27 *Исто.*

28 *Algemeen Handelsblad,* 21-02-1920.

их врло љубазно примају – искрцава, укрцава и транспортује до одредишта. Сви железнички званичници имају строгу наредбу да буду што више од помоћи мисијама и да им олакшају транспорт. Уколико је премало помоћи, онда се шаље телеграм у Америку и за месец и по дана стижу нове залихе, болничарке и лекари. Преко читаве земље дистрибуирају се одећа, храна и лекови у вредности од више милиона.

Разуме се да велики део увезене робе плаћа Србија, али установе као што су *Serbian Relief Fund*, *Womens Hospital Fund* и *American European Child Fund*, раде искључиво о свом трошку.

Разговарао сам с руководиоцима свих тих мисија и стекао сам утисак да им је посао веома тежак. Они долазе с идејом да ће затећи становништво жељно свега и захвално, а наилазе – пре свега у новим припојеним деловима – веома пасивну, скоро поживотињену популацију која источњачки проси, источњачки краде и источњачки расипа. Роба нестаје на очиглед, као да у земљу пропада.

У једној великој болници месечно нестане око стотину ћебади. То није дело једног човека, у томе учествују скоро сви тако да се трагањем за кривцем и његовим удаљавањем ништа не постиже. [...]

Трезвени Американци брзо су схватили како стоје ствари па сад наступају знатно мање слепо хуманитарно. Од својих залиха радо уступају понешто мањим мисијама као што је холандска и чехословачка, које су дошле више с добром вољом него с великим залихама. Тако су сигурни да ће се на локалу роба прецизно распоређивати."[29]

Линеман уз много анегдота наводи примере судара култура који се одвијају на сваком кораку. Он притом појашњава и разлике између америчких и енглеских хуманитарних организација. Прве српске речи које и једни и други науче јесу *сутра* и *прекосутра*. У Србији се, наиме, све одлаже за касније. Притом се Американци, за разлику од Енглеза, уопште не труде да науче српски већ користе преводиоце.

Енглески комитети за помоћ зато много дуже опстају од америчких који често у дивљој журби изручују сву своју помоћ на народ како би потом купили себи турске антиквитете и другим путем се вратили кући у Америку.[30]

Линеман се дотиче и теме презасићености том врстом хуманитарне прве помоћи. Према његовом мишљењу се, пре свега код деце која су одрасла у рату и преживела многа страдања, тако развио профитерски менталитет.

„Међу њима се родила склоност ка експлоатацији странаца. Убрзо су почела да испољавају менталитет 'прималаца' и убрзо су почела да се баве

29 *Algemeen Handelsblad*, 21-02-1920

30 *Исто*.

спортом максимума и минимума, што ће рећи максимум користи уз минимум рада. Мали Борис је тачно знао приликом које посете да плаче за чоколадом а када за новом одећом. А када су видели да се то увек исплати, постајали су све безобзирнији."[31]

Вишкови су, како наводи Линеман, продавани за златнике који су потом закопавани у подруме. Међутим, дародавци су постајали сумњичави, па су отпочеле контроле. Контролисали су колико се чега једе, да ли се перу, колико раде, иду ли у школу. „Хтео сам само да кажем како је Србију након рата напала војска доброчинитељских специјалиста."[32]

Линеман у наставку чланка врло оштроумно и критички описује различите типове тих хуманитараца од којих су неки очекивали и лукративне послове на Балкану или, пак, авантуру или су лечили своје комплексе пошто су тек ту нешто представљали. Он у шест тачака наводи разлоге своје критике читавог хуманитарног бизниса, што се укратко сводило на следеће:

„1. Недостатак сарадње између различитих организација.

2. Помањкање свести о томе да Србија ни пре рата није била западњачка земља и да се у земљи са милионима неписмених (барем 60%) са социјалним радом мора почети на много нижем нивоу него у западној Европи.

3. Помањкање свести о томе да необразовани људи бесплатну помоћ сматрају безвредном и да је искоришћавају а да се сами нимало не поправљају.

4. Примање сарадника који више воле да путују него да раде, као и несузбијање инспекција и конференција неовлашћених глобтротера.

5. Поклањање поверења извештајима пуним претеривања.

У повезивању трговинских интереса са добротворним радом ја лично не видим неко велико зло, мада се у Србији доста диже повика на то. Међутим, ипак верујем у оно што ћу ставити под тачку 6:

6. Задуживање чланова комитета трговинским интересима крајње је непримерено.

Једино је српска влада била та која је могла да преузме вођство и да значајно поправи ствари макар у прве три тачке. Међутим, она је била сувише заузета политиком и препустила је странцима да господаре хуманитарним сектором. Осим тога, влада се састоји од превише чланова који потпадају под тачку 3."[33]

Како Линеман затим објашњава, неке велике организације су онда урадиле шта су могле, што ће рећи да су као циљну групу за своју материјалну и моралну помоћ изабрале млађе генерације. „Тако је организација *American-Serbian Relief*

31 *Algemeen Handelsblad*, 27-11-1920.

32 *Исто*.

33 *Исто*.

основала праву дечију колонију где су се из све снаге трудили да деци истерају стару српску ћуд и утерају једну више западњачку."[34] Он затим додаје како им то може поћи за руком само ако намеравају да остану још двадесет година а не пет колико имају на располагању. Али има и оних америчких организација које лече бесплатно, без икаквих предуслова и без амбиција да мењају људе.

„Мана оваквог приступа је, међутим, превелика. Бесплатно лечење неразвијеног народа убија сваку иницијативу за профилаксу; нико више не ради на мерама за предупређивање (а које често представљају половину нашег медицинског умећа), јер њима је чак непозната идеја да се штеди на доктору, па ионако је џабе!

Као друго, нелојалном конкуренцијом уништава се слој лекара и апотекара. А ако се дигну руке од свега, онда ће земља бити предата у руке осиромашених и крајње препредених српских лекара и фармацеута с којима је и сада крајње напорно сарађивати."[35]

4. Закључак

С обзиром на то да је ова анализа Линемановог писања парцијална и закључак може бити исти такав. Оно што се, за сада, може закључити јесте следеће:

- Холандски комитет за помоћ Србији реаговао је врло брзо, још октобра 1918, на званично упућен позив српске владе за медицинску помоћ у обнови земље.

- Одзив међу холандским лекарима и медицинским особљем био је велики, а међу њима су били бројни они којима то није био први хуманитарни ангажман у Србији. У такве су спадали лекари др Ван Хамел, др Линеман, др Ван Мамерен, др Дер Киндерен, као и већина болничарки и болничара.

- Судећи по извештајима како др Ван Хамела, тако и др Линемана, дезорганизација и успореност управе у Србији отежавали су им рад.

- У Санџаку и Македонији скоро да није постојао никакав организовани облик здравствене заштите и неге.

- Неприступачност терена с једне и неукост и сиромаштво становништва с друге стране, отежавали су лечење и спровођење основних здравствених мера.

- Аутор уочава културолошке разлике између српског и муслиманског становништва. Иако осећа извесне симпатије према источњачком начину живота, сматра да он ипак стоји на путу напретку.

- По својој актуелности је изузетно интересантан Линеманов осврт на рад

34 *Исто*.

35 *Исто*.

страних хуманитарних организација. Веома реално, без имало идеализовања, аутор рашчлањава један феномен који, осим велике дозе хуманости и професионалности, садржи и све елементе бизниса.

- Унутарње политичке размирице у Србији омогућавале су велики утицај страног фактора и кочиле развој сопствених снага.

- Тренутна хуманитарна помоћ имала је за последицу стварање профитерског менталитета уколико није ишла руку под руку с дугорочним еманципаторским радом.

Накнадна, комплетнија анализа Линеманових извештаја даће прецизнију слику поратне Србије виђене очима ангажованог, интелигентног и добронамерног хуманитарца, али ће у основи потврдити оно што су и многи други говорили о Србији: да се боље сналази у рату него у миру. Осим неорганизованости и спорости администрације која је већ поменута, ту су била и страначка трвења која су успоравала опоравак земље и онемогућавала неопходне реформе:

„Тако то иде сваки пут, да човек падне у очајање! Једно министарство пада, друго настаје, а све кабинетске комбинације унапред су осуђене на пропаст! Осим тога, свака странка током свог кратког периода власти грчевито посеже за предностима а 'посао' оставља противницима у наслеђе, а они такође прослеђују даље."[36]

С обзиром на овакве околности, утолико је већи успех који је холандска медицинска мисија постигла у консолидовању цивилне здравствене службе новоосноване државе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

„Nederlanders in Servië", *Algemeen Handelsblad,* br. 29461, god. 92, 25-03-1919, Amsterdam, 1.

„Hoe Nederland Servië steunt", *Algemeen Handelsblad*, br. 29686, god. 92, 07-11-1919, Amsterdam, 5.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 29717, god. 92, 08-12-1919, Amsterdam, 6-7.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 29721, god. 92, 12-12-1919, Amsterdam, 1-2.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 29735, god. 92, 27-12-1919, Amsterdam, 5.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*,

36 *Algemeen Handelsblad*, 25-10-1920.

br. 29743, god. 93, 05-01-1920, Amsterdam, 9.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 29777, god. 93, 08-02-1920, Amsterdam, 9.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 29790, god. 93, 21-02-1920, Amsterdam, 5.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 29997, god. 93, 17-09-1920, Amsterdam, 7.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 30035, god. 93, 25-10-1920, Amsterdam, 7.

Lieneman, Jan Ernst, „Brieven van een Hollandsch geneesheer", *Algemeen Handelsblad*, br. 30068, god 93, 27-11-1920, Amsterdam, 5-6.

„Nederlandsch Comité tot steun van het Servische volk", *De Telegraaf*, god. 299, 11-10-1918, Amsterdam, 5.

ЛИТЕРАТУРА:

Habert, Henri, *Iza bodljikave žice. Po kazivanjima izbeglih Srba*. Beograd: Arius & Ambasada Holandije, 2018.

Кривошејев, Владимир, *Створене да сведоче. Фотографије Арнујуса ван Тинховена са балканских ратишта 1912-1916*. Ваљево: Народни музеј, 2019.

Novaković-Lopušina, Jelica, *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Beograd: Revision, 1998.

Новаковић-Лопушина, Јелица, „Холандска медицинска помоћ Србији 1912-1920", у: *800 година српске медицине. Четврти соколски зборник*. Београд: Српско лекарско друштво, 2017, 13-29.

Новаковић-Лопушина, Јелица, *Арнујус ван Тинховен и холандска медицинска мисија*. Ваљево: Историјски архив, 2018.

Radovanović, Milan, *Holandsko milosrđe i Srbi u Velikom ratu*. Beograd: Ambasada Holandije, 2017.

Radovanović, Milan. „Nederlandse steun in de periode 1916-1918 aan de krijgsgevangen en geïnterneerde Serviërs in Duitsland en Oostenrijk-Hongarije", u: Novaković-Lopušina, J., et al. (red.). *Tri decenije beogradske nederlandistike. Kulturne veze između prostora jugoistočne Evrope i Nizozemlja*. Beograd: Arius & Filološki fakultet, 2018, 158-179.

Stienen, John M., „Captivity and death among the Serbian prisoners of war who passed through the Netherlands during the Great War", u: Novaković-Lopušina, J. et al. (red.). *Tri decenije beogradske nederlandistike. Kulturne veze između prostora jugoistočne Evrope i Nizozemlja*. Beograd: Arius & Filološki fakultet, 2018, 196-219.

Vendrig, Tatjana & Fabian Vendrig i John M. Stienen, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Beograd: Ambasada Holandije, 2016.

Јелица НОВАКОВИЋ-ЛОПУШИНА

DUTCH POST-WAR MEDICAL AID IN SERBIA
Reports by Dr J. E. Lineman (1919–1921)

Summary

The end of World War I did not mean the end of Dutch humanitarian and medical aid to Serbia. Following the invitation of the Serbian government, a civil medical mission of volunteers arrived in the early summer of 1919 in the south of Serbia and the newly-acquired provinces of Sandjak and Macedonia. Their task was to help establish civil healthcare services and relieve the many consequences of poverty, war and occupation.

Thanks to the letters that Dr. J. E. Lieneman wrote for the Dutch newspaper *Algemeen Handelsblad* and published weekly from December 1919 until December 1920 we can get insight into the situation in a country devasted by many years of war. Lieneman's human interest, his professionalism and his almost literary style make his reports more than worth reading. Not only do we get general impressions about Serbia and the newly-established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes but we can also find plenty of information about the medical, political, cultural ant ethnical situation. Of special significance is his evaluation of foreign humanitarian aid. He shows us not only the positive effects but also the many absurdities of the business of helping. As a true humanitarian, Lieneman believed that long term emancipation was of greater help for the inhabitants than short term provision of goods.

УДК: 000000000000

Мирослав Р. ПУРИЋ

ЖИВОТ У ЧАЧКУ ПОСЛЕ ВЕЛИКОГ РАТА

Сажетак: Овај рад има за циљ да прикаже слику живота и стање у ком се налазио један град у Србији после Првог светског рата. Та слика приказана је кроз четири поднаслова у којима су изнети подаци о жртвама рата, како погинулим тако и онима којима је рат донео тешке и животне промене нагоре, ратној штети коју је становништво претрпело, а која се у значајној мери одразила на његове егзистенцијалне услове, живот обичног становништва у граду, несташицама животних намирница и њиховим ценама, мерама државе за пружање помоћи најугроженијим слојевима и њеној борби против шпекуланата и ратних профитера и, на крају, кроз здравствене прилике које су владале у том граду после Великог рата.

Кључне речи: Први светски рат, Србија, Чачак, људске жртве, материјална страдања, живот становништва, здравствене прилике.

Људске жртве Србије у Првом светском рату

Први светски рат окончан је 11. новембра 1918. године потписивањем примирја. Био је то најкрвавији рат који су Европа и свет до тада имали. Према неким проценама, у борбеним дејствима страдало је око 10 милиона људи, а када се том броју придодају и цивилне жртве, па затим и они који су преминули од последица рата, долази се до броја од око 24 милиона жртава. Највеће губитке имале су Русија и Немачка (око 3 милиона људи), док је Француска у ратном вихору изгубила око 10% мушке популације. У овоме су је једино надмашиле Србија и Румунија.[1]

Србија је своју победу у Првом светском рату скупо платила. Била је то, ако се сагледају људске жртве које је имала током рата, *Пирова победа*. Србија је током рата мобилисала и под оружје ставила 852.000 војника, од којих је погинуло, или на ратишту умрло од последица рањавања и епидемија, 402.435 војника.[2] У заробљеништву је умрло 81.214 српских војника. Велике жртве,

1 Џон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, Београд: Клио, 2002, 351, 403-404.

2 Велика епидемија пегавог тифуса харала је Србијом током 1915. године. Тачан број оболелих и мртвих никада није утврђен. Према неким проценама оболело је око 400.000 људи, а умрло око

међутим, имала је Србија и међу цивилним становништвом. Рачунајући жене и децу, цивилних жртава у Првом светском рату било је 845.000. Укупно, према подацима изнетим на Конференцији мира у Паризу, Србија је победу у Првом светском рату платила са 1.247.435 људских живота или са 28% од целокупног броја становника 1914. године. Према подацима саопштеним у Народној скупштини 1921. године, број жртава рата износио је 1.356.000, а ако се томе додају и тешки инвалиди неспособни за самосталан живот и привређивање, ти губици се пењу на 1.511.415 људи. У Србији је било и доста ратне сирочади и недорасле деце која су остала без храниоца, а често и без оба родитеља. Такве деце у Србији је било око 500.000.[3]

Жртве рата у Чачку

Када говоримо о жртвама рата, не би требало да се ограничимо само на оне жртве које су изгубиле животе, већ и на оне који су у рату преживели рањавања, постали инвалиди или остали без хранитеља породице или родитеља. Што се тиче погинулих из Чачка и његове околине, њихов тачан број, како војних тако и цивилних страдалника, никада није утврђен.[4] Сматра се да је Чачак у Првом светском рату изгубио 45,8% своје предратне мушке популације, што би, ако се узме резултат пописа из 1910. године, износило 1.568 мушкараца. Међутим, то није прецизан податак, јер су ту убрајани и погинули Чачани током балканских ратова. У Чачку је према попису из 1910. године живео 5.671 становник, од чега 3.424 мушкарца (60,4%) и 2.247 жена (39,6%). Према попису из 1916. године, који су обавиле аустроугарске власти, у Чачку је живело 4.156 становника од чега 1.654 мушкарца (39,8%) и 2.502 жене (60,2%). Из ових података види се да се за шест година број становника смањио за 1.515 људи или 26,7% у односу на популацију из 1910. године. Ситуација у Чачку драстично се променила у погледу односа мушкараца и жена, у чему је сигурно велику улогу имао и сâм

100.000 грађана, 30.000-35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника, док је према другим оболело око 1.000.000 становника, тј. око ¼ становништва. Од тога је умрло између 100.000 и 150.000 људи. Од пегавог тифуса умрло је и 126 лекара, од 360 колико их је Србија тада имала (Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд: Историјски институт, 2006, 18).

3 Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945,* књига I, Крагујевац: Призма; Београд: Центар филм, 1995, 95-97. Србија је пред балканске ратове, према попису из 1910. године, имала 2.922.058 становника. За пет година, од пописа 1905, њено становништво се увећало за 198.199 становника, што је увећање од 7,3%. Према попису из 1921. године, Србија је имала 2.595.430 становника, односно 326.628 мање него 11 година раније. Ако се од 1900. до 1910. број становника у Србији повећао за 392.862 становника, уз просечни прираштај од 1,7%, онда је, статистички гледано, Србија од 1910. до 1921. изгубила 880.190 становника, тј. требало је да има 3.475.620, што је 30,1% становништва из 1910. године (Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, *Stanovništvo Narodne republike Srbije od 1834–1953*, serija B, sveska 1, Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, 1953, 19; Б. Младеновић, *нав. дело*, 30).

4 Последњих година ради се на прикупљању података о свим настрадалим током Великог рата, као и онима који су умирали у потоњим годинама од ратних последица (п. п. аутор).

рат, тј. његове прве две године. Приметно је да се за шест година број мушкараца смањио за 1.770 људи, што је 31,2% популације града из 1910. године. У исто време, број припадница нежнијег пола порастао је за 4,5%, односно за 255 становница.[5] Ово смањење броја мушкараца последица је њихових страдања током балканских ратова, борби у Србији 1914. године, епидемија из 1915. године, као и одсуства војника који су се упутили преко Албаније на Солунски фронт.

На једном сачуваном списку из 1921. године налази се 118 имена погинулих и умрлих Чачана. Већина су били војници (96), од чега двојица регрути, један војни лекар, један болничар, а један је интерниран као војни заробљеник. Осталих 21 били су цивили, 16 њих су били интернирци, четворица су настрадали као цивили, а један је био избеглица. Већина их је преминула (72), од чега двојица по повратку кући. Њих 35 је погинуло, један као цивил, а сви остали као војници. Несталих је било 11. Од њих 118 ожењених је било 69, а неожењених 49. Иза ожењених страдалих Чачана остало је 120 сирочади. Најмлађи настрадали имали су 19 година (двојица), а најстарији 75. Највише њих било је у распону од 20 до 30 година (41), затим од 30 до 40 година (37), од 40 до 50 година било је 26, а преко 50 година живота двојица, колико је било и оних који су имали испод 20 година. За деветоро страдалих нема уписаних година живота. На једном другом списку, из исте године, налазе се имена 167 страдалих Чачана, војника, подофицира и официра у оквиру којег се појављује 99 нових имена у односу на претходни. Такође, на овом списку нема неких имена којих има на првом, тако да би се од ова два могао направити трећи (нови) са 217 страдалих Чачана. Нажалост, на том другом списку нема података о њиховој старости, месту погибије и узроку смрти. Али зато има података о брачном стању и броју деце. Од њих 99 ожењених је било 66, неожењених 26, док за седморицу нема података. Иза ових страдалих Чачана остало је 77 сирочади. Све скупа, иза ових 217 страдалих остало је 197 сирочади.[6]

Нажалост, ниједан ратни сукоб, па ни Први светски рат, није оставио децу по страни. Због великог броја деце која су у рату остала без родитеља, Указом краља Александра Министарски савет донео је 5. фебруара 1919. године Уредбу о оснивању државног *Одељења за заштиту деце и младежи*. Две године пре тога, 30. новембра 1917, у Водену на Солунском фронту, група лекара предвођена др Милошем Поповићем[7] обнавља рад *Друштва за заштиту деце*. Др Поповић

5 Б. Младеновић, *нав. дело*, 43.

6 Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту МИАЧ), Општина чачанска, К-1, док. бр. 3194/21; *Исто*, К-5, Породице палих, помрлих и несталих војника општине Чачанске у I светском рату, док. бр. 14956/21.

7 Рођен у Чајетини 1876, а преминуо у Београду 1954. године. Био је лекар и стоматолог. Медицински факултет завршио је у Бечу 1900, као и специјализацију из стоматологије. Радио је као срески лекар, лекар у Општој државној болници и војни лекар. Отворио је 1904. прву зубну станицу при Војној

био је и организатор *Одељења за заштиту деце и младежи* при Министарству за социјалну политику.[8] По ослобођењу Србије, у њој је радило и *Друштво за заштиту јужословенске деце* чији је Главни одбор био у Београду, док су по већим градовима оснивани месни одбори. Један такав одбор основан је у Чачку, а његов председник био је свештеник Живојин Алексић.[9] Министарство је издало наређење (Бр. 536) општинама у Србији да му се достављају спискови са бројем деце која су у рату изгубила оба родитеља, деце која су изгубила једног од родитеља, деце којој је неопходна помоћ без обзира на породично стање и деце којима је до тада пружен неки вид помоћи. Колико је такве деце било у Чачку, види се збрајањем података из неколико спискова који су сачувани у Међуопштинском историјском архиву. Тај број није мали и износи 403 деце (191 дечак, 208 девојчица и четворо којима се не зна пол). Од тог броја њих 64 (30 дечака и 34 девојчице) било је без оба родитеља, док за њих 11 немамо никаквих података о родитељима. Именом и презименом пописано је 342, док за осталих 61 није могуће утврдити име, али се зна име оца.[10] Такође, деце млађе од 10 година било је 221, а за 11 деце нема података о годинама живота. Ова бројка је свакако велика, ако се узме у обзир број становника који је Чачак имао пре рата, односно за време рата 1916. године. Цифра од 403 детета, ратна сирочета, износи 7,1% од укупног броја становника Чачка из 1910., односно 9,7% од броја становника из 1916. године.

Поред државе и општине, чачанску сирочад свесрдно је помагала и *Америчка мисија* која је септембра 1919. године у Чачку отворила школу за ратну и другу сирочад, која се налазила у касарни и која је имала пет наставника и 115 ученика. Њихов рад у почетку су надзирале две Американке - Пруди Левит и управница мис Вилијамс. Наредне године школа прераста у Државни дечји дом под ингеренцијом државе. Поред школе, 15. новембра 1919. године при *Америчкој мисију* у Чачку почео је са радом и *Центар здравља* (здравствена амбуланта). Октобра 1919. године у Чачак стиже и воз са медикалном и болничком опремом коју је послао *Амерички комитет за помагање Срба*

болници у Београду, а 1909. и при сталној Моравској војној болници у Нишу. Написао је прве књиге на српском језику о нези и чувању зуба (1904, 1906). Учесник је ратова 1912-1918, да би потом био начелник службе за заштиту деце у Министарству социјалне политике и управник клиничких болница у Београду. Био је оснивач и председник друштва скаута „Сокола", планинки, извиђача, Гут – темпларских ложа, четничке омладине, „трезвењачког друштва" итд. (*Енциклопедија српског народа*, Радош Љушић, гл. и одг. ур, Београд: Завод за уџбенике, 2008, 879).

8 Милан Радовановић, „Друштво за заштиту деце", у: *Зборник радова III научног скупа 800 година српске медицине*, Београд: Српско лекарско друштво, 2012), 285.

9 Мирослав Р. Пурић, „Спискови чачанске сирочади после Првог светског рата", *Изворник* бр. 33 (2017), 226.

10 Деца чија имена не знамо налазе се на једном списку, на коме је уписано и име оца и број деце коју је имао, њихов узраст и пол. На том списку налази се 57 деце, док је четворо са последњег списка (М. Р. Пурић, *нав. дело*, 227-234, 259-260).

(Serbian Relief Commitee of America)[11] уз помоћ француско-српске болнице и *Удружења америчких женских болница (American's Women Hospital)*.[12]

Материјални губици

Највећи број докумената Општине чачанске из овог периода односи се на захтеве за надокнаду ратне штете претрпљене током рата одузимањем стоке од стране аустроугарске војске. И српска војска вршила је реквирирање стоке за своје потребе. Неке молбе за надокнаду односе се на теглећу стоку, углавном коње, који су реквирирани још 1912. и 1913. године, за време балканских ратова, а који ни 1919. нису били надокнађени. Све то иде у прилог тврдњи да српска држава, па ни војска, није имала довољно предаха између балканских и Првог светског рата. Надокнада ратне штете у стоци вршена је из сточног фонда, као део ратне одштете.[13] Министарство пољопривреде и вода вршило је доделу стоке, заплењене од стране непријатеља, пољопривредним произвођачима, али под условима одређеним Решењима Министарства пољопривреде и вода (Бр. 854/V, 858/V и 872/V) и Министарског савета (Бр. 817/V и 875/V).[14] Суд за ратну штету у Чачку отпочео је са радом 8. априла 1921. године и налазио се у кући Јакова Крена у Сарајевској бр. 5 (данас Улица Војводе Степе).[15]

Што се материјалне штете на објектима у Чачку тиче, података готово да нема. Сачувана је само пресуда Суда за ратну штету од 1. јуна 1921. године која се тицала ратне штете причињене згради Женске занатске школе у Чачку[16], а

---

11 Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009, 269-270. Списак свих хуманитарних и медицинских организација које су деловале у Србији у: Убавка Остојић-Фејић, „Америчка хуманитарна делатност у Србији током Првог светског рата" , *Историјски часопис* бр. 39 (1994), 200.

12 Г. Давидовић, Л. Павловић, *нав. дело*, 269-270. Више о раду америчких докторки и Америчких женских болница у Србији и Чачку видети у раду др Биљане Вучетић „Осврт на рад Болница америчких жена у Србији крајем и након Великог рата" објављеном у овом Зборнику (п. п. аутор).

13 МИАЧ, Општина чачанска, К-1, више докумената.

14 *Исто*, док. 219/19. Овим Решењима прописано је да се стока уступа на коришћење породицама изгинулих и онеспособљених ратника, као и породицама које су у рату оштећене, а по сниженој цени и то: коњи по 500 до 1000 динара, мазге 400-800 динара грло у зависности од квалитета грла. Само у изванредним ситуацијама грла су се могла уступити испод ове цене, па чак и бесплатно, ако се утврди да су те породице у немогућности да их плате, а она су им неопходно потребна (*Исто*).

15 *Исто*, док. без сигнатуре из 1921. године.

16 Ову зграду, у којој је данас смештена Уметничка галерија „Надежда Петровић", зидала је за потребе школе Женска подружина у Чачку. Просторије зграде освећене су 11. децембра 1911, а комисијски преглед извршен је фебруара 1912. године. Зграда је, у време Првог светског рата, била нова, добро грађена и пространа. По избијању рата, школа је једно време била претворена у болницу, а по повлачењу српске и уласку аустроугарске војске у Чачак, њене просторије заузео је непријатељ. Материјална штета на згради нанета је за време боравка непријатељске војске и у време њиховог повлачења из Чачка (МИАЧ, Женска занатска школа и Женска подружина Чачак, Књига записника

која је, према пресуди бр. 1464 од 1. јуна 1921. године, износила 29.000 динара. Непријатељ је однео ограду око дворишта, прозоре и врата са зграде, нарушио је обијањем лепа, однео десет шиваћих машина, намештај, платно и остале ствари.[17] Поред ове школске зграде, тешко је страдала и зграда Основне школе у Чачку. Чачанска општина издвојила је 17. августа 1919. године преко 200.000 тадашњих динара за обнову ове школске зграде.[18]

Живот становништва

Према броју молби за надокнаду ратне штете које су поднете поменутом суду, може се закључити да је велики број грађана Чачка претрпео материјалне губитке током Првог светског рата, а који су са собом носили знатно сиромашење становништва и велику беду и немаштину. Старање о угроженима, а у ту категорију спадају расељена лица, ратни инвалиди, ратна сирочад и сви они који су услед ратних дејстава остали без средстава за живот, на себе је преузела држава, тј. Министарство унутрашњих дела, али и општинске власти. *Закон о помоћи невољнима у рату* предвиђао је оснивање месних одбора при већим градовима који би се старали о дистрибуцији државне помоћи (у храни, огреву, одећи и обући, проналажењу привременог смештаја, организовању народних кухиња, па чак, али ређе, и новчаној) до најугроженијих грађана на њиховој територији.[19]

Помоћ сиромашним грађанима Чачка додељивана је и од стране Америчке мисије која је радила у Србији. Она се састојала од конзерви хране, рубља и материјала за одећу. Помоћ Чачанима стизала је и од Срба из Сједињених Америчких Држава. Једна таква помоћ за 17 Чачана стигла је посредством епископа Николаја Велимировића.[20]

са седница 1909-1920, записници са седница од: 24.06.1911, 15.03. и 1.05.1912; *Исто*, К-1, Формулар осигуравајућег друштва „Југославија", док. без сигнатуре из 1924; Милутин Јаковљевић, *Белешка о фонду Женске подружине и Женске занатске школе*, Чачак: Међуопштински историјски архив, 1976, 2).

17 МИАЧ, Женска занатска школа и Женска подружина Чачак, К-1, Пресуда Суда за ратну штету, док. бр. 85/21.

18 Г. Давидовић, Л. Павловић, *нав. дело*, 269.

19 МИАЧ, Општина чачанска, К-1, док. 73/19. У Србију је помоћ стизала из многих земаља па и из Америке, из које је стигла велика количина обуће, готових одела, материјала за одећу и остале робе, а коју је поручило Министарство за исхрану и обнову. Све то имало је за циљ обарање високих цена овим артиклима у Србији. Министарство је главну продавницу за продају ове робе отворило у Београду, а филијале у неким варошима Србије. Ова америчка роба била је за 50%, па и више, јефтинија од исте такве која је могла да се купи у Србији (*Исто*, док. 196/19). И угрожене породице из Чачка примиле су хуманитарну помоћ од наших исељеника из Америке, а посредством епископа Николаја Велимировића. У Чачку је ту помоћ примило двадесетак породица (*Исто*, документа без сигнатуре).

20 *Исто*, док. бр. 200/19, док. без бр. из 1920. године.

Држава се свим средствима борила против шпекуланата и ратних профитера и покушавала да уведе контролу цена одређене робе. Министарство унутрашњих дела (актом бр. 28317) уводи изједначавање цена у свим градовима Краљевине Србије и усаглашава их са ценама одређеним у Београду. Висину цена прописивали су, по градовима у унутрашњости Србије, месни одбори за помоћ невољнима Општине чачанске у складу са *Законом о помоћи невољнима у* рату.[21] Контрола се вршила и над ценама у кафанама, као и за хотелски смештај.[22] Цене неких намирница и услуга у кафанама биле су следеће:

1. Бели хлеб, 1кг – 2,50 дин;
2. Црни хлеб, // - 1,80 дин;
3. Бело брашно, // - 2,00 дин;
4. Црно брашно, // - 1,40 дин;
5. Кукурузном, // - 1,00 дин;
6. Пшеници, // - 1,00 дин;
7. Кукурузу, // - 0,60 – 0,80 дин;
8. Овас, // - 0,80 дин;
9. Раж, // - 0,60 дин;
10. Бели пасуљ, // - 1,30 – 1,50 дин;
11. Кромпир, // - 0,40 дин;
12. Говеђе месо, // - 5,00 дин;
13. Овчје месо, // - 5,00 дин;
14. Свињско месо, // - 5,00 дин;
15. Масти, // - 10 – 12,00 дин;
16. Сланина, 1 кг – 10 – 12,00 дин;
17. Кајмак, // - 12,00 дин;
18. Сир, // - 3 – 4,00 дин;
19. Кокошије јаје, 1 ком. – 0,40 дин;
20. Ћуреће јаје, // - 0,50 дин;
21. Ситна со, 1 кг. – 2 – 2,50 дин;
22. Крупна со, // - 3,00 дин;
23. Кафа, // - 16 – 20,00 дин;
24. Пиринач, - 9 – 10,00 дин;
25. Зејтин, // - 20 – 24,00 дин;
26. Црни лук, // - 1,20 дин;
27. Бели лук, // - 2,00 дин;
28. Млеко, // - 1,00 дин;
29. Кревет у гостионици I реда – 6,00 дин;
30. // // II реда – 4,00 дин;
31. Порција супе – 1,00 дин;
32. Порција говедине – 2,00 дин;
33. Порција варива – 2,5 – 3,00 дин;
34. Порција печења пилећег и прасећег – 4,00 дин;
35. Литар црног вина – 6 – 8 дин;
36. // белог // - 6 – 8 дин;
37. // љуте ракије – 20 – 24 дин;
38. // шљивовице – 10 – 121 дин;
39. Шоља црне кафе – 0,50 дин;
40. // беле // - 2,00 дин;
41. // чаја – 0,50 дин;
42. Килограм најбољег говеђег меса – 6,00 дин;
43. // лошијег // - 5,00 дин;
44. Килограм шећера у коцки – 15,00 дин;
45. // // ситног – 14,00 дин;
46. Пар мушке обуће – 180 дин;
47. // женске // - 150 дин;
48. // дечје // - 100 – 120 дин.[23]

21 *Исто*, док. бр. 13047/19.

22 *Исто*, док. бр. 220/19. У сали хотела *Крен* у Чачку, 29. јуна 1919. године одржане је грађански збор на коме је одлучено да се од Месног одбора за град Чачак тражи хитно прописивање цена животних намирница како би се спречило пљачкање грађана Чачка, а нарочито сиротиње (Г. Давидовић, Л. Павловић, *нав. дело*, 268).

23 *Исто*, док. 16512/19.

Према документима који се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, у фонду Општине чачанске, Чачани су у годинама после Првог светског рата имали великих проблема због дефицита шећера, соли, гаса, огревног материјала, недостатка стамбеног простора, хране, одеће итд.[24] Управо су ове намирнице биле најпогодније за шпекулацију која је, и поред труда државе да је сузбије, била честа појава у Србији након Првог светског рата. Шпекуланти и њихова работа нису заобишли ни Чачак. Забележено је више таквих случајева, али ћемо навести само два. Први је везан за петролеј који је био изузетно тражен и чији је промет строго контролисан, а набављан је искључиво преко Монополске управе. Грађанима је дељен по списковима састављеним од стране Месног одбора за помоћ невољнима. Па ипак, и поред ригорозне контроле, дошло је до злоупотребе. Тако је за гас који је дељен чачанским породицама током априла и маја 1919. године утврђено да садржи велику количину воде, па је покренута истрага. Утврђено је да је гас у Чачак стигао у добром стању, а да је касније у канте додавана вода како би се прикрила крађа, односно истакање петролеја из канти. За овај чин оптужене су две особе из Чачка, али се у поступку није могла доказати њихова одговорност за дело које им се ставља на терет, па су ослобођени.[25] Други случај злоупотребе при промету намирница тицао се шећера, такође изузетно дефицитарне намирнице у Србији после Великог рата. Шећер је у Чачку дељен према списковима које је састављао Месни одбор за помоћ невољнима. Међутим, одређене количине ове намирнице даване су и закупцима који су морали да је продају по цени одређеној од стране државе. Такав један закупац у Чачку, који је уједно био и посластичар, одбијао је, довијајући се на разне начине, да прода шећер грађанима Чачка према купонима, а по цени од 4,70 динара по килограму. Када је од стране грађана оптужен за шпекулантске послове, бранио се уверењем добијеним од стране Месног одбора за помоћ невољнима да ако не прода сву робу до одређеног датума, остатак може присвојити. Због тога је намерно одбијао да продаје шећер народу будући да је њему, као посластичару, био преко потребан.[26]

Такође, било је доста и инвалида који су то постали током балканских или Првог светског рата и који нису имали средстава за живот, а због свог здравственог стања нису били у могућности да раде и тако себи и породици обезбеде егзистенцију. Они су молили за новчану помоћ, али и за доделу стоке која би им помогла у преживљавању у тешким временима.[27] Према једном

24 Нарочито је тешка ситуација била са шећером. У Међуопштинском историјском архиву у Чачку налази се сачуван списак грађана који су примили следовање шећера које им је поделио Месни одбор за помоћ невољнима. Према том списку, који није сачуван у целости (недостају му имена до редног броја 367), помоћ је добило 1.302 становника Чачка, а количина добијеног шећера зависила је од броја чланова домаћинства (МИАЧ, Општина чачанска, К-1, 517/1919, док. без сигнатуре из 1919).

25 МИАЧ, Општина чачанска, К-1, док. 155/19.

26 *Исто*, док. без. бр. из 1919.

27 *Исто*, више докумената.

списку Општине чачанске од 25. октобра 1920. године, инвалида и сиромашних било је 85, а према другом изузетно сиромашних грађана било је 96.[28]

Здравствене прилике

Осиромашено и неухрањено становништво после Првог светског рата било је изузетно подложно разним епидемијама. Поред тога, с фронта се вратио велики број војника који су због ратних напора били лошег здравственог стања. Прилив војника у Чачанску болницу[29] био је огроман, а број здравствених радника и материјално стање недовољни за пријем толиког броја пацијената.[30] Због тога је Општини атеничкој, која се налазила у Срезу трнавском и на чијој територији се налазила Чачанска болница, већ 3. новембра 1918. године упућен допис од начелника Среза да се организује одбор при Општини који би био задужен за прикупљање помоћи од становништва, нарочито оног имућнијег. Та помоћ се састојала у намирницама, одећи или постељини. Већ после два дана формљен је Одбор за прикупљање помоћи Чачанској болници.[31]

Као што је већ речено, велики здравствени проблем у целој Србији било је ширење разних заразних болести којима је исцрпљено и слабо храњено становништво било изузетно подложно. Министарство народног здравља је због здравствене ситуације у Србији 5. фебруара 1919. године свим окрузима и срезовима издало наређење да се извештаји о здравственом стању становништва, заразним болестима, а нарочито пегавом тифусу,[32] достављају једном седмично.[33] Исто министарство ће неки месец касније упутити на исте адресе и *Упутство за оснивање и рад месних одбора за сузбијање заразних болести*. То упутство предвиђало је оснивање месних одбора, по свим општинама, за сузбијање заразних болести. Њихов задатак био је да одржавају комуникацију између лекара и становништва општине, да пружају помоћ лекарима при спровођењу

28 *Исто*, док. бр. 12533/20, док. без бр. из 1920.

29 Чачанска болница је током рата претворена у резервну војну болницу и она ће у том статусу остати и непосредно по окончању ратних дејстава, јер је било потребно да пружи здравствену помоћ и негу повратницима са фронта, али и осталим грађанима (Мирослав Миле Мојсиловић, Радован М. Маринковић, *Здравство чачанског краја*, Чачак: Чачански глас, 1979, 87, 99).

30 Колика је била фреквенција рањених и оболелих српских, савезничких, али и непријатељских војника у чачанској болници, тешко је рећи. Али, ако се узме у обзир да је у заједничку гробницу у Чачку сахрањено 652 борца српске војске, од којих 252 из чачанског краја, а у *швајско гробље* 262 припадника Централних сила, можемо делимично наслутити какво је стање у чачанској болници било крајем 1918. и почетком 1919. године. Овоме би требало додати и оне који су успешно лечени у болници и који су по окончању лечења отпуштени кући, а чији је број вероватно још већи (М. Мојсиловић, Р. М. Маринковић, *нав. дело*, 92).

31 МИАЧ, Суд Општине атеничке, К-1, док. № 65/18.

32 О епидемији тифуса у Србији и жртвама видети напомену 2 овог рада (п. п. аутор).

33 МИАЧ, Суд Општине атеничке, К-2, док. бр. 189/19.

мера за сузбијање заразних болести, као и појашњавање грађанима мера које су се спроводиле и указивање на оправданост њиховог предузимања.

Највећа опасност по здравље људи не само у Србији, већ у читавој Европи у годинама после рата, свакако је била *шпанска грозница*, заразна болест која је за шест месеци однела више живота него ратна дејства за четири године.[34] Што се ове болести тиче, нема прецизних података каква је ситуација била у Чачку. Увидом у протоколе умрлих чачанске Окружне болнице и цркве Светог Вазнесења (обе парохије) може се видети да је од укупно 711 преминулих, у периоду од 25. октобра 1918. па до краја 1920. године, њих 269 умрло од упале плућа изазване овим вирусом грипа. Највећа смртност била је у 1918. године, када је за нешто мало више од два месеца, тј. од 25. октобра па до краја године, од ове заразе умрло 206 особа од укупно 236 преминулих (87%). Већ током 1919. године број умрлих од шпанске грознице опада, тако да је од укупно 200 преминулих у овој години, од овог грипа умрла 31 особа (15,5%). Наредне године тај број износио је 32 особе од укупно 275 преминулих (11,6% од укупног броја умрлих).[35]

Међутим, доста података је сачувано о једној другој заразној болести распрострањеној у целој Србији и то у знатно већем обиму него пре рата. Било је то беснило.[36] Министарства Народног здравља и Унутрашњих дела издавали су прогласе са упуствима за борбу против беснила, његовом сузбијању, као и поступању у случају уједа бесне животиње. Због велике распрострањености ове болести, начелник Среза трнавског издао је наређење да се сви пси, који

34 *Шпанском грозницом* назива се пандемија грипа 1918. године. Ова болест позната је под бројним именима, од којих је једно *пурпурна смрт* (због специфичне боје коже код самртника). И поред велике смртности, сећање на *шпанску грозницу* готово да није остало у колективном памћењу човечанства. Зато се ова пандемија често назива и *заборављеном.* Данас је познато да је њен узрочник био вирус инфлуенце А H1N1 антигенских карактеристика. Сматрало се да ову болест изазива *Пфајферов бацил* (*Baccilus s. Heamophilus influenzae*), те су због тога напори и лекара и научника били узалудни. Први талас пандемије појавио се у пролеће 1918. године и описује се као благ због ретких смртних случајева. Други талас, изразито смртоносан, стиже у јесен 1918, док се трећи одвијао се у зиму 1919. године. Болест није поштедела ниједан део наше планете. Сматра се да ју је трећина тадашње светске популације, око 500 милиона људи, имало клинички испољену. Од овог вируса умрло је најмање 50 милиона људи (Бранислав Димитријевић, *Казивања лекара о Великом рату*, прир. Снежана Вељковић, Београд: Лагуна, 2018, 497).

35 Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку (II парохија) 1891-1925; Исто, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку и манастира Ваведење 1907-1920; Исто, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку 1915-1935; Исто, Матична књига умрлих Окружне болнице у Чачку 1915-1918; Исто, Матична књига умрлих Окружне болнице у Чачку 1919-1935. Изнети подаци засновани су на узроцима смрти који се налазе уписани у протоколима умрлих. Међутим, негде је као узрок смрти уписан грип, негде упала плућа (грип), а негде само упала плућа или компликације изазване том упалом. Све те жртве уписане су као жртве *шпанске грознице*, па и оне код којих је као узрок смрти уписан велики кашаљ. Интересантно је да је од 1919, када број преминулих од *шпанске грознице* опада, расте број преминулих од туберкулозе. Да ли су и те особе у ствари преминуле од грипа, не може се са сигурношћу утврдити (п. п. аутор).

36 МИАЧ, Општина чачанска, К-5, Наредба за убијање бесних паса, док. бр. 365/21.

се затекну на улици без корпе на устима, истог момента убију.[37] Заражени беснилом упућивани су у *Пастеров завод* у Нишу на лечење, а уколико су били сиротог материјалног стања трошкови пута и лечења падали су на терет Општине. Лечење таквих болесника трајало је око 25 дана.[38] Поред беснила, велику опасност по становништво у годинама после рата представљала је и епидемија шарлаха.[39]

Ова епидемија јавила се 1920. године и брзо се раширила по Чачку и околини. Не може се поуздано утврдити колики је био број заражених, али је у 1920. години у Чачку од ове заразне болести преминуло 20 особа, а наредне године само шест.[40] Настојало се свим расположивим средствима и ангажовањем лекара и грађана да се она обузда. Начелник округа упутио је јавни апел грађанству да у интересу свих, а посебно своје породице, води рачуна о својим двориштима и редовно их одржава. На нивоу града образована је комисија која је почела са радом 10. децембра 1920. године и која је вршила инспекцијски надзор над одржавањем чистоће, а сви преступници били су кривично гоњени. Почетком децембра у Чачку је организован збор грађана и том приликом донета је посебна резолуција о сузбијању ове болести.[41] У њој се каже:

„Да се умоле све месне власти које су по своме положају и устројству позване да воде рачуна о чувању народног здравља, да најенергичније предузму све мере да се зараза што пре сузбије, а нарочито:

1. Да се на најбржи начин нареди најмарљивије чишћење целе вароши од ђубришта и остале нечистоће;

2. Да се забране сви скупови грађански уопште док зараза траје па било да они долазе од појединих установа по своме задатку или су резултат задовољства појединца;

3. Да се забране сва скупљања деце било у циљу игре или чега другог;

4. Да се у границама законске могућности ограничи време доласка и бављења грађана у јавним локалима;

5. Да се од стране грађанства изађе на сусрет месним властима превозним средствима за изношење нечистоће – ђубрета из вароши, а да им се ставе на расположење и новчана средства у колико их оне не би имале за ове циљеве,

37 МИАЧ, Суд Општине атеничке, К-2, док. бр. 1844/21, док. бр. 746/21.

38 *Исто*, док. бр. 1554/21.

39 *Исто*, док. бр. 314/19.

40 Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку (II парохија) 1891-1925; *Исто*, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку и манастира Ваведење 1907-1920; *Исто*, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку 1915-1935; *Исто*, Матична књига умрлих Окружне болнице у Чачку 1919-1935.

41 *Исто,* Општина чачанска, К-4а, ф. V, док. бр. 215; М. Мојсиловић, Р. М. Маринковић, *нав. дело*, 100.

услед чега грађани примају на себе дужност да се за таква средства међусобно састарају и набаве их;

6. Да се сваки дом у коме се зараза појави изолише од осталих нарочитим стражаром, који ће отклонити свако комуницирање с њим док зараза траје..."[42]

Све ове мере уродиле су плодом и зараза је сузбијена упркос великим тешкоћама услед недостатка обученог здравственог кадра и још неопорављене здравствене службе од рата. О томе како су остваривани захтеви грађана старао се посебан одбор.[43]

***

Још увек недовољно опорављено становништво Србије од два балканска рата, задесила је још већа катастрофа – Велики рат. Људски губици Србије били су немерљиви и тешко надокнадиви. Огромни су били и материјални губици становништва, што у стоци, што услед губитка стамбеног простора или необрађивања пољопривредног земљишта.

Разматрањем података изнетих у овом раду може се сагледати живот једног града у ужој Србији после Првог светског рата. Свакако, разлике у људским жртвама, од града до града, више су него евидентне, јер су неки крајеви више пострадали од других. Међутим, проблеми у снабдевању животним намирницама, обезбеђивању теглеће стоке за пољопривредну производњу, условима живота и донекле здравственим приликама, били су присутни у свим градовима широм Србије.

Када се све узме у обзир и подвуче завршна црта, закључује се да за Србију страдања и тешкоће нису нестале 1918. године ослобађањем њене територије, већ су настављене и у годинама после рата. Србију је чекао дуг пут опоравка.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Међуопштински историјски архив Чачак, Суд Општине атеничке 1918-1930, (А/19).

Међуопштински историјски архив Чачак, Градско поглаварство – Чачак 1918-1941, (А/27)[44]

42 М. Мојсиловић, Р. М. Маринковић, *н. д.*, 101. На све куће, у којима је регистрована зараза, стављане су таблице са натписом „зараза" (МИАЧ, Општина чачанска, К-4а, ф. V, док. бр. 215).

43 М. Мојсиловић, Р. М. Маринковић, *нав. дело*, 101.

44 Од 1934, па до 1941. године Општина чачанска носила је назив Градско поглаварство. Грађа пре 1934. и она после спојена је у један фонд, који је именован по последњем називу институције чија се грађа у њему налази. У фуснотама у раду грађа из овог фонда обележена је као Општина чачанска,

Међуопштински историјски архив Чачак, Женска занатска школа – Чачак 1890-1948, (А/134).

Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку (II парохија) 1891-1925.

Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку и манастира Ваведење 1907-1920.

Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих Окружне болнице у Чачку 1915-1918.

Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих Окружне болнице у Чачку 1919-1935.

Градска управа Чачак, Матична служба, Матична књига умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку 1915-1935.

ЛИТЕРАТУРА:

Вучетић, Биљана, „Осврт на рад Болница америчких жена у Србији крајем и након Великог рата", рад у штампи.

Давидовић, Горан, Павловић, Лела, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009.

Димитријевић, Бранислав, *Казивања лекара о Великом рату*, прир. Снежана Вељковић, Београд: Лагуна, 2018.

Енциклопедија српског народа, Радош Љушић, гл. и одг. ур, Београд: Завод за уџбенике, 2008. (одредница: Др Милош Поповић, стр. 879)

Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, *Stanovništvo Narodne republike Srbije od 1834 – 1953*, serija B, sveska 1, Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, 1953.

Јаковљевић, Милутин, *Белешка о фонду Женске подружине и Женске занатске школе*, Чачак: Међуопштински историјски архив, 1976.

Казимировић, Васа, *Србија и Југославија 1914-1945,* књ. I, Крагујевац: Призма; Београд: Центар филм, 1995.

Младеновић, Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд: Историјски институт, 2006.

Мојсиловић, Мирослав, Маринковић, Радован М., *Здравство чачанског краја*, Чачак: Чачански глас, 1979.

Остојић-Фејић, Убавка, „Америчка хуманитарна делатност у Србији током Првог светског рата", *Историјски часопис* бр. 39 (1994), 199-206.

Пурић, Мирослав Р., „Спискови чачанске сирочади после Првог светског рата", *Изворник* бр. 33 (2017), 221-278.

Радовановић, Милан, „Друштво за заштиту деце", у: *Зборник радова III научног скупа 800 година српске медицине* (одржан 7-10. јуна 2012. године у манастиру св. Николаја Српског у Соко граду, Београд: Српско лекарско друштво, 2012), 283-287.

Робертс, Џон М., *Европа 1880-1945*, Београд: Клио, 2002.

јер се тај назив институције налази на кутијама са грађом, док је у библиографији наведен званичан назив фонда (п. п. аутор).

Miroslav PURIĆ

LIFE IN ČAČAK IN THE AFTERMATH OF THE GREAT WAR

Summary

This paper gives an account of the life of the citizens of a town in central Serbia in the aftermath of the Great War. The price of the glory brought by the victories in the Great War was enormous. The price Serbia paid was by far the highest in proportion to the size of the population. Almost every family had lost someone or someone had been disabled or had fought in war. The life of many families across Serbia, and so in Čačak, radically changed. Some were left without the breadwinner, in some the breadwinner had become disabled for work, some lost their homes. In the post-war years the citizens of Čačak struggled with shortages of sugar, salt, gas, firewood, housing space, food, clothing etc. Most of the claims for the compensation of war damage concerned the seizure of livestock by the Austro-Hungarian Army. Livestock in the Čačak area had also been requisitioned for the needs of the Serbian Army. Besides, the impoverished and underfed population was susceptible to various diseases, and many soldiers returned from war in poor health. All of that favoured outbreaks of infectious diseases and exacerbated the already difficult situation of the town and its people.

УДК: 000000000000

Драган ДРАШКОВИЋ

КРАЉЕВАЧКИ КРАЈ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1918. ГОДИНЕ

Сажетак: Делови Прве армије српске војске напредовали су уз долину Западне Мораве из правца Врњачке Бање. У Краљево су ушле 22. октобра 1918. године. Друга армија је долином Ибра напредовала према Краљеву из правца Рашке, у коју су делови јединица Тимочке дивизије ушли 22. октобра. На овом терену деловали су Јабланички комитски одред капетана Милинка Влаховића и Ибарски добровољачки одред.

После трогодишње окупације, пљачке, немаштине и епидемија, радост ослобођења замениле су свакодневне обавезе: санирање ратних последица, поправка и изградња порушених мостова и саобраћајница, обнова опљачканих и уништених домаћинстава, пребројавање жртава, интернираца, збрињавање ратних и војних инвалида, итд.

Енглеска 707. секција боравила је у Краљеву до маја 1919. године. Сталну помоћ током рата, Француска је наставила учешћем солунаца на обележавању годишњице Великог рата и отварањем Фабрике авиона БРЕГЕ 1928. године

Кључне речи: Краљево, 1918, окупација, ослобођење, последице рата, обнова града, савезници.

После пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918. године, српска војска је незадрживо кренула у јуриш и гоњење непријатеља. Силина јуриша била је тако јака да су се дејства са Солунског фронта пред Краљево приближила за само 35 дана. Дејство акција за ослобођење Краљева уследило је из два правца. Делови јединица Прве армије напредовали су уз долину Западне Мораве, док су јединице Друге армије напредовале из правца Рашке, долином Ибра.

Већ 19. октобра извиђачки ескадрон, Трећи ескадрон Трећег коњичког пука, предвођен капетаном Богданом Јевтовићем, ушао је у Врњачку Бању.[1]

Настављајући пут према Краљеву, 20. октобра капетан Јевтовић је извештавао да непријатељ контролише леву обалу Западне Мораве дејствујући митраљеском паљбом и повременим преласцима на десну обалу код Новог Села,

1 *Велики рат Србије – за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918*, књига 30, (= *ВРС*, књ. 30), Београд: Министарство војске и морнарице, 1937, 185.

Грачаца и Подунаваца.[2] Од мештана је сазнао да су акције предузимане услед недостатка хране, односно да је пљачком по селима на десној обали Мораве (у Подунавцима, Вранешима, Грачацу) непријатељ покушавао да поправи стање у снабдевању. Са једном таквом групом, јачине 30-40 војника, Трећи ескадрон Трећег коњичког пука сусрео се у Дунавцу (Подунавцима) и Вукушици. Непријатељ је забранио мештанима да одлазе на своја имања северно од друма од Трстеника до села Врбе, а у циљу шпијунаже и извиђања облачио је своје војнике у сељачко мушко, па чак и женско одело.[3]

Већ 21. октобра капетан Јевтовић се нашао у непосредној близини Краљева о чему је обавестио команду Прве армије:

„Са ескадроном сам доспео до села Драгосињаца и ту се задржао ради извиђања непријатеља око Краљева.

У Краљеву, на јужној ивици вароши, а на левој обали Ибра противник се укопао и има ровове, које је посео са пешадијом јачине од једног батаљона и 8 топова, укопаних до самих касарни 2. коњичког пука у башти.

Мост на Ибру код Краљева није још изгорео, а мост на Рибници упалили су и изгорео је.

Противник код села Кованлука (друм од села Ратине за Краљево) прави засеке на путу, обарајући велика дрва из Белимарковића забрана код Кованлука. Телефон и телеграф су покидани. Јачина је непријатеља код села Кованлука и Ковача око 2 чете.

Противник и даље држи код села Врбе поседнуте ровове до Мораве а са својим десним крилом држи поседнуту к. 407 шаљући поједине патроле преко села Драгосињаца на Ћави.

На простору села Ковачи, села Трешњара и села Крушевица противник је јачине око 2 чете.

На простору села Рибница, село Грац, Гради, Витош, к. 780, Озрен и к. 1003 противник је јачине око једног батаљона пешадије.

Са трупама II армије још нисам ухватио везу.“[4]

У правцу Краљева, из састава Дринске дивизије, упућени су 21. октобра Расински одред који је са по једним водом дошао у додир са непријатељем у Грачацу и Чукојевцу. Други коњички пук се стационирао у селу Штулац. Фронт око Краљева се тога дана простирао од Врбе, преко Озрена до Лакта (Богутовац), али са видним одступањем јачих коморских делова непријатеља ка северу, долином Ибра.[5]

По извештају од 23. октобра, повлачење непријатеља из Краљева уследило

2 *ВРС*, књ. 30, 185, 219, 224.

3 *Исто*, 228-229.

4 *Исто*, 265.

5 *Исто*, 310-311.

је у току 22. октобра. У извештају се наводи: „Извиђачки ескадрон ка Краљеву, 22. овог месеца у 19 часова, ушао је у Краљево. Непријатељ је напустио десну обалу Ибра и повукао се са делом ка Милочају (Горњи Милановац), а делом ка Бушичкој реци (Чачку). Са трупама II армије није још ухваћена веза.“[6]

У заповести командиру извиђачког ескадрона Другог коњичког пука, капетану Јовану Крстићу, од 23. октобра, потврђује се вест о уласку капетана Јевтовића у Краљево: „Извиђачки ескадрон капетана Јевтовића још синоћ је ушао у Краљево и на десној обали Западне Мораве и Ибра нема више непријатеља.“[7]

Капетан Јевтовић је о уласку у Краљево упутио извештај вишој команди уз констатацију да су десна обала Мораве, од ушћа Ибра у Мораву па све до Крушевца, као и десна обала Ибра од Маглича до утока у Мораву, у потпуности очишћене од непријатеља. Мост на Морави код Камиџоре био је у потпуности изгорео.[8]

Дејства за ослобођење краљевачког краја из другог правца, од Рашке, вршена су од стране делова јединица Друге армије, првенствено Тимочке дивизије, као и Јабланичког комитског одреда под командом капетана Милинка Влаховића и Ибарског добровољачког одреда формираног 21. октобра у Ушћу.[9]

Ситуација на овом делу фронта може се пратити од 19. октобра 1918. године. Народни посланик Урош Ломовић, који је тих дана на терену Рашке радио на успостављању месних власти и организовању добровољачког одреда, упутио је 19. октобра Команди Друге армије извештај: „Јуче у 7 часова, стигао сам у Рашку и нашао стање овако: Четници, који су ослободили ове крајеве разилазе се. Никакве оружане заштите, војске ни жандармерије нема у срезовима Студеничком и Жичком (Рашка, Краљево), непријатељ је евакуисао ове крајеве и у међувремену том, требало би да један бар мањи одред војске дође што пре, ради чувања територије, и заштите личне имовине сигурности као и ради прикупљања и чувања ратног плена.“[10]

Поменути четници у наведеном извештају припадали су Јабланичком комитском одреду капетана Милинка Влаховића. Потврда о њиховом дејству налази се у његовом наређењу које је упутио из Рашке Суду општине Трнавске 4. октобра 1918. године: „У међувремену од непријатељске евакуације па до доласка савезничке војске све општинске и мјесне власти морају и даље функционисати.

6 *Исто*, 344.

7 *Исто*, 349-350.

8 *Исто*, 360.

9 *Велики рат Србије – за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, књига 24, (= *ВРС*, књ.24), Београд: Министарство војске и морнарице, 1933, 141; *ВРС*, књ. 30, 368.

10 *ВРС*, књ. 30, 289.

Ко се буде усудио да поништава државна имања, или напада приватна лица или њихова имања прилично ће се казнити, свако пуцање по селима забрањено је као и долазак у Рашку под оружјем.“[11]

По доласку у Рашку 22. октобра, командир Тимочког коњичког ескадрона послао је следећи извештај: „У 15.50 часова, ушао сам у Рашку са ескадроном. Ново ништа нема, у варошици успостављене месне власти. О противнику сам сазнао од мештана, да је коњичка патрола из бочног одреда Прве армије (из коњичке дивизије) од Александровца 20. овог месеца увече избила на Маглиње а потом пошто су се Аустријанци повукли на Лакат-Богутовац - к. 369 - патрола се повукла на Столове ради осматрања; ово ми је поновио и народни посланик Ломовић, који је организовао на Ушћу 21. овог месеца Ибарски добровољачки одред и упутио апел на све суседне општине среза Студеничког и Жичког, да са оружјем у руци крену на Дебело (Бресничко брдо) брдо и да узнемиравају непријатеља и уносе панику у његова задња оделења, која имају задатак да омогуће што јаче и веће извлачење хране из места поред пута. Аустријанци су и ноћас 21/22. овог месеца били на линији Богутовац - к. 369 (опет по извештају мештана). Добровољцима је наређено да избију на Дебело (Бресничко брдо) брдо и да се тамо вечерас прикупе и преко Троглава (к. 1221) загрозе бок и позадину аустријских делова на Богутовцу (к. 552). Због овог упутио сам у 16.20 часова, јачу официрску патролу са пушкомитраљезом правцем Рашка-Краљево, са задатком да користи добровољце и потисне непријатељске делове на лакту код Богутовца, исте притискује, и да контакт не губи.“[12]

О стању и опреми Ибарског добровољачког одреда реферисано је у извештају мајора Драгољуба Ћирића од 23. октобра: „Добровољци се налазе у селу Бреснику и држе Бресничко брдо и тако исто велики број придолази из суседних општина. Међу добровољцима велики је број наших војника који су из разних узрока изостали за време нашег повлачења у 1915. години. Ови би се људи могли корисно употребити, но недостаје им оружје и муниција. Пушке које имају махом су пропале, јер су биле на разним местима скривене. По одобрењу могу одмах упутити једног војника да их прикупи, организује и овоме одреду стави на службу.“[13]

Већ 23. октобра дејства за ослобођење су истом брзином настављена даље – од Рашке и Богутовца према Ивањици, од Краљева према Чачку и Крагујевцу. Народ овог краја са одушевљењем је дочекао ослободиоце испративши их одмах у даље победе преко Дрине, Саве и Дунава, до граница нове Отаџбине.

11 Историјски архив Краљево (= ИАК), Општина Трнавска – Трнава, кутија 13); Милољуб Арсић, „Организација и функционисање окупаторске власти у срезу студеничком 1916-1918“, *Наша прошлост*, 5, 1992, 176.

12 *ВРС*, књ. 30, 368-369.

13 *Исто*, 414-415.

Трогодишње ропство, тортура, пљачка, немаштина, разне епидемије, превазиђени су слободом која је у Краљево стигла 22. октобра 1918. године у 19 часова.

У налету српске армије и савезничких трупа приликом борби за ослобођење Србије, велику помоћ пружало је месно становништво учешћем у добровољачким одредима. Међу њима у се посебно истицале комите.[14] То потврђују и непријатељски и српски извори. Начелник штаба аустријске 11. армије писао је: „У борбама је учествовало становништво, у целој земљи су се појавиле српске чете и вршиле препаде на наше јединице које се нису довољно заштитиле у коначиштима и приликом обеда, на наше позадинске службе и коморе у маршу, наносиле су оштећења на железници".[15] Масовније активирање народа и комитског покрета уследило је када су српска војска и савезници прешли линију Скопље-Приштина. Већ 19. октобра 1918. аустријски извори су забележили: „Црна Гора и Санџак су у стању потпуне побуне."[16] Следећи запис српске провенијенције оставио је сведочанство: „Сва Србија је била узаврела и личила на организам који енергично хоће да се ослободи отрова. Старци, жене и деца нису чекали да се ми приближимо па да почну протеривати угњетача."[17]

Синергија између српских војника, жељних да што пре стигну у напуштену отаџбину и виде своје најмилије, и месног становништва да се што пре ослободи окупатора и дочека своје ослободиоце, резултат је трогодишњег ропства.

„Од првих дана окупације, непријатељ је најактивније настојао да прво интернира и отера у ропство све српске војнике, рањене и болесне, официре, пензионере, свештенике, просветне раднике, народне прваке, који припадају владиној странци, пријатеље династије и све оне у које су посумњали да ће бити опасни по њих, да их неће моћи тако лако покатоличити и придобити за своје привржeнике и извршиоце гадних циљева.

Одмах у почетку, Аустријанци су са призивањем напредњачких и либералних првака, које већим делом одмах придобише за себе и посташе им слепо оруђе. Исте они поставише на виднија места у њиним командама, даваху им ливерације, за председнике општина и кметове и што год они жељаху исти слепо извршаваху. Помоћу тих несавесних бедника, њине власти почеше постизавати значајније успехе."[18]

Неподношљиво стање под окупацијом најупечатљивије је исказано

14 Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату*, Београд: „ДМП", Архив Србије, Удружење ратних добровољаца 1912-1918, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918, 1998, 108.

15 *Исто*, 108–109.

16 *Исто*, 109.

17 *Исто*, 109.

18 *ВРС*, књ. 24, 137–138.

Топличким устанком 1917. године који је имао одјека и у поткопаоничком крају, у Жичком и Студеничком срезу.

Царска и краљевска Окружна команда у Чачку огласила је *Објаву* 30. маја 1917. године, у којој опомиње становништво да се клони сваког контакта са комитама под претњом примене закона нужне ратне одбране, али и исплату награда за сваког ухваћеног или убијеног наоружаног комиту, за сваког ухваћеног помагача комитских чета и сваку пружену помоћ и информацију за хватање комита.[19]

За убиство три војника, у Чачку су у октобру 1916. године обешени „Воин Миљојчевић тежак из Црвња 55 година, ожењен и Милан Миљојчевић тежак из Црвња 55 година, ожењен, а Благоје Миновић тежак из Дубова стар 27 година, неожењен, убијен је 28. децембра 1917. ујутру у 7 сати, од непријатеља као комит".[20]

Окупационе власти су предузимале разне мере за сузбијање деловања разбојника и комита. Једна од мера, упућена Поглаварству Рашке 18. новембра1917. године, била је наредба о сазивању збора у присуству жандармерије ради објаве штампане наредбе против разбојника и комита.[21]

Пружање отпора завојевачу постојало је од првих дана окупације, због чега су окупационе власти спроводиле свирепе казнене експедиције. Смртном казном вешањем осуђена су три Студеничана: Радисав Бачкуља, Милош Божић и Милан Живковић. Казна је извршена 1. фебруара 1916. у кругу Окружног здања, 12-15 метара испод Конака господара Јована Обреновића. Разлог за казну је пружен отпор окупатору. Овај истинит догађај, због неиспуњеног аманета, записао је чачански прота Сретен Михаиловић. Један од осуђених, Радисав Бачкуља, испричао је проти:

„Били смо сви троица у рату. Оступајући, како тако у неком реду, дошли смо до Приштине, а ту наста расуло и нико ником није водио рачуна. Ишао је куд је који хтео. Нас неколико комшија нађосмо се и договорисмо да се вратимо својим кућама и одмах кретосмо. Избегавајући главне путеве да не би пали непријатељима у руке, ишли смо све странпутицама и планинама, док смо дошли у околину Пазара, а одатле смо лако прешли у наш срез, јер нам је околина била добро позната и ми стигосмо својим кућама.

Швабе још тада нису биле дошле у наше село. Прошло је неколико дана по нашем повратку, кад једног јутра рано са једног брда, поче нас звати сеоски биро: О, Радисаве, о Милане, Милоше, Вићентије, Ђунисије, Вељко и. т. д.

19 Објава Ц. и Кр. Окружне команде у Чачку, 30. мај 1917. (фотокопија НМКВ). Опширније у: Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд: Српска књижевна задруга, 1987; Божица Младеновић, *Топлички устанак*, Нови Сад – Београд: Прометеј – Радио телевизија Србије, 2017; Ђурић Антоније, *Топлички устанак: нејач против силе и оружја*, Београд: Принцип Прес, 2018.

20 ИАК, Црква у Дубову, Матична књига умрлих 1915-1934, бр. 71, 72 и 157.

21 ИАК, Поглаварство општине Рашка, кутија 3.

све нас за које зна да смо дошли кућама, потрчите овамо и понесите оружје и муницију. Ето иду Швабе у наше село, пожурите да их пресретнемо и потучемо. Ми не размишљајући одмах пођемо и искупимо се нас око двадесет. Са брда видели смо да швапски војници, од прилике један вод, иду путем који води општини. Ми знајући сваку стазу, брзо стрчимо да их пресретнемо и зауземо бусије и кад они наиђоше ми отворисмо паљбу из пушака. Њих неколико паде остали се повукоше за заклоне и отворише паљбу на нас. Пушкарали смо се око пола сата, па се они повукоше, а ми одосмо свако својој кући, а ништа се не договорисмо. Сутрадан они су дошли у већем броју, и заузели општину, па су пошли од куће до куће да траже војнике. Они који су били ближе општине, кад су чули за њихов долазак, разбегли су се по планинама, а нас нађоше код куће, повезали нас и отерали нас на Ушће, са Ушћа у Краљево из Краљева у Чачак и ево одавде на вешала. Ја и Милан криви смо им, али овај Милош нит је био с нама кад смо их пресрели и тукли, нит им је што друго скривио, па ето где и њега, на правди Бога, осудише."[22]

О страдању становништва током окупације у краљевачком крају успомену чува високи камени бели крст на коме је исписано: „Стрељани од непријатеља 1915-1918 Љубисав Кузмановић, Момир Бисерац, Славко Аксентијевић, Вујица Милошевић, Радисав Премовић, Миленко Драгањац, Никола Драгањац. Стрељани су због неовлашћеног држања оружја."[23]

На окупираној територији Србије непријатељ је задржао поделу која је већ постојала (на округе, срезове, општине и места). Аустроугарској монархији припало је 13 округа који су имали 54 среза и око 853 општине у којима је 1916, без три јужна округа које је Србија добила 1913, живело 1.218.027 становника на површини од 23.880 км^2. У 13 округа улазио је и Чачански округ са срезовима Чачак, Гуча, Ивањица, Краљево и Рашка, укупне површине 3798 км^2 и 114.783 становника 1916. године.

Однос између мушких и женских особа 1916. године био је 49.130 мушких, 65.653 женских, док је 1910. године било 71.189 мушких и 67.772 женских, што показује знатно опадање мушког становништва као резултат ратних догађања[24], али и репресије окупатора (заробљеништво, интернирање, стрељање, пљачка...). Ово је узело маха после извршене смене немачких власти аустроугарским које су, у неким градовима (Београду, Крушевцу, Краљеву) биле „исувише свирепе, нечовечне, подмитљиве и лоповске".[25]

22 Сретен Михаиловић, *Неисцрпљени аманет, Преглед цркве епархије Жичке* бр. 2, год. XIII, Чачак, фебруар 1931, 60-70.

23 Раде Јоветић, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево: IMPRES DESIGN, 1994, 53-59; Милан Матијевић, *Краљевачки споменици солунцима у славу*, Краљево: Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије „Јово Курсула", 2009, 212.

24 Календар за просту 1917, Ц. и Кр. Штампарије војне главне губерније у Србији, 44-46.

25 *ВРС*, књ. 24, 636.

Пљачка је вршена на улицама, у кућама, болницама. Скидали су са становништва, али и са болесника и српских војника, све кожне ствари и драгоцености. Остао је забележен случај Исидора Радовановића, познатог трговца и привредника из Краљева, коме је аустријски војник усред дана на улици одузео златан сат са ланцем, без икакве реакције официра присутног у близини.[26] Заставу „Прве краљевске певачке дружине" запленила је аустроугарска војска и однела у Беч.[27]

Први корак након ослобођења у краљевачком крају био је замена окупаторских месних и општинских власти новим, претежно оним из 1915. године. У Краљеву је враћен на место председника општине Јовица Стојковић, трговац, познат као један о чланова делегације која је у циљу заштите града од одмазде дочекала непријатељског команданта и предала му град с муком састављеним речима:

„Господине команданте,

Као председник општине овога града част ми је у име грађанства предати Вам град Краљево.

Предајући власт у Ваше руке, уверавам Вас да ћемо се Вашим наредбама и прописима строго покоравати а и сам сам чврсто уверен да ћете Ви штедети животе и имања наших грађана, како би се оно могло на миру одати своме редовном животу и раду.

Председник општине Краљевске
Јовица Стојковић"[28]

Повлачећи се из Краљева 1918. године, непријатељ је за собом оставио попаљене мостове, опљачкане радње, уништена домаћинства, део компромитованог становништва. Краљево је остало без иједног моста. Попаљени су и у потпуности изгорели мостови на Ибру, Камиџори и Рибници. И мостови у сеоским подручјима су попаљени (на Чукојевачкој реци, у селу Лешеву). Телефон и телеграф су покидани.[29] Због снабдевања јединица Друге армије, капетан Милета Гочанин основао је војну станицу ради што бржег прикупљања људске и сточне хране.[30] Болесни и рањени војници задржавани су на лечењу у Краљеву. Забележена је и појава пегавог тифуса.[31]

26 *Исто*, 637.

27 Воја Благојевић, „Барјак развијан у четири рата", *Политика*, 20. 9. 1991, 11.

28 ИАК, Лични фонд Јовица Стојковић, кутија 1; Милољуб Арсић, „Улазак окупационих власти у Краљево новембра 1915. године", *Наша прошлост* 7, Краљево 2006, 165-167.

29 *ВРС*, књ. 30, 265, 350.

30 *Исто*, 413.

31 *Исто*, 320.

Први послови нове власти били су посвећени снабдевању војске, сиромашних грађана, оправци мостова, збрињавању болесних и формирању и организовању свих потребних органа власти ради успостављања нормалног живота у граду.

Латиница је замењена ћирилицом, а аустријски називи улица (централни кружни трг Franc Josef Plac, улице Kaizer Willhelm, Berlin Strasse, Runstr, cimer Strasse, Jeger Strasse, Komandant Strasse, Stations Komando, Raska Strasse) замењени су претходним, али и новим, који су величали српске хероје, војводе Степу Степановића и Радомира Путника, као и Краљевски дом Карађорђевића.[32] Застава Певачког друштва однета у Беч 1915, враћена је у Краљево 1920. године.[33]

Председник општине Јовица Стојковић, 1915. године, пред улазак непријатељске војске, наредио је благајнику општинском Витомиру Јестровићу да сва новчана документа и општинске завршне рачуне из благајне изнесе и на сигурно место закопа. После ослобођења и отклоњене опасности, 29. јуна 1919. године наређено је да се закопана документација откопа и унесе у општинску касу. Након откопавања у присуству општинских служитеља Добросава Гојковића и Јована Ћирковића и деловође Стевана Пантелића, констатовано је да су сандуци и документи сатрулили и да су неупотребљиви. Неизвршене финансијске обавезе општине Краљево настале током окупације председник Стојковић је покушавао да реши задужењем код Управе фондова у износу од 105.000 динара којим би се решило:

- Враћање дуга грађанима вароши Краљева који су дали позајмицу за исплату контрибуције 50.100 дин. дате непријатељу у новембру 1915. год;
- Исплата плата персоналу и служитељима општинским за период октобар 1915 - октобар 1918. у износу 32.084,72 динара;
- Неплаћена станарина учитељима и учитељицама, исплате служитељима краљевских основних школа за све време окупације 13.152,50 динара;
- Узети зајам од Краљевске акционарске штедионице 1914. и 1915. за сироте војнике и њихове породице 8000 динара;
- Неплаћена камата за ранији дуг код Управе фондова од 1914. год. 2000 дин.[34]

Демобилизација ратника и повратак кућама заробљеника и интернираних, постављао је пред локалну власт конкретније и озбиљније проблеме. Основно питање било је како збринути све ратне жртве. Нажалост, и поред неких законских решења, није било адекватног решења. Проблеми су остали и све чешће су подсећали на оно што се догађа у Лазаревићевој приповетки „Све ће то народ позлатити".

32 Драган Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево: Народни музеј Краљево, 2016, 35.

33 В. Благојевић, *нав. дело*.

34 ИАК, Лични фонд Јовица Стојковић, кутија 2.

Број породица које су остале без више чланова био је велики.

Молбе попут:

„Суду Општине Трнавске

Молим суд општине Трнавске да ми изда уверење да сам имао 5 (пет) синова и да сам (4) четири сина изгубио у овом рату Филипа, Станоја, Михаила и Миливоја још само имам сина Јована и 4 унука од погинулих синова и да сам ја стар око 70 година и моја жена од 65 година.

28. децембра 1918.

Рашка

Понизан
Мирко Марковић
из Драганића [35]

остајале су на папиру, јер „оцу и мајци који су изгубили и пет синова, не дајемо ништа, ако имају шестог сина, који је способан за рад, па ма како сиромашног стања био".[36]

Уништена домаћинства после демобилизације солунци су сами обнављали.

Љубисав Драшковић је демобилизацију и затечено стање код куће описао у наставку књижице написане крајем рата:

1919. година

„У марту месецу ове године добијем отпус[т] из војске јер се Рат Европски завршио и тако дођем кући код деце који су остали толике године сами Деца су изгледала сувише жалосно толико година нису видели Оца а оно што је имало одела и хлеба то им је све однео наш Непријатељ Аустријанац и Немачка војска. Стоке што је било такође је све уништено и свега сам нашао једну Белу краву без телета и ја сам довео кобилу Зору која заједно самном ратовала од 1912 год па све до 1919 год када сам пуштен и исту довео кући. Зграде које су остале све су покварене јер је Војска везала коње. Исте године у мају месецу нисам могао без жене већ се оженим са Неранџом која је разведена од првог мужа Исидора Микића која није имала Деце осим једно сироче узела под своје и то Олга Љубе Ђаковића из Попине а Љубо је син Живки жени Симеона Драшковића из првог дома. Неранца је имала и довела једну краву и 10 оваца и 10 коза и једну свињу са прасићима и тако се мало освести и почнем да радим узмем једна стара кола и Зору кобилу упрегнем и почнем те године да печем тршка за кућу 1920 год опет мало боље роди те тако се леба деци заима. У августу месецу исте године изаберу ме људи за председника Општине и исте године удам Лепосаву за Владимира Павловића у Врњаца па у 1923 још као председник у јулу месецу

35 ИАК, Општина Трнавска, кутија 7.

36 *Како да збринемо наше ратне жртве? Нацрт новог инвалидског закона*, свеска I, Београд: Средишни одбор удружења ратних инвалида Краљевине Југославије, 1937, 67.

оженим Милана са Девојком Малином ћерка Јевђа Вујашанина из Новог Села."[37]

Размере интернирања у краљевачком крају, као мере спровођене од првог дана окупације у циљу заштите окупаторских власти и окупације, могу се сагледати у делу сачуване грађе среског Управног одбора интернираних који је у Краљеву образован 3. јуна 1919. године. На седници је за председника Одбора изабран Тодор Тошић (кафеџија), за потпредседника Благоје Стојановић, а за чланове Управног одбора Исаило Мацаревић (свештеник), Стеван Станковић (јорганџија), Властимир Симовић (столар), Глиша Котурановић (трговац), за благајника Милош Томић (трговац) и секретара Живко Антонијевић (опанчар). У Срески одбор су ушли по један интернирац из сваке општине. Општинама је упућен распис да пошаљу списак интернираних из своје општине и кандидата за Управни одбор. У сачуваним списковима за пет општина број интернираних је 60 и то: Ратина 8, Каменица 13, Матаруге 4, Конарево 29, Врдила 6. У списковима општина Ратина, Каменица и Врдила попуњена је рубрика „умро у ропству". Од 27 интернираних из ових општина из ропства се није вратило седморо. Интернирани су највише у Аустрију, Мађарску, Чешку, Немачку, Бугарску, али и у Чачак, Младеновац и Београд.[38]

У пријави за седамнаестогодишњег Драгана Миличића из Врдила, ученика првог разреда богословије у Призрену, стоје подаци да је војном бугарске силе интерниран цео завод Богословије новембра 1915. и да је у Пловдиву у Бугарској остао све до краја октобра 1918. године. За Миљојка Милетића, (62 године) из Мељанице уписано је да је 15. децембра 1915. побегао из ропства; за Василија Пантелића (60 година), земљорадника из Врдила, забележено је да је интерниран од куће у октобру 1915. и да је у путу убијен 2. новембра између Честина и Крагујевца. Василије је оставио двоје малолетне деце, „у сасвим бедном и сиротном стању" и у њихово име пријаву је потписао Ђорђе Вуковић из Врдила.[39]

Земљорадник из Врдила Добривоје Радуловић интерниран је у Броумов (нем. Braunau, чеш. Broumov) у Чешку 29. септембра 1916, где је остао до новембра 1918. године. Интерниран је из политичких разлога, као радикал и председник општине. И Миљко Ђуђа (55 година) из Врдила био је интерниран у Броумов од 29. септембра 1916. до краја маја 1917. године из политичких разлога. Истог дана, 29. септембра 1916, из политичких разлога у Броумов отеран је и Миљко Пајић (54 година) из Врдила, где је крајем фебруара 1917.

37 *Шумадијска дивизија 1914-1918* (каталог изложбе). Аутори: Драган Драшковић, Милољуб Арсић, Мирослав Бановић, Бојана Топаловић, Краљево: Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Народни музеј Крагујевац, 2014, 274-275.

38 Народни музеј Краљево (= НМКВ), Збирка архивалија, Срески Управни одбор интернираних Краљево, инв. бр. И-807.

39 *Исто*.

године умро.[40] У Нежидеру, у Горњој Мађарској, интерниран је највећи број свештеника: Саватије Божић из Краљева, Јован Ајдачић из Ивањице, Коста Бунарџић из Рођевића, Стева Миличић из Врдила, Неофит М. Симић из Гуче, Исаило Мацаревић из Жиче, Никола Серафимовић из Трнаве, Владимир Протић из Прилика, Урош Оцокољић из Каоне, Арсеније Ђендић из Горачића и Богдан Максимовић из Градца.[41]

Педесетосмогодишњи свештеник Стеван Миличић из Врдила интерниран је 29. септембра 1916. у Нежидер, где је остао до 29. јула 1918. године. У пријави интернираних у рубрици „Узрок интернирања" написао је: „Непознат ми је. Испитиван сам у политичком оделењу у управи фондова и казато ми је ово: 'Ви сте готово сви попови радикали. Они су противни данашњем стању и биће противни у будуће. Зато морате ићи у затвор.'"[42]

Кроз ослобођено Краљево прошли су делови Прве и Друге армије попуњавајући неопходне залихе хране и друге потрепштине. Међутим, мало је познато да је у Краљеву, до маја 1919. године, боравила Енглеска 707. секција која је била у саставу савезничких снага француске Источне армије. Како би се избегле све тешкоће и несугласице у варошима где је било заједничких трупа које су добијале свој рејон са детаљно регулисаним правима и обавезама, Врховна команда српским трупама издала је 25. октобра 1918. године наређење којим је начелно забрањено да се поједини страни војници сами усељавају у зграде без одобрења и распореда команданта места. На крају наредбе препоручено је свим српским властима да показују највећу предусретљивост савезницима при подели зона и да им у свему излазе у сусрет. О свим недоумицама и спорним поступцима савезничких јединица, српске власти су биле у обавези да обавесте њиховог најстаријег команданта и Врховну команду.[43]

У опроштајним нотама мајора Спервеја, команданта Енглеске 707. секције, и Јовице Стојковића, председника општине, сагледава се идиличан однос без икаквих проблема. Мајор Спервеј се, 7. маја 1919. године, обратио председнику суда Општине Краљевске речима:

„Пре него полазим из Краљева јако би желео преко вас да се изјави цивилном народу многа захвалност од мене и цијеле моје јединице која је под мојом командом за велико дела са којим су се показали спрама мене и моје јединице за цјело време Док смо били са вама.

Симпатија која је показана спрама свима нама и жеља са којом су нам желели да нам помогну у сваком случају да смо имали лепо и весело време које

40 *Исто*.

41 *Илустровани радикални алманах*, Београд 1924, 42.

42 НМКВ, Збирка архивалија, Срески Управни одбор интернираних Краљево, инв.бр. И-807.

43 ВРС, књ. 30, 420.

ми морамо да сваки пут помислимо и погледамо и из дубока захвалимо.

Дакле остављамо вас и кажемо вам због вама и вашој земљи јако би желели из дубока срца да у будуће буде мир и весеље у вашој земљи и да буде ово посљедњи рат код вас.“[44]

На ове љубазне речи, председник општине Стојковић је одговорио мајору Спервеју 11. маја 1919. године:

„Поштовани господине Мајору!

Примио сам вашу захвалну ноту од 7. текућег месеца којом преко мене извештавате грађане вароши Краљева, о вашем одласку из Краљева, и у исто време најављујете цивилном народу Захвалност од ваше стране и од стране ваше јединице на предусретљивости коју сте нашли у Краљеву.

Примивши ову ноту ево дошао сам код Вас са часницима општине Краљевске, да се Вама и вашој јединици у име Краљевског цивилног народа захвалим на вашем доброчинству учињеном сиротињи краљевској, на вашем у опште лепом и џентлменском опхођењу са народом.

Краљевчани благодаре целокупној енглеској војсци и енглеском народу на савезничкој верности и помоћи да се српски народ ослободи германског ропства. А српска војска и српски народ мислим да су својом савезничком верношћу ту помоћ и заслужили.

Господине Мајору, сада када полазите у вашу моћну и племениту отаџбину, ја вас молим, да доставите драгом Енглеском народу, да ће народ српски у опште као и Краљевчани, и од сада бити верни савезници Енглеске, која је у овом светском рату доказала да се бори за права човечанства и слободу народа.

Са жељом, да се до садашња савезничка верност у ратним патњама и тешкоћама између Енглеза и Срба, још више утврди и продужи на вечна времена, те да оба народа са осталим својим савезницима мирно и у спокојству, у слози и љубави уживају са муком стечене слободе и народна права.

Са том жељом кличемо: Да живи краљ Енглески Ђорђе и његов дом, да живи Енглеска војска и Енглески народ.

Да живи Краљ Србије Петар I престолонаследник Александар и њихов дом. Живела Српска војска и српски народ.

Живели сви наши верни савезници.

Вама Господине Мајору и вашој храброј једници желимо срећан пут и повратак у вашу отаџбину код ваших драгих и милих породица, пријатеља и познаника, које нека милостиви Бог даде, да све здраве и веселе нађете.“[45]

Савезништво са Француском током рата преточено је након ослобођења у љубав и пријатељство које су најискреније неговали српски солунци. Бошко

44 ИАК, Лични фонд Јовица Стојковић, кутија 2.

45 *Исто*.

Ненадовић из Обрве оставио је потомству аманет: „Потомци, не заборавите Француску. Она нас је напојила, нахранила, обукла, опоравила, излечила и наоружала и са нама крварећи кренула у одлучни јуриш. То се не сме и не може, док је нашег семена, заборавити.“[46]

У неговању француско-српског пријатељства велика хероина српске војске Милунка Савић заузимала је посебно место. Као члан делегације старих ратника, пет пута је посетила Француску приликом обележавања годишњица Великог рата. Увек је радо и достојанствено дочекивана.

„Пред Милунком Савић, неписменом сељанком из села Копривице на Ибру, постројаване су у ставу мирно најстарије и најславније војне академије Европе: Сен Сир (L'École Spéciale Militaire de Saint-Cyr), Више војне школе (École militaire supérieure) и јединице националне гарде. На Вердену, најкрвавијем разбојишту Првог светског рата, доживела је почаст каква никада није одата једном страну. Пред њом су биле постројене и спуштене на почасни поздрав заставе прослављениих француских пукова из битака код Артоа, Лијежа, Дуомона, Вердена и Марне.“[47]

Осим Милунке Савић, и Краљевчани су у делегацијама заузимали значајна места, као Милан Ђ. Радосављевић, председник Средишњег одбора Удружења резервних официра и ратника или Стаменко Јоксимовић, први председник Месног пододбора носилаца „Албанске споменице“, који је више пута биран за председника „Удружења ратника за срез Жички“.[48]

Пријатељство са Француском неговали су и ученици које је, после повлачења преко Албаније, Француска у највећем броју прихватила и омогућила им даље школовање. Број ученика из Краљева на школовању у Француској није познат, али на основу сачуване документације, може се претпоставити да их је било доста (на пример: Милосав Милосављевић, Милорад и Славољуб Тошић, Милорад Митровић, Радојица Новаковић, Миливоје Миле Радовановић, Сава Д. Јовичић...).[49]

Француска је српским ђацима омогућила учење језика, бесплатну наставу и издржавање: стан, храну, одело, обућу, рубље, све школске потребе и новчани износ за трошак. То илуструје и сачувана разгледница *Le Tarn* којом се 20. децембра 1916. године Стева (Стеван Н. Трифуновић из Чачка) јавио брату Славољубу Тошићу из Краљева, смештеном у Ници: „Драги Славко, Добио сам твоју карту на коју Ти одма одговарам. Извини што ти досад нисам писао јер нисам могао што смо имали да радимо неке писмене задатке из часова које нам

46 Јелена Петровић, Милан Глишовић, *Бранили су заставу отаџбине*, Краљево: Радио и новинско-издавачка радна организација „Ибарске новости“, 1982, 83.

47 Исто, 157-158.

48 НМКВ, Збирка фотографија и разгледница И-1836, 1836/1. Владан Виријевић, Краљево град у Србији 1918-1941, Краљево: Народи музеј Краљево, Историјски архив Краљево, 2006, 348-351.

49 НМКВ, Збирка фотографија и разгледница, И-1826.

држи г. Фонтани а такође и из Француског од Муле пошто је сада крај првог тромесечја. Одело ћемо добити, али не брзо, јер то зависи од француског посланства, када оно пошаље новац. Како се ти осећаш са твојим рукама, мени се мало надуле, те не могу баш лако да радим. Како је Љуба? Виђаш ли се с њим. Много те поздр. Стева. Изгледа да ће овди ускоро доћи Срби и то око двадесет из неког другог колеџа."[50]

Нов импулс српско-француским везама у Краљеву дала је изградња Фабрика авиона „Бреге". Од постављања камена темељца 11. септембра 1926, приметан је преокрет у развоју Краљева у свим областима живота: урбаном, културном, спортском, обичајном. Фабрика авиона у Краљеву била је „једна од најмодернијих пројектованих и изведених фабрика у свету у то време". Због недостатка квалификоване радне снаге, у Краљево је 1928. године, по потписаном уговору, дошло око 200 стручњака из Француске, међу којима многи са породицама. Они су, поред израде авиона, имали обавезу да за пет година обуче и осамостале у производњи локалну радну снагу. За потребе Француза, у Краљеву је израђен један мали „Француски град", данас познат као „француска колонија", са зградама које су за краљевачке прилике биле архитектонско изненађење.[51]

За њихове потребе 1933. године подигнута је римокатоличка Црква Светог Михаела Архангела; за децу француских радника отворена је 1929/1930. „Приватна француско-српска" основна школа (43 ученика од 5 до 13 година), а 1931. године основан је „Француско-југословенски клуб". Са Французима, у Краљево су стигли тенис, нова мода, обичаји, љубави.[52]

Трговци Миловановић и Миливоје Миле Радовановић оженили су се са Францускињама, а главни конструктори авиона Дибоа и Гори са Краљевчанкама. Инжењер Горије оженио се са Надом Рајић, краљевачком лепотицом.[53]

За све што је постигнуто у раду Фабрике авиона у Краљеву у првом уговорном периоду од 1927. до 1933, али и касније, Општина Краљевска, на челу са председником Миланом Јовичићем, доделила је г. Лују Брегеу диплому почасног грађанина града Краљева 24. јуна 1935. године (N 8730), указавши му тиме највеће градске почасти.[54]

---

50 НМКВ, Збирка фотографија и разгледница, инв. бр. И-1359-1361, И-1828-1832; *Правила удружења ма̄туранта̄ из Ниџе 1916/17*, Београд 1932.

51 Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони – Фабрика авиона у Краљеву 1927-1941*, Краљево: Kronos internacional Kraljevo, 1995, 59-60; В. Виријевић, *нав. дело*, 127-134.

52 В. Виријевић, *нав. дело*, 207-220.

53 Благомир Бишевац, „Југословенско-француски клуб у Краљеву", *Наша ӣрошлос̄т* 4, Краљево, 1984, 216; НМКВ, Збирка фотографија и разгледница И-1833.

54 Диплома општине Краљевске Лују Брегеу о додели признања почасног грађанина града Краљева (фотокопија НМКВ).

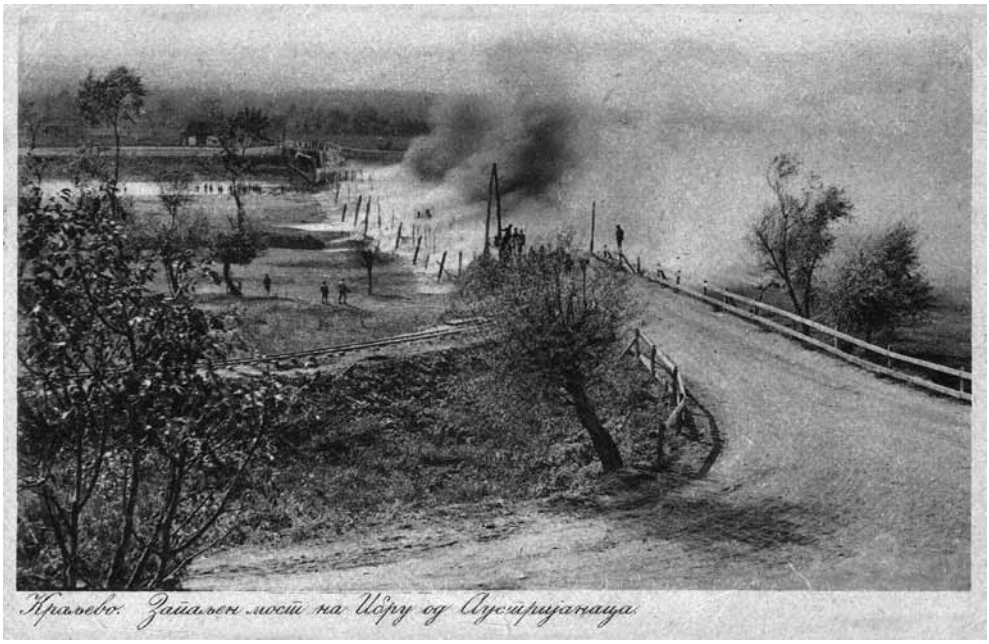

Краљево, запаљен мост на Ибру, 1918 (НМКВ И-1820)

Непријатељски војник, фотографија упућена у Будимпешту из Краљева, 25. 1. 1917. НМКВ И-2257

Прелаз прве коњичке патроле преко реке Ибар, 22. 10. 1918 (НМКВ И-1429)

Дочек српског коњаника у Краљеву, Студеничка улица, 27. 10. 1918 (НМКВ И-1430)

Свештеници-радикали из округа чачанског интернирани од окупационих власти у Нежидеру: Јован Ајдачић, прота у Ивањици; Коста Бунарџић из Рођевића; Стеван Миличић из Врдила; Неофит М. Симић из Гуче; Исаило Мајаревић из Жиче; Никола Серафимовић из Трнаве; Владимир Протић из Прилика; Урош Оџокољић из Каоне; Арсеније Ђендић из Горачића и Богдан Максимовић из Градца.

Интернирани свештеници - радикали
(Илустровани радикални алманах, Београд 1924, 42)

Енглески официр у Краљеву, 1919. године (НМКВ)

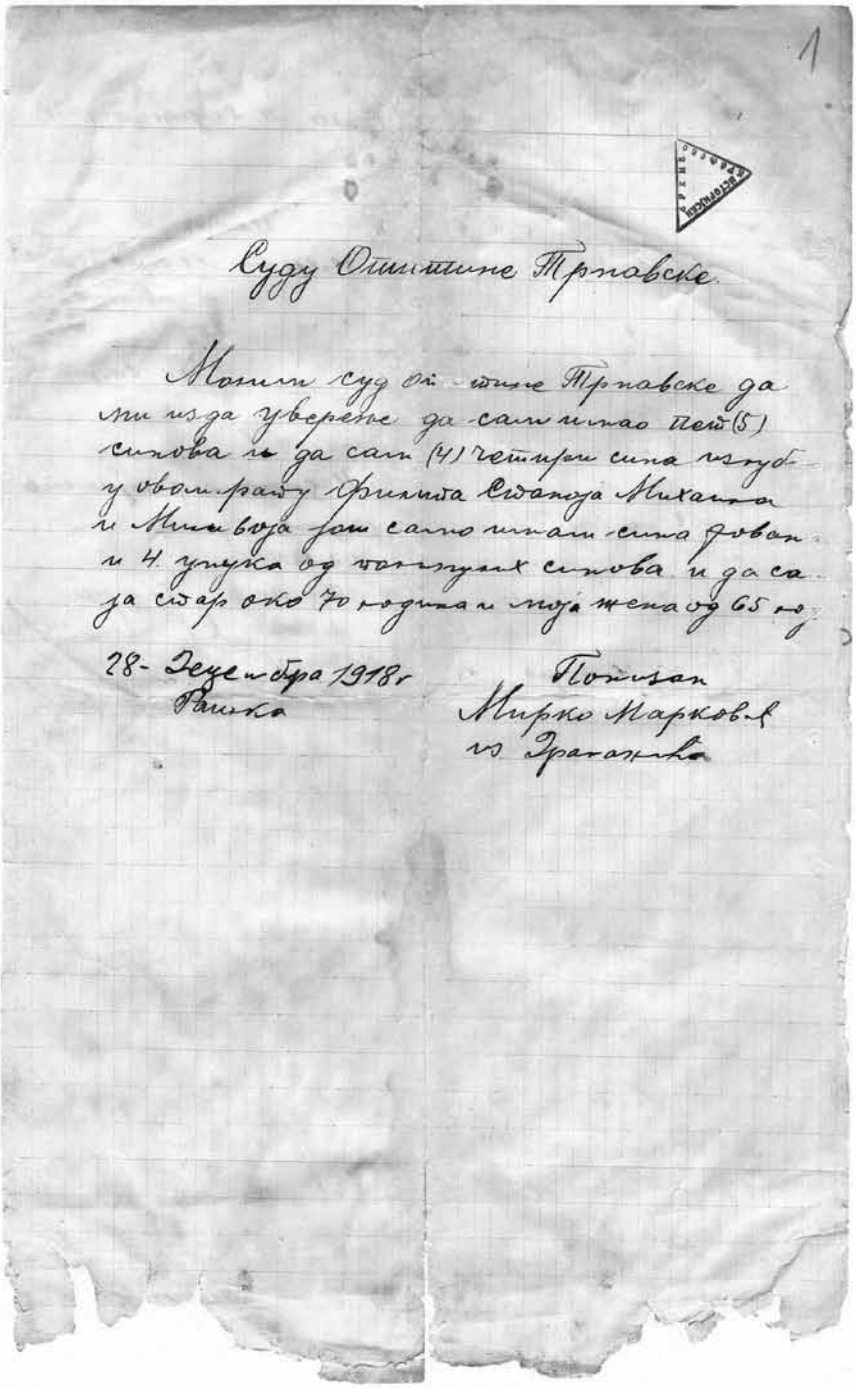

1

Суду Општине Трнавске

Молим суд Општине Трнавске да ми изда уверење да сам имао пет (5) синова и да сам (4) четири сина изгубио у овом рату Филипа Станоја Михаила и Милевоја још само имам сина Јован и 4 унука од поминулих синова и да сам ја стар око 70 година и моја жена од 65 год

28- Децембра 1918 г
Рашка

Понизан
Мирко Марковић
из Драгажића

Мирко Марковић моли Суд општине Трнавске да му изда уверење да је у рату изгубио четири сина, Рашка, 28. децембар 1918 године (ИАК)

Обавештење да Војно ваздухопловство СХС производи метални авион Бреге XIX у домаћим атељеима у Краљеву, Јадранска стража, бр. 10, Сплит, 1929, 271.

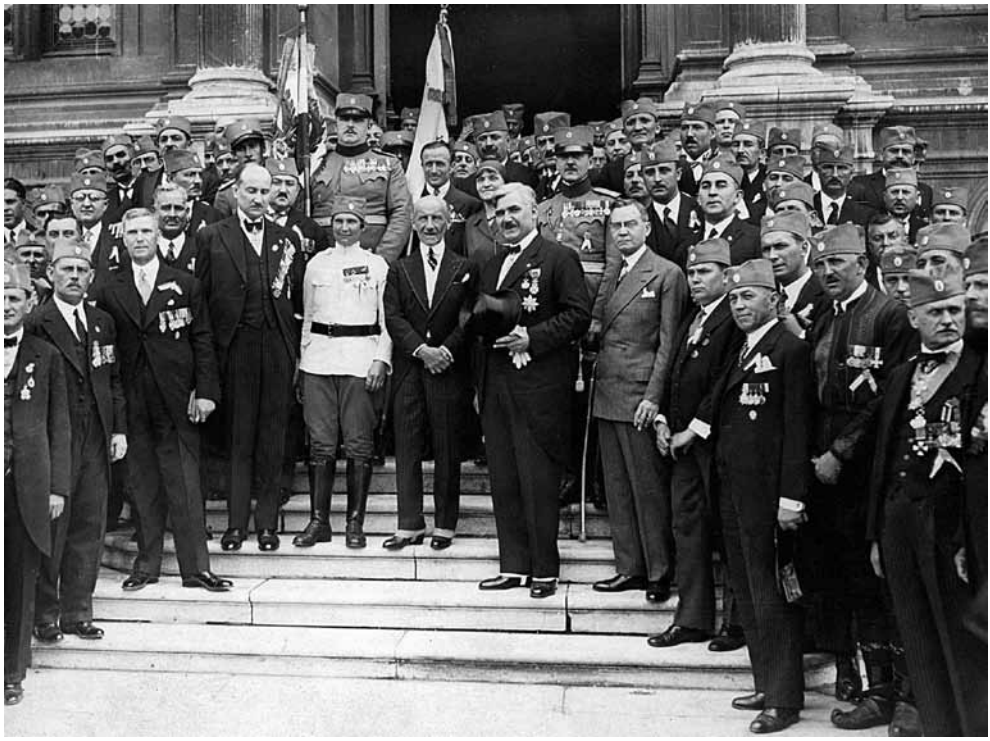

Српска делегација у Паризу коју предводе српска хероина Милунка Савић (у белој војничкој блузи) и Милан Ђ. Радосављевић (са цилиндром у руци), 1931, НМКВ И-1836

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Историјски архив Краљево, Лични фонд Јовица Стојковић
Историјски архив Краљево, Поглаварство општине Рашка
Историјски архив Краљево, Црква у Дубову, Матична књига умрлих 1915-1934.
Историјски архив Краљево, Општина Трнавска – Трнава
Народни музеј Краљево, Збирка архивалија
Народни музеј Краљево, Збирка фотографија и разгледница

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Велики рат Србије – за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918, књига 24, Београд: Министарство војске и морнарице, 1933.

Велики рат Србије – за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918, књига 30, Београд: Министарство војске и морнарице, 1937.

Календар за просту 1917, Ц. и Кр. Штампарије Војне главне губерније у Србији, Територије и житељства – Ц. и Кр. у запосједнутом подручју Србије.

Како да збринемо наше ратне жртве? Нацрт новог инвалидског закона, свеска I, Београд: Средишни одбор удружења ратних инвалида Краљевине Југославије, 1937.

ШТАМПА:

Илустровани радикални алманах, Београд 1924.
Политика, 20. 9. 1991.
Преглед цркве епархије Жичке бр. 2, Чачак 1931.
Гласник удружења „Јадранска стража“ бр. 10, Сплит 1929.

ЛИТЕРАТУРА:

Арсић, Милољуб, „Организација и функционисање окупаторске власти у срезу студеничком 1916-1918“, *Наша прошлост 5*, Краљево, 1992.

Арсић, Милољуб, „Улазак окупационих власти у Краљево новембра 1915. године“, *Наша прошлост 7*, Краљево, 2006.

Бишевац, Благомир, „Југословенско-француски клуб у Краљеву“, *Наша прошлост 4*, Краљево, 1984.

Виријевић, Владан, *Краљево град у Србији 1918-1941*, Краљево: Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, 2006.

Драшковић, Драган, *Краљево од вароши до града*, Краљево: Народни музеј Краљево, 2016.

Ђурић, Антоније, *Топлички устанак: нејач против силе и оружја*, Београд: Принцип Прес, 2018.

Јоветић, Раде, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево: IMPRES DESIGN, 1994.

Матијевић Милан, *Краљевачки споменици солунцима у славу*, Краљево: Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије „Јово Курсула“ Краљево, 2009.

Младеновић, Божица, *Топлички устанак*, Нови Сад – Београд: Прометеј – Радио телевизија Србије, 2017.

Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд: Српска књижевна задруга, 1987.

Петровић Јелена, Глишовић Милан, *Бранили су заставу отаџбине*, Краљево: Радио и новинско-издавачка радна организација „Ибарске новости", 1982.

Поповић Б. Никола, *Срби у Првом светском рату*, Београд: „ДМП", Архив Србије, Удружење ратних добровољаца 1912-1918, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. године, 1998.

Трифуновић Богдан, *Живот под окупацијом – Чачански округ 1915-1918*, Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис", 2010.

Туровић Добросав, Павловић Предраг, *Топлички устанак 1917.* (каталог изложбе), Прокупље, 1997.

Радојевић Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918 – кратка историја*, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, 2014.

Филиповић, Мирослав, *Краљевски авиони – Фабрика авиона у Краљеву 1927-1941*, Краљево: Kronos internacional Kraljevo, 1995.

Шумадијска дивизија 1914-1918. (каталог изложбе), Драган Драшковић, Милољуб Арсић, Мирослав Бановић, Бојана Топаловић, Краљево: Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Народни музеј Крагујевац, 2014.

Dragan DRAŠKOVIĆ

THE AREA OF KRALJEVO AFTER THE LIBERATION OD 1918

Summary

The area of Kraljevo expected liberation to come from two directions. The First Serbian Army was advancing through the valley of West Morava, liberating Vrnjačka Banja on 19 October 1918 and Kraljevo on 22 October. The Second Army made its way down the Ibar River, entering Raška on 22 October. Also active in this area were the Jablanica Komitas Battalion led by Captain Milinko Vlahović and the Ibar Volunteer Battalion formed on 21 October in Ušće.

During the three-year-long occupation of the Kraljevo area the local population had suffered many instances murder, crime, plunder, brutality and inhumanity at the hands of the occupiers. The newly appointed local authorities, from the first day of their formation, were busy with supplying the army, repairing bridges and roads necessary to secure the army's passage, caring for the impoverished and sick, and introducing and organizing the necessary conditions for normalizing everyday life.

The return of prisoners of war, internees and demobilized combatants from the Salonika Front demanded concrete steps towards solving their problems. The restoration of destroyed, robbed and pillaged households was usually undertaken by the locals themselves and the promised financial aid was insufficient and slow to come in. To the best of their ability, the local authorities tried to help the vulnerable population and provide protection and aid though newly formed associations for the protection of combatants.

Along with the liberators, French and British Allied troops passed through the Kraljevo area. The English 707th Section stayed in Kraljevo until May 1919. Kraljevo built a special relationship with the French, which was additionally bolstered in the postwar period with the construction of the aircraft factory Bréguet in 1928.

УДК: 000000000000

Радивоје БОЈОВИЋ

НЕЗАВРШЕНА „ИСТОРИЈА 10. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА“ ЈОВАНА СТ. РИСТИЋА

Сажетак: Писању пуковских историја српске војске приступило се на основу решења министра војске из 1923. године. Историју 10. пука „Таковског“ започео је да пише пуковник Јован Ст. Ристић (Чачак, 1881 - ?). Незавршени рукопис обухватио је настанак пука, учешће у Српско-бугарском 1885-1886, Првом и Другом балканском 1912-1913. и Првом светском рату 1914-1918. године. На основу операцијских аката ратне архиве обрађена су борбена дејства 10. кадровског пука 1914-1916. године и 10. пука I позива 1912-1918. Аутор је приликом писања уносио и сопствена сећања на службовање у овом пуку. У прилогу појединих поглавља налазе се спискови укупно 1996 војника, подофицира и официра, изгинулих или помрлих у ослободилачким ратовима Србије. На крају књиге дат је попис одликованих подофицира, каплара и редова 1917-1919. године. У обимном рукопису (преко 400 страна текста) није обрађен ратни пут 10. пука II и III позива. Значају рукописа доприноси чињеница да није сачувана сва грађа која је коришћена при писању.

Кључне речи: Десети пук, пуковска историја, пуковник Јован Ст. Ристић, Чачак.

Писању пуковских историја српске војске приступило се на основу решења министра војске и морнарице из 1923. године. Иницијатива је потекла од начелника Главног генералштаба, коме није био непознат сличан пропис донет у Француској 1921. године. Овакве историје имали су и пукови руске, аустро-угарске и немачке војске. Под утицајем руске војне традиције VII пешадијски пук „Краља Александра I“ почетком XX века прикупљао је податке за своју историју. У мају 1902, преко управе града Београда, команда је молила да јој се доставе подаци о погинулим, рањеним и одликованим официрима и војницима у Српско-турским ратовима 1876-1878. и Српско-бугарском 1885-1886. године, јер су „једни крвљу а други самопрегоревањем припомогли да се извојује независност и ослобођење наше државе“.[1]

1 „Објава“, *Београдске општинске новине*, бр. 21, Београд, 28. мај 1902, 174.

После Првог светског рата у програму стручног усавршавања старешинског кадра и моралног васпитања војника посебна пажња посвећивана је примерима јунаштва са „Солунског фронта као и за време народног уједињења" описаним у похвалним наредбама. Поред припреме помоћних средстава за извођење наставе на основу архивске грађе командантима је препоручивано прикупљање „података за израду пуковских ратних историја". На основу ове препоруке написана је и објављена само историја борби у Добруџи и на Солунском фронту II југословенског пука.[2] У касарнама је постојала просторија у којој се чувала „застава, [...] украшена свима оним војничким стварима (трофеји, одликовања, похвалне наредбе, имена палих јунака за отаџбину итд.), које би [...] уливале пијетета и причале о славним подвизима",[3] као зачетак пуковских музеја. Податке за своју историју прикупљале су и поједине војне установе, нарочито школе.[4]

Министарским решењем предвиђено је „да историју наших пукова и осталих јединица до уједињења израде инспектори дотичних родова и струка" на основу материјала који им стави на располагање Главни генералштаб. Командантима је остављено у задатак да доврше историју својих пукова, уколико су започели њено писање.[5] Због обима послова на замишљеним пуковским историјама инспектори пешадије и артиљерије су од начелника Главног генералштаба затражили да направи „један кратак упут којим ће се дати општи правац рада за израду историје јединица свих родова војске". После тога стварна надлежност инспектора било је само руковођење израдом историја. Њихов задатак је био да изврше избор аутора међу официрима „који су за време рата служили у дотичном пуку". Историјско одељење Главног генералштаба имало је обавезу да омогући приступ архивској грађи, а ауторима је остављена могућност да потребне информације траже и од официра који су за време рата службовали у пуку. Само историја јединица за које се на овај начин не може обезбедити аутор остала је као задужење инспектора. Радови прихваћени од инспектора дотичног рода војске служиће „као званична историја одговарајућих јединица".[6]

2 *Историја II југословенског (29. пешадијског) пука и његове борбе у Добруџи и на Солунском фронту*, Котор: 29. пешадијски пук, 1920, 56.

3 „План и програм наставе у пешадији за 1920-21. годину", *Службени војни лист* 43 (10. 11. 1920) 2131.

4 „Уредба о Пешадиској школи гађања", ФЂБр. 19757, Београд, 5. децембар 1920, *СВЛ* 48 (25. 12. 1920) 2488-2502, 2491, 2498; „Оглас Артиљеријске подофицирске школе за прикупљање података о њеном историјском развоју", *СВЛ* 37 (8. 9. 1922) 1681-1684.

5 „Решење Министарства војног и морнарице", ФЂБр. 27281, Београд 4. јул 1923. године; „Наређење Министарства војног и морнарице", ФЂБр. 27282, Београд 4. јул 1923, *СВЛ* 31 (13. 7. 1923) 1337, 1338.

6 „Наређење Министарства војног и морнарице" ФЂБр. 27282, Београд, 4. јул 1923; „Пропис Министарства војске и морнарице" ФЂБр. 27283, Београд, 4. јул 1923, *СВЛ* 31 (13. 7. 1923) 1338-1342, „Израда историје наших пукова и осталих једница", *Ратнички гласник*, бр. 7-8, Београд 1923, 259-260.

Првобитно је било замишљено да пуковске историје буду најпре написане за период Великог рата, а тек касније да се припреме за балканске, Српско-бугарски 1885-1886. и српско-турске ратове 1876-1878, у зависности од датума оснивања јединице. Обавеза инспектора била је и да припреме упутства према којима ће команданти пукова прикупљати и сређивати грађу за историју своје јединице после Првог светског рата.

Пред Други светски рат писање пуковских историја прешло је у надлежност новооснованог Историјског одељења Војног историјског института. У складу са тим планирано је да се по један укоричени примерак рукописа пуковских историја чува у ратној архиви.[7] Изгледа да на овом послу није много урађено. Према овој препоруци написана је само историја 20. пешадијског пука 1914-1920. године.[8] Историје малог броја пукова за краће временске одсеке објављене су само за 15. пук за 1912-1913. годину, 2. пук за Први балкански рат и 19. пешадијски пук за 1914. годину[9]. Остале, уколико су написане, налазиле су се у командама пукова чију прошлост обрађују и углавном нису сачуване.

Рад на писању пуковских историја у великој мери је зависио од стања архивских фондова и грађе коју су у својим личним архивама чували ратни команданти. Прикупљању и публиковању извора за историју Великог рата Србије за ослобођење и уједињење Историјско одељење југословенског генералштаба поклањало је озбиљну пажњу. У неколико наврата издавани су расписи за прикупљање и попуну ратне архиве, како би ратни напор Краљевине Србије било могуће што потпуније описати.[10] Министар војни, генерал Милош Васић, наредио је свим официрима 20. априла 1922. године да начелнику Главног генералштаба пошаљу обавештење о свом учешћу у ратовима 1912-1918, да би се унеколико попунила празнина у историјској грађи, настала због пропадања дела оперативне архиве.[11] Позив „да се овој установи предају документа и фотографије“ садржао је и прописе за израду пуковских историја, јер су се очекивале тешкоће приликом њиховог писања. Већ следеће године због недостатка грађе за писање историје артиљеријских пукова позивани су официри да пошаљу податке о ратном путу својих јединица у којима су

7 „Наређење Министарства војске и морнарице“ Ђ. Бр. 2491, Београд, 18. јануар 1941, *СВЛ* 4 (25. 1. 1941) 125.

8 *Историја 20. пешадијског пука 1914-1920*, Зајечар 1931[1], 2018[2].

9 Милутин Јовановић, *XV пешадијски пук „Стевана Синђелића“ у рату против Турака 1912-1913*, Београд 1913; Јован Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Кнеза Михаила“ у 1912*, Ћеље 1923; Добросав Миленковић, *Улога и рад 19. пешадијског пука I позива у 1914. години*, Крагујевац 1926.

10 „Позив“, *СВЛ* 17 (24. 4. 1926) 665.

11 Радивоје Бојовић, „Одликовања пуковника Драгутина Гавриловића“, *Зборник радова Народног музеја* VI, Чачак 1975, 258.

служили.[12] Десет година касније Историјско одељење Главног генералштаба задужено да „прикупља, сређује и чува ратне архиве“ због великих празнина у грађи молило је учеснике ратова 1912-1918, пре свега официре, да му доставе званичну архиву или њене делове, уколико су их сачували, своје дневнике, белешке и фотографије, како би се „будућим генерацијама оставила што вернија и потпунија слика о подвизима, напорима и жртвама наше војске у минулим ратовима“. [13]

Историју 10. пешадијског пука прихватио је да напише пешадијски пуковник Јован Ристић. Осим једног уџбеника, није имао другог списатељског искуства, али му је дугогодишња служба ађутанта пука давала наду да нема бољег познаваоца пуковске архиве и извора за њено писање. Десети пешадијски пук имао је фрагментарно сачувану грађу за ратне године, а готово ништа за мирнодопски период постојања. Драгоцене појединости садржали су извештаји официра о учешћу у ратовима 1912-1918, а сликовите описе личне храбрости и јунаштва предлози за доделу одликовања[14] и похвалне наредбе.

Пуковник Јован Ристић рођен је у Чачку 1881. године. После завршеног шестог разреда Гимназије 1900. године примљен је за питомца XXXIII класе Војне академије.[15] Након завршеног школовања упућен је за вршиоца дужности водника у Чачак.[16] У чин пешадијског потпоручника произведен је 1903. године.[17] На првој официрској дужности у 4. чети 3. батаљона 10. пешадијског пука био је „тачан и уредан; има воље и преданости ка служби. Службу врши са доста разумевања, млад је официр, али трудољубив.“[18] У извођењу обуке војника 1905. године показао је врло добар успех. На годишњим скуповима официра чачанског гарнизона биран је за члана Управног одбора официрске читаонице за 1907. и 1908. годину.[19] У чин поручника унапређен је 1908. године.

12 „На знање“, *СВЛ* 34 (16. 7. 1924) 1617; СВЛ 4 (25. 1. 1924) 167-170: *Оглас* је објављен због сличних проблема у писању историје инжењеријских јединица; „Архива војних јединица“, *Ратнички гласник*, бр. 10, Београд 1924, 350.

13 „Свим пододборима и члановима удружења“, *Ратнички гласник*, св. 2, Београд 1934, 81.

14 Радивоје Бојовић, „Предлози за одликовање резервних официра X пешадијског пука I позива за заслуге 1914. године“, *Изворник*, 30 (Чачак 2014), 97-129; Радивоје Бојовић, „Предлози за одликовање Орденом Карађорђеве звезде са мачевима официра X пешадијског пука I позива за заслуге 1914. године“, *Изворник*, 32 (Чачак 2016), 107-120.

15 „Решење министра војног“ ФЂ№ 6757, Београд, 6. септембар 1900, *СВЛ* ванредни број (11. 9. 1900) 843; *Спомеица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд 1925, 302.

16 „Наредба министра војног“ ФА№ 2933, Београд, 15. август 1903, *СВЛ* 33 (17. 8. 1903) 631.

17 „Указ“ ФА№ 3268, Београд, 27. август 1903. године; „Указ“ ФА№ 3268, Београд, 27. август 1903. године *СВЛ* ванредни број (27. 8. 1903) 674.

18 АС, МВ, 78, Оцене потпоручника за 1905. годину.

19 „Годишњи скупови официра по гарнизонима“, *СВЛ* 5 (8. 2. 1907) 101; Исто, *СВЛ* 5 (5. 2. 1908) 79.

„Стручне спреме и способности за садањи и већи чин и положај врло добре. Као наставник регрута одликује се својом умешношћу у извођењу наставе.“[20] Крајем 1909. постављен је за ађутанта 10. пешадијског пука.[21] На крају године забележено је: „Одликује се умешношћу у извођењу наставе. Употребљив за ађутанта.“[22]

У балканским ратовима учествовао је као ађутант 10. пешадијског пука I позива. За показану и осведочену храброст на бојишту у рату 1913. године као капетан I класе одликован је Златном медаљом за храброст.[23] На истој дужности остао је у 10. кадровском пуку за време Великог рата. За храброст на бојном пољу у рату против Аустроугарске 1914-1915. године одликован је Орденом Белог орла са мачевима V реда.[24] У одступању 1915. године командовао је батаљоном. За заслуге стечене у рату 1915. године одликован је Орденом Белог орла са мачевима IV реда.[25] На Солунском фронту као мајор био је ађутант Шумадијске дивизије. „За заслуге стечене у рату 1917, 1918. и 1919. године“ одликован је Сребрном медаљом за ревносну службу.[26] Предложен је за одликовање француским Ратним крстом 1919. године са образложењем: „Отправљао је без мана све послове и службу оба ађутанта са највећом преданошћу послу, ревношћу и разумевањем, радећи данонoћно и не напуштајући команду иако је у неколико махова боловао од јаке маларије; поред ађутантског посла за време операција радио је и на оперативним пословима.“[27]

После Првог светског рата постављен је за команданта 2. батаљона 10. пешадијског пука „Таковског“ 1920. године.[28] У чин пуковника унапређен је 1924. године.[29] Био је начелник ађутантуре и професор Војне академије. Написао је уџбеник за предмет „Војна администрација“.[30] На овој дужности одликован је

20 АС, МВ, 111, Оцене потпоручника за 1908. годину.

21 „Наредба министра војног“, ФА№ 9548, Београд, 18. октобар 1909. године, *СВЛ* 39 (19. 10. 1909) 743.

22 АС, МВ, 122, Оцене потпоручника за 1909. годину.

23 „Указ“ ФА№. 13931, Београд, 30. новембар 1913, *СВЛ* 28 (9. 12. 1913) 735.

24 „Указ“ ФАОБр. 9782, Крагујевац, 31. мај 1915, *СВЛ* 15 (4. 6. 1915) 286.

25 „Указ“ ФАОБр. 135894, Београд, 17. јануар 1920, *СВЛ* 4 (27. 1. 1920) 95.

26 „Указ“ ФАОБр. 153974, Београд, 11. април 1920, *СВЛ* 17 (26. 4. 1920) 561.

27 ВА, п. 3, к. 350, ф. 7, бр. 13/16, Списак официра који се према наређењу Врховне команде Ађ. Бр. 215152 од 23. септембра 1919. године, команданта II армијске области Ађ. Бр. 15188 од 5. октобра 1919. године, предлажу за одликовање Ратним крстом.

28 „Указ“ ФАОБр. 156225, Београд, 29. април 1920, *СВЛ* 20 (14. 5. 1920) 675.

29 „Указ“ Ађ. Бр. 34955, Београд, 14. октобар 1924, *СВЛ* 51 (25. 10. 1924) 2082.

30 Јован Ст. Ристић, *Војна администрација: за 1937-38. годину* [Београд]: Аутографска радионица Управе Војне академије, 64 класа Војне академије, [1937], 124.

Орденом Светог Саве III реда и Орденом Белог орла IV реда.[31] Поред редовне дужности био је члан Војног дисциплинског суда за подофицире Београдског гарнизона.[32] Један је од оснивача Удружења Чачана у Београду 1932. године.

Рукопис пуковника Јована Ристића *Историја 10. пука „Таковскоī* има 414 страна куцаног текста и сачуван је готово у целини (недостаје само један лист). Прекуцан је писаћом машином, ћирилицом, са приложеним списковима ратних жртава пука на штампаном обрасцу.[33] У рукопису је остало сасвим необрађено учешће Десетог пука II и III позива од 1912. до 1916. године, као и живот становништва на територији Десете пуковске окружне команде у току ослободилачких ратова Србије. Аутор је истраживања започета након доношења уредбе, прекинуо после 1934. године и добијене резултате сабрао у рукопис који је чекао настављача.

„Историја 10. пука „Таковског" почиње поглављем о оснивању 10. батаљона стајаће војске 1878. године (*Прво устројавање садањеī 10. пешадискоī ūука „Таковскоī" и фазе кроз које је ūрошао до Срūско-турскоī раūа 1912. īодине*). Излагање је ограничено на набрајање имена официра који су у њему службовали до Балканских ратова, податке о дислокацији, формацијском саставу, одређивању пуковске славе и имена пука.

Друго поглавље посвећено је Српско-бугарском рату (*10. пешадијски ūук I ūозива у Срūско-буīарском раūу 1885. īодине*). У њему су обрађени мобилизација и концентрација пука и учешће у борбама на Врапчи, Сливници и Пиротској бици.

Ратни пут 10. пука I позива у Првом балканском рату обрађен је у трећем поглављу (*10. пешадијски ūук I ūозива у Срūско-турском раūу 1912/13. īодине*). Описани су мобилизација у Чачку, свечани испраћај пука са Авлаџинице и одлазак на концентрацијску просторију. Подаци о старешинском кадру дати су „по сећању и подацима добијеним од других официра". Пук је наступао у саставу Шумадијске дивизије I позива преко Косова и после мање борбе код Тенеждолског теснаца учествовао у ослобађању Призрена и Ђаковице од Турака. Неуспех у разоружавању становништва у Љуми и велике губитке 3. и 4. батаљона некадашњи ађутант пука приписао је држању виших старешина.[34] У саставу Шумадијско-албанског одреда прешао је снегом покривене планине и учествовао у поседању Албанског приморја. Поглавље се завршава списком 167 погинулих и умрлих подофицира, каплара и редова 10. пука „Таковског" I позива у Српско-турском рату 1912/1913. године. Податак о 128 погинулих и 10

31 „Указ" Ађ. Бр. 21135, Београд, 6. септембар 1936, *СВЛ* 33 (6. 9. 1936) 1828.

32 Решење министра војске и морнарице Ађ. Бр. 28381, Београд, 25. децембар 1940, *СВЛ* 49 (31. 12. 1940) 3081.

33 ВА, п. 16, к. 37, ф. 1, Јован Ристић, Историја 10. пука „Таковског".

34 Коста Новаковић, „Четири месеца у средњој Албанији", *Борба*, књ. 7, бр. 1, Београд 1914, 27.

несталих војника у борбама у Љуми указује да је попис жртава непотпун.

Учешће пука у Српско-бугарском рату 1913. године (*10. пешадиски пук I позива у Српско-бугарском рату 1913. године*) изложено је у трећем поглављу. Обрађене су борбе пука у бици на Брегалници (Дренак, Рајчански рид), на Грамади и Колоници. Листа губитака садржи имена 5 официра и 136 војника палих на бојном пољу. Ниједном речју није споменуто да је за заслуге у Другом балканском рату Десети пешадијски пук „Таковски” II позива одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима IV реда, а Десети пук I позива Златном медаљом за храброст.

У посебно поглавље издвојено је учешће 10. пука у гушењу Албанске побуне 1913. године (*10. пешадиски пук „Таковски“ у Албанској побуни 1913. године*). После демобилизације Десети пук упућен је у Призрен са задатком да обезбеђује границу. Крајем септембра 1913. водио је борбе са побуњеним Арбанасима у Вајсату, Калису, Ујмишту, Бицану, Враништу и на Коритнику. У гушењу побуне учествовало је и мобилисано људство првог позива. У листу губитака унета су, „у колико су се могли да прикупе подаци“, имена 2 официра и 48 војника.

Једна мала целина, посвећена периоду од октобра 1913. до јуна 1914. године (*10. пешадиски пук „Таковски“ после Албанске побуне до мобилизације 1914. године*), садржи податке о официрском кадру и распореду батаљона у новом гарнизону у Призрену на обезбеђењу границе.

Чачански крај је на бојиштима Првог светског рата 1914. имао, са територије Десете пуковске команде, мобилисано људство сва три позива. Шесто поглавље књиге Јована Ристића обрађује *10. пешадијски кадровски пук „Таковски“ у 1914. години*. Почетак рата затекао је пук са кадровским стањем, попуњаваним мештанима, на посадним дужностима на Косову (Приштина, Митровица, Урошевац, Гиљане, Вучитрн). Из приштинског гарнизона упућен је Команди одбране Београда и са једним батаљоном учествовао у борбама на Бежанијској коси и Земуну. Кратко време био је на дунавском фронту у саставу Крајинског одреда. За време Колубарске битке новембра 1914. у борбама на реци Пештану, код Мислођинске воденице, Дражевачке бране и на положајима Мартин брег – кота 225, код села Конатице и на коти 238, имао је око 1900 војника и официра избачених из строја.

У седмом поглављу *10. пешадиски пук „Таковски“ I позива, светски рат, 1914. година* обрађена су борбена дејства у саставу Шумадијске дивизије I позива. Пук је мобилисан у Чачку и упућен на фронт. Распоред официра дат је према подацима из операцијског дневника 10. пука. У Церској бици августа 1914. борио се у рејону Шапца. Његов 3. батаљон је код села Добрића уништио аустријски 102. и нанео велике губитке 94. пешадијском пуку, после чега је обустављено наступање 58. пешадијске бригаде. За време Сремске операције прешао је Саву и учествовао у заузимању положаја Јарчине. Током битке на Дрини, и поред великих губитака у борбама код села Причиновића, потукао

је непријатеља на Потесу и упорно бранио Јевремовачке положаје 23. октобра 1914. године, због чега је похваљен наредбом команданта Друге армије. У Колубарској бици водио је успешне борбе са аустроугарском војском на реци Пештану, Змијању, Лисини, Волујаку, Врапчем селу, Вису и Реснику.

После великих пораза аустроугарске војске на српском фронту у првој половини 1915. владало је затишје: 10. кадровски пук био је у Београду, 10. пук I позива у Малом Мокром Лугу, а 10. пук II позива на положајима изнад Ужица. Ране задобијене у току претходне године лечиле су се с тешком муком.

На северној граници Србије 10. кадровски пук дочекао је удружену офанзиву аустроугарске и немачке војске. Херојској одбрани Београда посвећено је осмо поглавље (*10. пешадиски кадровски пук „Таковски" у 1915. години*). Осим података о командном кадру, раду пука на утврђивању и предстражи, борбе на великим рекама и престоничким улицама представљене су опширним цитатима из текстова учесника. Излагање се прекида збивањима од 24. септембра 1915. године. Губици Десетог кадровског пука били су око 1500 војника и 26 официра. Непотпуна „Листа погинулих и умрлих подофицира, каплара и редова 10. кадровског пука „Таковског" у ратовима 1914-1915. год." садржи 277 имена војника.

Девето поглавље обухвата период затишја и борбе пука у одбрани Србије (*10. пешадиски пук „Таковски" I позива светски рат 1915. година*). Сем уобичајених података о командном саставу, покретима пука, обрађене су борбе на Тумби и Таламбасу. За период од 15. октобра до 31. децембра 1915. године „нема ништа од архиве пука", па су борбе у оквиру Свођског одреда, Тимочке дивизије I позива, Ветерничког одреда и одступање преко Рожаја, Берана, Андријевице, Подгорице, Скадара за Драч дати према подацима из докумената објављених у књизи „Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца". Бројно стање на реци Тумби 15. септембра 1914. године било је 4884 војника и официра, а 6. јануара 1916. код Драча 1815 војника и официра. Пук је укрцан на брод у Валони и превезен на Крф, у логор у Горњем Ипсосу.

После повлачења преко Албаније и опоравка у Бизерти и на Крфу од људства из Десете пуковске команде формиран је један пук, а прекобројни официри распоређени на друге командне дужности. Десетом пешадијском пуку на Солунском фронту посвећена су последња три поглавља рукописа пуковника Ристића (*10. пешадиски пук „Таковски" I позива светски рат 1916. година; 10. пешадиски пук „Таковски" I позива светски рат 1917. година; 10. пешадиски пук „Таковски" I позива светски рат 1918. година*). На Солунском фронту Десети пешадијски пук „Таковски" водио је борбе на Ковилу, Голом Билу (1916), Облој Чуки, Кравици и Западном Ветренику (1917). Своју славу, Цвети, пук је прославио на Пожарској коси.

Последња ратна година почела је једном врло непријатном епизодом, када су на бугарску страну прешли резервни потпоручници Тихомир Ћирковић и

Светозар Терзић са 27 подофицира и војника.[35] Ратна слава похваљиваног и одликованог пука је потамнела и у тексту се уздржано, без улажења у питања морала и војничке части официра и војника 10. пука „Таковског“, препушта забораву разлог због кога само он из Шумадијске дивизије није био одликован за заслуге у Великом рату.

Априла 1918. године јуришна одељења извела су препад на Облу Чуку. У пробоју Солунског фронта на Добром Пољу 15. септембра 1918. са осталим јединицама Шумадијске дивизије пук је заузео Западни Ветреник. На крају рата прошао је кроз већ ослобођени Чачак на путу за Сарајево, где ће остати до краја свога постојања. У Великом рату од 1914. до 1918. године из 10. пешадијског пука „Таковског“ I позива на бојном пољу живот је положило 28 официра и 1368 војника уписаних у листу губитака. На крају рукописа налази се списак „Одликовани подофицири, каплари и редови 1917-1919“.

Пуковник Ристић је своју књигу утемељио на сачуваној грађи у пуковској архиви, пре свега релацијама о вођеним борбама, операцијским дневницима и операцијским актима. У рукопису наводи да је користио и документа из фондова виших команди, на пример релације Шумадијске дивизије II позива за излагање о борбама на Власини 1913. године. Овај принцип није доследно спроводио, па се уместо података о борбама 10. кадровског пука из релација Комбинованог одреда у одбрани Београда 1915. године ослонио на зборник мемоарских текстова „Агонија Београда у светском рату“. У погледу коришћења мемоарских списа осталих учесника у ратовима 1912-1918. ово је остао изузетак. У свом излагању користио је објављене радове Милутина Лазаревића и Добросава Миленковића.[36] Од штампаних извора употребио је за период 1880-1914. годишњи „Распоред и ранг-листа официра и војних чиновника“, које је издавало Министарство војно и објављена документа из серије „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918.“ Одсуство података о командном кадру према званичним ранг-листама за 1881, 1885-1890, 1894, 1895, 1898, 1900, 1904, 1906, 1910. године правдао је тиме да „у главној архиви Министарства војске и морнарице више података нисам могао прибавити“, а за ратне године попуњавао је подацима из грађе Ађутантског одељења Врховне команде. У рукопису је уочљива неуједначена обрада појединих временских одсека, па борбе у одступању 1915. године 10. кадровског пука уопште нису обрађене или је дат само преглед догађаја код 10. пука I позива, јер за тај период у њиховој оперативној архиви постоји велика празнина. Сасвим су малобојни подаци о логоровању пукова, санитетским

35 „Лични односи“, *СВЛ* 36 (15. 9. 1920) 1689. Вест да су потпоручници Тихомир Ћирковић и Светозар Терзић осуђени пресудом Великог војног суда на смрт, али да им је краљевим указом од 31. јула 1920. ова казна замењена казном од 20 година робије.

36 Милутин Лазаревић, *Борбе око Београда 1915. године: један прилог историји наших ратова*, Београд 1922; Д. Миленковић, *Улога и рад 19. пешадиског пука I позива у 1914. години*.

приликама, пуковским гробљима, снабдевању, слободном времену, писању ратних дневника и писама.

Пуковник Ристић је рад на рукопису прекинуо пре него што су се појавиле контуре пуковске приче о биткама и јунацима и војничкој свакодневници у биваку или касарни.[37] Постављени циљ пуковске историје као дидактичког штива у сачуваном рукопису још увек није препознатљив, пошто му недостају регламентирана сећања о јунаштву српских војника и официра из предлога за одликовање и похвалних нареби и дневничких записа учесника, најпоузданијем облику памћења ратних догађаја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Оцене официра, Министарство војно, Архив Србије, Београд.

Ратна архива Врховне команде српске војске (п. 3), Откупљена и поклоњена архивска грађа (п. 16), Војни архив, Београд.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Београдске општинске новине, бр. 21, Београд, 1902.

Ратнички гласник, бр. 7-8, Београд 1923; 10 (1924); 2 (1934).

Службени војни лист, ванредни број, Београд 1900; ванредни број, 33 (1903); 5 (1907); 5 (1908); 39 (1909); 28 (1913); 15 (1915); 4, 17, 20, 36, 43, 48 (1920); 37 (1922); 31 (1923); 4, 34, 51 (1924); 17 (1926); 33 (1936); 49 (1940); 4 (1941).

ЛИТЕРАТУРА:

Студије и монографије:

Историја 20. пешадиског пука 1914-1920, Зајечар 1931[1]; Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић", 2018[2].

Историја II југословенског (29. пешадијског) пука и његове борбе у Добруџи и на Солунском фронту, Котор: 29. пешадијски пук, 1920.

Јовановић, Милутин, *XV пешадијски пук „Стевана Синђелића" у рату против Турака 1912-1913*, Београд 1913[1]; Свилајнац: Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца „Стеван Синђелић", 2014[2].

Лазаревић, Милутин, *Борбе око Београда 1915. године: један прилог историји наших ратова*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1922.

Миленковић, Добросав, *Улога и рад 19. пешадиског пука I позива у 1914. години*, Крагујевац: Шумадија, 1926.

Наумовић, Јован, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Кнеза Михаила" у 1912*, Ћеље 1923[1]; Прокупље: Народни музеј Топлице, 2018[2].

37 Данило Шаренац, *Историја српских пукова као историографски приступ*, Други пешадијски пук „Кнез Михаило" – гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918, Прокупље 2014, 19-28.

Ристић, Јован Ст., *Војна администрација: за 1937-38. годину*, [Београд]: Аутографска радионица управе Војне академије, 64. класа Војне академије, [1937].

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925, Београд 1925, 302.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ:

Бојовић, Радивоје, „Одликовања пуковника Драгутина Гавриловића“, *Зборник радова Народног музеја* VI, Чачак 1975, 258.

Бојовић, Радивоје, „Предлози за одликовање Орденом Карађорђеве звезде са мачевима официра X пешадијског пука I позива за заслуге 1914. године“, *Изворник*, 32 (Чачак 2016), 107-120.

Бојовић, Радивоје, „Предлози за одликовање резервних официра X пешадијског пука I позива за заслуге 1914. године“, *Изворник*, 30 (Чачак 2014), 97-129.

Новаковић, Коста, „Четири месеца у средњој Албанији“, *Борба*, књ. 7, бр. 1, Београд 1914, 27.

Шаренац, Данило, *Историја српских пукова као историографски приступ*, Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918, Прокупље 2014, 19-28.

Radivoje BOJOVIĆ

JOVAN ST. RISTIĆ'S UNFINISHED "HISTORY OF THE 10TH REGIMENT"

Summary

The writing of regimental histories was initiated by a 1923 decision of the army minister. A history of the 10th Infantry "Takovo" Regiment began to be written by Colonel Jovan St. Ristić (Čačak, 1881 – ?). His unfinished manuscript covered the creation of the regiment and its participation in the Serbian-Bulgarian War 1885–1886, the First and Second Balkan Wars 1912–1913, and the First World War 1914–1918. Based on operational records from the war archive, it offers an account of the combat actions of the 10th Cadre Regiment in 1914–1918 and the 10th Regiment 1st Call-up (age group) in 1912–1918, including the author's memories of his own service in the regiment. Appendices to some of the chapters contain lists of a total of 1,996 privates, non-commissioned officers and officers who were killed or died in Serbia's liberation wars. At the end of the text is a list of decorated non-commissioned officers, corporals and privates in 1917–1919. The extensive manuscript (more than 400 pages) does not deal with the wartime path of the 10th Regiment 2nd and 3rd Call-up. As a result of considerable lacunae in operational records, not all periods are equally treated and so the 10th Cadre Regiment's retreat under combat conditions in 1915 is not described at all and there is only an overview of the events involving the 10th Regiment 1st Call-up. Quite scanty are also data about regimental encampments, medical personnel, cemeteries, supplies, leisure time, war diaries and letters. Colonel Ristić stopped writing before a regimental story of battles and heroes, and the everyday life of soldiers in camps or barracks took shape. The surviving manuscript fell short of the set goal of a regimental history as a didactic read because it lacks regularised memories of the bravery of Serbian soldiers documented in citations for decorations and commendations, and in participants' diaries, the most reliable form of remembering war events.

УДК: 000000000000

Никола БАКОВИЋ

„БРОНЗА РАЗДОРА“: ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ У ЧАЧАНСКОЈ КУЛТУРИ СЕЋАЊА

Сажетак: У раду се анализирају комеморативне праксе и јавне дебате у вези са локалним сећањем на војводу Степу Степановића у Чачку током 20. столећа. Проучавани су локални носиоци колективног памћења, њихова међусобна и интеракција са спољним актерима, као и начин на који су се политичке конфронтације група и појединаца манифестовале кроз изглед и коришћење конкретних физичких локација. Иако сама личност Степе Степановића никада није била предмет већих контроверзи у чачанском друштву, Степановићеви војни успеси, као и читава баштина Великог рата, служили су различитим друштвеним групама као *суроīат-сећање*, средство суочавања с контроверзнијим историјским искуствима, истовремено откривајући шире тенденције у грађењу колективног сећања у Србији.

Кључне речи: Степа Степановић, Чачак, култура сећања, Први светски рат, споменици.

У периоду између светских ратова, српске победе над аустроугарском војском 1914. године, као и потоње повлачење преко Албаније (*Албанска īолīоша*) и победоносни пробој Солунског фронта, постали су један од главних идентитетских темеља у српским деловима прве југословенске државе. Ова историјска искуства су интегрисана у шири комеморативни оквир „ратова за ослобођење и уједињење“ који је, након делимичног занемаривања током периода социјалистичке Југославије, у последњих неколико деценија повратио свој значај за грађење националног идентитета и различитих политичких идеологија у Србији.[1] Иако у основи мита о „солунцима“ лежи слављење колективног јунаштва српске војске, његов важан део било је и одавање почасти истакнутим појединцима, пре свега војним командантима у овим ратовима. Кроз поштовање војсковођа, ратнички подвиг српског народа могао се

1 Danilo Šarenac, „Forgotten Losses. Serbian Casualties from the Balkan Wars 1912-13“, *Seria Istorie* 10-11 (2013-14): 85-102; Олга Манојловић Пинтар, *Археолоīија сећања. Сūоменици и идентитети у Србији 1918-1989,* Београд: Делфи, 2014; John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

приказати у индивидуализованом облику, погоднијем како за наративно, тако и за материјално приказивање у облику конкретних споменичких обележја и објеката.

У овом чланку биће анализирано сећање на Степу Степановића (1856-1929), једног од четири војводе (највиши чин у српској краљевској војсци), на примеру јавних дебата и комеморативних активности у Чачку, граду у којем је Степановић провео последње године живота. Посебан акценат биће стављен на дијахрону смену и синхроно деловање различитих актера који су тежили да обликују јавно сећање на славног војсковођу и искористе га ради остваривања различитих друштвених и политичких циљева, те на које начине је сећање на Степановића изражавано у физичком простору Чачка. Циљ студије је да покаже и објасни утицај ширих историјских збивања и процеса на локално изражаван однос друштвених актера према материјалним структурама на конкретним географским локацијама и да на тај начин помери тренутни фокус студија сећања са транснационалних процеса преношења мнемоничких образаца између различитих културних средина на локалне друштвене односе и њихове артикулације у простору. Једна од најбитнијих особина тог односа јесте да је Степа Степановић, као симбол за историјско искуство Првог светског рата у Србији, у локалним оквирима Чачка остао практично универзално прихваћен идентитетски маркер, истовремено служећи као *суроīаш-сећање* за суочавање с контроверзнијим историјским темама. Анализа се базира на архивским документима из чачанског Архива у вези са чачанском културом сећања, као и написима у локалним медијима посвећеним војводи Степи Степановићу. Након сажетог приказа Степановићеве биографије, биће анализирано неколико примера колективног сећања на војводу у чачанској јавности: подизање спомен-школе, одвојеност црквених и државних комеморација и иницијатива за подизање споменика Војводи код Главне поште.

Биоīрафија Сшейе Сшейановића

Рођен у сељачкој породици у Кумодражу крај Београда, Степановић се први пут истакао за време опсаде Пирота током српско-турских ратова 1876-1878.[2] Након тога убрзано напредује у српској војној хијерархији, стичући звање генерала 1907. године, истовремено уводећи пруски систем војног образовања у српску војску. Према непотврђеним тврдњама из тога доба, био је један од вођа завереничког удружења Црна рука.[3] Након вршења дужности војног министра у двема владама (1908. и 1911) пресудно утиче на српске успехе у опсади Једрена

2 Саво Скоко и Петар Опачић, *Војвода Сшейа Сшейановић у ращовима Србије 1876-1918*, Београд: Београдски графичко-издавачки завод , 1974, 48-75.

3 Roda Roda, *Serbisches Tagebuch*, Berlin/Wien: Ullstein & Co., 1918, 192.

током балканских ратова.[4] Његов највећи војни успех представља победа српске војске над аустроугарском у бици на Церу 1914. године, што је уједно била и прва победа Антанте у рату. За те заслуге награђен је чином војводе.[5] Током пробоја Солунског фронта води победоносну Другу армију у ослобођену Србију, али и у крајеве западно од Дрине, доприносећи стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Након завршетка Првог светског рата и формирања прве југословенске државе, Степа Степановић се пензионисао и преселио у Чачак.[6] Доказ популарности коју је уживао међу новим сугрђанима јесте и необична част која му је указана 1925. године, када је улица у којој је у то време живео званично названа по њему.[7] У свом чачанском дому војвода је преминуо 27. априла 1929. године.

„Зазидани“ војвода – од међуратне митологизације до социјалистичког скрајнућа

Већ сутрадан након Степановићеве смрти, у хотелу *Крен* окупило се преко 200 Чачана и Чачанки, како би размотрили најприкладнији начин да се изрази поштовање према управо преминулом сугрђанину. Пошто је војсковођа већ био саградио себи гробницу на градском гробљу о свом трошку, збор је одлучио да у част војводи треба подићи „такав споменик-дом у коме би се сместио музеј и сва културна национална витешка хумана друштва у вароши Чачку“. Том приликом изабрани су чланови Одбора за подизање дома, у који је ушло 16 припадника виђенијих професија (међу којима и две жене), као и представници цивилних организација.[8] Међутим, како је убрзо Краљевину Југославију захватила велика економска криза, показало се да у догледно време не може бити прикупљено довољно новца за тако амбициозан пројекат. Стога је на седници Одбора од 26. јула 1936. године одлучено, уз сагласност војводиних кћерки, да се до тада прикупљена сума (91.861 динара) уступи Градском поглаварству са сврхом довршења претходно започете нове основне школе, која би заузврат била названа „Народна школа Војводе Степе“.[9] Истовремено, на школској

4 С. Скоко, П. Опачић, *нав. дело*, 253-261.

5 *Исто*, 349-360.

6 *Исто*, 659-660.

7 Милош Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета“, *Годишњак за друштвену историју* 7/2–3 (2000): 226.

8 Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Фонд Одбор за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937), Књига записника 1, *Седница од 28. априла 1929*. Најважнији документи овог одбора објављени у: Марија Танасковић, „Записници о раду Одбора за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937)“, *Изворник.* Грађа међуопштинског историјског архива Чачак 24-25 (2009): 81-90.

9 МИАЧ, Фонд Одбор за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937), Књига

згради је постављена и спомен-плоча са натписом: „Овај дом-школа подиже се 1936. године под владом његовог величанства Краља Петра II са намесницима Његовог Краљевског Височанства Принцом Павлом, Раденком Станковићем и Ивом Перовићем, за време владе председника Милана Стојадиновића, председника града Чачка Раденка Солујића и већника […]". Тиме је прва комеморативна акција у вези са локалним сећањем на Степановића резултирала у непланираној задужбини образовног типа.

Међутим, пламен Другог светског рата убрзо је захватио Југославију и нацистичка војска је 1941. године ушла у Чачак. Том приликом су окупаторски војници оштетили и скинули спомен-плочу. Крај рата и ослобођење земље ипак нису значили и повратак спомен-обележја, пошто је нова, социјалистичка власт плочу прво вратила, а затим прекрила слојем малтера.[10] Школи је истовремено промењено и име, прво у „Јован Јовановић Змај", па у „Трећа осмогодишња школа", да би од 1959. године носила назив ОШ „Милица Павловић". Током читавог тог периода, као и током наредних деценија, спомен-плоча је остала сакривена од погледа ђака и грађана, док је и улица војводе Степе променила име.

Током раног социјалистичког периода, иако никад забрањен или озбиљније довођен у питање, мит о *Албанској голготи* и српској победи у Првом светском рату био је скрајнут у званичној култури сећања, а у корист свеприсутне меморијализације народноослободилачке борбе и партизанског покрета. Тако је и сећање на војводу Степановића било донекле маргинализовано у локалним оквирима Чачка (што се може видети из случаја спомен-плоче, као и мењања имена улици и школи названој по њему), иако никад у потпуности нити са отворено негативним ставом локалних елита. У периоду позног социјализма долази до покушаја да се „ослободилачки ратови" српске војске уклопе у наратив о слободарским тежњама југословенских народа и народности, као својеврсна историјска претходница антифашистичкој борби.[11] Тако је и Степа Степановић нашао место у званичним комеморативним активностима, те је нпр. на чачанску прославу педесетогодишњице пробоја Солунског фронта била позвана војводина унука Милица Маринковић, уз слављење војводиних војничких успеха као клице из којих се НОБ касније могао развити.[12] Године 1969. постављена је и спомен-плоча на кућу у којој је Степановић живео, а коју

записника 1, *Седница од 26. јула 1936*; *Седница од 24. марта 1937*.

10 Горан Давидовић, *Од буквара до рачунара. Основна школа „Милица Павловић" 1987-2012*, Чачак: ОШ „Милица Павловић" 2012, 149. Занимљиво је да, иако су сличну таблу имале и зграде Галерије и Црвеног крста, оне нису биле уклоњене или прекривене.

11 Никола Баковић, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008.", *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 43 (2013): 111-115.

12 МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, бр. 74, *Извештај председника чачанске подружнице УНАС Светислава Јокића*, 8. 11. 1968.

је израдио познати чачански уметник Живорад Максимовић.[13] Комеморативне активности под покровитељством државних органа биле су, из разумљивих разлога, одвојене од црквених свечаности, те је 1979. године посета централног одбора Удружења носилаца Албанске споменице гробу војводе Степановића одложена за један дан да се не би поклопила са одржавањем парастоса на војводином гробу, „како би се на тај начин избегао и сваки неспоразум са месним властима“.[14] На овим примерима се види истовремено постојање паралелних комеморативних токова посвећених Првом светском рату и с њим повезаних личности, иако је званични државни наратив уживао беспоговорну предност у погледу институционалне подршке. Такође, одвојене комеморације и физичко избегавање двеју друштвених група показују да једна те иста локација (у овом случају војводин гроб) могу код различитих колектива допринети развијању посве другачијих, па и међусобно супротстављених значења које то место има за њих.[15]

Тек је 1987. године директор Завода за заштиту споменика културе Радомир Станић покренуо питање зазидане спомен-плоче. Он је, „не улазећи у мотиве на основу којих је ова плоча зазидана 1945. године“, препоручио Комитету за друштвене делатности СО Чачак да се она открије, с обзиром на ктиторску вредност и статус културно-историјског документа. Његов апел је том приликом остао без резултата, док су аутори монографије о 50 година постојања школе (Милољуб Пантовић, Милутин Јаковљевић и Миомир Вукић) наводно били приморани од стране издавачког одбора да избаце текст плоче из рукописа монографије.[16] Међутим, ови напори су уродили плодом тек након што су пребачени у јавну сферу крајем наредне године. Поводом седамдесетогодишњице пробоја Солунског фронта, у *Чачанском гласу* изашао је поклон постер с ликом војводе Степе,[17] али и чланак којим је покренуто питање зацементиране плоче у ОШ „Милица Павловић“. Напоменуто је да је управо локација данашње Главне поште, одлуком чачанске Општине из 1929. године, била предвиђена за зграду музеја посвећеног Степи Степановићу, уместо којег

13 Милован Вуловић, *Знамења слободе. Сйоменици буна, усйанака и ослободилачких раūова*, Чачак: Општински одбор СУБНОР-а и Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова, 1994, 31. Максимовић је касније тврдио да је самоиницијативно поставио плочу, због чега је био позван на информативни разговор у полицију, где му је речено да војвода, као неко ко је својевремено прогањао комунисте, није погодна личност за слављење (Живорад Максимовић, „Чачак се стиди својих великана“, *Чачанско оīледало*, 12. јун 1991, 13).

14 МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, *Писмо Главноī одбора у Беоīраду īодружници у Чачку*, 17. април 1979.

15 Nikola Baković, "The Great War between Oblivion and 'Hyper-Remembrance'. Reinventing the 'Monument of Four Religions' in Čačak (Serbia) 1934–2014", *Der Donauraum* 1-2 (2014): 44-46.

16 Д. Оташевић, „'Ослобођена' плоча“, *Чачански īлас*, 22. фебруар 1991, 2.

17 Теодосије Вукосављевић, „Слава без сенке“, *Чачански īлас*, 15. септембар 1988, 1-2.

је изграђена дотична школа. Притом је указано на пример Ваљевчана којима није био проблем да споје предсоцијалистичке традиције с антифашистичким наративом, те су управо носиоцу *Партизанске спомените 1941*. Милету Милашевићу дали да отвори музеј посвећен војводи Живојину Мишићу у селу Струганик.[18]

Крајем 1988. године, пензионисани учитељ Никола Цвијовић писао је о томе како је након Другог светског рата уследио период током којег се инсистирало на томе да историја почиње од социјалистичке револуције, док су заслуге предратних хероја и великана биле незаслужено скрајнуте. Примећујући да је након више деценија таквој пракси дошао крај, затражио је да се ОШ „Милица Павловић" врати првобитан назив, да би се по „том дивном створењу и народном хероју" Милици Павловић назвала прва наредна школа која би била изграђена у чачанској општини. Он је сматрао и да је неопходно скинути малтер са школске спомен-плоче, како будуће генерације не би „пребацивале малтер преко наших садашњих плоча. И потом, постављајући своје неке плоче, можда чак и белосветским рок и поп дрекавачким певачима, стављале себе у положај, а и њихове потомке, да забораве ово наше партизанско социјалистичко време".[19] Након два месеца, Цвијовић је реаговао на усмену критику свог неименованог познаника који му је пребацио да покушава да „сасвим изрехабилитује" војводу, истовремено се одричући Ратка Митровића. Цвијовић на то указује да Степановић није био неки совјетски генерал настрадао у Стаљиновим чисткама кога би перестројка требало да рехабилитује, већ „Југословен без мане и страха". На опаску да је Степановић наводно учествовао у разбијању радничког штрајка у Сарајеву крајем 1918. године, Цвијовић то објашњава утицајем краља Александра, поредећи ту ситуацију са њему савременим окршајима црногорске полиције с „антибирократским" демонстрантима.[20] На овај начин војвода Степановић је изнова стављен у контекст социјалистичког историјског наратива, чиме је, истовремено, остављен простор за могућност поновног вредновања с њим повезаних догађаја, што је одговарало условима још увек нејасне судбине југословенске федерације у том периоду, као и специфичног контекста „антибирократског" лавирања између националистичког и комунистичког дискурса у тадашњој СР Србији.

„Рехабилитовани" војвода – иницијатива за подизање споменика

„Рехабилитација" сећања на Степановића није се зауставила на захтеву за откривањем предратног спомен-обележја, већ је убрзо проширена поновним

18 М. С. Пантовић, „Спомен-дом који то више није", *Чачански гласник*, 15. септембар 1988, 8.

19 Никола Цвијовић, „Скинути малтер", *Чачански гласник*, 6. октобар 1988, 2.

20 Никола Цвијовић, „Поново на исту тему", *Чачански гласник*, 1. јануар 1989, 2.

покретањем иницијативе за подизање споменика војводи у центру Чачка. Новинар и књижевник Родољуб Петровић предложио је да се војводина статуа у стојећем ставу (без коња) постави испред Главне поште.[21] Тај предлог су подржали чачански културни посленици (пре свега радници Народног музеја и Историјског архива), тражећи формирање Организационог одбора за прикупљање средстава за скромну бисту са постаментом, додајући и апел да се скине малтер са спорне спомен-плоче пред обележавање седамдесепетогодишњице Церске битке.[22] На препоруку Окружне конференције Савеза социјалистичког радног народа, ОШ „Милица Павловић“ је коначно скинула наслаге малтера са плоче на Дан борца, 4. јула 1989. године. На годишњицу пробоја Солунског фронта, 15. септембра исте године, у школској згради уприличена је и мала свечаност. Занимљиво је да у локалној штампи „ослобађање“ плоче и накнадна церемонија нису уопште поменути све до почетка 1991. године.[23]

Иницијатива за подизањем споменика брзо је наишла на одобравање суграђана, који су своју подршку јавно изражавали у медијима. Тако је један читалац у свом писму констатовао да су они који су замалтерисали војводину спомен-плочу „мислили да су заслужнији од славног Степе, или су страховали да ће им и мртав војвода одузети власт“.[24] Акцији је придружен и предлог да и мајору Драгутину Гавриловићу, рођеном Чачанину, буде подигнут споменик код кафане *Цар Лазар*, у крају у којем је живео.[25] Изградња споменика била би финансирана продајом сувенира.[26] Општинска конференција ССРН је стога у фебруару 1989. године основала Одбор за изградњу обају споменика.[27] Одбор је (на челу са Болетом Лукићем) свој први састанак одржао 6. марта, на којем је одлучено да се током те године подигне споменик војводи Степи, док би се биста мајора Гавриловића израдила наредне године.[28] На овом састанку је као један од предлога за локацију будућег споменика означен простор испред робних кућа *Партизанка* и *Стјеник*, док би се наспрам војводи, на Тргу устанка, поставио споменик Ратку Митровићу. Отворен је жиро-рачун на који су грађани могли уплатити прилоге, док су у наредним бројевима *Чачанскоī īласа* јавно објављивана имена донатора (међу којима су била и бројна локална

21 Родољуб Петровић, „Војвода Степа је то заслужио“, *Чачански īлас*, 8. децембар 1988, 2.

22 Милутин Јаковљевић и др., „Споменик Војводи Степи пред чачанском поштом“, *Чачански īлас*, 1. јануар 1989, 2.

23 Д. Оташевић, „’Ослобођена плоча‘“, *Чачански īлас*, 22. фебруар 1991, 2.

24 Раденко Милекић, „У акцију – одмах“, *Чачански īлас*, 19. јануар 1989, 2.

25 Миливоје Маричић, „Не заборавити ни мајора Гавриловића“, *Чачански īлас*, 19. јануар 1989, 2.

26 Јован Лукић, „Споменик војводи и мајору, свакако“, *Чачански īлас*, 16. март 1989, 2.

27 „Незаборав за истакнуте ратнике“, *Чачански īлас*, 23. фебруар 1989, 2.

28 М. Вукосављевић, „Неопходне темељне припреме“, *Чачански īлас*, 9. март 1989, 1.

друштвена предузећа).[29]

Познати чачански песник Бранко В. Радичевић јавно се оградио од свог чланства у Одбору, тврдећи да је био изабран без свог знања. Он је сумњао у кредибилитет комуниста да поврате оно што су војводи одузели, тј. школу и улицу. Према његовом мишљењу, иницијатива за изградњу споменика била је „фарса, велика лаж, скривалица. Као да се ништа није догодило. А, уверен сам, да је Војвода био жив, неко би му најпослушничкије почупао бркове."[30] Историчар уметности Михаило Бошњаковић и архитекта Мирко Василијевић укључили су се у дискусију о локацији, предлажући да се споменик постави испред куће у којој је војвода провео последњу деценију живота, пошто би се читав терен око куће очистио и преуредио тако да представља јединствену меморијалну целину. Аутори су изразили задовољство што је поштовање према Степановићу добило „легалну промоцију", збуњујући тиме „лојалну свест грађана навиклих да и сам помен његовог звања и имена (ван званичне употребе) доживљавају као израз извесне грађанске храбрости".[31] Претпостављену локацију подржала је и група чачанских уметника, чланова Удружења ликовних уметника Србије, надајући се да ће оваквим преуређењем Улице Танаска Рајића Чачак оживети историјски део града и добити своју Баш-чаршију или Кнез Михаилову.[32]

„Оштроисани" војвода – различите визије споменика

Стручна комисија је у септембру 1989. године предочила Одбору идејно решење споменика у ауторству београдске вајарке Дринке Радовановић.[33] Макета тог решења је јануара 1990. године изложена у књижари „Бранислав Нушић", како би заинтересована јавност могла да дâ свој суд. Коментари грађана забележени у књизи утисака претежно су били наклоњени предлогу („изванредно урађен", „поглед великог војсковође на овој макети изражава његову величину", „довољно пристојна", „верни приказ Степе Степановића [...], коњ и сабља непотребне ствари"), мада је било сугестија гледе одређених измена („можда додати неко обележје војводе", „треба додати сабљу и ешарпу као обавезно обележје у одећи и опреми једног команданта армије", „можда

29 М. Вукосављевић, „Споменици у првом плану", *Чачански гласник*, 23. март 1989, 1; „Дародавци за споменик војводи Степи и мајору Гавриловићу", *Чачански гласник*, 22. јун 1989, 3.

30 Бранко В. Радичевић, „Војвода има два споменика", *Чачански гласник*, 21. септембар 1989, 2.

31 Мирко Василијевић и Михаило Бошњаковић, „Где поставити споменик војводи Степи Степановићу?", *Чачански гласник*, 6. април 1989, 2.

32 Зоран Јуреш и др., „Дух времена", *Чачански гласник*, 13. април 1989, 2.

33 „Војвода Дринке Радовановић", *Чачански гласник*, 14. септембар 1989, 2. Комисију су чинили Никола Кусовац (историчар уметности из Београда), Зоран Маркуш (ликовни критичар *Политике*), Вава Станковић (вајар и професор на београдском Факултету ликовних уметности) и Милован Вуловић (историчар уметности из Чачка).

би требало направити статуу са пиштољем и опасачем“, „треба додати сабљу, а по могућству да војвода Степа буде на коњу“, да се постави на Трг устанка „с погледом на Овчар и Каблар“, „цвет за ревером – обавезно“, „требало би јој додати неке елементе – на пример цвет за ревером“, „попрсје Војводе – рад академика Ђорђа Јовановића“ итд). Ипак, нису недостајали ни крајње негативни утисци („ово није никакав Степа“, „овакав споменик не би смео да нађе место у Степином Чачку“, „ово решење не одговара намени“, „проблем треба решити путем јавног конкурса“, „ово што је понуђено није достојно Војводе“, „у себи не садржи ни искуства ни вредности савременог ликовног израза који наш народ познаје“, „реч је о лошој скулптури“, „делује крајње аматерски, а на присутне и неозбиљно“, „не садржи ниједан задовољавајући симбол [...] напротив, ово решење изазива чак гротескне асоцијације“), који су често долазили од ликовних уметника или студената уметности и историје уметности. Било је и покушаја духовитости на рачун читавог подухвата („Војвода треба да носи каубојке и да вози тенк“).

Иако је одсуство отвореног јавног конкурса правдано недостатком средстава, „октроисање“ аутора и решења изазвало је незадовољство локалне стручне јавности.[34] Михаило Бошњаковић је расправу о уметничкој вредности изабраног пројекта пренео на идеолошки терен, сматрајући да „[предложено решење] упркос ниско постављеним уметничким захтевима бајате естетике реализма, више би наружило епску представу о војводи Степи него деценије у којима је био прећуткиван и скоро заборављен“.[35] Његов став је додатно елаборирао у јавној петицији коју је покренуо с још неколицином чачанских историчара уметности, сликара, вајара и архитеката, захтевајући да се организује јавни конкурс и одреди комисија „стручних и војводи Степи духом блиских интелектуалаца“, а уколико то није могуће, да се од читаве акције одустане.[36] Противници одабраног пројекта организовали су, априла 1990. године, у просторијама Радио Чачка округли сто на тему споменика Степановићу, на који се није одазвао ниједан члан Одбора, за шта их је уметник Божидар Плазинић оптужио да се руководе својом сујетом и „мандатско, бирократско-бољшевичком свешћу“ и да су у Одбору превагу однели дилетанти, пошто је једини уметник у том телу био Живорад Максимовић, намерно изабран да не би могао да понуди сопствено виђење споменика војводи.[37] Том приликом огласио се и сâм Максимовић, тврдњом да су чланови Одбора инсистирали да споменик Степановићу не може бити постављен на Трг устанка, на којем би

34 „Пред судом јавности“, *Чачански ілас*, 18. јануар 1990, 6; Љубивоје Пајовић, „До споменика – конкурсом“, *Чачански ілас*, 22. фебруар 1990, 2.

35 Р. М. Маринковић, „Цвет у реверу, сабља у руци“, *Чачански ілас*, 8. фебруар 1990, 2.

36 Михаило Бошњаковић и др., „Без окошталог соцреализма“, *Чачански ілас*, 8. фебруар 1990, 2.

37 Божидар Плазинић, „Дилеме више нема, дилеме остају“, *Чачански ілас*, 17. мај 1990, 2.

искључиво смела бити статуа Ратка Митровића и никога више. Максимовић је сматрао да, иако у суштини позитиван историјски лик, Ратко Митровић по значају не може парирати војном команданту, те је због тога (скупа с Бранком В. Радичевићем) напустио Одбор. Инсинуирајући на могуће „социјалне моменте" у процесу избора идејног решења, Максимовић је оптужио Милована Вуловића, директора Народног музеја у Чачку, да је самовољно изабрао чланове стручне комисије који су били одговорни за протежирање Дринке Радовановић, „једне непознате и (у уметничком смислу) минорне жене".[38]

Полемика је са поновним увођењем вишестраначког система прешла са естетског на политички терен тако што је Бошњаковић почео да иступа против предложеног споменика у име Месног одбора новооснованог Српског покрета обнове. У људима који су одлучивали о споменику видео је наследнике оних који су „подлегли инструментализованој идеологији бољшевизма и на олтар те заблуде принели своја национална бића", да би након пола столећа камелеонски покушали да присвоје оне сегменте националног историјског наслеђа који су за време социјализма били проказани као авети прошлости. Изостанак јавног конкурса СПО видео је као наставак диктаторске праксе и притом је скренуо пажњу да је 4. октобра 1990. године пред телевизијским камерама откривен споменик војводи Степи у родном му Кумодражу, који је представљао идентичну статуу оној која је требало да буде постављена и у Чачку.[39] Стога је СПО позвао општинске власти да распишу нови конкурс и као једину адекватну локацију одредио простор испред Дома културе.[40] Идеја о „паралелном" конкурсу није одушевила ни све противнике „званичног" споменика због тога што су исполитизовану расправу сматрали увредом према Степановићевој личности и његовом ратном подвижништву.[41] Након овако подељених реакција, ауторка Дринка Радовановић је индигнирано одлучила да повуче свој предлог, да би касније ту одлуку преиначила, те је априла 1990. године Одбор коначно усвојио њен предлог споменика.[42]

На притисак СПО председник Одбора је новембра 1990. признао да ће

38 Живорад Максимовић, „Чачак се стиди својих великана", *Чачанско оīледало*, 12. јун 1991, 13.

39 Михаило Бошњаковић, „Степи два иста споменика?!", *Чачански īлас*, 12. октобар 1990, 2. У *Чачанском īласу* је ускоро објављена и слика споменика који је откривен у Кумодражу (Мирослав Никитовић, „Откривен споменик војводи", *Чачански īлас*, 23. новембар 1990, 6).

40 „Позивни конкурс за споменик", *Чачански īлас*, 22. фебруар 1991, 2.

41 Р. М. Маринковић, „Сам се заштитио", *Чачански īлас*, 1. март 1991, 6.

42 „Споменик војводи Степи у Чачку", *Чачански īлас*, 5. април 1990, 1. Радовановић је телефонским путем редакцији *Чачанскоī īласа* поручила: „Изненађена сам, непријатно, тим реакцијама у Чачку. Јер, мени су представници Одбора за подизање споменика обећали да ће све бити у реду. Мој рад је већ једном оцењиван, а сад се опет тамо неки ваши стручњаци изјашњавају о њему. Не разумем како се то могло догодити." („Повлачим своје решење", *Чачански īлас*, 22. фебруар 1990, 2).

будући споменик бити копија већ постављене статуе у Кумодражу.[43] Таква ситуација објашњена је тиме што је београдска вајарка заиста прво била пријавила свој предлог споменика војводи Степановићу у његовом родном Кумодражу. Међутим, како је из непознатих разлога СО Вождовац напречац одустала од подизања споменика, поменуто решење је остало „слободно“. Радовановићка је стога овај пројекат понудила чачанском Одбору у току припрема за обележавање 175 година од Хаџи-Проданове буне 1989. године. Међутим, када је с ливницом „Браћа Јеремић“ из Београда већ било уговорено изливање два и по метра високе бисте, вождовачка општина се изненада „предомислила“ и прихватила претходно одбачено решење које је стицајем околности постављено у Кумодражу пре него што је чачанска „верзија“ могла бити изливена.[44]

Иако је иницијална идеја општинских руководилаца била да се споменик свечано открије 1. децембра 1990. године, на годишњицу стварања Краљевине СХС, чачански урбанисти су условили кашњење својим неизјашњавањем гледе места на које би споменик требало да буде постављен.[45] Почетком 1991. године статуа је коначно (без јавног обавештења) стигла у Чачак и привремено смештена у дворишном кругу ЈП „Градско зеленило“. Стручна комисија, коју су чинили Радомир Станић (директор Завода за заштиту споменика културе), Михаило Митровић (архитекта), Бранислава Срејић (архитекта) и Јевто Јевтовић (директор Народног музеја у Београду), донела је 9. јануара 1991. године одлуку да локација за нови споменик буде плато испред Главне поште, због своје централне позиције и укупне амбијенталне вредности. Михаило Митровић, родом Чачанин, прихватио је да бесплатно осмисли уклапање бисте у урбанистичко окружење.[46] У том тренутку се на изабраној локацији налазила фонтана *Куīачица* чачанског вајара Оскара Бербеље. С обзиром на то да је за померање дотичне фонтане била потребна дозвола аутора, уследио је нови застој у радовима све до маја 1991. када су челници чачанске општине коначно успели да добију Бербељину дозволу за измештање фонтане.[47] Израда самог споменика износила је 215.000 динара, од чега ауторски хонорар 75.000, док су радови око уређења платоа, израда постамента, уклањање фонтане, уградња плочица с именима битака у којима се Степановић борио у тротоар коштали 587.795 динара.[48]

43 Р. М. Маринковић, „Докад неизвесности?“, *Чачански īлас*, 23. новембар 1990, 6.

44 Д. Оташевић, „Војвода чека место“, *Чачански īлас*, 1. март 1991, 6.

45 Р. М. Маринковић, „Докад неизвесности?“, *Чачански īлас*, 23. новембар 1990, 6.

46 Д. Оташевић, „Војвода чека место“, *Чачански īлас*, 1. март 1991, 6.

47 „Војвода чека“, *Чачански īлас*, 31. мај 1991, 4.

48 *Чачанско оīледало*, 12. јун 1991, 15; „Прескупи комад бронзе“, *Чачанско оīледало*, 19. јул 1991, 9.

Критике на рачун израђене статуе нису јењавале. Један од заинтересованих грађана је оценио да војвода у представи Д. Радовановић делује „суморно и не много војнички", док „немарно рељефисане равне линије" и кратке чизме одају утисак да се ради о „аљкавој и срозаној особи". Истовремено, осуђивало се својатање успомене на војводу од стране појединих политичких партија (вероватно алудирајући на иницијативу СПО), наводећи да се Степановић борио за цео народ и да није припадао ниједној политичкој странци или фракцији и да се под хитно улици Ратка Митровића мора вратити старо име, јер би то и народни херој свакако подржао да је жив.[49] Други грађанин је, иако начелно не желећи да улази у домен ликовне критике израђеног решења, напао ауторку што њена статуа нема никакве видљиве инсигније српске војске и што фигура у чизмама без опасача делује као заробљеник, док га одсуство сабље чини недостојном официрског чина. Читалац се придружује мишљењу СПО да треба расписати нови конкурс за споменик који би се налазио на Тргу устанка, и то окренут ка западу, ка Дрини. Штавише, „она креатура од споменика која нам се нуди" већ је постављена у Београду, те да Чачани не треба „заувек да се осећају провинцијом и провинцијалцима, и да послушно каскају за Београдом".[50] Капетан у пензији Добрица Пејовић такође је критиковао решење Д. Радовановић које више подсећа на обичног заробљеника него на ратника који је створио „мит о себи, ујединио Југославију и оставио мир на Балкану". Он је истовремено предложио да споменик буде постављен испред Гимназије, у историјском језгру града.[51]

Графичар Зоран Јуреш је статуу назвао ноншалантним покушајем академизма с много нетачности у компоновању и нелогичним деформацијама.[52] Новинарка Даница Оташевић критиковала је конспиративни начин на који је статуа „инкогнито, [...] као неки кривац" довезена у Чачак, видевши у томе наставак политике заборава локалних функционера, генерације којој су „насилно одузети устанци и ратови, узете војводе и солунци", па то исто сад чине и омладини. Изливена статуа је упоређена с „неким чикицом из наше улице" и „ражалованим војником", „равнодушан и апатичан", без сабље и опасача и са замрљаном ознаком на капи. Оташевићка закључује да је добро што је војвода за живота себи подигао споменик, с обзиром на то да локалне власти то преко седам деценија не успевају даураде, а што се тиче израђене статуе, „све је готово и плаћено", те је ваља „љуљати".[53] Локални СПО цинично

49 Милан Мићовић, „Нисам задовољан", *Чачански ілас*, 8. март 1991, 2.

50 Драгиша Миловановић, „Алал ти (не)знање", *Чачански ілас*, 12. април 1991, 2.

51 Добрица Пејовић, „Степу поставити код Гимназије", *Чачански ілас*, 1. март 1991, 6.

52 Зоран Јуреш, „Осрамотише те, војводо!", *Чачански ілас*, 15. фебруар 1991, 1.

53 Даница Оташевић, „Како си стигао, војводо?", *Чачански ілас*, 15. фебруар 1991, 7; Д. Оташевић, „Војвода чека место", *Чачански ілас*, 1. март 1991, 6.

је прокоментарисао да је Степановић „можда и био ружан у комунистичким представама, али Срби који се од српства нису одрекли у његовом лику налазе и осећају изузетну моралну и духовну лепоту“.[54]

Ипак, било је и оних који су здушно подржавали визију Д. Радовановић. Тако је Мирослав Никитовић из Београда, који је иначе лично познавао војводу и живео у његовом суседству, поменуту статуу назвао „изванредно конципираном“ и верну војводином скромном, доброћудном карактеру. Што се тиче приговора да је чачански споменик обична копија кумодрашког споменика, он га одбацује јер „би то [ливење новог калупа] знатно скупље коштало“, а притом и у Италији у сваком већем граду постоји идентичан споменик краљу Виторију Емануелу.[55] Из овде цитиране јавне дебате види се значајна промена у конфигурацији чачанске јавне сфере, где се одлуке у вези са комеморативном политиком више не доносе иза затворених врата надлежних институција, већ бивају критиковане и проблематизоване јавно, у медијима, од стране актера који више нису нужно повезани са политичким центром на локалу и уз све израженију улогу самих новинара као креатора јавног мњења.

„Отети“ војвода – спомeничке дилеме

Иницијатива за постављање споменика војводи Степановићу потакнула је бурну расправу и о другим споменичким праксама на чачанском подручју током претходних деценија. Тако је вајар Живорад Максимовић довео у питање уметнички и симболички интегритет Спомен-парка борбе и победе на Лозничком брду крај Чачка 1980. године, по пројекту чувеног архитекте Богдана Богдановића.[56] Након два неуспела јавна конкурса за овај споменички комплекс током шездесетих година, Богдановић је 1971. године директно ангажован да уради пројекат.[57] Максимовић је, негативно оцењујући одабраног аутора и његов пројекат, том приликом понудио сопствено (наводно дупло јефтиније) решење, које је поред споменика обухватало и позорницу с 5.000 места, конгресну дворану, кино-салу, ресторан, музеј, спортске терене и полигон за полагање војничке заклетве. У књигу утисака о Максимовићевом предлогу уписало се том приликом 28.000 Чачана, углавном дајући подршку, што му ипак није помогло

54 Михаило Бошњаковић, „Манипулација над историјом“, *Чачански глас*, 21. јун 1991, 2.

55 Мирослав Никитовић, „Још о споменику војводи Степи“, *Чачански глас*, 10. мај 1991, 2.

56 „Маузолеј борбе и победе протомајстора Богдана Богдановића“, *Градац.* Часопис за књижевност, уметност и културу 41 (1981).

57 Види: Никола Баковић, „Конкурс за изградњу Спомен-парка у Чачку из 1962. године“, *Изворник,* 32 (2016): 301-334; Никола Баковић, „Коначан одабир идејног решења за пројекат Спомен-парка у Чачку“ (1970-1974), *Изворник,* 33 (2017): 315-342.

да добије подршку надлежних.[58] Алудирајући на Богдановићев раније изграђен спомен-комплекс у Јасеновцу, „аветињски цвет од бетона", „симбол страве и ужаса", као парадигму социјалистичких „бетонских сабласти недефинисаног декоративног садржаја", Максимовић је описао чачански Спомен-парк као остатке „елемената митолошке садржине једне древне цивилизације са истока, као да овај крај нема своје вековне херојске печате". Разлог оваквом дилетантизму он је видео у ароганцији и кронизму београдских уметника блиских власти, који су се супротстављали успону аутора из „цивилизацијских забити".[59]

На то је Ратко Трипковић, члан Одбора за изградњу Спомен-парка, протумачио уметников гнев као резултат повређене сујете јер за његов предлог Спомен-парка није гласао ниједан члан стручне комисије.[60] Овој расправи придружио се и Владан Јовашевић, члан Одбора, који је усвојио Богдановићев пројекат. Иако је испрва Јовашевић своју критику на рачун (још увек недовршеног) Спомен-парка хтео да објави у локалним новинама, он је то учинио у магазину *Дуīа*, јер су му, наводно, извесни бивши руководиоци сугерисали да би „ударци са дистанце" били сигурнији. Он је сматрао да је Богдановић изиграо поверење које су му чачански функционери указали, пре свега предугом изградњом самог комплекса, а потом и коначним резултатом, који уместо на капије пре подсећа на маузолеј и делује упрошћено и неразумљиво. Јовашевић позива јавност да се организују округли столови и анкете у погледу даљег уређења постојећег решења, које би опет извео Богдановић.[61] Добривоје Благојевић је био помирљивији према тренутном решењу, сматрајући да „треба да негујемо оно што се родило", упркос традицији споменичких промашаја у

58 Живорад Максимовић, „Чачак се стиди својих великана", *Чачанско оīледало*, 12. јун 1991, 13; Слободан Матовић – Цаја, „Богом дан Богдане", *Чачанско оīледало*, 7. јун 1991, 6.

59 Жика Максимовић, „Радили су за историју", *Чачански īлас*, 1. јануар 1989, 16. Максимовић је крајем 1991. године објавио још један опширан и увредљив напис о Богдановићевом стваралачком опусу, потакнут његовим јавним противљењем бомбардовању хрватских градова од стране ЈНА. Максимовић оптужује познатог архитекту да је „[н]авикнут у породици на говорно сладострашће и могућност размаженог трона, вазда је у својој чудној педагошкој каријери вукао, за собом и око себе, читаво туце удварача, бројне студенте пелцоване хомосексуалном духовношћу [...] дотични интелектуални згубидан, сејао је семе ругања историји и народима на све стране широм земље. Моћне громаде бетона, камена и разроване земље укаљане копањем по лешевима и костима изгинулих и страдалих, сабласно одударају од могућности за било какву историјску отаџбину, емотивну или стварну везу са нашим народом и његовом исконском, традиционално-културном навиком за обележавањем […] Богдановић следи нарави комунистичке духовне агресије у којој је, путем учешћа као политички извођач, многим поштеним уметницима попљувао достојанство и бројне могућности уметничког исказивања [...] Не сећа се да је некада гутао као аждаја највеће залогаје посла кроз пројекте и идеје својих студената [...] све своје 'радне победе' добијао непосредно са политичких врхова, који су имали савезну моћ" (Живорад Максимовић, „Цару с козјим ушима, с љубављу", *Чачански īлас*, 8. новембар 1991, 2).

60 Ратко Трипковић, „Клевете без стида", *Чачански īлас*, 12. јануар 1989, 2.

61 Владан Јовашевић, „Слобода уметничке обраде", *Чачански īлас*, 9. фебруар 1989, 3. и 16. фебруар 1989, 2.

Чачку (алудирајући притом на спомен-костурницу на Тргу устанка и зграду Дома културе). Притом се залагао да се ауторове идеје до краја изведу и да је ова акција битна ради подстицања културног дијалога у локалној средини, уместо „неоснованих и чудних полемика“.[62]

Поред погодног средства за суочавање са социјалистичком идеологијом и партизанском прошлошћу, питање одавања почасти угледном војсковођи служило је и дневнополитичким сукобима у вези с тренутним актуелностима унутар чачанског огранка СУБНОР-а. Ратко Трипковић оптужио је Пантелију Васовића и Драгољуба Суботића, делегате те организације у Скупштини општине, да нису довољно енергично подржали антибирократску револуцију и на време организовали митинге подршке политици диференцијације кадрова коју је покренуо Слободан Милошевић. Суботић и Васовић су жестоко узвратили Трипковићу називајући га „послушником угледних Београђана у њиховом чачанском пашалуку“ и, између осталог, оптужујући га да је за његовог мандата војвода Степа изгубио „своју школу и улицу“ у Чачку, док су Чачани добили Спомен-парк „за који су дате милијарде и милијарде а да га народ не разуме“.[63] Тиме је Степа Степановић свој симболички потенцијал пренео и на социјалистичке спомeничке праксе и „антибрократску револуцију“, историјске феномене који нису имали директне везе са животом и деловањем самог војводе.

„Проїоњени“ војвода – откривање споменика

Коначно, након трогодишње иницијативе и препирки, све је било спремно за свечано откривање споменика на платоу испред Главне поште, заказано за 18. август 1991. године.[64] Окружни одбор СПО позвао је своје чланове и симпатизере да ни у ком виду не учествују у церемонији откривања споменика, „јер су сви послови реализације ове племените идеје подређени ниским политичким циљевима партије на власти, као и уметничко решење споменика, прљава афера која вређа достојанство људи ове средине“.[65] Споменик су открила три ветерана ратова 1912-1918, док је присутне званице у својству председника Одбора и потпредседника СО Чачак поздравио Боле Лукић. Споменик је освештао епископ жички Стефан, на тај начин стављајући тачку на социјалистичку праксу раздвајања државних и црквених комеморативних активности. Међу представницима централних власти били су председник Народне скупштине Србије Александар Бакочевић и републички министар

62 Добривоје Благојевић, „Уметникову замисао докрајчити“, *Чачански їлас*, 16. март 1989, 2.

63 Драгољуб-Драган Суботић, „Коме је заставица пала?“, *Чачански їлас*, 17. август 1989, 2.

64 „Споменик војводи Степи“, *Чачански їлас*, 16. август 1991, 1.

65 *Чачанско оїледало*, 16. август 1991, 31.

културе Радомир Шарановић. Иако је испрва било предвиђено да главни говорник буде Добрица Ћосић,[66] јавности се обратио потпредседник републичке владе Будимир Кошутић, рекавши да „народ који се не сећа своје историје, нема ни садашњости ни будућности. Али, народ који буде окренут само прошлости, неће имати много од будућности [...]. Војвода Степа је, такође, био свестан чињенице да српски народ не живи само у границама тадашње Србије, него на много ширем простору". Осврћући се на актуелну угроженост војводиног сна о Србима окупљеним унутар једне државе, Кошутић је позвао на уједињење зарад чувања националног интереса, једне националне државе, насупрот странчарењу, као и онима који „желе да створе независну државу Хрватску, не питајући српски народ да ли хоће и да ли може да живи одвојен од своје матице". Извештач *Чачанскоī īласа* је ову церемонију сместио у напоре тадашњих српских власти „да се не понове 'плаве гробнице' и друга стратишта, да српски народ живи у заједничкој држави, својој држави".[67]

Омањи скандал избио је након свечаности због тога што је током откривања споменика након југословенске химне свиран *Лењинов īосмр̄тни марш*. Док је новинар *Чачанскоī īласа* нагађао да би се војвода „у гробу окретао" да је то могао чути,[68] Општински одбор СПО је у тој чињеници видео доказ бесмисла комунистичког „србовања" и „један од најуочљивијих елемената изражавања доследности и смислености целе акције подизања тог несрећног споменика, којим је изведен покушај да се 'премости' огромна провалија између два света – православног крста и комунистичке петокраке, између српског родољубља и антисрпског титоизма", а све у служби останка бивших комуниста на власти.[69] Михаило Бошњаковић је избор музике видео као доказ да „Степу прогања зли дух његовог пораженог ратног противника – аустроугарског каплара Јосипа Броза", те да су се у част официра „који се никада није борио под петокраком, виориле заставе са тим комунистичким знамењем".[70] Антоније Ђурић је такође био згранут избором музичке пратње, видевши у томе и намеру организатора, „да се наругају мртвом војводи, јер су се сада нашли у одбору за ову свечаност, до пре годину-две били против подизања споменика".[71] Било је жалби и на квалитет озвучења, због чега је чачански Дом културе издао саопштење да та установа не сноси одговорност за пропусте организатора и квалитет програма.[72]

66 *Чачанско оīледало*, 12. јун 1991, 15.

67 Р. М. Маринковић, „Уважавамо друге, поштујемо себе", *Чачански īлас*, 23. август 1991, 1-2.

68 Р. М. Маринковић, „Грешка", *Чачански īлас*, 30. август 1991, 1.

69 Михаило Бошњаковић, „Није случајна грешка, него...", *Чачански īлас*, 13. септембар 1991, 2.

70 Михаило Бошњаковић, „Крупан прилог бешчашћу", *Чачанско оīледало*, 30. август 1991, 13.

71 Антоније Ђурић, „Војводи Степи Лењинов марш", *Чачанско оīледало*, 30. август 1991, 6.

72 Стојан Марковић, „Јавно саопштење Дома културе", *Чачанско оīледало*, 30. август 1991, 13.

Убрзо након откривања споменика Степи Степановићу, горе приказана полемика у чачанским медијима практично је замрла, препуштајући медијски простор далеко драматичнијим темама распада државе, ратних злочина и разарања и економског пропадања читавог југословенског друштва. Толико оспоравана статуа испред Главне поште временом је постала део градског ткива и један од главних комеморативних оријентира приликом годишњица догађаја у вези са националном историјом. Да је споменик, али и само сећање на војводу постало нераскидив део градског ткива и један од кључних елемената градског идентитета Чачана види се и у најновије време, када протестна окупљања уперена против власти Српске напредне странке у Чачку почињу сваког петка „код Степе“. На тај начин, скоро читав век након своје смрти, Степановић је постао и остао моћно средство у артикулисању политичких захтева и интереса различитих групација у локалној заједници.

Војвода Сӣепа као суроīаӣ-сећање

Врло битно обележје локалног сећања Чачана на истакнутог суграђанина јесте да личност војводе Степановића никада није сама по себи била предмет спорења, за разлику од неких других историјских актера (нпр. припадника партизанског и равногорског покрета у Другом светском рату). Степановић је кроз све друштвено-политичке промене у 20. веку и међу свим укљученим странама био позитивно вреднован и истицан као пример који треба следити. Чак су и чачански комунисти, од којих се највише могло очекивати да проблематизују војводин лик, били прилично опрезни у његовом скрајнућу из званичног комеморативног канона (повремено га укључујући у сопствени наратив вековних тежњи југословенских народа за слободом), што им ипак није помогло да очувају политички легитимитет на прелазу у последњу деценију 20. столећа. Уместо предмета сукоба, сећање на војводу Степановића представљало је *суроīаӣ-сећање*, под чиме се подразумева његова функција призме кроз коју су се преламали друштвени сукоби око других, контроверзнијих историјских искустава, пре свега социјалистичке револуције и постојања саме југословенске државе. Кроз те сукобе откривали су се групни и индивидуални интереси различитих актера, као и тенденција у малим срединама да своје локалне лојалности и „народно“, односно вернакуларно, сећање претпоставе ширим (националним или транснационалним) наративима.[73] С друге стране, сурогатска функција сећања на војводу Степановића умногоме се може применити и на само сећање на Велики рат у највећем делу српског друштва. Без обзира на друштвено-политичке турбуленције током наредног столећа, позитивно вредновање овог историјског догађаја углавном није довођено у

73 За појам вернакуларног сећања, види: John Bodnar, *Remaking America. Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.

питање, за разлику од компликованијег односа према том рату у несрпским деловима југословенске државе. Овде анализирани пример сећања на истакнутог сугрђанина сведочи о конфликтном потенцијалу чак и „хладних", „превладаних" тема из прошлости, уколико њихово укључивање у јавни дискурс може повећати друштвени и културни капитал сопственој страни.

Поред практично универзалне позитивне конотације коју је чачанска јавност приписивала Степи Степановићу током читавог претходног столећа, могу се констатовати просторне трансформације у локалној култури сећања, односно постепено физичко померање тежишта комеморативних активности, са улице где је Степановић живео и спомен-школе подигнуте у његову част, на гробно место које је сâм изградио још за живота, до коначног новог места сећања у виду споменика у центру града. Наведене локацијске промене биле су уско повезане с генерацијски и политички условљеном сменом актера који су обликовали јавно сећање на локалу. У међуратним годинама то су били војводини савременици, сродници и директни познаници, да би у поратном периоду примат углавном преузела званична борачка удружења. У време распада Југославије долази до праве пролиферације актера коју одликује њихова разноврсност по роду, старости, професионалној и политичкој припадности. Иако би се из овде навођених изјава појединих актера могло закључити да је у овом периоду постојала оштра супротстављеност по питању односа према социјализму и југословенству, детаљнија анализа биографских путања дотичних појединаца открива континуитете у саставу елита који су прикривани дискурзивним дисконтинуитетима. Мотивације и интереси који су покретали ту врсту промене у култури сећања такође су разноврсни и условљени историјским, али и личним (професионалним, емотивним, каријерним) контекстом. Док су војводини савременици и познаници имали непосредније искуство с предметом колективног сећања, поратне елите су покушавале да пронађу баланс између споља наметнуте идеолошке матрице и локално уврежених ставова и осећања, да би током распада федерације политичко прегруписавање на нивоу читавог југословенског друштва дало војводи нову функцију моралног оријентира, али и политичког оруђа. Заузимањем одређеног става према уметничком или просторном аспекту одређеног комеморативног садржаја изражаван је и став према политичким елитама које су тај садржај протежирале. Слични процеси могу се уочити и у савременим дискусијама у вези са неким „централнијим" мнемоничким пројектима тренутних власти у Србији (нпр. Београдски споменици руском цару Николају II, убијеном премијеру Зорану Ђинђићу и великом жупану Стефану Немањи).

Као што сведоче овде цитиране изјаве из локалних медија, контекст мале урбане заједнице, у којој су односи скоро свих учесника у овим јавним дискусијама били обележени и личним познанством, довели су до тога да су овакве дебате често представљале мешавину идеолошких неслагања и *ad homi-*

пет аргумената проистеклих из личних суревњивости. Компликован политички контекст касне фазе југословенског социјализма, у којем је цело друштво било у лиминалном стању распадања једног и недовршене изградње другог друштвено-економског система, додатно је оптеретио јавну комуникацију. Тако је позиционирање у односу на уметничко решење споменика војводи Степановићу (или одлукама власти у вези с тим решењем) истовремено представљало и сопствено позиционирање у новим друштвеним хијерархијама које су настајале на рушевинама старих. У околностима либерализације јавне сфере и медијске сцене, та врста сукоба постаје видљива најширој јавности, дајући тиме простор за укључивање све више нових актера. Ближом анализом биографских појединости укључених појединаца могуће је увидети начине на које је било могуће да се нормализује сопствено учешће у културној продукцији и уметничкој легитимацији југословенског социјализма, те преобликује у опозиционо-дисидентски наратив, и на тај начин утврди сопствени положај у промењеним односима моћи на локалу. Због тога су студије локалног и микро-опсега погодно средство сагледавања испреплетености друштвених односа у свој њиховој сложености. У том смислу, кроз ову студију могу се видети механизми процесуирања ширих друштвено-политичких токова на нивоима друштвене организације који су у мањој мери изложени утицајима из политичког центра, за разлику од проучавања истих процеса на нивоу држава или ширих друштвених оквира.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Међуопштински историјски архив Чачак, архивски фондови: Одбор за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937), Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920.

Чачански īлас, септембар-децембар 1988; јануар-април, јун, август-септембар 1989; фебруар, април, октобар-новембар 1990; фебруар-септембар 1991.

Чачанско оīледало, јун, август-септембар 1991.

Баковић, Никола. „Конкурс за изградњу Спомен-парка у Чачку из 1962. године“. *Изворник.* Грађа међуопштинског историјског архива Чачак 32 (2016): 301-334.

Баковић, Никола. „Коначан одабир идејног решења за пројекат Спомен-парка у Чачку“ (1970-1974). *Изворник.* Грађа међуопштинског историјског архива Чачак 33 (2017): 315-342.

Танасковић, Марија. „Записници о раду Одбора за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937)“. *Изворник.* Грађа међуопштинског историјског архива Чачак 24-25 (2009): 81-90.

ЛИТЕРАТУРА:

„Маузолеј борбе и победе протомајстора Богдана Богдановића“. *Градац.* Часопис за књижевност, уметност и културу 41 (1981).

Баковић, Никола. „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008.“. *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 43 (2013): 105-126.

Baković, Nikola. "The Great War between Oblivion and 'Hyper-Remembrance'. Reinventing the 'Monument of Four Religions' in Čačak (Serbia) 1934-2014". *Der Donauraum* 1-2 (2014): 41-49.

Bodnar, John. *Remaking America. Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994).

Вуловић, Милован. *Знамења слободе. Споменици буна, устанака и ослободилачких ратова*. Чачак: Општински одбор СУБНОР-а и Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова, 1994.

Давидовић, Горан. *Од буквара до рачунара. Основна школа „Милица Павловић” 1987-2012.* Чачак: ОШ „Милица Павловић”, 2012.

Манојловић Пинтар, Олга. *Археологија сећања. Споменици и идентитети у Србији 1918-1989.* Београд: Делфи, 2014.

Newman, John Paul. *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Roda Roda. *Serbisches Tagebuch*. Berlin/Wien: Ullstein & Co., 1918.

Скоко, Саво; Опачић, Петар. *Војвода Стеван Стефановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд: Београдски графичко-издавачки завод, 1974.

Šarenac, Danilo. „Forgotten Losses. Serbian Casualties from the Balkan Wars 1912-13“. *Seria Istorie* 10-11 (2013-14): 85-102.

Тимотијевић, Милош, „Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета“. *Годишњак за друштвену историју* 7/2-3 (2000): 226-250.

Nikola BAKOVIĆ
Justus Liebig University, Giessen

‘The Bronze of Discord’: Field Marshal Stepa Stepanović in the Local Memory of Čačak

Summary

The paper analyzes commemorative practices and public debates concerning the local memory of General (*vojvoda*) Stepa Stepanović throughout the 20th century in Čačak, the town where Stepanović spent the final years of his life. Special emphasis is given to the diachronic changes and synchronous actions of different actors who sought to shape the public memory of the celebrated commander and use it to reach different social and political goals. In addition, it explores the ways in which the memorialization of Stepanović was manifested in the physical space of Čačak. The aim of this study is to show and explain the influence of wider historical developments and processes on the local relation of social actors to material structures in specific geographic locations and thereby shift the focus of memory studies from transnational processes of transferring mnemonic patterns between different cultural milieus to local social relationships and their spatial articulation. This analysis is based on examples that include the construction of a memorial school, the separation of state- and church-organized commemorations and the public debates concerning the erection of a monument dedicated to the general near the Central Post Office.

The figure of General Stepanović has never been a point of contention in itself, unlike those of some other historical actors. Instead of a point of contention, the memory of the general therefore represented a *surrogate memory*, i.e. a prism that reflected social clashes about other, more controversial historical experiences (above all the socialist revolution and the very existence of the Yugoslav state). These clashes revealed collective and individual interests of various actors, as well as the small-town tendency to prioritize local allegiances over national or transnational narratives. The surrogate function of the memory of Stepanović can be largely applied to the memory of the Great War in the Serbian society, where the positive evaluation of this historical event remained more or less unchallenged – unlike the more complex relationship to this conflict in other parts of the Yugoslav state. The example of memorialization explored here bears evidence to the fact that even historical topics that are usually not seen as ‘problematic’ can have the potential to cause conflict if their incorporation into the public discourse can potentially increase the social and cultural capital of interested parties. The local focus of the study reveals mechanisms of processing wider socio-political trends at levels of social organization that are less susceptible to influences from the political center, unlike studying the same processes at state level or in wider social frameworks.

УДК: 000000000000

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

ВОЈНИЦИ, СМРТ И НАДГРОБНА ОБЕЛЕЖЈА: ПРИВАТНО СЕЋАЊЕ НА ВЕЛИКИ РАТ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

Сажетак: Сећање на Велики рат у Краљевини СХС/Југославији најчешће се анализира као део конструкције наратива и симбола званичне репрезентативне културе новостворене државе. Многи облици уобличавања меморијских топоса у вези са жртвама Првог светског рата у сфери приватности остали су изван истраживачког фокуса, иако је та врста културе сећања у западној Србији најдуготрајније и најснажније обликовала свест многих генерација људи. Сеоски надгробни споменици и крајпуташи били су и остали најраширенији материјализовани облик сећања на страдања у ослободилачким ратовима, као особени вербално-визуелни систем знакова потпуно прожет патриотизмом. Такви споменици нису настали случајно, нити је то била нека нова и млада традиција. Пракса материјализовања сећања на ратну прошлост у облику надгробних споменика настала је током XIX века и имала свој непрекинути континуитет, а све је било условљено патриотским односом сељака према својој држави, локалној заједници, али и породици.

Кључне речи: српска нација, држава, рат, војници, смрт, херојство, култ жртве, споменици, крајпуташи, приватно сећање.

Прођите ближе
мила браћо и другови моји
прочитајте натпис гроба моја
и помените брата свога.[1]

Војска, рат и умирање за отаџбину имају посебно место у култури сећања српског народа. Таква традиција није млада, а масовно страдање мушкараца са простора Краљевине Србије током Првог светског рата произвело је нове и

1 Део епитафа са споменика Богосава Бојовића (1882-1920), каплара 2. чете, 2. батаљона, 10. пешадијског пука, гробље у Ртарима, Драгачево (Радисав Недовић, *Камени летопис Ртара : гробља, надгробници, крајпуташи и спомен обележја*, Чачак: МИАЧ, СУБНОР Ртара, 1995, 48).

снажне утиске у индивидуалној и колективној меморији. Истовремено, држава је путем подизања јавних споменика, а потом и успостављања разгранате комеморативне праксе, настојала да сачува сећање на рат у оквиру званичне културе сећања новоуспостављене југословенске државе.[2] Била је то уобичајена пракса свих држава, јер репрезентативна култура у својој основи увек настоји да у вредносној сфери симбола конструише унифицирани доживљај прошлости, с циљем интеграције становништва и званичне културе сећања у својеврсно „јединствено тело државе".[3] У питању су била два паралелна процеса памћења, јавно и приватно, која се нису додиривала и преплитала.

Сећање на прошлост свакако није само процес који у потпуности контролише држава или друштвена елита, нити званично пропагандно-комуникационо деловање може да обликује свест целе заједнице. Приватна сфера сећања најчешће остаје изван истраживачког фокуса (у којој је једно од најважнијих питања однос према смрти), при чему се утицај друштвене елите и државе прећутно прихвата као доминантан вид меморије сваке модерне људске заједнице, укључујући и њене појединце.[4]

Међутим, да би се друштво уопште сећало прошлости неопходни су „посредници памћења", усмени, писани и визуелни сведоци прошлости који имају активан утицај на обнављање памћења људи.[5] Гробља свакако спадају у најважније „посреднике памћења" која својим обележјима имају улогу прикривања пропадања и протока времена и, што је много важније, враћања присуства оних који су умрли.[6]

Подизање надгробних споменика изгинулим ратницима има дугу традицију у западној Србији и југозападним етничким просторима српског народа. У питању је јединствено историјско и духовно наслеђе материјализовано у надгробним споменицима са различитим представама и порукама које говоре о друштвеним приликама, статусу покојника, људима који подижу обележје, обичајима и језику. Такву улогу имају и обележја без гроба покојника, „крајпуташи" (новокованица чији је аутор песник Бранко В. Радичевић), реч

2 Данило Шаренац, *Тоū, војник и сећање: Први свеūски раū и Србија 1914-2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014, 9-13.

3 Мирослав Тимотијевић, *Таковски усūанак – сриске Цвеūи: о јавном заједничком сећању и забораваљању у симболичној йолиūици званичне рейрезенūаūивне кулūуре*, Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012, 12-13, 34-35.

4 Georg G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd: Arhipelag, 2014, 83.

5 Olga Manojlović,„Koncentrični krugovi pamćenja: sećanja, tradicija i istorija", *Tokovi istorij*e 1-2, Beograd, 1996, 71-89; Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja, 2006, 8-10.

6 Александра Павићевић, *Време (без) смрūи: йредсūаве о смрūи у Србији 19-21. века*, Београд: Етнографски институт САНУ, 2011, 181-197.

која означава споменик војнику чије је тело остало негде далеко од завичаја.[7] Сама пракса подизања крајпуташа веома је стара и може се пратити од средине XIX века.[8] Споменици и епитафи могу бити објективни показатељи друштвене структуре, многих њених вредности и симбола, али би увек требало имати у виду да су они и један од облика самовиђења родбине мртвих.[9]

Иако свеприсутни, епитафи нису превише коришћени као важан историјски извор за проучавање доживљаја Великог рата, јер је већина истраживача наглашавала како натписи на споменицима изгинулим војницима углавном садрже основну информацију о покојнику написану у краткој форми.[10] Таква констатација не важи за западну Србију у којој се уочава велика „говорљивост" споменика, за разлику од осталих крајева заједничке државе у којима су надгробна обележја углавном „шкрторека".[11]

Традиција подизања споменика са низом информација о покојнику раширена је на простору целе западне Србије, али је у једном ужем језгру она заиста „распричана". У питању су насеља моравичког, драгачевског, трнавског, ариљског, пожешког и доњег косјерићког краја. Насеља преко Западне Мораве, према планини Рудник, слабије испољавају ову традицију која изван поменутих територија (укључујући и рудничко) слаби и потпуно нестаје. Средишње подручје свакако је Драгачево. Надгробни записи нису ограничени само на основне информације о покојнику, већ преко многих симболичких порука садрже и показују све вредности, потребе и циљеве, све суштинске одлике живота и личности патријархалног села. Такви епитафи обавезно се обраћају свим људима како би обратили пажњу на споменик и личност покојника о чијем животу често опширно пишу, да би се на крају завршили тужбалицама родбине, чинећи тако троугао: путник – покојник – родбина.[12]

Долазак пред надгробни белег најчешће није био некакав приватни чин испуњен самосталним читањем епитафа. У традиционалном сеоском друштву епитафи су најчешће гласно читани пред публиком, потом памћени и препричавани. Био је то својеврстан друштвени догађај који се сваке године

7 Милош Тимотијевић, „Плави хоризонти Радојка Николића: од микроисторије до социјалне антропологије", у: Радојко Николић, *Камена књига предака: о натписима са надгробних споменика западне Србије*, друго допуњено издање, Чачак: Народни музеј Чачак, 2018, 7-18.

8 Милан Јефтић, „Гробља и надгробна обележја", *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 27, Београд, 1964, 443.

9 Todor Kuljić, *Tanatopolitika : sociološko-istorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd: Čigoja štampa, 2014, 16.

10 Весна Марјановић, „Велики рат, смрт и камени белези у култури сећања", у: *Први светски рат*, пр. Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић, Нови Сад: Матица српска, 2015, 352.

11 Р. Николић, *Камена књига предака*, 27, 167-168, 170.

12 Радојко Николић, *Сељакова душа на камену: (описи личности на надгробницима западне Србије)*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1991, 363-389.

више пута редовно понављао. Публика је слушала читаче који су увек уз прочитано додавали и неку своју опаску, запажање, коментар, а слушаоци су заподевали нова питања и сами давали нове одговоре, што је само био повод да се даље прича. Тако су споменици дозивали не само на читање, већ и на слушање и разговор, као што је написано на једном крајпуташу: „ Неписмени слушајте а писмени читајте."[13] Неписмени, којих је свакако било више, разложно су постављени на прво место.

Сељаци, српска национална идеја и култ жртве

За слободу браће моје која цвили
и ја дадок млађан живоӣ
код Солуна роде мили. [14]

Једно столеће после завршетка Првог светског рата, у науци је почео да се појављује став како српски сељаци пред полазак у ослободилачке ратове 1912-1918. године нису имали неко посебно изграђено државно-национално схватање важности борбе у коју улазе, већ првенствено чување сопственог огњишта и породице. Лојалност према држави и краљу, према овом схватању, резултат је накнадне конструкције у култури сећања, настале у новим околностима после ослобођења земље, које никако нису одговарале расположењу људи у тренутку када је почео рат. Слављење „херојске смрти" и жртвовања за отаџбину долазило је тек после завршетка ратова, када се став према насилном прекиду живота у војним сукобима мења у позитивном смислу, као део накнадних конструкција и „урезивања" у свест нових вредности насталих деловањем државе.[15] У суштини, према оваквим тврдњама, српски сељаци са простора Краљевине Србије били су без снажније изграђеног националног идентитета и патриотских осећаја за државу у којој живе.

Становници Србије несумњиво су поседовали развијен национални идентитет, али који се није обликовао према западноевропским обрасцима (што је данас доминантан дискурс у проучавању етницитета), већ се и даље темељио на традиционалним предмодерним хришћанским „заветним" основама у којима је Косовски мит и даље имао важно место.[16]

13 Радојко Николић, *Каменойисци народноī образа : каменорезашӣво и каменоресци зайадне Србије*, Чачак: Литопапир, 1998, 13-14.

14 Епитаф са споменика Милисава Ф. Терзића (1887-1916), учитеља и резервног капетана I класе, командира 1. чете, 1. батаљона, 10. пешадијског пука, гробље у Дучаловићима, Драгачево (Драгомир М. Пантелић, *Камена књиīа Дучаловића*, Чачак: Графика „Јуреш", 1995, 96).

15 В. Марјановић, *нав. дело*, 346-348.

16 Смисао „Заветне заједнице" (идеје познатије као „Косовски завет") значи одржавање идентитета народа у времену („савез с Богом") који ће омогућити укључивање историје српског друштва

Епитафи са гробаља из западне Србије јасно показују како је Косовски мит у својој епско-јуначко-народној верзији био незабилазан део унутрашњег самопоимања сељака и колико је била важна његова мотивациона улога у жртвовању за отаџбину. Када су у питању споменици војницима изгинулим у Првом балканском рату, скоро трећина од свих записа указује да се Србија овим ратом „осветила" Турцима за косовски пораз из 1389. године. Уз помен да се борило за отаџбину и слободу, обавезно се наглашавало како је извршен и чин освете која је умиривала крв погинулих, душу родбине и оправдавала жртвоване животе.[17] Епитафи понекад јасно показују да се умирало за „веру и отаџбину".[18] Концепт „херојске смрти" веома је раширен, увек представља чин жртвовања за заједницу и у целом свету има одлике „добре смрти".[19]

Хришћанско-православна компонента идентитета Срба била је веома жива на селу, при чему се уочава и појава модерних облика идентитета, што се може се пратити и на примеру подизања надгробних обележја и језичке структуре епитафа („самовољан исечак из народне психе"). Сељаци су крајем XIX века све смелије и распричаније исписивали своје биографије на споменицима (што је последица развоја писмености и привредно-друштвених промена), трудећи се да свима обзнане како су постојали на „овом свету" и на шта су све трошили снагу, способности и љубав. Када се анализирају ови епитафи уочава се да је највећа „надгробна вредност" била слобода, потом имовина, а најважнија особина храброст, што су били недвосмислени идеали патријархалног села и стамена морална поука будућим нараштајима. Ураслост у колектив и даље је била јака, па се израсло „ја" уподобљавало већ устаљеним етно-психолошким обрасцима понашања. Поруке на споменицима увек су биле под снажном контролом сеоског јавног мњења. Родбина није могла без последица да незаслужено хвали покојника, јер би морална осуда сеоске средине била дуготрајна и неумољива, те су зато епитафи када је у питању личност покојника истинит историјски извор. Тако је приближно сваки четврти покојник означен као частан и поштен, а тек сваки десети добар (у било чему, не само као добар човек). Храбар је отприлике сваки трећи ратник, док је тек свака десета супруга верна.[20] Разуме се да епитафи када су у питању општи историјски токови имају

у Божији план спасења. Према овом схватању црква и народ јављају се и постоје само као појава историјске свести од времена када су примили хришћанство и формирали аутокефалну цркву, уместо некадашње обичајне паганске заједнице. (Жарко Видовић, *Историја и вера*, пр. Матеј Арсенијевић, Београд: РАОБ: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 2009, 27, 29-31, 59, 63, 72-73, 76, 82-83, 147, 363-364; Милош Тимотијевић, „Српска национална идеја – кратак преглед обликовања једног културног обрасца", *Етно-културолошки зборник* 21, Сврљиг, 2017, 151-176].

17 Р. Николић, *Камена књиīа ūредака*, 155.

18 Д. М. Пантелић, *нав. дело*, 107.

19 Todor Kuljić, „Dobra smrt – o evoluciji društveno prihvatljivog načina umiranja", *Etnoantropološki problemi 1*, Beograd, 2013, 65.

20 Р. Николић, *Сељакова душа на камену*, 77-120.

један устаљен симболички оквир који у највећем броју случајева није реметио „истинитост" државне и националне слике ослободилачких ратова.

Сведочанства о важности припадања својој нацији редовно су урезивана на надгробним споменицима у западној Србији, на којима се „неумерено србује". Обраћање је наглашавало сродство, братство, крвну везу, истоветно порекло. Патријархални сељак зависио је од групе којој припада, тако да је реч „Србин" имала инструменталну снагу и одбрамбену улогу и у њој је згуснут цео сложени мисаоно-емотивни сплет људи који су се оружјем изборили за своју слободу. Главни епитет који се истицао у таквим епитафима, још у првој половини XIX века, била је „храброст". Војници су према овим надгробним натписима гинули без имало сумње у вредност жртвовања за „свету српску ствар".[21]

Уобичајени натпис на споменицима изгинулим војницима у ратовима од 1876. до 1918. године обично почиње речима: „О мили српски роде не пожали труда што ћеш стати и читати овај тужни биљег." Родбина погинулих сељака мобилисаних у војску поносно је свима обзнањивала да су жртвовали своје најмилије за слободу, што се често изражавало и у облику стиха:

Ej Србијо оцбино
док у мени траје моћ
ја те браник дан и ноћ
а кад моје тело клону уцути ме гробу мом.[22]

Све то није необично. Становници западне Србије доживљавали су себе као саму срж српске нације, с тврдим уверењем „да они чине државу, да су је створили и да је верно чувају".[23] У сладу са таквим схватањем херојско-ослободилачког континутета генерација конструисани су и нови посмртни политички ритуали и митови (наслоњени на старе обрасце), попут преношења грудви земље са гробова Танаска Рајића и војводе Степе Степановића на гроб краља Александра I Карађорђевића.[24] Црква је истовремено инсистирала да су гробља „градови упокојених", својеврсни материјални доказ континуитета генерација.[25]

21 Р. Николић, *Камена књиīа ūредака*, 44-45, 137-152.

22 Епитаф са споменика Владимира В. Давидовића (1882-1915), војника 10. пешадијског пука који је погинуо у Београду, Седларевића гробље у Горачићима, Драгачево (Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, Момчило Стевановић, *Камени ūамћеници Горачића : (еūиūафи на сūоменицима)*, Гуча: Библиотека општине Лучани, 2017, 120, 123, 133).

23 Милош Тимотијевић, „'Патриотски' и 'реалан' простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)", *Зборник радова Народноī музеја*, XLII (Чачак, 2012), 77-79.

24 Аноним, „Чачани доносе земљу са гробова Танаска Рајића и војводе Степе и полажу на гроб Краља Ујединитеља", *Време*, 10. децембар 1934, 2.

25 Аноним, „О гробљу", *Преūлед цркве Еūархије жичке,* бр. 8, Чачак, август 1934, 222.

Сељаци су волели да на својим споменицима истакну како су покојници најпре били „добри Срби" (са преко 20 других позитивних ознака), па тек потом добри домаћини, супрузи, очеви, радници, ратници и људи. Из таквог позитивног односа према свом народу као да су проистицала сва остала пожељна својства појединаца. Национални карактер посматрао се из снажног сународничког осећања и јаке преданости отаџбини и њеној слободи. Тако је патриотизам добио снагу јаког сентимента и „архи-црте", а отаџбина се волела као свој унедоглед проширен дом. Зато се слобода у епитафима приказивала као најутемељенија егзистенцијална вредност, значајнија од живота и човечности. Такав однос према држави и нацији стварао је снажну покретачку и кохезиону силу и показао изванредно дејство у обликовању патриотизма многих сеоских нараштаја. Култ жртве био је средишња морална вредност, а изграђивање човека у виду јунака важан задатак у васпитању будућих нараштаја. Мирнодопски живот није био важан у обликовању епитафа, а јуначке особине покојника потиснуле су из тако презентованог сећања на прошлост сву тегобу и ужас рата, све језиве смрти појединаца, као и накнадну патњу породица. У сеоском друштву погибија за отаџбину високо се вредновала, јер су само таквим људима подизани крајпуташи, споменици које су сви могли да виде на раскрсницама. Нема ниједног крајпуташа погинулим цивилима, чак ни онима који су имали власт и богатство.[26] Уосталом, свуда у свету смрт војника на бојном пољу (безусловна заједница жртвовања) изазива посебан патос, јер се за разлику од цивилне смрти увек умире „за нешто". Тако се ствара особен тип политичке културе са бесконкурентским политичким капиталом.[27]

Савремене деконструкције концепта „херојске смрти" инсистирају на чињеници да је чин умирања за заједницу нарочити „мотор рата", као узор жртвовања и подстицај за освету. Према оваквим теоријским поставкама херојска смрт задржава симболички капитал само код победника, док је смрт војника који је изгубио рат јалова. Дакле, „добра смрт" зависи од „доброг рата", а добар рат је само онај који је победнички. Од тога зависи и дужина памћења на жртве у рату, односно употребљивост такве традиције („изабрани мртви") у интеграцији заједнице и стварања идентитета стеченог кроз жртву.[28]

Код сељака у западној Србији сећање на погинуле војнике имало је другачији смисао, као облик меморисања личности које су се жртвовале за своју нацију и државу (схваћене у облику проширене породице), без обзира на успешност рата, чак и независно од рата уопште. То је и разлог да се смрт војника „слави" и у мирнодопско време током целог XIX века, али тада је уместо храбрости на бојном пољу наглашавано како су регрути „верно и усрдно служили отечество и кнеза". Ослободилачки ратови почев од 1876. закључно са 1918. годином (шест

26 Р. Николић, *Сељакова душа на камену*, 26-36, 45-47, 161-164.

27 T. Kuljić, *Tanatopolitika*, 158, 160.

28 T. Kuljić, „Dobra smrt", 68.

ратова за 42 године, укупно 10 ратних година) донели су праксу исписивања нових порука прожетих заносном романтиком и светим родољубљем. Такав приступ сећању на погинуле примењен је и у епитафима изгинулим војницима у рату са Бугарима 1885. који је био губитнички. Смрт војника ни тада није пређутана, иако овај сукоб није „благосиљан" у сеоској народној традицији за разлику од ранијих ратова. Изгинули војници су ожаљени, али ипак само као узалудне жртве без уобичајених родољубивих дозива и поклича и навода о жртвовању за отаџбину што је истицано за раније ратове. Култура сећања је налагала да се помену и људи чија је смрт била без победничке славе, јер се о ратника ипак није смело огрешити.[29]

Сећање на мртве било је обавеза, без обзира на политичку симболику која се везује за погинуле војнике. Према савременим друштвеним теоријама симболички капитал смрти у модерном друштву разложио се на „три заједнице". Прву чине умрли и његова породица, другу солидарни грађани и на крају шира национална заједница, што подразумева медијску конструкцију, јер се сећање на такве мртве мора ширити у целој нацији, међу људима који се не познају.[30] Приватно сећање на погинуле војнике у западној Србији темељило се на породичној и локалној традицији које су постојале изван државне и националне иницијативе. Та чињеница није спречавала људе да самостално граде осећај припадности својој заједници, укључујући и употребу државних националних симбола.

Тако су сељаци на своје споменике већ од средине XIX урезивали и државни грб Кнежевине Србије. После 1900. све чешће почињу да се појављују и двоглави орлови Краљевине Србије. Уписивани су на врху споменика и најчешће су били сиђушни. Изузетак је подручје на левој обали Западне Мораве између Чачка и Рудника, где се велики и упечатљиви државни грбови често срећу на спомеиицима подигнутим у сеоским гробљима. После 1918. урезује се грб Краљевине СХС/Југославије, обично приказиван са искошеним копљима које прати и државна застава.[31] Сељаци су државни грб Краљевине Србије везли и на антеријама и постављали на фасаде својих нових зиданих кућа.

Становници западне Србије несумњиво су поседовали националну самосвест и то нису крили. Јавно и силовито обзнањивали су свој идентитет у земљи која им је дала слободу коју су њихови преци вековима прижељкивали. Али, и поред тога, модерни истраживачи испољавају сумњу да ли је такав осећај био довољан да мотивише људе како би жртвовали свој живот у борби. Постоји својеврсна релативизација појма жртве, насиља и рата у модерним друштвеним теоријама, при чему се инсистира на томе како смрт у рату мења свој значај у зависности од актуелне политике. Поред тога, у први план

29 Р. Николић, *Камена књиīа ūредака*, 137-152.

30 T. Kuljić, „Dobra smrt", 71.

31 Р. Николић, *Каменоūисци народноī образа*, 138-139, 235, 348.

поставља се и традиционални (паганski) однос народа према умрлима (култ покојника и предака), а у други хришћанско наслеђе (веровање у Васкрсење), али у танатополитичком, а не религиозном контексту.[32]

Паганско наслеђе свакако постоји и код српског народа, посебно култ мртвих и предака на који се своди целокупна стара српска народна религија, чији трагови постоје и у многим савременим христијанизованим обичајима.[33] Но, паганско наслеђе је пренаглашено у многим истраживачким радовима и теоријским поставкама, јер се због (ре)конструкције „народне религије" заобилазе несумњиви утицаји хришћанства.[34] Заправо трагично историјско наслеђе условило је да етос жртве и подвига постану део потврде идентитета и историјског трајања српског народа. Такве темељне вредности није створила држава, већ само људско друштво и религијска традиција. Хришћанско наслеђе било је одлучујуће, јер се њиме брисало паганско жрвовање новим видом жртве за ближње које одржава заједницу.[35] Епитафи са сеоских гробаља у западној Србији посвећени изгинулим војницима редовно понављају како су ратници погинули за „крст часни и слободу народа", „веру и отаџбину", „српство"...[36]

Хришћанство је надахњивало људе да животом бране свој народ, историјску заједницу схваћену као континуитет и јединство бивших, садашњих и будућих генерација. То је тајна високог морала и спремности на жртву. Јер, ако човеков идентитет потврђује заједница, односно осећање заједнице које надвладава појединачну смрт, онда његова жртва за заједницу представља високоморални чин. У том случају не постоји осећај да се нешто губи, него напротив, осећа се потврда личности, али само доживљајем присуства историјске заједнице у себи.[37] Постоје и многе политичко-идеолошке злоупотребе таквог виђења смрти и жртвовања за заједницу, као и многа хилијализована уверења о учешћу у надиндивидуалном животу који на тај начин смрт испуњава смислом и интегрише у свету целину. У сваком случају разни ритуали везани за жртве и мученике учвршћују вредности групе и снаже њену хомогеност, повезујући прошлост и будућност.[38]

---

32 В. Марјановић, *нав. дело*, 335, 337, 341, 343.

33 Слободан Зечевић, *Српска етномитологија*, пр. Бојан Јовановић, Божидар Зечевић, Београд: Службени гласник, 2008, 353-356; Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2009, 39-70.

34 Драгољуб Драгојловић, *Паганизам и хришћанство у Срба*, Београд: Службени гласник, 2008, 308-323.

35 Богољуб Шијаковић, *Бриге за жртву: памћење имена и спомен српске жртве*, Београд: Б. Шијаковић, 2011, 25-41.

36 Раденко Раде Поповић, *Зеочки епитафи*, Чачак: Удружење публициста, 1999, 13, 15, 34.

37 Ж. Видовић, *Историја и вера*, 31.

38 T. Kuljić, *Tanatopolitika*, 18, 20, 32, 197, 199, 210, 219, 228-241.

Традиција подизања споменика изгинулим војницима

На гробовима у туђини
неће српско цвеће ници,
поздравите наше миле,
не можемо никад стићи.[39]

Традиција подизања споменика изгинулим војницима старија је од ослободилачких ратова 1912-1918. године. Данашњи вербално-визулени облик надгробних обележја страдалим војницима формирао се током XIX века, што је био наставак давно успостављене баштине.[40] На гробљима и крајпуташима западне Србије сачувано је много записа о ратовима још од Карађорђевог устанка 1804. године. Споменици нису подизани одмах по погибији. Чекало се понекад и по неколико деценија да би потомци поставили надгробно обележје као облик исказивања горде захвалности и поштовања према погинулим прецима. Поједини споменици подигнути су чак после сто и више година од завршетка Карађорђевог војевања. Сећање на устанике који су својом храброшћу успешно створили слободну Србију дуго је живело у предањима потомака. Неколико генерација сељака је са поштовањем и без прекида преносило причу о јуначким временима и подвизима.[41]Ипак, требало би истаћи да су материјално богатство и успешност у цивилном животу такође били идеал, што се у епитафима све учесталије примећује крајем XIX века. Херојска етика је бледела, замењивала ју је зарађивачко-домаћинска логика, тако да би јуначење са споменика постепено и нестало да није било многобројних ратова. Главни „јунак" нашег народа сигурно би постао домаћин, а „најхрабрији" човек газда. Богатство би доносило више поштовања и уважавања од храбрости. Заправо, масовно страдање у ратовима условило је снажење војничких традиција и потискивање других вредности.[42] Многи тумачи националног менталитета, као што је био Драгиша Васић, увек су тврдили како Срби заправо нису ратнички народ, већ сељаци-домаћини који су силом прилика постали војници.[43] Заправо, многи су критиковали „кружење једне рђаве ратне бесконачности" којој су супротстављали виталистички

39 Епитаф са крајпуташа Миљку М. Милинковићу (1892-1913) и Раденку Л. Милинковићу (1885-1915), војницима 10. пешадијског пука, чија су тела остала далеко од завичаја, Тометино поље испод Маљена, изнад села Богданице [Саша Савовић, *Срце у камену : крајпуташи и усамљени надгробни споменици рудничко-таковског краја*, Београд: Службени гласник, Горњи Милановац: МРТК, 2009, 19].

40 М. Тимотијевић, „Плави хоризонти Р. Николића", 7-18.

41 Р. Николић, *Камена књига предака*, 137-147.

42 Р. Николић, *Сељакова душа на камену*, 186.

43 Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*, Београд: Службени гласник, 2016, 64.

принцип народног живота.[44]

Тако је било на селу, док је измена живота у урбаним срединама доносила новине у много бржем темпу и обиму. Већ почетком двадесетих година XX века у јавности Србије дошло је до потискивања сећања не само на далеку прошлост, већ и на Велики рат. Тај процес најпре је захватио образоване младе генерације великих градова. Заправо, дошло је до измене метафизичког смисла жртве која је у традиционалном српском друштву била изнад живота самог. Идентитет младих генерација обликовао се на новим основама, другачијим и различитим од старе српске националне идеје. Духовно-историјски слом старог света после Првог светског рата (узрокован великим страдањима) условио је и тривијализацију Косовског мита, вековног мотивационог фактора српске националне идеје. Уследио је и продор техничко-технолошке модернизације и вере у прогрес као новог идеала на коме се градила међуратна Југославија. Код интелектуалаца је убрзано нестајао стари идентитетски ослонац, за разлику од сељака који су и даље „нагонски" доживљавали припадност нацији.[45]

Измена културе сећања на селу била је спора, али се у међуратном периоду запажа постепено „стишавање" распричаних епитафа. Лична и животна својства покојника све ређе се уписују, да би после Другог светског рата дошло до наглог пада такве праксе, која је у савремено доба потпуно прекинута. Тако се један раширени облик приватног сећања, намењен родбини, локалној средини, али и целој националној заједници, изгубио у новом идустријском друштву.[46]

За разлику од вербално-визуелних порука на надгробним споменицима, сећање на Велики рат ипак је опстајало у друштву које се на много начина мењало. Војничке традиције, када је у питању међуратни период, нису нестале код сеоске омладине западне Србије. Напротив, биле су веома живе и друштвено употребљиве, па су зато и коришћене у мотивацији за борбу током Другог светског рата (подједнако код четника и партизана). Спремност за жртвовање за отаџбину била је важна особина менталитета људи из овог подручја Србије, што су добро уочавале све заинтересоване стране.[47]

Култура сећања везана за Први светски рат била је веома развијена, наслоњена и на споменичко наслеђе. Сељаци су сматрали да је смрт индивидуална и да би зато сваком погинулом војнику требало подићи обележје. Свакако да је постојало и веровање да душе покојника морају бити повезане у заједници

44 Драган Хамовић, „'Вечита пешадија" или модерни лирски мит о ратару и ратнику", у: *Поезија Бранка В. Радичевића*: зборник радова, пр. Драган Хамовић, Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис"; Институт за књижевност и уметност, Београд, 2016, 73-85.

45 М. Тимотијевић, *Д. Васић*, 173, 217-219.

46 Р. Николић, *Сељакова душа на камену*, 114-120.

47 Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић: ратна биографија (1941-1944): расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд: Службени гласник, 2015, 82-84.

предака, што је био и један од разлога да се тело покојника пронађе на бојном пољу (ако је то могуће) и сахрани по прописима. Истовремено, народ је сматрао како је велики грех не подићи споменик погинулом војнику. Споменик је, према оваквим интерпретацијама народних веровања, својеврсно пребивалиште душе, кућа за преминуле ратнике, а гроб увек служи да се обнови присуство мртвог појединца у друштвеном памћењу. Тако се објашњава и пракса подизања крајпуташа као начин да родбина комуницира са покојником који је изгубио живот незнано где у туђини.[48] Родбина је својим умрлим у туђини давала дању и то онда када би се сазнало за њихову смрт, каткад и после неколико година.[49] Поједини војници из околине Чачка понекад би затекли и сопствени споменик при повратку кући, јер је породица била уверена да су погинули.[50] Родбина је у појединим селима чачанског краја пред крајпуташе излазила на Видовдан, јер је било раширено веровање да се тада покојници могу видети.[51]

После Другог светског рата дошло је до велике промене у званичној култури сећања, али национално „језгро" народне меморије није поништено, већ је уклопљено у нову идеолошку матрицу.[52] Таква меморијска пракса примењена је и на успомене у вези са Првим светским ратом које нису насилно избрисане, нити су спонтано нестале током епохе социјализма.[53] Ипак, поједини савремени истраживачи културе сећања на Велики рат износе и своја теренска искуства која говоре како су усмена предања солунаца током епохе социјализма постала досадна и омладини са села и да су људи тек у познијим година прихватали такво наслеђе као баштину вредну чувања и преношења у будућност, на шта је утицала и пракса подизања крајпуташа око којих се повремено окупљала и родбина погинулог, посебно у данима традиционално и црквено посвећених сећању на мртве.[54]

Лична искуства могу бити веома различита и зависе од подручја које се истражује, као и људи који преносе своје шаренолике обичаје. Традиције Великог рата у западној Србији биле су веома живе и у другој половини XX

48 Тихомир Р. Ђорђевић, „Неколики самртни обичаји у Јужних Словена", *Годишњица Николе Чупића* XLVI (Београд, 1937), 92-93; В. Марјановић, *нав. дело*, 348-249, 351, 354.

49 Милан Јефтић, „Смрт и сахрана", *Гласник Етнографског музеја у Београду* 27 (Београд, 1964), 437.

50 Исидор Ђуковић, *Рудничани и Таковци у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918*, Горњи Милановац: МРТК, 2005, 3.

51 В. Марјановић, *нав. дело*, 350.

52 Милош Тимотијевић, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века", у: *Српска револуција и обнова српске државности: двеста година од Другог српског устанка*, ур. Радомир Ј. Поповић, Историјски институт: Београд-Чачак: Међуопштински историјски архив, 2016, 215-241.

53 Никола Баковић, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008", *Зборник радова Народног музеја XLIII* (Чачак, 2013), 111-124.

54 В. Марјановић, *нав. дело*, 352.

века, не само у народном сећању, већ и у елитној уметности (књижевност, сликарство), али и масовној популарној култури (музика трубача).[55] Никако не треба заборавити ни дубоке митске корене народне културе и снажан култ предака који је имао велики утицај и на уметничко стваралаштво.[56]

Сеоски надгробни споменици и крајпуташи – визуелна и вербална порука

Ој пӯтниче!
ст̄ани овде дужност̄ зове
да п̄рочит̄аш речи ове:
на бојишт̄у он је п̄ао
и за Срп̄ст̄во живот̄ дао:
г̄онила г̄а жеља мила
да му Срп̄ст̄во буде сила
а п̄ост̄иже мисо своју
кад п̄ог̄ибе у т̄ом боју.[57]

Ако се сеоски надгробни споменици и крајпуташи посвећени изгинулим војницима из Првог светског рата и ранијим војевањима површно анализирају, они на први поглед заиста делују једнообразно. Визуелно, то су углавном урезане војничке фигуре у ставу „мирно", са пушкама, сабљама и реденицима, а натписи обавезно славе јуначки чин жртвовања живота за отаџбину. Храброст, борба и жртва високо се уздиже. Култ јунака „сева" са скоро сваког споменика, при чему су шаблонске реченице истицале срчаност у рату. Није било раздвајања „већег од мањег јунака", нити се на споменицима истиче у чему се састојала храброст и заслуга појединог ратника. Ако је неко био одликован, та чињеница се обавезно истицала, укључујући и уклесивање ордења разних врста и облика.[58]

Међутим, симболика споменика много је сложенија. Усправни надгробни споменици већ самим својим изгледом, за разлику од некадашњих плоча, стреме према небу и симболички наговештавају обесмрћење, што најављује неки други живот како у потомству, тако и у духу. Изглед споменика је по много чему подсећао на храм. На црквени портал указивала је удубљена западна површина на којој је уписан епитаф. Она је обликована у стилу

55 М. Тимотијевић, „Плави хоризонти Р. Николића", 7-18.

56 Бранко Златковић, „Култ предака у поезији Бранка В. Радичевића", у: *Поезија Бранка В. Радичевића:* зборник радова, пр. Драган Хамовић, Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис"; Институт за књижевност и уметност, Београд, 2016, 117-124.

57 Епитаф са крајпуташа Миленка М. Антовића (1892-1915), војника 10. пешадијског пука, село Прилипац, Драгачево (Н. Н. Стојић, *Драг̄ачевски еп̄ит̄афи: зап̄иси са надг̄робника и крајп̄ут̄аша*,Чачак: МИАЧ, 1986, 66).

58 Р. Николић, *Камена књиг̄а п̄редака*, 27, 167-168, 170.

црквених врата или царских двери, као нека врста вратница за духовни улазак у предворје „оног света". Споменици су тако добијали изглед култног, обредног и молитвеног стуба код кога се чешће одлазило него у цркву. На источној страни били су ликови покојника, а код крајпуташа на страни која је окренута путу. Каменоресци су се трудили да веома верно прикажу одећу војника која се обавезно бојила у угасито плаво, што је била „народна" боја, иако је униформа била зелена. Уклесивано је и оружје, посебно пушке које се постављају на груди како би биле уочљивије. Иначе, пушке су све до ратова 1876-1878. уклесиване на боковима споменика, а од тада на главној површини. Није било лако направити споменик, то је увек била материјална жртва, јер надгробна обележја никада нису била јефтина. Између два светска рата за један добар споменик могле су се купити две краве, понекад и њива од 60 ари земље.[59] Али, новац и труд није жаљен јер се путем споменика враћало сећање на погинулог, као што је уписано на једном крајпуташу: „[...] јер, далеко ја сам осто/ покрај пута камен посто [...]".[60]

Сељаци су својим покојницима на надгробне споменике обавезно урезивали ознаке занимања, вербалне и ликовне, са низом детаља и широким објашњењима. Таква пракса никада није примењивана на обележјима изгинулим војницима. Покојникова родбина је сматрала да је „све друго било неважно и мално према чињеници да јој је предак био добар и храбар ратник". Зато ни слава устаника са почетка XIX века није бледела. Њихова имена помињана су и на споменицима потомака који су умели да се хвале својим храбрим, погинулим очевима. Заправо, на селу је увек било важно нагласити порекло које потиче од родољубивих и одважних људи.[61]

Интерпретација српске сеоске традиције подизања споменика и слављења јунаштва као конструкције која настаје тек после завршетка ратова инсистира на чињеници како вест о смрти војника породицу и родбину увек затиче неспремну за осмишљену хероизацију смрти, јер свеже ратне околности захтевају други вид понашања.[62] Ако би се на микро плану такво схватање и могло прихватити као тачно, али свакако и пролазно, на ширем и општем нивоу оно сигурно није истинито. Јасно је да су села већ имала утврђен кодекс понашања и вредносни систем „јуначке смрти" обликован већ у XIX веку у који су смештали и памћење на изгинуле војнике у Великом рату.

Требало би истаћи да је мобилизација за ратове 1912-1918. била масовна и успешна, што потврђују многа истраживања и сећања савременика, која

59 Р. Николић, *Каменойисци народноī образа*, 29-30, 55, 59-64, 87, 109, 127, 135-136.

60 Епитаф са крајпуташа Велисава Кулашевића (1894-1916), пут Тијање – Зеоке, Драгачево (Н. Н. Стојић, *нав. дело*, 78).

61 Р. Николић, *Камена књиīа ūредака*, 137-147.

62 В. Марјановић, *нав. дело*, 347.

истовремено саопштавају да се у рат није отишло са потпуним одушевљењем и у некаквом весељу. Старији људи су разложно и разумно саветовали мобилисане синове, преносећи им искуства из ранијих ратова (1876-1878, 1885). Жене су биле жалосне, тако да нису трпеле мушкарце који су избегли мобилизацију, одлазак на фронт и избегавање ризика рањавања и погибије. Њих су властима умели да пријављују и већ мобилисани сељаци.[63] Без обзира на све неизвесности које доноси рат и неминовно страдање, сељаци су имали јасан однос према држави и слободи за коју се боре. Није им требала накнадна памет да би конструисали концепт „херојске смрти" у визуелно-вербалној поруци на споменицима изгинулим војницима.

Унутрашња анализа епитафа открива један стабилан вредносни систем и одређујуће мотиве жртвовања за отаџбину. Једина апсолутна вредност за коју се ратовало била је слобода, али не само за војнике, већ за цео народ. Без појма слободе и њене вредности за сељаке није могуће разумети индивидуално понашање појединаца нити читаве заједнице. На надгробним натписима западне Србије реч слобода добила је вредност неког трајног апсолута који је био важан у сваком новом рату и погибији. Пошто су се отаџбина и слобода веома цениле и уважавале, сасвим је јасно да и они који су за њих дали живот заслужују посебно поштовање и дивљење потомака. Зато се ратнику у патријархално-херојској сеоској средини указивала већа почаст него ма ком другом „занимању". Није случајно што су занимања као што су домаћин, мајстор, трговац, свештеник, кмет, председник, посланик, начелник били испод вредности храброг ратника. Чести су и натписи да се пред таквим спомеником скине капа и укаже надубље поштовање „гробу великог Србина!". То је и разлог што из сваког ратничког епитафа избија топло родољубље, а погибија се приказује као „слатко жртвовање", без роптања и прекора. Отаџбина је у таквим натписима приказивана као збир свих ратникових љубави и осећања. Волела се као сопствено дете, жена, имање.[64]

Број погинулих и умрлих током Првог светског рата био је огроман, а начини насилног прекида живота застрашујуће разноврсни. Умирања су била језива и свеприсутна, о чему сведоче и *Књиīе умрлих* сеоских свештеника. Епитафи на споменици нису пренели сву језивост погибија, јер су подизани како би се смрт „победила" кроз сећање потомака на херојске подвиге предака. Војници су гинули на фронту, умирали у болницама од рана и болести, посебно тифуса, губили живот после заробљавања или као дезертери. Страдања цивила била су још страшнија, посебно старих, немоћних, жена и деце. Окупаторска војска била је немилосрдна, као и услови живота у рату, па је живот нестајао и

63 Јеремија М. Павловић, „Јасеничанка: живот и рад женскиња у Крагујевачкој Јасеници", у: *Јасеница : насеља, йорекло сшановнишшва, обичаји*, пр. Борисав Челиковић, Београд, 2011, 629-630, 633-634.

64 Р. Николић, *Камена књиīа йредака*, 173-175.

услед болести, глади, изнемоглости, хладноће.[65]

Надгробни натписи нису приказали непријатну реалност рата. Иако је број погинулих и обогаљених у Великом рату био велики, а њихова смрт и страдање често ужасни, романтизам епитафа био је такав да се јуначка смрт приказивала као поносна и узвишена. Сељаци у надгробним натписима кривицу за страдање у рату никада нису пребацивали на отаџбину, иако су без зазора на својим споменицима редовно „осуђивали" све друге виновнике људске смрти у цивилству (болест, старост, хајдуке, судбину, па и самог Бога). Сељаци у епитафима погинулим војницима показују да је умирање у рату херојско жртвовање. Мирили су се са таквом смрћу, уверени да умиру за нешто што је значајније и од самог живота. Зато у записима о смрти војника нигде нема ни трунке песимизма и скрушености. Један велики национални оптимизам учинио је ратничку смрт „некако лепом и незастрашујућом". Тако је на споменицима створена једна особена вербално-ликовна представа у којој се симболички показује да су војници-јунаци некако „весели што су погинули", тако да се за њима не жали и не пати као за другим покојницима, јер за тугу се није ни ратовало. Зато се погинули ратници никад не оплакују, већ опевају и прослављају. Све страхоте рата, пропаст породица и крути војнички режим нису нашли своје место у епитафима. Ипак, натписи на сеоским споменицима нису милитаристички, нити на било који начин славе националну експанзију. Пратећа реч скоро свих ратничких записа јесте глагол „бранити (се)". Сељаци су славили браниоце слободе и јунаке, никада насртљивце и насилнике.[66] Уосталом, посмртни ритуали свуда на свету имају за циљ да храбре људе да наставе живот, упркос свести о неизбежном и неумитном крају, при чему увек исказују и вредности одређене групе које представљају одраз друштвене структуре и имају за циљ да се заједница врати у „нормалу" (снажење кохезије заједнице и идентитета живих) уздрмана психичком кризом услед смрти.[67]

За разлику од државе, династија и интелигенције, српски сељаци из западне Србије самостално су изграђивали и чували свој идентитет везан за државу, народ и веру којима су припадали. Гордо, али са лирском родољубивом поруком, на споменицима су истицали заслуге својих предака за стварање Србије.[68]

Међутим, радови посвећени деконструкцији сећања на ослободилачке ратове инсистирају на ставу како је национални занос накнадно уметнути садржај прошлости, при чему се посебно истиче место монарха у таквој култури

65 Радојко Николић, *Умирања животу једнака : о записима из књига умрлих западне Србије*, Чачак: Чачански глас, 1988, 199-238.

66 Р. Николић, *Камена књига предака*,173-175.

67 T. Kuljić, *Tanatopolitika*, 36, 38, 97, 105.

68 Р. Николић, *Камена књига предака*, 137-147.

сећања, као јасно препознатљив симбол чији настанак везују за државну прераду меморијских структура.[69]

Епитафи из западне Србије говоре другачије. Заправо, људи из народа имали су све до краја XIX века некритичан и готово патетичан став према идеализованим очинским фигурама Карађорђа, потом Милоша, Михаила и Милана Обреновића. Сељаци се у овом периоду просто „утркују" ко ће пре поменути име владара на споменику својих предака. Међутим, таква пракса се прекида крајем XIX века. На споменицима изгинулим војницима у западној Србији ретко се помињу имена краљева Александра Обреновића и Петра Карађорђевића. Ако се за првог може рећи да није био омиљен у народу (нити је било некаквих војних сукоба за време његове владавине), за другог су везане највеће војничке победе у модерној српској историји. Из епитафа се јасно види како се однос сељака према владајућим династијама временом битно променио, а жртвовање за отаџбину престало да се поистовећује са личношћу владара.[70] Натписи на споменицима истовремено истичу како се на бојном пољу гинуло за „добро отаџбине", „слободу отачаства", „за српство", „спас отаџбине".[71]

Истицање јунаштва и херојске смрти представља основно обележје визуелно-вербалних порука надгробних споменика и крајпуташа посвећених ратницима из Првог светског рата. Поред тога важно је истаћи да су сељаци на споменицима исписали читаву малу историју ратовања покојника, са низом детаља у вези са војним јединицама, оружјем, биткама, хронологијом ратовања, војним успесима и неуспесима. Из таквих натписа може се сазнати читава војна и државна историја Србије од почетка XIX века до стварања Југославије 1918. године. Записи о ратницима сачували су расположење народа, приватну историју сељака и схватање јунаштва као најљудскијег моралног чина у одбрани човековог достојанства и слободе.[72]

Култ смрти или култ живота

За време моја живота много сам препатијо мука. Бијо сам у рату од 1912. до 1918. ї. Кад сам отишо у рат, код куће сам оставијо жену и петоро деце, а кад сам кући дошо, никої мої живої нисам нашао, само сина Обрада, коїа сам оженијо и од њеїа унуке добијао, те сам опет лепо дочекао.[73]

69 В. Марјановић, *нав. дело,* 346-348.

70 Р. Николић, *Камена књиїа предака*, 152.

71 Раденко Раде Поповић, *Тијањски епитафи*, Чачак: Технички факултет, 1996, 14, 23, 27, 29.

72 Р. Николић, *Камена књиїа предака*, 175.

73 Епитаф са споменика Миљка Удовичића, гробље у Пилатовићима код Пожеге (Р. Николић, *Сељакова душа на камену*, 75).

Једна од важних теза која се истиче у радовима који критички преиспитују култ жртвовања за отаџбину у традиционалној српској култури говори о негативном односу према животу самом у сиромашном и архаичном друштву. Култ смрти, освете и жртве, односно величање мучeништва, патње и страдања, на основу претпоставки оваквих радова, били су основни елементи културног идентитета Срба (доживљај бесмртности кроз памћење покољења).[74] Такав став нису имали само домаћи „национални радници" и конструктори идентитета, већ је изложени дискурс прихваћен и код странаца који су величали предмодерни српски „херојски менталитет". Паралеле са митском прошлошћу (Косовски завет) имале су за циљ да унесу смисао у масовно страдање током рата, јер смрт у боју заправо „одлаже" неумитно падање покојника у заборав живих, а истовремено обезбеђује и достојан статус у оностраном свету. Култ ратника и војсковођа у патријархалној култури (по много чему само формално хришћанској) основни је наратив оваквих ставова.[75]

Међутим, када су у питању епитафи на гробљима западне Србије потпуно изостају скрушеност, песимизам и величање смрти као прекида биолошког живота. Сеоска гробља препуна су епитафа у којима се бележи смрт „дичних" и „храбрих" Срба, који јасно истичу њихову младост и херојство.[76] „Ратнички записи" откривају расположење целе нације за борбу против туђина и указују на народно схватање јунаштва као моралног чина у одбрани људског достојанства и слободе.[77]

У епитафима се јасно види виталност народа, а лако уочљива одлика је један изузетно високи оптимизам свих порука. Овоземаљски живот нико није доживљавао као муку. Натписи су тако обликовани да из њих „избија" пуноћа живота и тежња да се победи ништавило. Прећутани су многи животни неуспеси и изневерене наде. Живот сиромашног сеоског света био је препун патње, али надгробни натписи су ведри и пркосни. Људи су се мирили са оним што губе и немају, а поносили са оним што је преостало и што су стекли. Да би се опстало и наставио живот, били су неопходни снага и храброст, велика вера у себе, а најпре у лепоту живота.[78] Најстарији слојеви народне религије садрже концепт „весеља" као облик пркоса смрти и одржавања заједнице са прецима,

74 Коста Николић, *Српска књижевност и политика 1945-1991. Главни токови*, Београд: Завод за уџбенике, 2012, 408, 417, 419.

75 Никола Баковић, „Источно од модернистичког раја. Српски 'увезени' антимодернизам у делима Чујте Срби! Арчибалда Рајса и Црногорски човјек Герхарда Геземана", *Токови историје 2* (Београд, 2015), 87, 92.

76 Раденко Раде Поповић, *Пуховски епитафи*, Чачак: [Р. Поповић], 1997, 9, 24, 42-43.

77 Р. Николић, „Записи о ратницима", *Зборник радова Народног музеја* VI (Чачак, 1975), 132.

78 Р. Николић, *Сељакова душа на камену...*, стр. 74-75.

што је свакако основна подлога за све даље варијанте сећања на мртве.[79]

Епитафи посвећени погинулим војницима из западне Србије имају јасну поруку животне виталности која свакако има везу са народном религијом и хришћанством, али поседује и снажну поруку оптимизма у вези са овоземаљским животом. Сеоски свет није величао рат, страдања и смрт, али јесте живот који је имао свој значај и вредност. Рат је био само једна од несрећа која је погађала село, а споменици су били материјализовано сећање на мртве и потврда континутета генерација људи који покушавају да се несаломљивом вољом одупру ништавилу смрти.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аноним, „О гробљу", *Преīлед цркве Еīархије жичке*, бр. 8, Чачак, август 1934, 222.

Аноним, „Чачани доносе земљу са гробова Танаска Рајића и војводе Степе и полажу на гроб Краља Ујединитеља", *Време*, 10. децембар 1934, 2.

Баковић, Никола, „Источно од модернистичког раја. Српски 'увезени' антимодернизам у делима Чујте Срби! Арчибалда Рајса и Црногорски човјек Герхарда Геземана", *Токови исūорије 2* (Београд 2015), 73-99.

Баковић, Никола, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008", *Зборник радова Народноī музеја XLIII* (Чачак, 2013), 111-124.

Видовић, Жарко, *Исūорија и вера*, пр. Матеј Арсенијевић, Београд: РАОБ: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 2009.

Драгојловић, Драгољуб, *Паīанизам и хришћансūво у Срба*, Београд: Службени гласник, 2008.

Ђорђевић, Тихомир Р., „Неколики самртни обичаји у Јужних Словена", *Годишњица Николе Чуūића XLVI* (Београд, 1937), 92-93.

Ђуковић, Исидор, *Рудничани и Таковци у ослободилачким раūовима Србије 1912-1918*, Горњи Милановац : МРТК, 2005.

Зечевић, Слободан, *Срūска еūномиūолоīија*, пр. Бојан Јовановић, Божидар Зечевић, Београд: Службени гласник, 2008.

Златковић, Бранко, „Култ предака у поезији Бранка В. Радичевића", у: *Поезија Бранка В. Радичевића: зборник радова*, пр. Драган Хамовић, Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис"; Институт за књижевност и уметност, Београд, 2016, 117-124.

Igers, Georg G., *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd: Arhipelag, 2014.

Јефтић, Милан, „Гробља и надгробна обележја", *Гласник Еūноīрафскоī музеја у Беоīраду 27*, Београд, 1964, 442-445.

Јефтић, Милан, „Смрт и сахрана", *Гласник Еūноīрафскоī музеја у Беоīраду 27* (Београд, 1964), 429-441.

79 С. Зечевић, *нав. дело*, 415-419.

Kuljić, Todor, „Dobra smrt – o evoluciji društveno prihvatljivog načina umiranja", *Etnoantropološki problemi 1*, Beograd, 2013, 61-73.

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja, 2006.

Kuljić, Todor, *Tanatopolitika : sociološko-istorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd: Čigojaštampa, 2014.

Manojlović, Olga, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanja, tradicija i istorija", *Tokovi istorije 1-2*, Beograd, 1996, 71-89.

Маринковић, Радован М., Маринковић, Зоран, Стевановић, Момчило, *Камени йамћеници Горачића: [еūитафи на сūоменицима]*, Гуча: Библиотека општине Лучани, 2017.

Марјановић, Весна, „Велики рат, смрт и камени белези у култури сећања", у: *Први свеūски раū*, пр. Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић, Нови Сад: Матица српска, 2015, 335-361.

Недовић, Радисав, *Камени леūойис Рūара : īробља, надīробници, крајūуūаши и сūомен обележја,* Чачак : МИАЧ, СУБНОР Ртара, 1995.

Николић, Коста, *Срūска књижевносūи и йолиūика 1945-1991. Главни ūокови*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Николић, Радојко, „Записи о ратницима", *Зборник радова Народноī музеја VI* (Чачак 1975), 93-134.

Николић, Радојко, *Камена књиīа йредака: о наūйисима са надīробних сūоменика заūадне Србије*, друго допуњено издање, Чачак: Народни музеј Чачак, 2018.

Николић, Радојко, *Каменоūисци народноī образа : каменорезаūсūво и каменоресци заūадне Србије*, Чачак: Литопапир, 1998.

Николић, Радојко, *Сељакова душа на камену: (оūиси личносūи на надīробницима заūадне Србије)*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.

Николић, Радојко, *Умирања живоūу једнака: о заūисима из књиīа умрлих заūадне Србије*, Чачак: „Чачански глас", 1988.

Павићевић, Александра, *Време (без) смрūи: йредсūаве о смрūи у Србији 19-21. века*, Београд: Етнографски институт САНУ, 2011.

Павловић, Јеремија М., „Јасеничанка: живот и рад женскиња у Крагујевачкој Јасеници", у: *Јасеница: насеља, йорекло сūановниūūва, обичаји*, пр. Борисав Челиковић, Београд, 2011, 559-635.

Пантелић, Драгомир М., *Камена књиīа Дучаловића*, Чачак: Графика „Јуреш", 1995.

Поповић, Раденко Раде, *Зеочки еūиūафи*, Чачак: Удружење публициста, 1999.

Поповић, Раденко Раде, *Пуховски еūиūафи*, Чачак: [Р. Поповић], 1997.

Поповић, Раденко Раде, *Тијањски еūиūафи*, Чачак: Технички факултет, 1996.

Радић, Радмила, *Народна веровања, релиūија и сūириūизам у срūском друūшву 19. и у йрвој йоловини 20. века*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.

Савовић, Саша, *Срце у камену: крајūуūаши и усамљени надīробни сūоменици рудничко-ūаковскоī краја*, Београд: Службени гласник, Горњи Милановац: МРТК, 2009.

Стојић, Никола Ника, *Драīачевски еūиūафи: заūиси са надīробника и крајūуūаша*, Чачак: МИАЧ, 1986.

Тимотијевић, Милош, „'Патриотски' и 'реалан' простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)", *Зборник радова Народноī музеја XLII* (Чачак,

2012), 77-79.

Тимотијевић, Милош, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века", у: *Српска револуција и обнова српске државности: двеста година од Другог српског устанка*, ур. Радомир Ј. Поповић, Историјски институт: Београд-Чачак: Међуопштински историјски архив, 2016, 215-241.

Тимотијевић,Милош, „Плави хоризонти Радојка Николића: од микроисторије до социјалне антропологије", у: Радојко Николић, *Камена књига предака: о натписима са надгробних споменика западне Србије: друго допуњено издање*, Чачак: Народни музеј Чачак, 2018.

Тимотијевић, Милош, „Српска национална идеја – кратак преглед обликовања једног културног обрасца", *Етно-културолошки зборник 21*, Сврљиг, 2017, 151-176.

Тимотијевић,Милош, *Драгиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*, Београд: Службени гласник, 2016.

Тимотијевић, Милош, *Звонко Вучковић: ратна биографија (1941–1944): расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд: Службени гласник, 2015.

Тимотијевић, Мирослав, *Таковски устанак – српске Цвети: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе,* Београд: Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, 2012.

Хамовић, Драган, „'Вечита пешадија" или модерни лирски мит о ратару и ратнику", у: *Поезија Бранка В. Радичевића : зборник радова*, пр. Драган Хамовић, Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис"; Институт за књижевност и уметност, Београд, 2016, 73-85.

Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914-2009*, Београд : Институт за савремену историју, 2014.

Шијаковић, Богољуб, *Бриге за жртву: памћење имена и спомен српске жртве*, Београд: Б. Шијаковић, 2011.

Miloš TIMOTIJEVIĆ

Soldiers, Death and Tombstone Markings: Private Memories of the Great War in Western Serbia

Summary

Army, war and sacrifice for the fatherland hold a special place in the memory culture of the Serbian people. This is not a young tradition by any means, and the mass death of men from the territory of the Kingdom of Serbia in World War I left a new and very strong mark in individual and collective memory. By erecting public monuments and various other forms of commemoration, and later by establishing an elaborate commemorative practice, the state sought to preserve the memory of this war and to construct a unified perception of the past in the sphere of symbolism. This is the reason that in the postwar period the memory of the Great War was usually analyzed as part of the construction of the narrative and symbols of the official representative culture of the newly formed Yugoslav state. Many forms of expressing private relationships to the victims of World War I were left outside of the research focus, although it was this type of memory culture in western Serbia that left a lasting and powerful mark on the consciousness of many generations. Village tombstones and roadside memorials were and still are the most widespread materialized form of commemorating sacrifice in liberation wars, as a distinctive verbal-visual system of signs deeply imbued with patriotic feelings. These monuments were not accidental creations and this was not a new or young tradition. The process of war memory materialization in the shape of tombstones began in the 19th century and had its uninterrupted continuity; all of this was conditioned by the rural population's internal patriotic relationship to their nation, state, local community and family.

СПИСАК АУТОРА
List of Authors

др Драган П. БАКИЋ, Балканолошки институт САНУ, Београд, Србија
e-mail: drabakic@yahoo.com / dragan.bakic@bi.sanu.ac.rs

Никола БАКОВИЋ, Универзитет Јустус Либих (Гисен),
Институт за европску историју (Мајнц)
e-mail:

Радивоје БОЈОВИЋ, Народни музеј, Чачак, Србија
e-mail: agrs1793@gmail.com

Проф. др Владан ВИРИЈЕВИЋ, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Србија
e-mail: virijevicvladan01@gmail.com

Биљана Б. ВУЧЕТИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
e-mail: biljana.vucetic@yahoo.com

Потпуковник доц. др Далибор ДЕНДА, Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет Одбране, Београд, Србија
e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

Академик Љубодраг ДИМИЋ, Одељење за историју, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду, Србија
e-mail: ljubodrag_dimic@yahoo.com

Драган ДРАШКОВИЋ, Народни музеј у Краљеву, Краљево, Србија
e-mail: dragan.draskovicnmkv@gmail.com

Доц. др Дуња ДУШАНИЋ, Катедра за општу књижевност и теорију књижевности,
Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Србија
e-mail: dunjadusanic@gmail.com / dunja.dusanic@fil.bg.ac.rs

др Момчило ИСИЋ, Београд, Србија
e-mail: isicmomcilo@mts.rs

др Александра КОЛАКОВИЋ, Институт за политичке студије, Београд, Србија
e-mail: kolakovic.aleksandra@gmail.com

Prof. dr Oto LUTHAR, ZRC SAZU – Inštitut za kulturalne in memorialne studije,
Ljubljana, Slovenia
e-mail: oto.luthar@zrc-sazu.si

Пуковник др Миљан МИЛКИЋ, Институт за стратегијска истраживања, Београд, Србија
e-mail: miljanmilkic@gmail.com

др Борис З. МИЛОСАВЉЕВИЋ, Балканолошки институт САНУ, Београд, Србија
e-mail: borismiloss@gmail.com

Проф. др Јелица НОВАКОВИЋ ЛОПУШИНА, Група за низоземске студије, Филолошки факултет, Београд, Србија
e-mail: jelica.novakovic@gmail.com

Мирослав Р. ПУРИЋ, Међуопштински историјски архив за град Чачак и општине Горњи Милановац и Лучани, Чачак, Србија
e-mail: puric77@gmail.com

Проф, др Мира РАДОЈЕВИЋ, Одељење за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Србија
e-mail: mradojev@f.bg.ac.rs

др Љубодраг П. РИСТИЋ, Београд, Србија
e-mail: risticljp@yahoo.com

др Ана СТОЛИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
e-mail: ana.stolic13@gmail.com.

др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ, Народни музеј, Чачак, Србија
e-mail: slapovi@gmail.com

др Јована ШАЉИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
e-mail: jovana.saljic@iib.ac.rs

Вацлав ШТЕПАНЕК, Масариков универзитет, Филозофски факултет, Институт за славистику, Брно, Чешка (Václav Štěpánek, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Česká republika)
e-mail: v.stepanek@int-cz.com

СРБИЈА 1918:
ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОМОВИНЕ, ПОВРАТАК РАТНИКА,
ЖИВОТ У НОВОЈ ДРЖАВИ

Тематски зборник са међународним учешћем,
Чачак, 7–8. децембар 2018.

Издавачи:
Међуопштински историјски архив Чачак
Inštitut za kulturne i spominske študije, Ljubljana
Центар за историју Југославије и савремену националну историју
Филозофског факултета у Београду

За издаваче
Лела Павловић
Ото Лутхар
Мира Радојевић

Лектура
Слободан Николић

Превод на енглески
Миљана Протић
Марина Адамовић – Куленовић

Графичко обликовање
Снежана Ђанковић

Штампа
Штампарија Мајсторовић

Тираж
300 примерака

ISBN ?????????

CIP